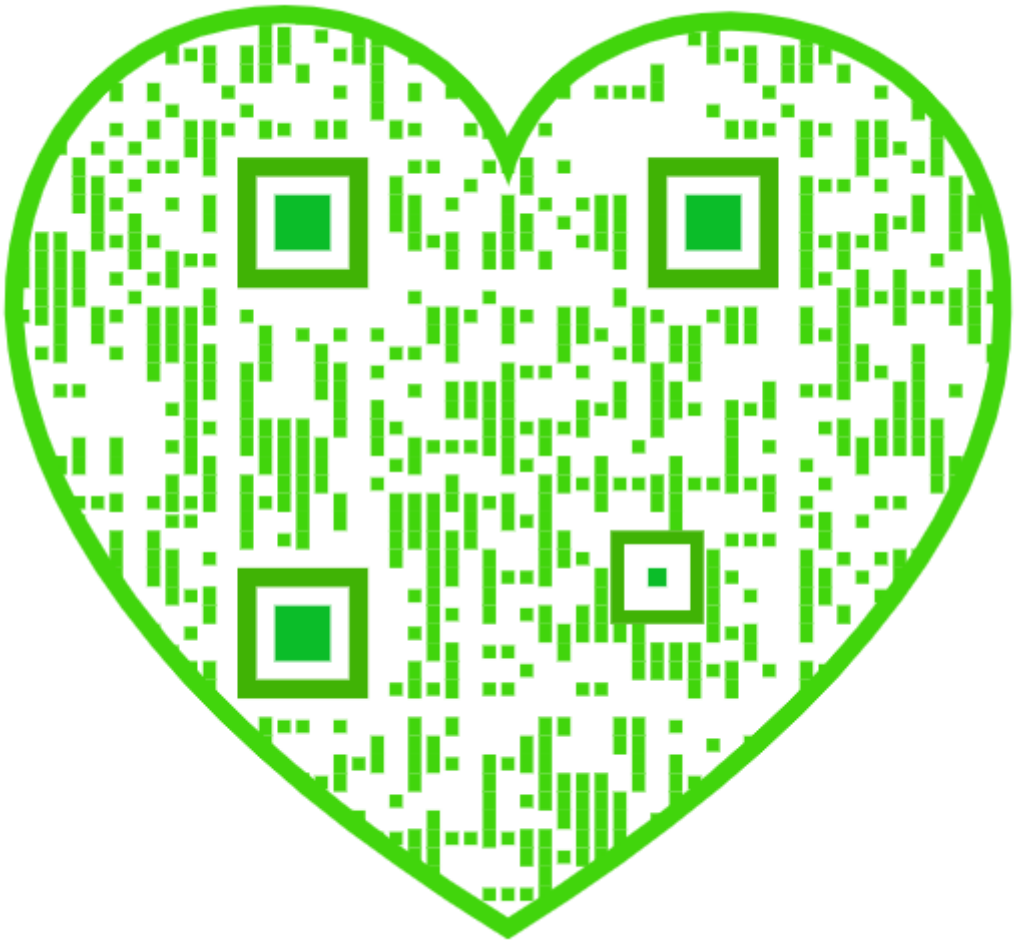

DE KATHOLIEK.

GODSDIENSTIG, GESCHIED- EN LETTERKUNDIG
MAANDSCHRIFT.

DE KATHOLIEK.

GODSDIENSTIG GESCHIED- EN LETTERKUNDIG MAANDSCHRIFT.

HONDERD-DERTIGSTE DEEL.

1906.

Multum facit qui rem bene facit. Bene facit qui communitati magis quam suae voluntati servit. *De imit Chri.* L. I, C. XV, 25. *(Onze Wachter.)*

Vindicamus hereditatem patrum nostrorum. I Mach. XV, 34.

(De Katholiek.)

Wanten te Romen in de poert
Sergius die Pauwes benediede
En hine Aertsche Biscop wiede.

MELIS STOKE.

J. W. VAN LEEUWEN
LEIDEN (Hoogewoerd 89) * CIↃDCDVI * WED. J. R. VAN ROSSUM
UTRECHT

INHOUD VAN HET HONDERD-DERTIGSTE DEEL.

(N.B. In deze inhoudsopgave zijn de dichtstukken met een * gemerkt).

Bladz.

Rembrandt's eeuwfeest 1
A. M. C. VAN COOTH.

Electrophysische hypothesen 5
A. F. J. BEUKERS.

De St. Nicolaas-kerk van Jutfaas en »Kunst van onzen tijd" 31
J. J. GRAAF.

***Te laat** 60
Fr. M. VREESWIJK, O. F. M.

Wilhelmine von Hillern-Birch 1836—1906 81
M. S.

Methodische stijlstudie 95
JOS. SUYS, Leeraar M. O.

De onschuld van den H. Cyrillus van Alexandrië aan den moord op Hypatia (*Zie Dl. CXXIX bl. 44 vv.*) . . . . . .
V. **Isidorus van Pelusium** 109
VI. **Synesius** 331
Dr. L. J. SICKING.

Soorten en variëteiten. Naar de onderzoekingen van Prof. Hugo de Vries 130
Ing. J. SCHMUTZER.

Palestinologie 158
Fr. E. v. KROONENBURG, O. F. M.

Jeugd-lectuur 163
G. M. A. JANSEN, Dir. R. K. Kweekschool.

Bladz.

Verlangen 175
WILLEM NIEUWENHUIS.

Uitspraken en exempelen (Naar Hs. n. 133 F. der Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage). 185
D. A. BRINKERINK.

***Lente-illusie** 199
Fr. E. VAN KROONENBURG, O. F. M.

***Liedeken douloureuse** 200
JAN VAN DER HORST.

***Wolken.—Lijdenstroost** 201
H.

De Messianische Psalmen (*Vervolg van Dl. CXXIX, bladz. 443 vv.*).
V. Psalm LXVIII (Hebreeuwsch LXIX). 225
F. J. P. G. VAN ETTEN, O. E. S. A.

De Homoepathie voorheen en thans.
I. 244
II. 405
Dr. E. A. M. DROOG.

Vicenza 275
M. A. P. C. POELHEKKE.

***Hartelied** 299
Fr. MARTIALIS VREESWIJK, O. F. M.

***In eenzaamheid** 301
Fr. E. VAN KROONENBURG, O. F. M.

***Aan Guido Gezelle (†November 1899). I. Den Dichter. II. Den Priester.** 313
L. R.

De industrie te Niagara Falls 317
G. J. VAN SWAAY.

Mutaties. Naar de onderzoekingen van Prof. Hugo de Vries 341
Ingr. J. SCHMUTZER.

Bladz.

De opschriften der Psalmen 367
J. K.

***Winterbloemen.—Herfstliedeke** 370
FELIX RUTTEN.

De Gulden Mis 438
P. fr. B. KRUITWAGEN, O.F.M.

Het geloof aan de Onbevlekte Ontvangenis bij de Protestanten en in de Grieksch-Schismatieke Kerk 467
J. K.

Robert Schumann. 1810—1856 478
FELIX RUTTEN.

***Herfst** 490
Fr. MARTIALIS VREESWIJK, O.F.M.

***Vrije lucht.—En 't blinkt zoo blij** 491
Fr. E. VAN KROONENBURG, O.F.M.

LETTERKUNDIGE KRONIEK.

VII. *Verzen van* KAREL VAN DE WOESTIJNE. 372
FELIX RUTTEN.

NIEUWE UITGAVEN.

J. D. J. AENGENENT, *Eigendomsrecht.* 61
Dr. G. J. LIESKER.

Dr. C. WILDE. *Leerboek der Algemeene Geschiedenis.* Deel II. *Nieuwe Geschiedenis.* 64
J. H. A. THUS.

E. ERNST, *Ouderplicht.* 67
J. M. L. KEULLER.

Bladz.

Dr. DE RIESS, *Atlas Scripturae Sacrae.* (Ed. altera Dr. C. RUECKERT). 70
P. G. GROENEN.

R. J. NIELSEN, *De Burgerkoning*. 80
M. A. P. C. POELHEKKE.

Mag. Dr. J. V. DE GROOT, *Wedergeboorte*. 203
A. M. C. VAN COOTH.

G. KURTH, *De wording der hedendaagsche beschaving. In het Nederlandsch bewerkt door* OSW. ROBIJNS. 208
H. J. C. HAVER, Pr.

A LEHMKUHL. *De Staat en de Sociale Quaestie*. 212
Dr. G. J. LIESKER.

RÉNÉ BAZIN, *Zuster Pascale. Vertaling van* STÉPHANIE VETTER 214
M. S.

Uitgaven van de Apologetische Vereeniging »Petrus Canisius" en van de Serie »Geloof en Wetenschap". 218
J. RUIJTER.

A. VAN WAESBERGHE, *De verwaarloosde en misdadige jeugd*. . . 220
T. C. VAN ERP, 1e Luit. der Inf.

G. HASERT, *Antwoord der natuur op de vragen: Van waar de wereld?* enz. *Vrij vertaald door* E. PETRY. 223
C.

J. DE COCK, *Uit de Reistesch* 305
Fr. MARTIALIS VREESWIJK, O. F. M.

CHRISTINE VETTER, *Verhalen* 308
M. S.

JULIE LAVERGNE, *Novellen*. 310
M. S.

J. WATERREUS, *De anti-christelyke leer der theosophie* 311
C.

Dr. BELSER, *Das Evangelium des H. Johannes*. 385
B. D. VAN BREDA, O. P.

Dr. BARDENHEWER, *Mariä Verkündigung*. 396
R. PEETERS, O. F. M.

Bladz.

J. TH. BEYSENS, *Algemeene zielkunde* (Derde deel). 399
J. L. JANSEN, Congr. SS. R.

M. REYNES MONLAUR, *Ames Celtes* 403
Dr. JOS. SCHRIJNEN.

Dr. ALFRED JEREMIAS, *Babylonisches im Neuen Testament*. . 493
P. VAN DEN TEMPEL, O. Pr.

J. P. DE GROOT, S. P., *Handleiding bij het Katholiek Godsdienstonderwijs* 499
F. KARSKENS, Pr.

Hortus Deliciarum. DANTE ALIGHIERI, *Das neue Leben*, übertragen von OTTO HAUSER 501
M. A. P. C. POELHEKKE.

Mrs. WILFRID WARD, *Out of due time* 505
M. S.

HERDERS *Konversations Lexikon.* Sechster Band. 511
C.

KLEINERE MEDEDEELINGEN AAN LEZERS EN SCHRIJVERS.

Beslissing der Pauselijke Commissie voor Bijbelstudien over de Mosaïsche authenticiteit van den Pentateuch 302
J. VAN DEN DRIES.

REMBRANDT'S EEUWFEEST.

Ofschoon ons maandschrift niet aan beeldende kunst is gewijd, achten wij ons toch verplicht met een enkel woord hulde te brengen aan den Nederlandschen grootmeester, wiens eeuwfeest deze maand door heel de beschaafde wereld wordt gevierd.

Rembrandt is onder de meesters een der weinigen, die souverein zijn in hun grootheid. Niet enkel is hij eenig in de kunst van zijn vaderland, maar éénling ook onder al zijn kunstgenooten. Terecht vergelijken de Engelschen hem met hun Shakespeare. Vele tooneeldichters en schilders hebben ieder hun eigen verdienste, en wij zouden de kunstwerken van geen hunner zonder schade kunnen missen. Maar neem Shakespeare weg uit de dramatiek, neem Rembrandt weg uit de schilderkunst, en er ontstaat een leemte, die alle anderen samen niet kunnen aanvullen. Dàarin ligt hun souvereiniteit.

Dat zulk een grootmeester een onzer landskinderen is geweest, Leidenaar van geboorte, Amsterdammer door eigen keus, is voor ons vaderland een internationale glorie, die het zijn enge grenspalen om zoo te zeggen uitbeurt. Het zou ondankbaar zijn hem geen eeregroet te brengen bij zijn eeuwfeest.

Zonder ons echter te wagen aan eene kunstwaardeering in den vollen zin, willen we enkel een paar groote trekken aanstippen, die ook voor niet ervarenen in de techniek de hoogheid van deze kunst aanstonds merken met een eigen en eenig merk. Vooreerst de machtige uitbeelding des levens, bepaaldelijk van het zieleleven en karakter, en daarbij de souvereine beschikking over het licht, in al zijn verscheidenheden van kleur en tint, in zijn wisselende spelingen, in zijn tegenstelling en worsteling met schaduw en donkerheid.

Rembrandt's kleurverbeelding en kleur-symphonieën, zijn lichtsfeer, zijn schaduwverdeeling zijn telkens de zijne alleen.

Eene reeks portretten, door Rembrandt geschilderd, is een levensopenbaring, die overweldigt. Wat een intense volheid van leven en tevens welk een verscheidenheid en machtige persoonlijkheid van leven! Menschen staan daar in hun volle, levende, eigen menschelijkheid uitgebeeld. Hoe zorgvuldig de meester elke uitdrukking des levens op 't gelaat, bij verschillende zielsontroering, bespiedde en vasthield, getuigen o.a. zijn velerlei eigen portretten uit iederen tijd. Ook in groepen en tafereelen boeit hem vooral het leven, zooals hij het in werkelijkheid vóór zich heeft. Zie zijn bijbelsche tafereelen! Joden uit de Breestraat stappen zijn oud-palestijnsche voorstellingen in, alsof zij er thuis hooren, en geven zich somtijds niet eens de moeite om van plunje te verwisselen. Toch worden zij mede opgebeurd in de hoogere en geheiligde sfeer van het bijbelsche verhaal. Profaan zijn ze nooit, banaal nog minder, maar ook niet altoos devoot in den gewonen zin. Rembrandt's tafereelen zijn geen visioenen van een, die, de eeuwige dingen overpeinzend, in de bijbelverhalen voedsel zoekt voor zijne godsvrucht, en dan, vol van zijn verkeer met God, de openbaringen en ontfermingen Gods over de menschen uitbeeldt in menschelijke vormen en in menschelijke kunst. 't Zijn veeleer schoonheidsgezichten van een geniaal man, die bij 't lezen der bijbelsche verhalen vooral getroffen werd door het eigenaardige en bijzondere — de verheffing, de verdieping, de verinniging, de vergeestelijking — waartoe zij het *menschelijke* opvoeren, en juist dat eigene op de meest menschelijke wijze weet vast te houden en in beeld te brengen. Schoonheid van vorm in min of meer conventioneelen of althans typisch vastgelegden zin is hem blijkbaar onverschillig. Maar elk tafereel heeft zijn eigen schoonheid en zijn eigen diepe emotie. De voorstellingen zullen u altoos verrassen, soms aanvankelijk een weinig ontstemmen; maar zij hebben haar eigen piëteit, die zeer oprecht en diep is; en juist dit geeft haar een eigen groote bekoorlijkheid.

Geen wonder, dat de mythologie dezen meester weinig aantrok. Zeker niet en in 't geheel niet de mythologie der Italiaansche renaissance in de schoonheids-opvatting en uitdrukking, waarmede zijne tijdgenooten zoo dweepten. Rechtstreeks heeft hij er, zou ik zeggen, den draak mee gestoken — op de krasse manier onzer zeventiende-eeuwers — in zijn geroofden Ganymedes.

Zijne kunst is uitdrukking der levende werkelijkheid. Maar in hare levensvolheid. Zijn geest was te groot voor de eenzijdige bekrompenheid van zich noemende realisten en naturalisten, die maar niet boven het gelijkvloersche kunnen uitkomen. Niets van het menschlijke is hem vreemd. Allerminst ontgaat hem het nooit uit te roeien hijgen en trachten van 's menschen ziel naar het hoogere en goddelijke.

En met welk een meesterschap hij deze levensgezichten en verbeeldingen tot schoone kunst wist om te scheppen in licht en kleur en lijn, dat is met geen woorden uit te drukken of te benaderen. Daar ligt het eigen, onvervreemdbaar rijksgebied der schilderkunst, en op dat terrein is Rembrandt zonder wederga. Zelfs in kleuren is hij nauwelijks te vertalen. Navolgingen van hem zijn evenvele mislukkingen. Hier kan enkél gezegd worden: kom en zie. Alleen wie de doeken en etsen des meesters gezien heeft kan weten welk een wereld van schoonheid zij openzetten: welk een altoos nieuwe lust voor de oogen en wat diepe schoonheidsontroering voor de ziel. Gelukkig dat ons rijksmuseum zooveel van zijn kunst heeft bewaard. Het bouwen van een eigen Rembrandtzaal is een daad van hulde, den grootmeester waardig, in zijn eigen stijl.

Het leven van Rembrandt is aan onze lezers voldoende bekend. Het heeft daar niet ontbroken aan echt menschelijke tragiek: met Saskia schijnt voorspoed en geluk uit zijn huis verdwenen; langzamerhand raakt alles in het ongereede. En ten slotte die desolate openbare veiling voor spotprijzen van uitgelezen kunstwerken, die de meester zelf jaren lang bijeen heeft gebracht met het oog en met al de liefde van een kenner zonder gelijke! Wie peilt de diepte van leed

en ergernis bij zulk een plundering en baldadige verstrooiing? En daarna gaat hij onder in duisternis en leed, nagenoeg tot armoede vervallen, miskend door zijn tijdgenooten, die zich meer en meer hadden afgewend van zijn kunst. . . .[1])

Tragisch levenseinde van een meester, wiens stukken met geen vorstelijke fortuinen meer te betalen zijn en die thans, na drie eeuwen, door allen erkend wordt als een van de geniaalsten en grootsten uit ons menschengeslacht, oorspronkelijk en zichzelf alleen in eigen souvereiniteit. Summi sunt, homines tamen: souvereinen zijn ze, maar toch menschen.

A. M. C. VAN COOTH.

---

1) 's Menschen waardeeringsvermogen, vooral ten opzichte van tijdgenooten, toont in den loop der geschiedenis bijna ongelooflijke zonderlingheden onder den invloed der tijdsomstandigheden en heerschende geestesrichting. Een les uit het verledene die de verwarring van het heden opklaart. Dat zelfs een Vondel weinig gevoeld heeft voor de kunst van een Rembrandt kan, dunkt ons, niet geloochend worden, al schijnt het onmogelijk. Daargelaten blijve, of Vondel's verzen op »De slaepende Venus" van F. de Koning (v. L. VII, bl. 16, vers 9—12) al dan niet eene toespeling bedoelen op Rembrandt's kunst. Maar de dichterlijke bijschriften bij Rembrandt's portretten van Cornelis Anslo (III, bl. 170), van Anna Wymers (V, bl. 770), van Joan Six (VII, bl. 728) zijn toch tegenover den schilder zoo effen mogelijk. En dat bij Vondel, die anders vorstelijk mild is met zijn lof!

ELECTROPHYSISCHE HYPOTHESEN.

De basis van alle physische wetenschap is het experimenteel onderzoek. Dit klinkt in onze ooren natuurlijk, maar men heeft er niet altijd zoo over gedacht. In de oudheid en in de middeleeuwen fantaseerde men er meestal heel lustig op los en moge dit ook een kwaal zijn, die niet uitsluitend aan langvervlogen tijden mag worden toegeschreven, zoo kwam het toch voornamelijk door het bijna volkomen gebrek aan zelfonderzoek, door het naief vertrouwen in de mededeelingen van anderen en door de fantasie vrij spel te laten in alles, wat niet begrepen werd, dat de natuurwetenschappen in die tijden niet tot meer bloei zijn gekomen.

Wèl legde reeds in de dertiende eeuw de engelsche franciscaner monnik Roger Bacon den grondslag der moderne wetenschap door in zijn bekend werk *Opus majus* ongeveer te schrijven: »De experimenteele wetenschap, de eenige meesteres der speculatieve wetenschappen, heeft het groote voordeel boven al hare zusters, dat zij eerstens door het experiment de schoonste gevolgtrekkingen der andere wetenschappen bevestigt, dat zij verder nieuwe waarheden ontdekt, waartoe deze wetenschappen uit zich zelve niet zouden komen, terwijl zij eindelijk uit eigen kracht en onafhankelijk van andere wetenschappen de geheimen der natuur opspoort"; wèl schreef de dominicaner monnik Albertus Magnus omstreeks denzelfden tijd in een zijner werken: »Alles, wat hier neergeschreven is, is het resultaat van eigen onderzoek of is aan schrijvers ontleend, waarvan wij weten, dat zij geschreven hebben, wat hun persoonlijk experiment bevestigd heeft, want in deze dingen kan het experiment alleen zekerheid

verschaffen"; maar het duurde nog vier eeuwen, alvorens deze denkbeelden wortel hadden geschoten. Hunne geschriften op dit gebied bleven langen tijd onbekend.

Eerst toen in het begin der zeventiende eeuw verschillende geleerden door goed doorgedachte en uitgevoerde proeven bewezen, dat wat voor de hand ligt niet mag worden weggeworpen voor geredeneer zonder basis, maar dat experimenteeren boven fantaseeren staat en de ervaring, die wij door het experiment verkrijgen in de eerste plaats in aanmerking komt voor de ontwikkeling eener wetenschap, toen bloeide de physica op als de plant in het voorjaar, die, lang door koude en sneeuw in den winterslaap gehouden, door een warme lentezon plotseling ontwaakt.

Het experiment en het logisch verstand, samen vereenigd, elkander aanvullend, zijn de grondslagen der natuurkundige wetenschappen. Het experiment openbaart ons een deel van het bestaande en doet ons een blik slaan in de natuur, het verstand tracht het verband op te sporen tusschen de verschillende verschijnselen en daaruit tot het wezen der natuur door te dringen. Het experiment leert ons de op zich zelf staande verschijnselen; de gemeenschappelijke *draad*, die deze onderling verbindt, wordt door het verstand opgezocht, gevolgd, in woorden vastgelegd en leidt tot de grondwetten der wetenschap.

Het onderling groepeeren van verschillende verschijnselen, het ordenen van zulke groepen onder bepaalde wetten noemt de duitscher kort en krachtig »gedankenökonomisches Hülfsmittel". De verschillende feiten liggen niet meer los naast elkander, maar toonen hun onderling verband, zoodat de onderzoeker of studeerende zich niet bij elk feit behoeft op te houden om er het belang voor zijn onderzoek of studie van na te gaan. Dat de ontwikkeling eener wetenschap hierdoor gebaat is, behoeft geen nader bewijs.

Ten nauwste hiermede samenhangend is een ander »gedankenökonomisches Hülfsmittel", dat het bestudeeren en de ontwikkeling eener wetenschap buitengewoon vergemakkelijkt, echter door menig abstract mathematischen theoreticus als een

gebrek aan exactheid en daardoor aan wetenschappelijkheid beschouwd wordt: de hypothese.

De mensch zoekt van nature naar analogieën en ziet hij een nieuw feit, dan zoekt hij van zelf bij een verklaring daarvoor naar een analoog verschijnsel op het gebied derzelfde of eener andere wetenschap òf in het dagelijksch leven. Stemmen de omstandigheden en gevolgen bij beide overeen, dan is hij zeer geneigd te zeggen: welnu, de oorzaak zal in beide gevallen ook dezelfde zijn.

Deze zucht tot analogeeren is natuurlijk en dikwijls zeer nuttig, maar heeft ook veel kwaad gesticht, en de geschiedenis van de ontwikkeling der electriciteit leert ons, hoe zwaar de strijd dikwijls was en nog is tusschen de voorvechters eener als vaststaande waarheid beschouwde hypothese en die eener nieuwe. En juist deze strijd is een bewijs, hoe de aard van hypothesen verkeerd opgevat werd en nog wordt.

Zoowel op het gebied der electriciteit als op dat van alle andere wetenschappen zijn vele analogieën of verklarende hypothesen opgedoken, bestreden en tenietgegaan, vele echter niet zonder haren stempel te drukken op den tijd, waarin zij hare aanhangers vonden, en zonder nut te hebben gesticht. De stand onzer huidige electrophysische wetenschap toont dit laatste genoeg aan. De groote vlucht, die de electriciteit genomen heeft, bewijst dat, zonder haar wezen te kennen, wij reeds zeer ver gekomen zijn, en in niet geringe mate is dit te danken aan hypothesen en analogieën.

In het oog moet echter gehouden worden, dat de hypothese gemaakt is om de wetenschap behulpzaam te zijn. Deze is er niet om in het nauwe keurslijf eener hypothese gedrongen te worden. In dit opzicht moet de wetenschap volkomen vrij zijn. Zoo spoedig zich nieuwe feiten voordoen, welke niet meer in het kader der hypothese passen, moet naar eene beter verklarende gezocht worden.

Toch doet zich herhaaldelijk het feit voor, dat twee of zelfs meer hypothesen tegelijkertijd dienst doen om dezelfde ver-

schijnselen te verklaren. Men kan dit een bewijs noemen, dat wij feitelijk van het wezen der zaak nog weinig weten. De oorzaak is echter meestal, dat de eene hypothese de oudste rechten en zich ingeburgerd heeft, daardoor bevattelijker is geworden en de meeste bestaande verschijnselen verklaart, terwijl in het begin de nieuwe hypothese grootere eischen stelt aan het voorstellingsvermogen, juist doordat zij nieuw is en de wetenschappelijke traagheid der hersenen moet overwinnen.

Er is trouwens niets tegen om, wanneer twee hypothesen met elkaar in tegenspraak zijn, beide te gebruiken om tot het doel te geraken. Dit moge vreemd klinken voor den leek, die meent, dat deze het wezen der zaak willen verklaren, maar voor hem, die het nut en het karakter der hypothesen inziet, ligt in deze uitspraak niets bevreemdends. Immers, wèl blijft ons einddoel steeds het wezen der dingen te vinden, maar de weg tot dit doel kan nog zeer lang zijn, het doel zelf is wellicht een utopie. Voorloopig moeten wij trachten de ware verhoudingen der ons bekende feiten uit te drukken, nieuwe feiten te vinden en daarvoor dienen de hypothesen.

Dat licht eene ethertrilling is, dit is niet zeker en interesseert ons slechts betrekkelijk. Maar dat tusschen het licht, dat wij zien, de warmte, die wij voelen, en de electriciteit, die zich aan ons doet zien èn voelen, eene innige verwantschap bestaat, die zich tot in de kleinste bijzonderheden laat vervolgen, ons tot nieuwe ontdekkingen voert en volgens ons bekende wetten werkt, dàt is wel interessant, dàt is waarheid.

In dit opstel is getracht den lezer een overzicht te geven van de verschillende voornaamste hypothesen en daarmede samenhangende mechanische analogieën op electro-physisch gebied, die in den loop der eeuwen op den voorgrond getreden zijn. Daar het terrein zeer uitgebreid is, is een diep doordringen uit den aard der zaak in dit tijdschrift niet mogelijk en wordt daarom de belangstellende lezer verwezen

naar de litteratuuropgave aan den voet dezer bladzijde, waar de behandelde stof meer uitgebreid te vinden is [1]).

* * *

Tot aan het begin der 17de eeuw was de electrophysica nog in eenen dichten sluier gehuld. Wij weten slechts, dat het aan den vader der ionische philosophie, Thales van Milete, welke omstreeks 580 vóór Christus leefde, bekend was, dat barnsteen, met de droge hand of met een doek gewreven, de eigenschap verkrijgt lichte voorwerpen als papier, kurk enz. aan te trekken, en van hem stamt ook de eerste hypothese op ons gebied af. Onder den invloed van den geest van dien tijd zocht hij steun in de *biologie* en verklaarde, dat deze aantrekking een gevolg was van eene wilsuiting in den barnsteen, waarin hij een soort van leven aannam.

Deze voorstelling bleef niet onbestreden en zoowel in de oudheid als later zien wij hypothesen opduiken, welke berusten op het uitvloeien van fijne onzichtbare materie uit de poriën der aantrekkende lichamen. Een voorstander dezer *emanatietheorie* is Descartes, welke in zijne *Beginselen der Wijsbegeerte* (1690) eene verklaring van het verschijnsel der aantrekking geeft, die door Rosenberger in 't kort als volgt wordt weergegeven.

»Alle lichamen, die uit zware materie (het Descartes'sche derde element) bestaan, bezitten poriën en kanalen, die in elk lichaam eene bijzondere vorm en grootte hebben. In deze poriën en kanalen bewegen zich deeltjes, bestaande uit zeer

---

[1]) Litteratuuropgave:
Beginselen der Wijsbegeerte van R. DESCARTES.
A Treatise on Electricity and Magnetism by J. C. MAXWELL.
Modern Views of Electricity by O. LODGE.
Handbuch der Electrotechnik (Bnd. I) *von* HEINKE u. EBERT.
Ueber Faraday's Kraftlinien von J. C. MAXWELL (Ostwald's *Klassiker* No. 69).
Ueber Physikalischen Kraftlinien von J. C. MAXWELL (Ostwald's *Klassiker* No. 102).
Geschichte der Physik von DR. F. ROSENBERGER.
Die moderne Entwicklung der electrischen Prinzipien von DR. F. ROSENBERGER.
Magnetische Kraftfelder von H. EBERT.
Histoire de l'Electricité par J. PRIESTLEY.

fijne materie (het Descartes'sche eerste element), die in het algemeen eene langwerpige gedaante bezitten, zich daardoor gemakkelijk aan elkander hechten om zich tot lange banden te vereenigen, welke de gestalten van de poriën aannemen, waarin zij zich bewegen. Zulke banden schijnen zich bij voorkeur in glas te vormen en gedwongen te zijn in het glas te blijven, daar overeenkomstige kanalen zich in de omringende, zich steeds bewegende lucht niet bevinden. Wordt nu echter het glas sterk gewreven, zoodat het warm wordt en zich uitzet, dan worden deze banden naar buiten gestooten, zoeken met geweld een doorgang in de omringende lucht en dringen in de poriën van andere lichamen. Daar zij echter over het algemeen hierin geene voor hunne gedaante passende kanalen vinden, keeren zij weer zoo spoedig mogelijk naar het glas terug en nemen daarbij kleine lichaampjes, in wier gangen zij steken met zich mede".

Deze verklaring moge ons eenigszins lachwekkend voorkomen en ons doen denken aan een gevaarlijke inktvisch, die, in hare rust gestoord, met lange grijparmen om zich heen tast, toch was, zoo niet steeds dan toch in den aanvang, zelfs een Newton, welke als philsosoof tegenover Descartes stond, een aanhanger dezer hypothese. En zooals wij later zullen zien is de Descartes'sche voorstellingswijze, in principe althans, met onze hedendaagsche voorstellingen, door Faraday opgesteld en ontwikkeld, eenigszins verwant.

Gedurende ruim tweeduizend jaren na de ontdekking van Thales werden, voor zooverre ons bekend, weinig pogingen aangewend om licht in de duisternis te brengen. De eveneens bekende eigenschap van magneetijzersteen om ijzer aan te trekken werd wegens de analogie met het barnsteenverschijnsel aan dezelfde oorzaken toegeschreven totdat de Engelschman W. Gilbert (1540—1603), lijfarts van koningin Elisabeth, in het einde der zestiende eeuw meerdere lichamen op hun electrische eigenschappen onderzocht en vond, dat o. a. glas, hars, zwavel enz., na gewreven te zijn, dezelfde aantrekkende eigenschap verkregen als barnsteen. De afstooting bleef hem nog onbekend. Aan hem is ook de scheiding

te danken tusschen het magnetisme van den magneetijzersteen, die slechts ijzer aantrekt, en de electriciteit, welke door het wrijven van lichamen ontstaat en waardoor allerlei soorten van lichte voorwerpen worden aangetrokken. Door de toepassing van de experimenteele methode wijkt Gilbert van de paden zijner voorgangers en tijdgenooten af en opent de rij der moderne natuurvorschers. De magneetnaald was toen reeds geruimen tijd bekend, de werking ervan verklaarde hij door aan te nemen, dat de geheele aarde een groote magneet is en trachtte dit te bewijzen door zijne proef, die aantoonde, dat een gemagnetiseerde ijzeren bol dezelfde werking op een magneetnaald uitoefent als de aarde. Gilbert was aanhanger der reeds beschreven emanatietheorie en neemt aan, dat lichamen, die door wrijven niet electrisch worden, zulke dikke banden uitzenden, dat zij in de fijne poriën der omringende voorwerpen niet kunnen doordringen en zich dus onverrichterzake moeten terugtrekken.

Er breekt nu een tijd aan, dat de belangstelling in de jonge wetenschap grooter wordt. Otto von Guericke (1602—1686), burgemeester van Maagdenburg, voornamelijk bekend door de uitvinding zijner luchtpomp, ontdekte met zijne primitieve, uit eenen draaienden zwavelbol bestaande electriseermachine verschillende grondeigenschappen der electriciteit, welke echter noch door zijne tijdgenooten noch door hem zelf op de juiste waarde geschat werden. Hij toch ontdekte reeds de inductie, d. i. het door een geladen voorwerp electrisch maken van een ander voorwerp, dat van het eerste door lucht of een ander isoleerend medium gescheiden is; vervolgens ontdekte hij de voortplanting der electriciteit langs den geleider en het electrisch glimlicht. Von Guericke verklaarde de electrische lichtverschijnselen door een zoogenaamd in de lichamen besloten atmospheer (electrisch vuur), en deze voorstelling is o. a. ook verdedigd door onzen landgenoot 's-Gravensande, die in zijne *Electriciteitsleer* (1745) het ontstaan van het glimlicht verklaart door het trillen dier atmospheer. Zijne voorstelling komt in eenige punten met de verklaring van dit verschijnsel door sommige onzer hedendaagsche natuurkundigen overeen.

De onderzoekingen van den Franschman Dufay (1698—1739) leidden tot de ontdekking der beide modificaties van electriciteit: de zoogenaamde glas- en harselectriciteit, welke de eigenschap bezitten, dat voorwerpen met eenzelfde soort electriciteit geladen elkander afstooten, terwijl eene aantrekking optreedt indien de ladingen van tegengestelde soort zijn. Zijne ontdekking noodzaakte de geleerden van dien tijd de bestaande hypothesen te herzien en hierbij maakte zich de fransche physicus abbé Nollet verdienstelijk, die eene verbeterde emanatie-theorie van Descartes ontwierp, welke een tijd lang, voornamelijk op het vasteland van Europa, veel aanhangers vond, maar door de theorie van Franklin, welke zich aan Newton's grondbeginsel van de op afstand werkende krachten aansloot, spoedig geheel verdrongen werd. Newton's theorie leert, dat de emanaties zoo uiterst fijn zijn, dat zij onmogelijk voorwerpen hoe licht ook, maar toch steeds van grove materie, kunnen medetrekken en dus niet de oorzaak kunnen zijn van de aantrekking en afstooting der lichamen, waarbij steeds betrekkelijk groote krachten in het spel zijn.

Franklin (1706—1790) neemt in zijne *unitarische* theorie aan, dat de electriciteit uit eene uiterst fijne onweegbare materie bestaat, welke in alle lichamen aanwezig is, ze geheel en al gelijkmatig doordringt en door de lichaamsmaterie met zekere kracht wordt aangetrokken. In dezen toestand is het lichaam indifferent, vertoont geene electrische eigenschappen en kan dit ook niet, voordat het met een tweede lichaam gewreven wordt. Dit wrijven heeft alléén ten doel de hoeveelheid electrische materie in eene andere verhouding over beide lichamen te verdeelen, zoodat door het wrijven van een glasstaaf met een zijden doek eene hoeveelheid materie van den laatste op de eerste wordt overgebracht en beide electrisch worden. Een te veel aan electrische materie geeft den positieven, een te weinig den negatieven toestand.

Het ontstaan der positieve lading op het glas verklaart Franklin op deze wijze, dat door de wrijving warmte ontstaat, waardoor het glasoppervlak grooter wordt en daardoor meer ruimte biedt voor het opnemen van de electrische materie,

welke door het wrijvende voorwerp wordt afgestaan. Bij afkoeling krimpt het glas weer in, electrische materie komt vrij en vormt eene soort electrische atmospheer om de staaf. Deze atmospheer neemt den vorm aan van het omhulde voorwerp en bevindt zich in een gespannen toestand. Evenals een gespannen veer zich tracht te ontspannen, zoo zal ook de samengedrongen electrische materie trachten vrij te komen. Daar echter het lichaam inwendig verzadigd en hier dus geen ruimte meer over is, zal de electrische materie zich van het lichaam af trachten te bewegen. Dit streven is bij een bolvormig voorwerp in alle punten gelijk, bij een kubus is het sterker aan de hoekpunten dan in het midden der vlakken en ten slotte zal de electrische materie het gemakkelijkst ontwijken bij spitsen, omdat daar de haar vasthoudende lichaamsmaterie niet of in geringen mate slechts aanwezig is. Hierop berust volgens Franklin de bliksemafleider, welke, hoewel strikt genomen niet door dezen uitgevonden, toch door hem zijne algemeene toepassing heeft gevonden [1]).

De aantrekkende en afstootende eigenschap der electriciteit wordt door Franklin's theorie op de volgende wijze verklaard. De deeltjes der electrische materie stooten elkander af, zoo ook die der materie, waaruit de lichamen zelf bestaan. Daarentegen trekken de deeltjes der lichaamsmaterie die der electrische materie, welke zich op het lichaam zelf of op andere lichamen bevindt, aan, zoodat twee lichamen eerstens eene afstootende kracht op elkander uitoefenen door de werking van de electrische materie, die beide bevat, en van de lichaamsmaterie, waaruit beide bestaan, en vervolgens elkander aantrekken door de werking van de electrische materie van het eene lichaam op de lichaamsmaterie van het andere en viceversa. Deze tamelijk ingewikkelde werkingen dienden om

[1]) Bliksemafleiders schijnen reeds in overoude tijden bekend te zijn geweest. Dr. Munk schrijft in Wiedemann's *Annalen* (Bd. I, S. 320): »Talmud, Tosefta Sabbath VII, Ende, findet sich eine Stelle folgenden Inhalts: »Wer ein Eisen stellt zwischen Geflügel, übertritt das Verbot der Nachahmung heidnischer Sitten; zum Schutze vor Blitz und Donner ist dieses jedoch zu tun erlaubt". Reeds de Egyptenaren brachten hooge, aan den spits met koper beslagen palen op het propylon der tempels aan.

Franklin's theorie in overeenstemming met Newton's zwaartekrachttheorie te brengen, want Franklin leert verder, dat de *aantrekking* tusschen twee electrisch verzadigde lichamen, d. z. lichamen, die geene electrische eigenschappen vertoonen en dus hunne normale hoeveelheid electrische materie bezitten, grooter is dan de *afstooting* tusschen beider hoeveelheden electrische en tusschen beider hoeveelheden lichaamsmaterie. Deze resulteerende aantrekking vormt de zwaartekracht, dat is de onderlinge aantrekking der lichamen in Newton's theorie.

De kunstmatige wijze, waarop het overwicht van de aantrekkingskracht op de afstooting in deze hypothese gebracht is, is een zwak punt en heeft vele tegenstanders gevonden, zoodat reeds weinige jaren, nadat Franklin zijne *unitarische* theorie had openbaar gemaakt, de Engelschman Symmer in 1759 zijne *dualistische* theorie opstelde, waarin de beide modificaties van electriciteit, door Dufay ontdekt, als twee electrische vloeistoffen optreden, die ten opzichte van elkander tegengestelde eigenschappen in gelijke mate bezitten, zoodat een lichaam, dat van beide vloeistoffen een gelijke hoeveelheid bevat, geene electrische werking naar buiten vertoont.

In de meeste voorstellingen dezer hypothese worden in overeenstemming met Franklin's één-vloeistof-hypothese, de beide electriciteiten »vloeistoffen of fluïda" genoemd, omdat zij in goedgeleidende lichamen geheel het bewegelijk karakter van een vloeistof vertoonen, van een vloeistof echter zonder traagheid en gewicht maar met volkomen elasticiteit en hierdoor voor de voorstelling van den practicus wel eenigszins bezwarend. Voor mathematische afleidingen leveren deze voorwaarden weliswaar geene moeilijkheden op, maar daarvoor had Symmer's theorie weinig waarde. Wèl waren verschillende geleerden, die veel tot de ontwikkeling der electriciteit bijdroegen, aanhangers zijner hypothese, maar hunne afleidingen berustten uitsluitend op feiten, die proefondervindelijk werden aangetoond en dus vaststonden onafhankelijk van de geldigheid der dualistische theorie. Tot dezelfde gevolgtrekkingen zouden zij gekomen zijn, indien zij eene der vroegere hypothesen of in 't geheel niets hadden aangenomen.

Naast verschillende gebreken bevat de voorstelling van twee fluïda ook veel goeds en wordt daarom heden ten dage nog wel eens gebruikt.

In het kort verklaart Symmer op de volgende wijze de werking der electriciteit.

In analogie met de wiskunde noemt hij de beide electrische vloeistoffen positief en negatief. Zij hebben het streven zich te vereenigen en elkanders werking op te heffen, terwijl de deeltjes van gelijk teeken elkander afstooten. Het electriseeren van een lichaam komt dus neer op het scheiden van beide vloeistoffen en dit vereischt arbeid, die bij de wrijvingselectriciteit geleverd wordt door den arbeid der wrijving, bij de Voltasche electriciteit door de scheikundige werkingen in het element, bij de thermoelectriciteit door de toegevoerde warmte enz. Werkt zulk een electrisch scheidende kracht op een lichaam, dan zal de electriciteitsverdeeling van den aard van dit lichaam afhangen. Is dit een niet-geleider, dan worden de beide electriciteiten in ieder molekuul in gelijke opeenvolging gescheiden: het molekuul wordt gepolariseerd. De positieve electriciteit van een molekuul komt te liggen achter de negatieve van een volgend en daar in elk molekuul eene gelijke hoeveelheid neutrale vloeistof gescheiden wordt, neutraliseeren beide tegengestelde vloeistoffen van opvolgende molekulen elkanders werking en treedt alleen aan de uiteinden van het lichaam vrije electriciteit van tegengesteld teeken op. Het lichaam is nu uit- en inwendig geladen en de toestand blijft zoo indien de kracht blijft werken en het lichaam een volkomen niet-geleider ware. Zulke lichamen bestaan echter niet, en blijft nu de scheidende kracht werken, dan vereenigen zich langzamerhand de tegengestelde electriciteiten van opvolgende molekulen en de inwendige lading verdwijnt. Bij het wegnemen der kracht treedt een stationaire toestand in, waarbij de uiteinden van den niet-geleider geladen zijn. Bij goede geleiders volgen deze beide verschijnselen — polarisatie der molekulen door de scheidingskracht en verdwijning van de inwendige lading door de vereeniging der tegengestelde electriciteiten van opvolgende molekulen — elkander onmiddellijk op,

zoodat bij het optreden der kracht een stroom vloeit van het eene uiteinde van den leider naar het andere. De uiteinden worden hierbij dus, evenals bij den niet-geleider, geladen. De toestand is echter hierbij niet dezelfde als bij den geladen niet-geleider, want houdt de scheidende kracht *nu* op te werken, dan blijkt het, dat geen stationaire toestand is ingetreden. De vrije electriciteit der uiteinden verbindt zich weer met de tegengestelde der aangrenzende molekulen, waarvan zij door de kracht gescheiden was geworden, de hierbij vrijkomende electriciteit verbindt zich in gelijke wijze met die der voorgaande molekulen en dit proces zet zich in den geheelen geleider voort, zoodat in denzelfden tijd, dat de leider door de scheidende kracht geladen was, hij zich nu ontlaadt. Een stroom, tegengesteld aan de richting van den eersten, treedt op.

Een voorbeeld moge deze voorstelling verduidelijken.

Twee geleidende draden zijn aan de klemmen (polen) eener draaiende dynamo aangesloten. De scheidingskracht in de dynamo veroorzaakt eene polarisatie der molekulen, onmiddelijk gevolgd door een verdwijnen der inwendige lading in dynamo en leiding, en aan de beide uiteinden dezer laatste treden ladingen van tegengestelde electriciteit op, die het streven hebben zich met elkander te vereenigen. Wordt de door de kracht aangewende arbeid grooter, dan zal dit streven evenredig grooter worden en verbinden wij beide uiteinden door middel van eene gloeilamp, een weerstand, een electromoter, dan zullen beide electriciteiten door deze toestellen heen zich vereenigen om het gestoorde evenwicht te herstellen en de verrichte arbeid komt (behoudens de optredende verliezen) vrij in den vorm van licht, warmte of beweging. Houdt in dit oogenblik de scheidende kracht in de dynamo op dan is alles hiermede afgeloopen, blijft zij echter bestaan dan verkrijgt men een ononderbroken herhaling der beide verschijnselen van polarisatie der molekulen, gevolgd door verdwijning der inwendige lading, en de gloeilamp blijft gloeien, de weerstand blijft warmte ontwikkelen en de motor blijft draaien.

Wordt tusschen de uiteinden der leiding niet een der ge-

noemde of soortgelijke toestellen ingeschakeld, maar een korte isoleerende tusschenlaag bijv. lucht, dan verkrijgt men deze ononderbroken herhaling niet. Het kan dan voorkomen, dat de ladingen aan de uiteinden der geleiders groot genoeg worden om de isoleerende tusschenlaag te verbreken, het evenwicht herstelt zich en de opgehoopte arbeid vertoont zich door een vonk. Geen ononderbroken stroom, zooals bij de gloeilamp, maar een korte, krachtige stroom treedt op.

Zooals wij uit het voorgaande opmerken, verklaart Symmer's theorie omtrent de oorzaak van de scheiding der beide vloeistoffen niets. Hij neemt eene scheidingskracht aan, maar het karakter van deze laat hij buiten beschouwing. Ook is het aannemen van twee vloeistoffen, waarvan de eene de negatieve eigenschappen vertoont van de andere met al onze begrippen in strijd. Wanneer wellicht vroeger enkele geleerden deze hypothese hebben beschouwd als de waarheid omtrent de optredende verschijnselen en gemeend hebben, dat werkelijk twee vloeistoffen rondstroomden, zoo is men sinds Faraday van deze zienswijze afgestapt. Voor de elementaire voorstelling der electrische verschijnselen wordt zij echter ook heden nog toegepast.

Zoowel in de unitarische als in de dualistische theorie wordt aangenomen, dat de electrische aantrekking en afstooting berusten op krachten, die zonder tusschenmedium op afstand werken en steunen hierbij op Newton's zwaartekrachttheorie. De leerlingen gingen echter verder dan hun meester en niet in de goede richting door als axioma aan te nemen, dat het zóó was en niet anders. Newton zelf dacht hier anders over en leerde uitdrukkelijk, dat het denkbeeld van de aantrekking der van elkander verwijderde materieele massa's den philosofischen denker niet bevredigen kan. Dat het eene lichaam op het andere door een vacuum heen zou kunnen inwerken zonder bemiddeling van iets ertusschen, noemt hij eene ongerijmdheid. De zwaartekracht moet door het een of ander agens volgens bepaalde wetten overgebracht worden. Of dit agens materieel of immaterieel is, hierover laat hij zich

niet uit. Hoe ver deze groote natuurvorscher vooruitblikte, blijkt uit het feit, dat eerst in den laatsten tijd zijn vermoeden tot zekerheid is geworden nu het bewijs geleverd is, dat ook de zwaartekracht tijd noodig heeft om hare uitwerking uit te oefenen en hierdoor het bewijs voor een tusschenliggend agens geleverd is.

Wij zijn nu genaderd tot de twintiger jaren der vorige eeuw, in welken tijd de grondideëen onzer hedendaagsche electriciteitswetenschap ontstonden. Tot goed begrip echter van de snelle ontwikkeling der electriciteit sinds Faraday's ontdekkingen is het noodig een kort overzicht te geven over den samenhang tusschen electriciteit en magnetisme.

Wij zagen reeds, dat de aantrekking van ijzer door magneetijzersteen in de vroegste tijden aan dezelfde oorzaken werd toegeschreven als de aantrekking van lichte voorwerpen door gewreven barnsteen. Deze meening was meer het gevolg van de omstandigheid, dat men feitelijk geen flauw vermoeden had van wat er gebeurde dan van beredeneerde overwegingen. Franklin had reeds vonken-ontladingen zijner leidsche flesch door stalen staafjes gestuurd en deze daardoor tot magneetjes gemaakt en zocht naar aanleiding hiervan naar een samenlang tusschen electriciteit en magnetisme. Marum bewees hem echter, dat dit magnetisch worden niet een gevolg was van de doorstroomende electriciteit, maar dat het aardmagnetisme, geholpen door de trillingen, die een gevolg waren van de ontladingen, de staafjes magnetiseerde. Coulomb vond in zijne proeven analogie tusschen magnetisme en statische electriciteit; het oorzakelijk verband kon hij niet vinden. Oerstedt en onafhankelijk van hem Seebeck maakte in 1820 de ontdekking bekend, dat een draad, waardoor een electrische stroom vloeit, dezelfde uitwerking vertoont als een magneet. In aansluiting hieraan vonden Ampère e. a. andere verschijnselen, die duidelijk deden zien, dat er nauw verband bestaat tusschen magnetisme en electriciteit. Ofschoon vooral Ampère, welke zich zoo verdienstelijk maakte door zijne theorie der magneten en electrisch doorstroomde geleiders tot het werkelijk verband had moeten komen, was het voor Faraday

(1791—1867), die deze verschijnselen tot voorwerp zijner beroemde onderzoekingen maakte *(Experimental Researches in Electricity)*, weggelegd het princiep der electrische inductie te ontdekken. Hij toont aan, dat tusschen een magnetisch veld [1]) en een zich daarin bevindenden geleider het verband bestaat, dat bij verandering van het veld door inductie in den leider eene electrische spanning opgewekt wordt, die bij een gesloten geleider de oorzaak is van een electrischen stroom. Deze verandering van het veld in den leider kan het gevolg zijn van het ontstaan of verdwijnen, het versterken of verzwakken van het veld of van het bewegen van den leider in een constant veld.

Faraday brak volkomen met de unitarische en dualistische theorieën en schreef aan het medium tusschen de lichamen eene electromagnetische rol toe. De krachten tusschen geelectriseerde lichamen werken niet op afstand op elkander door een vacuum, maar de kracht wordt door het medium langs *physische* krachtlijnen overgebracht. Onder krachtlijnen worden verstaan die lijnen, die in elk punt van het medium de richting aangeven, waarin een zich aldaar bevindend positief geelectriseerd en vrij bewegelijk molekuul onder den invloed van een positief geelectriseerd lichaam zich zal bewegen. Hij bewees, dat de in het electromagnetisch veld optredende krachtlijnen van physische natuur zijn en vergeleek hiertoe achtereenvolgens de krachtlijnen, welke bij de zwaartekracht, het licht, de statische en dynamische electriciteit en het magnetisme optreden. Zijn gedachtengang zij hierbij in 't kort weergegeven.

Twee lichamen, die elkander volgens de zwaartekrachtwet aantrekken, doen dit volgens eene rechte lijn. Een derde lichaam oefent op deze kracht geen invloed uit, noch op hare richting, noch op hare grootte, zelfs wanneer dit derde lichaam zich tusschen beide eerstgenoemde bevindt. De beide lichamen, die de begrenzing van een zwaartekrachtlijn vormen

[1]) Het magnetisch veld noemt men dàt deel der ruimte rondom den magneet, waarin deze zijn kracht uitoefent. De richting van deze kracht wordt in elk punt aangegeven door de bijbehoorende krachtlijn.

staan in elk opzicht met elkander gelijk en zoo ook is de werking van de kracht in beide richtingen der krachtlijn even groot. Men kan geene positieve of negatieve richting onderscheiden. Verder was het Faraday niet bekend, dat de zwaartekracht tijd noodig heeft om hare uitwerking te doen gelden en hij besloot op grond dezer redenen, dat de zwaartekrachtlijnen geene physische maar abstracte lijnen zijn. Ontkennen deed hij echter niet, dat zij eene physische natuur *kunnen* hebben.

Geheel anders zijn de omstandigheden bij het licht. Wèl vallen de stralen (krachtlijnen), wanneer onbeïnvloed, volgens eene rechte lijn, maar zij kunnen door tusschenliggende mediën beïnvloed worden: gebroken, teruggekaatst, geabsorbeerd enz. Zij hebben tijd noodig om van het eene voorwerp het andere te bereiken. De beide lichamen, die de begrenzing vormen van de straal staan niet met elkander gelijk, uit het eene komt de krachtlijn voort, die in het andere als zoodanig vernietigd wordt. Van eene positieve en negatieve richting kan men hier wèl spreken. De lichtstraal heeft een dualistisch karakter, hetgeen het bestaan van eene physische krachtlijn bewijst.

Bij de statische electriciteit liggen de verhoudingen eenigszins anders. Wel vertoonen twee electrisch geladen lichamen bij aantrekking hetzelfde karakter als twee lichamen, die elkander volgens de zwaartekracht aantrekken, maar zij hebben in zooverre tegengestelde eigenschappen, dat het eerste een derde geelectriseerd lichaam zal aantrekken, wanneer het tweede dit afstoot. Verder werken de krachtlijnen volgens kromme lijnen, want hangt men een positief geladen bol tegenover een naar de aarde afgeleide metalen plaat dan wordt deze zoowel aan de naar den bol toe- als afgewende zijde negatief electrisch geinduceerd. De krachtlijnen naar de afgewende zijde kunnen niet door de plaat heen, want uit andere proeven blijkt, dat zelfs het dunste metalen plaatje geen krachtlijnen doorlaat, zij moeten zich dus om de plaat heenbuigen. Genoemde verschijnselen wijzen ook hier op het bestaan van physische krachtlijnen.

Bij de dynamische electriciteit is het bestaan van physische

krachtlijnen zeer duidelijk. Sluiten wij de klemmen van eene batterij door een leidend medium, dan levert de batterij een krachtstroom in eene bepaalde richting welke — men denke slechts aan de chemische werking bij de electrolyse — in beide richtingen een verschillend karakter vertoont. Die krachtstroom bestaat uit krachtlijnen, die, al naar de doorsnede der leiding, zich uit elkaar bewegen of tezamengedrongen worden en zich, volgens den vorm der leiding, in alle richttingen krommen.

Het denkbeeld van het bestaan van krachtlijnen ontstond waarschijnlijk bij Faraday door de beschouwing der kromme lijnen, welke zich vertoonen, als men ijzervijlsel op een papier strooit, waaronder een magneet is aangebracht. Deze kromme lijnen geven het verloop der krachtlijnen aan.

Faraday zelf vergenoegde zich met het bestaan der physische krachtlijnen te bewijzen en daaruit zijne menigvuldige en belangrijke gevolgtrekkingen te maken. Hoe hij zich echter de veranderingen in het medium voorstelde, wanneer electromagnetische krachten werken, hierover liet hij zich niet uit. Eene mechanische analogie heeft hij ons niet nagelaten, ofschoon wij mogen veronderstellen, dat hij zich van analogieën bediend heeft. Faraday was een te goed kenner van zijnen tijd en te voorzichtig om eene nieuwe hypothese op te bouwen en te verspreiden. Hij zelf had ondervonden, hoe zich hypothesen kunnen vastwortelen in de hersenen van zeer begaafde onderzoekers, want zijn strijd met de aanhangers der unitarische en dualistische theorie was zwaar. Zijne overwinning was echter volkomen.

Het invoeren van eene mechanische voorstelling van de zich in het electromagnetisch veld afspelende verschijnselen was weggelegd voor Maxwell (1831—1879), den geestelijken erfgenaam van Faraday. Hoe uitstekend mathematicus Maxwell ook was, hij achtte eene mechanische voorstelling onontbeerlijk om een goed inzicht te krijgen in de theoretische electriciteitswetenschap. Dat hij echter als verklaring van wat er werkelijk in het veld voorvalt geene waarde daaraan hechtte blijkt wel uit het feit, dat in zijn hoofdwerk *Treatrise on Electricity*

eene mechanische analogie niet voorkomt. Hij geeft zijn meening omtrent de waarde van hypothesen en analogieën duidelijk weer in het volgende citaat uit zijn werk *On Faraday's Force-Tubes.*

»Om aan de vorderingen der tot dusverre bestaande theorieën te voldoen, moet men zich met een groot aantal mathematisch zóó ingewikkelde formules vertrouwd maken, dat de moeielijkheid, deze te onthouden, allen vooruitgang zeer verzwaart. Willen wij dus de theorie met goed gevolg verder ontwikkelen, dan moeten wij vóór alles de resultaten der vroegere onderzoekingen vereenvoudigen en in eenen vorm brengen, die gemakkelijk te begrijpen is. De resultaten dezer vereenvoudiging kunnen den vorm aannemen van eene zuiver mathematische formule of van eene physicalische hypothese. In het eerste geval verliezen wij de te verklaren verschijnselen geheel uit het oog en kunnen nooit een breeder overzicht over de innerlijke verhoudingen van ons onderwerp verkrijgen, ook wanneer wij in staat mogen zijn, de gevolgen uit gegeven wetten af te leiden. Als wij echter eene physicalische hypothese kiezen, dan zien wij de verschijnselen door een gekleurden bril en hellen over tot die blindheid tegenover feiten en tot die vooringenomendheid in onze vooropstellingen, welke eene eenzijdige verklaring begunstigen. Wij zijn dus verplicht eene onderzoekingsmethode uit te denken, welke ons bij elke schrede tot eene duidelijke physicalische opvatting in staat stelt, zonder ons aan eene bepaalde theorie te binden, waaruit deze opvatting volgt, opdat wij noch door het volgen van analytische kleinigheden van ons onderwerp worden afgebracht, noch door eene lievelingshypothese van de waarheid verwijderd worden.

Om physicalische voorstellingen te maken zonder eene bepaalde physicalische theorie op te stellen, moeten wij ons met het bestaan van physicalische analogieën vertrouwd maken. Onder eene physicalische analogie versta ik dien gedeeltelijken overeenkomst tusschen de wetten van het eene gebied met die van een ander, welke maakt, dat het eene het andere verduidelijkt. Op deze wijze zijn alle toepassingen der wiskunde in de wetenschap gegrond op betrekkingen tusschen de wetten der physicalische grootheden en die der geheele getallen, zoodat

het streven der exacte wetenschap daarop gericht is, de vraagstukken der natuur op de bepaling van grootheden door het werken met getallen terug te voeren. Gaan wij van de meest algemeene analogie tot eene zeer bepaalde over, dan vinden wij formeel de volste overeenstemming tusschen de wetten van twee verschillende gebieden, van welke ieder het uitgangspunt eener physicalische theorie van het licht werd".

Met dit laatste bedoelt Maxwell de beide lichttheorieën, waarvan de eerste berust op de identiteit tusschen een lichtstraal, wier richting verandert bij den overgang van het eene medium in het andere, en een massadeeltje, dat zijn rechtlijnige baan verlaat, als het zich door een dunne plaat beweegt, waarop intensieve krachten werken. De tweede berust op de analogie tusschen de trillingen van het licht en die van een elastisch medium.

Maxwell stond in zijn zoeken naar eene nieuwe theorie niet alleen en anderen waren hem zelfs reeds voor geweest om op moderne basis en gebruikmakend van de belangrijke ontdekkingen der laatste jaren theorieën op te bouwen, die den innigen samenhang tusschen magnetisme en electriciteit tot zijn recht zouden doen komen. Zoo vatte o.a. Euler, later gevolgd door Challis en Helmholtz, den electrischen stroom als een draaing om den stroomas op, waarbij het magnetisme een gevolg is van het stroomen eener vloeistof in de richting der krachtlijnen. In tegenstelling met deze geleerden vatte Ampère en later Weber de magnetische krachten als draaingsverschijnselen op en werd hunne zienswijze de basis van W. Thomson's theorie, die in menig opzicht die van Maxwell nadert. Naar Maxwell's overtuiging was Ampère's opvatting de meest met de bekende verschijnselen van magnetisme en electriciteit overeenkomende en wel op grond hiervan, dat gelijke oorzaken gelijke gevolgen hebben. De electrische verschijnselen toonen een longitudinaal karakter, hetgeen o.m. hieruit blijkt, dat de electrische stroom de ionen in electrolyten in bepaalde richtingen voortstuwt en ladingen van het eene lichaam op het andere overbrengt. Wij mogen daarom op

grond hiervan en van andere soortgelijke verschijnselen besluiten, dat de electriciteit een voortschrijdende beweging is. In tegenstelling hiermede toonen de magnetische verschijnselen een rotatorisch karakter, want wanneer wij gepolariseerd licht in de richting der krachtlijnen zenden, dan wordt zijn polarisatievlak gedraaid. Het magnetisme is dus een draaiingsverschijnsel.

Op deze beide gronddenkbeelden: electriciteit beschouwd als voortgaande en magnetisme als draaiende beweging, bouwde Maxwell zijne theorie op. Zijne voorstelling van het electromagnetische veld is in het volgende kort aangegeven.

Het veld om een geleider, waardoor een electrische stroom vloeit, bestaat uit cellen (ethercellen kan men ze noemen), die ieder voor zich een volledig mechanisme vormen, dat met de andere cellen gekoppeld is. Iedere cel bevat een aantal kleine raderen, die om de krachtlijnen als assen draaien en wel in zoodanige richting, dat hunne draaiingsrichting die van de wijzers van een uurwerk is, als men in de richting van den noordpool langs de krachtlijnen ziet. (Fig. 1). Deze aanname der draaiingsrichting is geheel willekeurig.

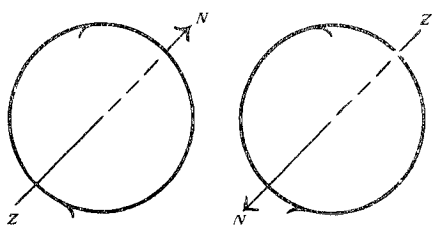

Fig. 1.

Het woord rad geeft iets zeer materieels, iets voel- en tastbaars aan en wij stellen ons raderen, die uit een draaiend medium, oneindig fijner dan lucht bestaan, gemakkelijker voor, als wij daarbij denken aan lucht in draaiende beweging, aan wervelwinden of wervelingen, zoodat wij dit laatste woord inplaats van raderen zullen bezigen.

Draait eene werveling in eene bepaalde richting, dan kan men volgens den aangegeven regel de richting der bijbehoorende krachtlijn vinden. Grijpen nu twee wervelingen in elkander dan zal bij rechtsdraaiing van de eene, de andere links draaien en zouden dus de naast elkander liggende

krachtlijnen eene tegengestelde richting hebben. (Fig. 2). Daar dit in het electromagnetische veld niet voorkomt, voegt Maxwell een frictierol tusschen twee wervelingen in (Fig. 3), (zooals dit in de mechanica geschiedt, waar men, om twee naast elkander liggende raderen in gelijke richting te doen draaien, een overbrengingsrad tusschenvoegt). Zulk een frictierol zij klein ten opzichte van eene werveling en deze weer klein ten opzichte van een cel, zoodat deze laatste een complex van wervelingen en frictierollen bevat. Draaien twee wervelingen in gelijke richting, dan blijft de tusschenliggende frictierol op dezelfde plaats in het rond draaien, draaien zij in tegengestelde richting, dan draait de frictierol niet, maar wordt weggeschoven. Wervelingen en frictierollen hebben, zoolang zij zich in dezelfde cel bewegen geen wrijving onder elkander en veroorzaken daarom geen energieverlies. Treedt echter een frictierol door hare voortgaande beweging in eene volgende cel over dan ontmoet hij een zekeren weerstand. De energie, noodig om dezen weerstand te overwinnen, wordt in warmte omgezet.

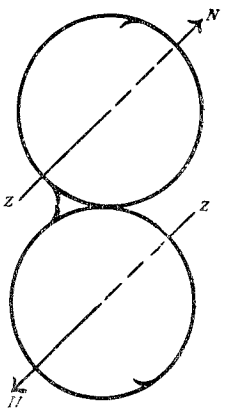

Fig. 2.

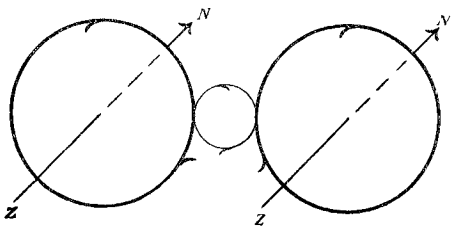

Fig. 3.

De frictierollen zijn in deze analogie de electriciteitsdeeltjes. Hare voortbeweging in eene bepaalde richting vormt den electrischen stroom. De wervelingen spelen de rol van het magnetisme. Beide zijn onafscheidbaar aan elkander verbonden: wanneer de frictierollen in beweging komen, volgen de wervelingen en vice-versa. De electriciteit is zonder het magnetisme niet denkbaar en omgekeerd.

Aan de hand dezer mechanische voorstelling zijn de voornaamste verschijnselen op electromagnetisch gebied: de opwekking der electromotorische spanning, het stroomen van electriciteit door een geleider, de veldenergie, de wederzijdsche en zelfinductie van geleiders enz. eenvoudig te verklaren. Het groote voordeel dezer analogie is, dat een ieder, die met de voornaamste mechanische verschijnselen bekend is, zich spoedig in de electromagnetische wetenschap kan indenken en door analogisme met de mechanica nieuwe electromagnetische verschijnselen kan afleiden, tot welker ontdekking hij wellicht langs theoretischen weg eerst na veel moeite en ten koste van veel tijd zou gekomen zijn.

Een korte verklaring van eenige der genoemde verschijnselen, op deze theorie berustende, moge hier volgen.

Wordt op de frictierollen, die onsamendrukbaar worden aangenomen, in eenig punt der ruimte druk uitgeoefend, dan breidt zich deze druk naar alle zijden *gelijkmatig* uit, zooals dit in eene onsamendrukbare vloeistof zou geschieden. De electromotorische oorzaak van dezen druk kan een batterij, dynamo, thermoelement of iets anders zijn. Lucht, glas en andere diëlectrica, in het algemeen alles wat men den naam van isolator geeft, verhouden zich ten opzichte van de frictierollen als *elastische* membranen, zij brengen den druk wel over, maar laten de rollen niet door. Geleiders daarentegen vormen *poreuze* membranen, die de frictierollen met meer of minder weerstand doorlaten. Wanneer dus de geleider gesloten is en de electromotorische druk treedt op, dan ontstaat in den leider een stroom, die alnaarmate de geleider een gemakkelijk of moeilijk doorlatend membraan is, minder of meer energie in warmte zal omzetten (goede en slechte geleiders).

Is de leider niet gesloten, maar zijn de uiteinden van elkander door een luchtlaag of ander diëlectricum gescheiden, dan kunnen de rollen zich niet méér in den leider verplaatsen als het elastisch membraan, dat den leider afsluit, in dit geval de lucht, medegeeft. Strooming heeft dus wèl, zij het dan ook een ondeelbaar oogenblik, plaats, de druk van de dynamo wordt door de rollen naar de uiteinden overgebracht

en aan het afsluitend elastisch membraan, de lucht, medegedeeld; er treedt hier spanning op. Wordt deze te groot dan scheurt het elastisch membraan en de stroomkring is een oogenblik gesloten; veel energie komt in korten tijd vrij: er ontstaat een vonk. Is tusschen de uiteinden een motor geschakeld, dan werkt deze als een waterrad en wordt door de frictierollen aangedreven. Is een gloeilamp ingeschakeld, dan biedt de geleidendende gloeidraad aan den stroom veel weerstand, de energie noodig om dezen te overwinnen wordt in den gloeidraad in warmte en licht omgezet.

Tot hiertoe heeft deze theorie veel overeenkomst met de oudere fluidumstheoriëen. Het groote onderscheid met deze is echter voornamelijk hierin gelegen, dat de electrische verschijnselen in den geleider onafscheidelijk verbonden zijn met de magnetische in het omliggende veld.

In neutralen toestand zijn zoowel frictierollen als wervelingen in rust. Zoodra echter de eerste in den geleider L L gaan verschuiven raken de laatste in draaiing en wel allereerst de onmiddelijk grenzende. Deze planten den druk over op de aangrenzende frictierollen F (zie fig. 4). Zijn deze in een leidend medium gelegen, dan zullen zij zoolang gaan schuiven (maar in tegengestelde richting) als de druk in den eersten leider toeneemt. Dit vormt de secundairstroom door den primairstroom geinduceerd. Is deze tweede rij frictierollen niet in een leidend medium gelegen, maar in een dielectricum, dan geraakt dit dielectricum in gespannen toestand, zooals aangetoond is bij het elastisch membraan van lucht aan het einde van den leider in het reeds beschreven geval. Een deel van den druk, dien de eerste rij wervelingen op de frictierollen overbrengt, wordt dus opgenomen door het dielectricum, de rest dient om de frictierollen in draaiing te brengen. De volgende rijen wervelingen en frictierollen vertoonen het gelijke verschijnsel, steeds echter in afnemende mate: een deel der ruimte om den leider (ingenomen door de frictierollen) is in gespannen toestand, een ander deel (door de wervelingen ingenomen) is in draaiende beweging gekomen.

De wervelingen moeten hierbij van rust in beweging ge-

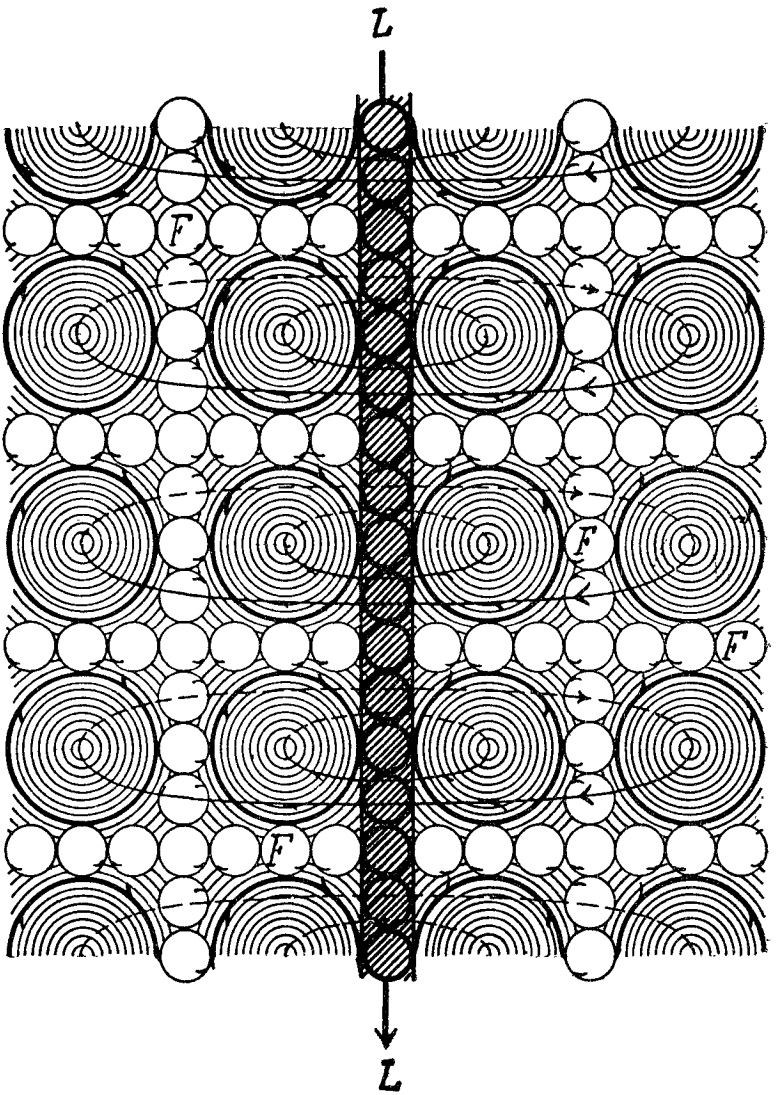

Fig. 4.

bracht worden. Om hare traagheid te overwinnen moet arbeid toegevoerd worden, die in het veld wordt opgehoopt en de kinetische veldenergie vormt, dat is de energie der rond-draaiende wervelingen. Bij deze opzameling van veldenergie gaat niets verloren (en komt dus geen warmte vrij) want de draaiende bewegingen geschieden zonder wrijving. De verzamelde veldenergie blijft dus in haar geheel bewaard en komt vrij als de electromotorische druk op de rollen ophoudt te werken.

Bij den eersten aanblik moge Maxwell's voorstelling der electromagnetische verschijnselen ingewikkeld schijnen, bij nadere bestudeering geven zij een zoo duidelijk inzicht in de zaak als geene hypothese, ook niet de uit de zijne afgeleide, aanbiedt.

Sommigen verzetten zich tegen de grof-zinnelijke verklaring door een ingewikkeld raderwerk van den uiterst fijnen ether, waarin de bewegingen volgens de hypothese plaats grijpen. Het antwoord hierop is, dat het Maxwell's doel niet was met zijne hypothese te verklaren wat electriciteit is. Zijne bedoeling blijkt uit zijne volgende woorden *(On Physical Force-Tubes)*.

»De voorstelling van deeltjes, wier beweging door de voorwaarde beperkt is, dat zij langs aan weerszijden liggende deeltjes, zonder te glijden, rollen, kan eenigermate onbevredigend schijnen. Ik wensch niet, dat gemeend wordt, dat dit de ware opvatting is van datgene, wat in de natuur bestaat of als eene hypothese over het wezen der electriciteit in den tot nu toe geldenden zin van dit woord. Deze soort koppeling is echter mechanisch denkbaar, gemakkelijk te onderzoeken en geschikt de mechanische verhoudingen tusschen de electromagnetische verschijnselen voor te stellen. Ik ben vast overtuigd, dat ieder, die het provisorisch karakter dezer hypothese behoorlijk opvat, door haar bij zijne onderzoekingen over de ware beteekenis der verschijnselen meer geholpen dan gehinderd wordt".

Dat deze laatste woorden de waarheid bevatten heeft hij zelf in de eerste plaats bewezen door de grondlegging en ontwikkeling aan het electromagnetisme door hem gegeven, terwijl de proeven van Hertz zijne theorie op experimenteele wijze schitterend bewaarheid hebben.

Maxwell vormt de overgang tot de moderne begrippen omtrent electriciteit. Van de oude theorieën behield hij nog de fluidumsvoorstelling bij voor de stroomende electriciteit in den leider terwijl de latere theorieën op de zijne gebouwd zijn door zijne beschouwing omtrent de plaats, die het veld inneemt.

Hij deed den hoogst belangrijken stap om de verschijnselen, welke in een leider optreden, waarin electriciteit stroomt, in een wezenlijk en overzichtelijk verband te brengen met de ruimte rondom den leider. Steunende op Faraday's proeven verwierp hij het bestaan der op afstand werkende afstootende en aantrekkende krachten maar beschouwde het magnetisch veld als overbrenger dier krachten, als bewaarplaats der electrische energie.

Terwijl Maxwell den leider nog de hoofdrol toekent bij de electromagnetische verschijnselen door den electrischen stroom te beschouwen als primaire oorzaak van het veld met zijne verborgen bewegingen, verwerpen de theoriëen van Lodge, Ebert, Lord Kelvin e. a. ook nog de laatste voorstelling van materieele electrische deeltjes, nemen het veld aan als de kern, de primaire oorzaak zoowel van de magnetische verschijnselen in het veld als van de electrische in den leider en beschouwen dezen laatste slechts in zijne rol van »energie verwoestend element", waarin de energie van beweging van het veld door wrijving in warmte wordt omgezet. Zij abstraheeren hierbij van alle materieele voorstelling en hunne theorieën winnen hierdoor ongetwijfeld aan wetenschappelijke waarde. De aanschouwelijkheid der Maxwell'sche hypothese gaat hierbij echter voor een groot deel weer verloren. Daarenboven doen de nieuwste ontdekkingen op electrophysisch en meer nog op electrochemisch gebied geleerden als Arrhenius, Ostwald, Nernst e. a. weer tot materieele voorstellingen overhellen, die in de ionenhypothese tot uiting komen en welke ons sterk doen denken aan Maxwell's voorstelling van de electriciteit door frictierollen.

Den Haag, Maart 1906. A. F. J. BEUKERS,
Ingenieur.

DE ST. NICOLAAS-KERK VAN JUTFAAS EN »KUNST VAN ONZEN TIJD" [1]).

Waarom heeft onze geachte Gildedeken van St. Bernulf zoo iets al niet eerder gedaan? Daar hebben we nu zeker al een twintig jaar naar zitten uitzien! Zoo waren (als de lezer er belang in stelt, het te vernemen) mijne eerste gedachten bij de verschijning van dezen arbeid, bescheiden in vorm maar te rijker van inhoud.

En toch, neen, dat boekje komt, bij nadere beschouwing, prachtig op zijn tijd. Als men heeft opgemerkt, wat er sinds de laatste twintig jaar zoo al omging in de vaderlandsch kerkelijke kunstleer en kunstbeoefening, dan kan men niet ontkomen aan een ietwat wonderen indruk, dien de verschijning der St. Nicolaas-Kerk maken moet. Daar liepen in die jaren zoo vreemde geruchten over nieuwe kunst, die komen zal; daar verrezen allerwegen zooveel gebouwen, welke ons die »moderne" kunst heetten te vertoonen; en zie: met alle kalmte reikt de dorpsherder van Jutfaas een boekje over aan priesters en leeken van Nederland en aan de eenvoudigen van zijn kerspel, en zegt: ziet, zóó heb ik de zaak altijd begrepen, en zoo begrijp ik haar nog; en zóó zou ik graag zien, dat althans gij mijn parochiekinderen dat alles begrijpen zult. En titel en omslag zijn met heel gewone, leesbare letters gedrukt en met een bescheiden schetsje verlucht. Geen poging om den omslag opzichtelijk te maken met »gewild slordig", scheef en schots ontworpen sieraad!

---

[1]) *Een dorpskerk als bouwwerk beschreven, door* DR. H. J. A. M. SCHAEPMAN *en met het oog op hare versiering nader verklaard door* G. W. VAN HEUKELUM, *pastoor van Jutfaas.* — Snelpersdrukkerij v.h. St. Gregoriushuis te Utrecht. 1906. Prijs *f* 0.80.

Dat dit alles zoo gedaan is, heeft, voorwaar, zijne beteekenis, te meer wijl de inhoud geheel vrijwillig rekenschap geeft van eigen daad.

Behoeft hier wel veel te worden uitgelegd? Mij dunkt, wie belang stelt in onze kerkelijke kunst, weet dat Pastoor Van Heukelum heel zijn priesterleven, van haast vijftig jaren, aan de kunst heeft besteed, en hoe hij te Utrecht de meesters aan den arbeid heeft gezet. En die parochiekerk, door hem gebouwd, uitgerust en versierd, geeft in werken te zien wat in leer door hem verkondigd werd.

En leer en werk was bij hem gegrond op deze gedachte, dat er bezieling en voorbeeld ontleend moet worden aan de middeleeuwen, omdat alstoen, meer dan later, met vooruitgaande ontwikkeling en stijgende volkomenheid en in vereeniging met een geheel stelsel van kerkelijke symboliek, aan het Huis des Heeren de ware schoonheid was gegeven, zoodat onze kerkelijke kunst niet beter heeft te doen dan weer dáár aan te knoopen, waar de levende en gezonde traditie der middeleeuwen door de ongunst der tijden was afgebroken.

Men heeft dit »zijn grootsch reactionnair streven" genoemd[1]), en dien wederopbloei der middeleeuwsche kunst »een sublieme reactie, welke alleen in een tijdelijkheid, die zooveel eeuwigs bevat als het Katholicisme, zoo gezond en zoo vruchtbaar kan zijn"[2]). En zeker, in dezen zin kan men het in onze dagen toch altijd wat verdachte woord *reactie* gebruiken. Doch dit is een *reculer pour mieux sauter*. Zoo was dan ook dat streven wis en waarachtig een vooruitgaan. Wie van ons die dagen heeft meegemaakt, kent ze nog best de mannen die toen niet meewilden. Of ook, om een ander beeld te gebruiken, wie bemerkt, dat hij al een heel eind op den verkeerden weg is, loopt immers zoo gauw mogelijk terug, om van het punt waar hij afdwaalde met versnelden pas weer voort te maken en vooruit te streven. En zeker, óók

---

1) Beoordeeling van het boek door L. v. G. in *De Tijd* van 21 April l.l.
2) Ibid.

goed gezegd [1]), dat viel samen met het herstel der hiërarchie. Toen dus »de nieuwe vroomheid in alle richting het Middeleeuwsche, waarmede de continuïteit was verbroken, herstelde, moest immers ook de kunst in die eeuwen gevonden worden",

Pastoor Van Heukelum nu, dat is, dunkt mij, de groote beteekenis van zijn uitgaaf, is zóó innig overtuigd, nog altijd vooruit te streven op den eenig goeden weg, dat hij zijn boek wel niet als »den degen aan den balk" komt steken, maar toch zeer zeker zich bewust is, dat zijne »St. Nicolaas-Kerk" bij velen, die zich gaarne als vooruitstrevenden opdringen, met ietwat medelijdend schouderschokken zal ontvangen worden. Het lijkt hem echter niet te deren.

Te ontkennen echter is het niet; dat menigeen, die vroeger met den Deken van St. Bernulf vol gloed en hoopvolle verwachting meestreefde op het voor echt en veilig erkende pad, thans weer angstig naar den weg is gaan vragen, blijkbaar van streek gebracht door het groote reclamebord »*modern*". Zelfs de lofprijzende beoordeelaar [2]) schrijft: »De oude vroomheid bracht de oude kunst. Slechts nieuwe vroomheid, een mogelijke »moderne devotie" zal nieuwe kunst kunnen maken". Maar komaan, nieuwe devotie behoeft ons waarlijk niet door de »modernen" gebracht te worden; zij is al van vele jaren her gekomen, en wel precies van denzelfden tijd af, dat die wederopbloei der middeleeuwsche kunst begonnen is, want daar behoort ze geheel en al bij. Immers in het heerlijkste tijdperk onzer middeleeuwsche kunst, gelijk Pastoor Van Heukelum en de zijnen plegen te zeggen: de vijftiende eeuw [3]) stond reeds de *moderne devotie*, gelijk zij inderdaad heette, in vollen bloei, en was zelf ook al eene »sublieme reactie" tegen den wereldschen, kouden en onverschilligen geest die in Kerk en Staat was binnengeslopen.

En toch moet men niet denken, dat Geert de Groote c. s. zich verbeeldden, heel iets nieuwerwetsch in te voeren of voor te staan. Vooreerst toch beteekende *modern* eenvoudig:

---

1) Door L. v. G. in *De Tijd* t. a. p.

2) *De Tijd* t. a. p.

3) DEN *époque*, zooals een goede kennis uit Vlaanderenland pleegt te zeggen.

hedendaagsch, en niet wat wij noemen *nieuwerwetsch* [1]). Vervolgens bedoelden de devoten dier dagen ook niets anders dan een teruggaan tot de vroegere, helaas, verloren innigheid der heilige mannen van vroegeren tijd; wat ons de edelste onder de devoten vertellen komt, als hij schrijft (*Navolg. v. Chr.* Boek I, H. 18): »Over de voorbeelden der heilige vaderen. Geef acht op de krachtige voorbeelden der heilige vaderen, in wie de ware volmaaktheid en kloostergeest geschitterd heeft, en gij zult zien, hoe luttel het is en bijna niets wat wij verrichten. Helaas, wat is ons leven, als het bij het hunne vergeleken wordt".

Maar, zoo zijn we, meent soms iemand, vrij ver van de kunst afgedwaald! Toch niet, want dezelfde Thomas van Kempen heeft in het derde boek der *Navolging* eene kostelijke plaats, die ons in eens tot ons onderwerp terugbrengt. Hij schrijft daar [2]): »Er steekt groote wijsheid in, dat men zich niet laat bewegen door elk woord dat komt aanwaaien, noch het oor leent aan de booze Sirene die komt aanlokken; zóó toch blijft men gerust en veilig op den ingeslagen weg".

Wie is de *Sirene?* Hoe luidt de *Sirenezang?* Welke is de *ingeslagen weg?* Beginnen we met het laatste. Het is die heerlijk schoone weg, langs welke het Christen-geworden Europa duizend jaren lang voortgeschreden is, terwijl het zich [3])

»een eigen bijzonder beginsel van vormen aan zijne architectuur gaf, en uit den zoogenaamd klassieken, of liever Romeinschen, bouwstijl den eigenlijk kerkelijken bouwstijl voortbracht. De vormen,

---

[1]) Dit zal ons iemand bewijzen, die er over schrijven mocht: Dr. Acquoy. *Het Klooster te Windesheim* I bl. 325. »*Moderne devotie.* Zie bijv. *Chron. Wind. Prolog.* (p. I, III, IV, V, voorts p. 1, 8... alibi). Men sprak ook van *devoti moderni* (l. l. p. 10... alibi) »Modernus" beteekent bij Busch »hedendaagsch", »thans heerschende", »tegenwoordig bestaande", niet wat wij noemen »nieuwerwetsch". Zoo zegt hij bijv. »prior modernus"... »modernus Archiepiscopus", »modernorum Landgraviorum"... »perantiqua instituta similiter et moderna"... Dat het echt Dietsche woord voor devotie »*ynnicheit*" is, werd overtuigend aangetoond door Hirsche in zijne meermalen genoemde *Prolegomena* Bd. I, S. 77—86".

[2]) IIIe Boek, hoofdst. 27.

[3]) Aldus Prof. Jakob in het *Kirchenlex.* Art. *Baukunst* en *Baustil.* Wij geven den tekst verkort. Vergel. ook Janssen, *Gesch. d. deutschen Volkes,* B. I, S. 142.

eerst eenvoudiglijk overgenomen, werden weldra zelfstandig en met groote oorspronkelijkheid verwerkt. De reeds bestaande vorm van »basilica" (koningshalle, zuilenhal) ontving zijne nieuwe en christelijke beteekenis. Die zuilenhal zou ook voor geheel de volgende ontwikkeling van den kerkbouw de grondslag blijven. En die ontwikkeling was een geleidelijke; zij was een vooruitgang van den oud-christelijken tot den romaanschen en van dezen tot den gothieken stijl. Door kloosterlingen en geestelijken nam de Kerk veelal zelve deel aan bouw en inrichting. Al mochten de vormen een tijd lang den invloed ondergaan van de barbaarschheid, waarin de wereld na den val van het Romeinsche Rijk vervallen was: allengs kwamen zij weder tot grootere volkomenheid. Was de schoonheid des tempels eerst meer van binnen dan van buiten zichtbaar, gaandeweg kwam er meer overeenstemming tusschen innerlijk en uiterlijk aanzien; in de logge steenmassa der muren trachtte men meer en meer leven en afwisseling te brengen; door gewelven en torenbouw kwam er meer en meer verheffing in de lijnen. Ten laatste waren de volkomene eenheid en evenredigheid tusschen het geheel en de deelen, tusschen het inwendige en het uitwendige van den bouw bereikt, en had zich de romaansche stijl gevolglijk tot den gothieken ontwikkeld. Een nieuw systeem, namelijk van overwelving door spitsboog, was gevonden; de vierkante indeeling, onafscheidelijk aan het tongewelf verbonden, was niet langer verplichtend; afstand tusschen kolommen en hoogte van gewelven waren van elkander vrijgemaakt; het geheel van den bouw had ontzaglijk gewonnen in lichtheid en slankheid; de massa der materie was als vergeestelijkt. Als een snel ontwikkelde en heerlijk ontplooide bloesemknop, breidde de nieuwe, gothieke bouwstijl zich over Europa uit, en werd door de opgetogen wereld aangestaard, zegt van Görres. Zelfs kerken, die in den romaanschen stijl begonnen waren, werden afgebouwd in den gothieken. Daarbij ontwikkelde zich de nieuwe stijl met eenen rijkdom, die voor elk land der Christenwereld als 't ware een nieuw en eigen werk wist voort te brengen; anders was de Fransche, anders de Duitsche en anders de Engelsche gothiek".

Deze goede weg was, sinds de renaissance kwam, verlaten geworden; maar halverwege de negentiende eeuw zag men de dwaling in en ging op het goede pad terug. Doch in den laatsten tijd is de Sirene [1]) gekomen, de zoogenaamde »*nieuwe*

[1]) »*Sirenen* schoone jonge maagden, die zich in de zeeëngte tusschen Sicilië en Italië op een met klippen omgeven rots ophielden, en door haar liefelijk gezang de voorbijvarende schippers dermate betooverden, dat deze op haar eiland aan land stapten, doch dan ook door haar werden omgebracht. 't Noodlot

kunst" en zingt op alle wijzen: Wij willen kunst van *onzen* tijd. Lang genoeg heeft de gothische »vormendienst" geduurd. En wat praat men nog van stijl! Benepen begrip. Waarom kan onze kerkelijke kunst niet modern wezen? We moeten hebben een eigen Roomsche Kunst. Met het overnemen van uiterlijkheden, vormt men geen eigen Roomsche kunst. En eenheid van stijl, waartoe noodig? Ook al bekrompen begrip. En dergelijke liedjes.

Zoo zingt de Sirene der nieuwe kunst met bekorende verleidelijkheid; en velen mochten zich ook wel aan den mast laten vastbinden, om niet te worden meegesleept; want er is in al die zangen waar en valsch ondereengemengd.

Vooreerst behoeft men niet zooveel drukte te maken over eene zaak, die van zelf spreekt en van zelf komt. Elke tijd heeft zijn kunst, evenals, naar men wel eens zegt, elk volk de regeering heeft, die het verdient. Aldus is het geweest zoolang de wereld heeft gestaan. Maar de kunstenaars hebben er tot aan de renaissance nooit aan gedacht, dat zij kunst van *hunnen* tijd moesten maken. Dat ging eenvoudig van zelf door de geleidelijke ontwikkeling, welke de kerkelijke kunst beleefde, gelijk dat zoo juist door Prof. Jacob beschreven is. Ze hadden dan ook heel geen museums noodig om stijlen te leeren onderscheiden. Natuurlijk was in hun kunstwerk alles niet even volmaakt, en begrijpelijk ook, dat menigmaal de zucht naar volmaking op overdrijving en vormendienst uitliep, ja zelfs allernatuurlijkst, dat op- en nedergang van godsvrucht en zeden zich in hun kunstwerk verried [1]). Dat alles kunnen *wij* nu duidelijk inzien; maar de middeleeuwsche kunstenaars waren zich evenmin bewust geweest, *romaansch* of *gothiek* te bouwen als *le bourgeois gentilhomme*

---

had bepaald, dat zij slechts mochten leven, totdat iemand haar eiland voorbijvoer, zonder zich door haar gezang te laten betooveren. Dit geschiedde met Ulysses, die zich aan den mast van zijn schip had laten vastbinden; waarop zij spijtig en verwoed, dat de prooi haar ontgaan was, zich in zee wierpen en in klippen veranderd werden". Aldus in *Woordenschat* van De Beer en Laurillard.

[1]) Deze laatste gedachte, ouderwets-eenvoudig, vindt men tegenwoordig opgesierd met de breede veelkleurige vlag van *»wereldbeschouwing"*, zooals de lezer straks wel zien zal.

bij Molière geweten had, dat hij zóóveel jaren lang niets dan *proza* had gepraat.

De renaissance kwam. Daardoor werd in noordelijk en westelijk Europa eene ontwikkeling van duizend jaren tot staan gebracht. Toen werd men zich het onderscheid van stijlvormen bewust; de Mecenaten legden zich verzamelingen aan van klassieke kunst, en de middeleeuwsche bouwtrant werd voor gothiek: barbaarsch gescholden. Dat de gothiek echter niet uitgeleefd was, kan men bij Janssen [1]) bewezen vinden. Maar de loop der wereldgebeurtenissen bracht door reformatie en revolutie het kunstwerk op andere banen. Dat niet alles daarbij uit den booze geweest is, mag dankbaar worden herdacht. Intusschen blijft het zeer juist door Prof. Jakob gezegd:

»Men had juist van de vernieuwing des kerkelijken geestes [tijdens en door het Concilie van Trente] ook de vernieuwing van den kunstvorm moeten verwachten; doch in plaats daarvan drong men aan den geest een geheel vreemden vorm op, en vermoedde niet, hoe zulks allengs den geest zelven moest verduisteren en verzwakken; men bedacht niet, dat het gevaarlijk was, datgene wat die geest tot stand gebracht had voor barbaarsch te verklaren en als zoodanig te behandelen; men zag niet in, dat de vormen, die men aan de klassiek ontleende, de rechte gedaante niet verkrijgen zouden, en men niet nogmaals de ontwikkeling, die eens doorloopen was, van voren af beginnen kon, dat ook hier alles op uiterlijkheid zou uitloopen. Weldra bleek dan ook, dat met zulk eene wedergeboorte geen nieuw leven, géene ontwikkeling tot iets edelers en volmaakters gekomen was. Het geheel was slechts een spelen met andere vormen en bovendien nog wel met vreemde. Geen wonder dan ook, dat nooit de bouwkunst van eenig volk of tijdvak zoo snel en zoo jammerlijk ontaardde, als die der zoogenaamde renaissance, en dat alle pogingen om op dit stuk eenen omkeer naar beter te bewerken, mislukten. Zoo had men zich zelven gestraft door *van eene meer dan duizendjarige traditie af te wijken.* Een nieuw tijdvak der kerkelijke bouwkunst nu mag men slechts daardoor verhopen, dat men, gelijk sedert ongeveer vijftig jaren begonnen werd, den kerkelijken geest weder in geheel de maatschappij tot leven tracht te brengen en den draad dáár weder aanknoopt, waar die in noodlottige begoocheling afgebroken is geworden".

---

1) *Geschichte des deutschen Volkes*, B. I, S. 145—155; B. VI, S. 60—61.

Zoo is dan ook de kunst der 17de en 18de eeuwen de uitdrukking geweest van *haar* tijd, van den deftig voornamen, ten laatste lossen en wuften geest. En allernatuurlijkst weer, dat, toen de republikeinsche begrippen den aristocratischen Pompadour-stijl hadden opgeruimd, de nuchtere, antieke *style empire*, door David ontworpen en geleid, kunst van *dien* tijd wezen moest (1775—1825). Rust en orde kwamen terug; maar intusschen was met de Fransche omwenteling *scheiding van Kerk en Staat* uitgesproken en doorgedreven; wat echter allesbehalve vrede beteekende, maar ook tot gevolg had, dat men begreep, een anderen trant noodig te hebben voor kerkebouw, een anderen voor burgerlijken. Toen dus de verlevendiging van het geloof kwam, en meer bijzonder de zin voor kerkgebruiken en kerkschheid, terwijl van den anderen kant vrijdenkerij en ongeloof zoo vrij mogelijk hunnen weg gingen, toen zag men onder ons vol heimwee terug naar de eeuwen van geloof, naar de middeleeuwen. Dáár zocht men leer en bezieling. Dat mochten Alberdingk Thijm die zijne *Heilige Linie* schreef, en pastoor Van Heukelum die zijne kerk bouwde en uitrustte »kunst van *onzen* tijd" noemen. Was dit nu eenvoudig namaken wat in de middeleeuwen gewrocht was? Sommigen, nu ja, of, wilt ge, velen, deden het uit gebrek aan eigen kracht; sommigen ook wegens het oude klassiek-academische begrip, dat het hoogste bereikt is als men de klassieke meesters evenaart. Maar te Jutfaas? Wanneer eens de schimmen der vijftiende-eeuwsche meesters aan de vaart naar Vreeswijk konden oprijzen, zouden ze dan, het werk beziende, wezenlijk spreken: »Du Meyster Alfred, ende ghi Meysters Wilhelm ende Henric die van Coelne quamet, du Mr. Jan Geraertsen van der Drift, ende ghi allen Mrs. Albrecht ende Diederic, Lambrecht ende Geraert. wat ghi maectet, bilo! dat is ganselic werc uut onsen tide?" Ik kan het moeilijk gelooven. Het orgel, ja, en »De veertien Noodhelpers" zouden ze voor hun werk herkennen; maar ik ben zeker, dat zij over heel wat dingen vreemd zouden opzien. En de »cureit van Juttewaes" weet dat ook wel.

Doch, wat heeft men zien gebeuren? Terwijl pastoor Van

Heukelum en zijne gildebroeders rustig voortwerkten, traden al spoedig de »getuigers" op, die, al hadden ze ook eerst de terugkomst van inheemsche kunst begroet, aldra begonnen te mopperen over Roomschen kloosterstijl, en met spijt en wantrouwen onzen vooruitgang aanstaarden [1]). De ware vrijzinnigen echter lachten met die papenvrees; en ze zorgden, dat er in scholen voor ambacht en kunstnijverheid gestudeerd werd op de oude vaderlandsche kunst. En op het voetspoor onze katholieke bouwmeesters, die de ware beginselen der middeleeuwsche kunst hadden voor den dag gebracht, kwam men meer en meer tot het inzicht, dat goede kunst slechts waar en »logisch" kan zijn; dat sieraad geen opgeplakt toevoegsel mag wezen; dat muurschildering en paneelschildering twee zijn; dat geen voorwerp kunstrijk kan genoemd worden, zoo niet vorm en versiering beantwoorden aan het doel voor het gebruik, en aan den aard der verwerkte grondstof; dat men zich niet schamen moet, te laten zien, hoe de bouw in elkaar zit, en welke bestemming de onderdeelen hebben enz. Dr. Cuypers heeft dit alles kernachtig saamgevat in zijne uitspraak: »Onze architectuur kan alleen dàn waardige kunst zijn, wanneer haar vorm ontwikkeld is in den zin dien de behoefte aanduidt, de rede vraagt en de eigenschappen der grondstoffen veredelen" [2]).

Al die gegronde beginselen hadden, in beoefening gebracht, weldra tot goed gevolg, dat het bouwen naar klassieken of renaissance-stijl — juist omdat men, rekening houdend met ons klimaat en onze bouwstoffen, bezwaarlijk naar die beginselen werken kon — meer en meer in onbruik raakte ook voor ongewijde behoeften. Eene poging om een lans te breken voor »het goed recht der renaissance" werd terechtgewezen; ja

---

1) Wie hierover bijzonderheden verlangt te weten, kan met veel vrucht de schets naslaan, die indertijd over Dr. P. J. H. Cuypers geschreven is door Jhr. Mr. Victor de Stuers in het tijdschrift: *Mannen en Vrouwen van beteekenis in onze dagen.*

2) Aangehaald uit het *Gedenkboek* v. h. 50-jarig bestaan v. h. Gen. *Architectura et Amicitia* in *De Tijd* van 14 October 1905; een feuilleton met den titel: *Cuypers contra Berlage*, en zeer waard om gelezen en onthouden te worden.

die poging zelve bleek al spoedig, onnoodig werk te zijn geweest. En het is inderdaad waar en juist, dat de voortgaande kunst niet aan stijlvormen gebonden moet worden.

Maar of zij zich, om eene gezonde ontwikkeling te volgen, ruw en onbesuisd van die vormen mag losscheuren, dat is eene andere vraag; en die raakt in het bijzonder onze kerkelijke kunst.

Er wordt geroepen om »eigen Roomsche kunst", die zijn moet: »kunst van onzen tijd". Welnu, zooals boven reeds werd aangeduid, moet op dien eisch geantwoord worden: maakt u maar niet druk en bezorgd: de twintigste eeuw *zal* hare kunst hebben, en geheel naar haren aard en geest ook. Maar juist omdat ge Roomsche kunst van onzen tijd verlangt, mag gewaarschuwd worden, dat ge eerst de vraag stelt: hoe is wel aard en geest van onzen tijd? Immers niet de kunstenaar vormt zijn tijd maar de eeuw maakt hem; en genieën die aan de eeuw »den machtigen zet" geven, komen niet alle vijfentwintig jaar.

Over geest en richting van onzen tijd laat ik hier spreken vooreerst den bekenden letterkundige Willem Kloos, en vervolgens bouwmeester Berlage.

De eerste heeft het gemunt op zekeren »Men" die »nu veel spreekt van gemeenschapskunst, en daarmede kunst bedoelt, die voor het volk in zijn geheelen omvang genietbaar zou wezen, omdat dit zijn denken en voelen erin weerspiegeld zou zien. En men veroorlooft zich [zoo gaat Kloos door] de verrassende vrijheid, er bij te halen *de ons nu nog bekorende kunst der Middeleeuwen* [Kloos zelf onderstreept], als gaven die groot kinderlijke dagen een overeenkomstig geval te zien met dat wat ons zooveel bewustere tijdvak in waarheid behoeft". Maar dat is, zoo werpt Kloos daartegen op, »maar wildweg doorgeredeneerd, want in die middeleeuwsche maatschappij

dachten over goddelijke en menschelijke dingen alle standen, alle personen nagenoeg-letterlijk eveneens; en spontaanlijk, uit de diepte van alle kunstenaarszielen kon er toen dan ook een kunst opstaan, die dit groote, algemeene en, met al zijn fijne verscheidenheden,

toch, in het groot, gelijkvormige leven weergaf voor allen in beeld-en-klank. Doch wie op het voorbeeld dier kinderlijk-schoolsche en kinderlijk-afhankelijke Middeleeuwen, óók een gemeenschapskunst voor onzen tijd wil eischen, vergeet, dat de gemeenschap, waarvoor zij dan toch gemaakt moet worden, in onzen tijd in 't geheel niet meer bestaat" [1]).

Hooren we nu bouwmeester Berlage over onzen tijd. Maar eerst worde hier zijn eigene richting geteekend door Dr. Cuypers [2]): »De moderne school, die als uitgangspunt de rede, het gezond verstand huldigt, en haar steun zoekt in de proportieleer, de volmaaktheid (?) in de verhoudingen, maar blind is voor de waarde van een geleidelijk historische aansluiting, kan als een speciaal Nederlandsche evolutie worden erkend. Wel wil ze in zoover met de middeneeuwsche bouwkunst aansluiten als deze hare grondbeginselen in de geometrie geworteld zijn, tevens wil zij Grieksche en Egyptische stelsels daarbij verbinden, en zoekt ook te voldoen aan de doelmatigheid in hare samenstellingen, met inachtneming der hoedanigheden welke de te bezigen bouwstoffen vereischen, maar verre van de voordeelen te erkennen die opgesloten zijn in de groote octwikkeling die ontstaan is met de christelijke beschaving in het Oosten, en die zich uitgebreid heeft naar het Westen en daar van de eerste drie eeuwen onzer jaartelling tot aan de XVIe eeuw een onafgebroken aaneenschakeling van volksbeschaving en ontwikkeling heeft tot stand gebracht".

Dit is het waardeerend oordeel van onzen »grooten Gothieker" over den man, wiens geestdriftige volgelingen tegenwoordig van hunnen kant zoo gaarne afgeven op gothiek en »gothiekerigheid".

Wat oordeelt nu meester Berlage over de bouwkunst van onzen tijd? [3]) Vooreerst, dat aan onzen tijd een stijl ontbreekt,

---

[1]) Aangehaald in *De Maasbode* van 16 Sept. 1904, uit »De jongste kroniek van *De Nieuwe Gids*". Ik vermeen te mogen denken, dat met de voorstanders van die middeleeuwsche gemeenschapskunst volstrekt niet pastoor V. H. met de zijnen, maar wel anderen bedoeld zijn.

[2]) *Gedenkboek*, t. a. p.

[3]) H. P. Berlage Nz., *Over de waarschijnlijke ontwikkeling der architectuur*. Delft 1906.

»omdat de ontwikkeling van een stijl niet anders mogelijk is dan op een geestelijke basis; d.w.z. dat een stijl niet anders is dan de stoffelijke vorm eener wereldidee, gevolg van een gemeenschappelijk geestelijk ideaal; en dat dus, bij gebreke daarvan, ook vooralsnog van een dergelijke ontwikkeling geen sprake kan zijn".

Dezelfde gedachte alzoo die we zoo even van Kloos vernamen. Berlage schreef dan ook zijne brochure over de *waarschijnlijke ontwikkeling* der architectuur. Er lijken echter »voorboden te zijn eener komende kultuur":

»Er is dus ook van dien kant in 't algemeen, een verandering van sociale inzichten waar te nemen, waaraan niemand zich op den duur kan onttrekken en welke nu medewerken tot de bevestiging der moderne maatschappij, d.i. tot hare verburgerlijking, waarvan de Fransche revolutie reeds het eerste begin teekende, maar welke nu zeer zeker bezig is, zich snel te bevestigen, — het sterkst zich afspiegelend in een vereenvoudiging van levenswijs, tot zelfs nolens volens van die kringen, die maatschappelijk nog geheel afzonderlijk staan" (t.a.p. blz. 7—8).

»En wat zal dan zijn die »waarschijnlijke stijl der komende kultuur"? die van het onversierde voorwerp, van het ornamentlooze gebouw, van de bevredigende schoonheid in het materiaal? Nu is het naar aanleiding van deze consequentie, dat ik in het begin sprak, eenigszins huiverig te zijn voor de aanvaarding daarvan en dat ik ook in mijn toelichting te Madrid zeide, dat het gewapend beton het bouwmateriaal der toekomst »dreigt" te worden. Ik zeg dreigt en daarmede doelde ik op het feit, dat in dat geval de komende architektuur ingaat tegen de groote schoonheden die geweest zijn (blz. 25).... Het is daarom dat ik vooral nog met eenige huivering die architectuur zie komen; maar dat zij komt, daarvan ben ik zoo goed als zeker, juist door de reeds genoemde groote technische voordeelen, welke door de architekten moeten worden aanvaard" (bl. 26).

Maar is er geen reden, zoo vraagt hij zelf, om »in naam der schoonheid protest aan te teekenen tegen datgene, wat men meent dat leelijk is"?

Hij stelt daar de andere vraag tegenover:

»Of het nu niet mogelijk zou zijn, dat ook te dien opzichte een verandering in ons schoonheidsoordeel kan ontstaan? Niet dat we de vroegere schoonheden leelijk gaan vinden, maar wel dat we ook met dat nieuwe bouwmateriaal schoonheden zullen kunnen bereiken, schoonheden, welke niet zijn die van de vroegere architektuur, — omdat

het materiaal niet heeft de massieviteit van den steen en niet zijn natuurlijke kleurenschoonheid, — maar andere schoonheidsfactoren, welke langzamerhand zullen worden erkend"? (blz. 26).

En alles samenvattend, besluit Berlage:

»dan treft mij als mogelijke vorm der komende architektuur, een merkwaardige overeenkomst met die van het oude Rome eenerzijds en die van het oude Griekenland anderzijds... Die stijl zal dan weer zijn de tektonische afspiegeling van het geheele geestelijk leven, en, zooals reeds gezegd, een overeenkomst vertoonen met dien de oude wereld" (blz. 37). »... Maar ook geestelijk zal dan die tijd met de klassieke wereld overeenkomen.... De komende wereldidee zal niet hebben haar ideaal hiernamaals, dus niet in die richting godsdienstig zijn, maar een ideaal van deze aarde. En woonden niet de klassieke goden in aardsche tempels? Maar dan vatte men deze beschouwing in den meest ideëelen zin, d.i. men bouwe voor de aardsche goden die tempels, welke in stoffelijken vorm weergeven: het streven naar het geluk van alle menschen" (blz. 38).

Dat alles, zal men zeggen, raakt de burgerlijke bouwkunst. Laat dat zoo zijn; maar zeer opmerkelijk is het, dat we de trouwe weerklank van deze beschouwingen terug vinden in de lezing, door den heer Theo Molkenboer gehouden den 16en Januari 1905 over de *Toekomst der Katholieke Kunst in Nederland*[1]):

»Met allen eerbied voor de beweegredenen, die de vorige geslachten voor hun moeilijk streven gehad mochten hebben, met alle verschuldigde hoogachting en bewondering voor wat zij bereikten en ons — in den vorm van door schoonheid waardevolle kunst — nalieten, brengen wij daarom nog eens — maar voor het laatst — onzen dank en erkentelijkheid voor de erfenis, die zij ons lieten, maar aanvaarden daarna ook vastberaden onze moeielijke taak. Wij streven, vrij van elken band door wat achter ons ligt, met volle vrijheid naar een door ons eigen leven bepaald, in ons eigen leven passend, op onze eigen toekomst gericht ideaal.

Vol eerbied voor het verledene banen wij ons eigen weg" (bl. 138)

En waarheen?

»Naar den toekomststaat, die op een katholiek geloof — dat wil zeggen een katholieke wereldbeschouwing — steunend, alle elemen-

---

1) Voor de Vereeniging »Geloof en Wetenschap": *Van onzen Tijd*, 5de jaarg. No. 5, bl. 137—56 en No. 6, bl. 182—93.

ten van een volmaakte staatsvormlng — in tegenstelling met de hedendaagsche — in zich zal vereenigen — zoodat ze ook de ware basis van de komende katholieke kunst geven zal" (bl. 137).

Men bemerkt, dat de zienersgave niet gering mag worden aangeslagen.

»Wat ons dus op 't stuk van christelijke kunst, als erfenis van onze voorgeslachten gewerd, was niets dan een verslapt sentimentalisme, zoowel in uitvoering als in wezen, dat nu en dan door romantiek of een persoonlijke liriek wel eens een schijn van diepere kern wordt bijgezet, maar dat toch, in zich, in niet het minste verband tot het hoogere christelijk idealisme van eertijds stond.

Het hooge monument van de middeleeuwsche eenheid was verbrokkeld nadat zijn staatkundige basis door veel gebeurtenissen, die het zwaartepunt der toenmalige maatschappij aanmerkelijk hadden verplaatst, ophield te bestaan.

De vele elementen die dat prachtige geheel hadden uitgemaakt, uit welke schoone constellatie een zoo nobele echt katholieke kunst was gegroeid, werden verspreid en ieder voor zich werden ze dingen apart. Sinds dien was er geen levensbeschouwing, geen maatschappij op zoo grootsche basis gesteld, dat ze die zoo noodig bij elkaar behoorende, maar na die lange scheiding van vier eeuwen zoo moeilijk weer bij elkaar te brengen elementen, tot een groot geheel kon hereenen.

Van toen af werd de langzamerhand overheerschende niet-katholieke beschaving ook die van de katholieken, en het eenige wat dezen per slot van hun eigen, middeleeuwsche cultuur — in tegenstelling met de in hun tijd en land met hen levende mede-menschen, — hebben overgehouden, is hun geloof. dat zich in dévotie — voor zoover het zuiver kerkelijke zaken betreft — en in een moraal, voor zoover het hun publieke leven aangaat, uit, waarbij zelfs nog dikwijls in veel omstandigheden persoonlijke opvattingen en voorliefden de grootst mogelijke afwisseling van daden en gedachten teweeg brengen.

Maar op die enkele poovere gegevens, op een dévotie, een persoonlijken kerkgang en een levenswandel, die in niet veel dingen van dien van andere fatsoenlijke menschen afwijkt, bouwt men geen volle, groote katholieke kunst, zelfs het grootste geloof is daartoe onmachtig. — Zoo 'n kunst behoeft, de geschiedenis wijst het te duidelijk uit, een cultuur, zooals de middeleeuwen die vormden, zooals in de tijden van de Grieken, van de Egyptenaren, de oude Indièrs en Chineezen. Een cultuur, dat wil zeggen een groot complex van verhoudingen, tradities en vast omschreven principes, waar

volkeren naar kunnen handelen, geslachten meê kunnen worden groot gebracht.

En als men dan ziet, wat schamele resten ons, burgers van Nederland, in 't begin van de zoo groot te worden twintigste eeuw van die prachtigste jongste wereld-eenheid bleef — en speciaal ons katholieken, omdat die wereldeenheid een specifiek-katholieke was, — dan moet het ons niet verwonderen, dat zoo luttele fundamenten weinig groote katholieke kunst mogelijk maken" (blz. 145).

»Ik zal dadelijk het goede van wat mannen als Alberdingk Thijm, Cuypers en Schaepman [1]) bereikt hebben, erkennen, maar dat ook evenzeer buiten bespreking laten. Zij hebben slechts als persoonlijke katholieken gewerkt, hun optreden kan NIET als de uiting van een werkelijke algemeene katholieke cultuur worden beschaamd.

Want die cultuur hebben wij niet. Dat getuigt de soort kunst, die wél als de toetssteen van het algemeen geldende ideaal kan en moet worden aangemerkt. — Die kunst is voornamelijk die wel-bekende dévotie-prentjes-kunst die, in 't kleine door Duitsche firma's in den vorm van liefelijke prentjes en plaatjes wordt ingevoerd, in het groote door de bekende fabrieken van kerk-meubelen en heiligenbeelden, aan de willige koopers onder de smaak- noch inzicht- hebbende geloofsgenooten, wordt afgezet. Onderwijl trekken wel-bespraakte architecten of zij, die zich zoo noemen, »ZUIVER IN STIJL" gewerkte kerkgebouwen op, zich zelf en anderen diets makende, dat de ware voortreffelijkheid van de Gothiek in de zuivere traceering van spitsboog en gewelfrib gelegen is.

Opmerkelijk is het hoe bij al deze uitingen van cultuur-loosheid het eenige nog restende — uit het geloof en de dévotie voortkomende — verlangen naar stichting ook door kunst (of wat zij zoo noemen) zich uitspreekt in dien drang naar sentimentaliteit, naar liefelijke gezichten van in poezelige kleuren gedrukte madonna-kopjes en in de Hollandsch-netjes nagebouwde uiterlijkheid van een kathedraal in zakformaat. Ze is toch zoo knusjes-lief, die moderne Nederlandsche katholieke kunst, en treurig maar verklaarbaar is het dat men uit al wat men in deze ziet moet besluiten, dat van die meer-genoemde middeleeuwsche cultuur-grootheid — die alles wat in een wel-geordenden staat uit den normaal ontwikkelden samengang tusschen menschenziel en lichaam geboren wordt, — in zich bevatte, slechts dat eene, kleine, meskijne overgebleven is: het sentimenteel dévote en hoe dat laag bij de grondsche zich in een door allen begrepen, door allen gewaardeerde en gedragen schijnkunst kan en mag uiten" (blz. 145—150).

---

[1]) Van de Utrechtsche bouw- en sierkunstenaars en van Jutfaas wordt, wel opmerkelijk, niet gesproken.

»Maar hoe ook bezien, onze kunst zelf, onze als katholieken, ten gebruike van onze katholieke cultuur gemaakte hedendaagsche kunst is er uitsluitend eene die dit eenig element tot stilzwijgend erkende basis heeft: »DE DEVOTIE" [1], en dat wel zonder eenige verdere maatschappelijke, idealistische of handwerks grondslag te erkennen of te kunnen erkennen. En dit komt, omdat de ideeën van die andere zeer hooge principen niet in onze tegenwoordige katholieke cultuur aanwezig zijn" (blz. 148).

»Zien we, naar wat gepresteerd is, dan is het ten eene de dévotie-kunst, ten andere zijn het de pogingen van enkele groote mannen die — uit hoofde van hun persoonlijk kunstenaars-vermogen — iets schoons hebben bereikt, dat echter in geen enkel opzicht uit de katholieke cultuur voortkwam, daarom zelfs dikwijls door de katholieken werd ontkend. Ik neem 't werk van Thijm, Cuijpers en Schaepman" (blz. 148).

»Maar hoe dan ook bezien of gewaardeerd, hun hard werken heeft in de laatste vijftig jaren, den eigenlijken tijd waarin wij katholieken onze volle burger rechten verkregen, een begin voor een zeer zekerlijk komende katholieke cultuur gelegd. Zij streefden langs een kunst-weg naar een eigen kunst. Dat was geheel in de lijn van de tijden, waarin zij leefden. Wij, — hun nakomelingen, die hun werk moeten voortzetten — streven naar een kunst langs maatschappelijke oplossing — naar een kunst gegrond op een maatschappij — op een cultuur.

Zij stelden de KUNST tot basis voor de kunst, wij daarentegen stellen aan de kunst een WERELDBESCHOUWING ten grondslag. Ziedaar ons principieele verschil met onze directe voorgangers, wier kunst-capaciteit en kunst-kundig-heid wij gaarne als hun persoonlijke verdiensten in eere houden, maar welke basis voor ons het bereiken van glorieuser toekomst ontoereikend, principieel verkeerd lijkt" (blz. 149).

We mogen hier wel eens even adem scheppen, onthutst en verlegen als we daar staan over het feit, dat het met »Thijm, Cuypers en Schaepman" toch eigenlijk niets gedaan is geweest. Doch hooren we verder:

»Maar die tijden zijn wij in ongeveer de laatste zeven, acht jaren te boven en het begin van een nieuw tijdperk is aangebroken, dat ook nog niet in het rechte spoor lijkt.

Ik doel daarmee op wat men noemt de beweging der jongeren onder de katholieken.

In de eerste plaats is hun optreden een reactie. In heel haar

---

1) Geert de Groote en de zijnen meenden anders, dat ze met de *devotie* toch wel zoo een en ander konden uitrichten!

wezen, in bijna elk opzicht, is hun beweging analoog aan die van de jongeren van het jaar 1880, en manifesteert zij zich nu eerst onder de katholieken, zooveel jaren na die eerste uitingen van jonger-, levensvoller streven in andere kringen. Mag dat later uitkomen voor een deel geweten worden aan de reeds hierboven omschreven dualiteit van cultuur, die wij katholieken meemaken? Wij leven ons eigen leven, én dat van de gewone maatschappij leven we mee, zoodat 't voor ons zeer moeilijk is om wat men noemt »bij" te blijven? — Dit moge zoo zijn. In ieder geval wil ik deze beweging niet nader omschrijven, omdat ze in hoofdzaak litterair en genoeg bekend is, en ik zal mij tot de ACTIE OP 'T GEBIED DER BEELDENDE KUNST onder de katholieken, welke ook tot die nieuwe, jonge richting behoort, bepalen.

En dan valt er waarlijk nog niet veel aan te wijzen. Zeker niet op het gebied van die, in 't allereerste begin van dezen avond omschreven richting, welke de kern van de allerjongste beweging onder de kunstenaars van de andere kampen uitmaakt. Er is nog geen spoor van eenig verlangen naar een kunst, die van een heel nieuwe levensbeschouwing en waardebepaling van kunst uitgaat. Behalve in de architectuur. Reeds zijn eenige zeer geslaagde proeven van een andere KUNST-opvatting dan de tot nu toe gevolgde traditioneele gothieke, geleverd. Maar op 't stuk van een kunst die uit een onderling samenwerken voortkomt — die allen te samen in het leven voor het leven wil doen werken — van een KATHOLIEKE CULTUUR-KUNST, is nog geen spoor.

De geheele gebruikskunst, en die toch in de katholieke wereld — ook door de benoodigde kerk-meubelen — een zoo allerprachtigst veld van arbeid biedt, zucht nog onder den druk van den allesbeheerschenden gothiek-namaak" (blz. 153—154).

En hoe komt dat? Ach, dat is

»voor een deel de schuld van de waarlijk niet op een katholieke maatschapsregeling geschoeide houding van de bestaande beeldenfabrieken en hun eigenaren — die in den opbloei van een nieuwe jonge katholieke kunst hun kapitaal, hun reputatie bedreigd zien en dus die lange beweging, waar zij dit kunnen, tegenhouden.

Maar ten anderen is de ontluiking van die nieuwe katholieke kunst, zelfs haar voorbloei, — zoodat ze de wegwijster naar een algemeene katholieke cultuur mocht zijn — zeer moeilijk door de houding van de katholieke kunst-kritiek" (blz. 155).

Want ach, die lui oordeelen zoo verkeerd:

»Kunst is heel iets anders dan een kunstwerk of een vorm. Het is een van de uitingsmiddelen van een gedeelte der wereld-

historie. Kunst is daarom geen smaak, geen voorliefde, geen studie of geen pleizier of ijdelheid, kunst is niet iets dat men maakt of niet maakt naar gelang men dat wil — ofschoon in de laatste eeuwen een gedeelte van wat aan kunst geproduceerd werd in wezen tot een aparte daad werd gespecialiseerd — maar kunst is slechts de uiting van eene cultuur, van een tijdperk, van een maatschappij" (blz. 183).

»We zien thans wat we zelf bereiken kunnen. Wij zijn tot het beset gekomen, welke plaats de kunst in een wel-geordende maatschappij innemen moet, en wij zien dat goede, hooge, groote kunst alléén maar als een gevolg van een cultuur als van zelf ontstaat. De hoogste kunst spruit slechts uit een op een godsdienst gebazeerde beschaving voort, en daarom moeten we in de allereerste plaats naar die ons ontbrekende eigen cultuur streven, die op het katholicisme zal moeten zijn gegrondvest.

Dus vóór alles zij ons doel een katholieke toekomst-maatschappij" (blz. 185).

Alles mooi en wel; als de spreker ons nu maar wilde zeggen, langs welken weg wij, die van het sinds jaren betreden pad worden afgebracht, het echt goede spoor weer terug zullen vinden. Maar, ocharm!

»Hoe deze [toekomst-maatschappij] te bereiken, daarover spreek ik niet, dat is niet mijn taak, maar ik geloof zeker, dat die langs den weg van katholieke sociale actie tot een bewust-wording onder de menigte van een algemeenen maatschaps-geest zal voeren. En dit lijkt mij een van de eerste bedingingen, om tot gemeenschappelijk ideaal te komen.

Maar voor dat we in dit alles nog maar een deel bereikt hebben, zal er heel wat gewerkt, maar meer nog gestreden moeten worden" (blz. 185—86).

»Er moet nog heel wat veranderen. Ook in de verhouding van de kunstenaars en de kunstenaars en de kunsten onderling. — Maar dit alles zal de toekomststaat regelen. — Het zij zoo. —

Maar een wel-begrepen katholicisme [1]) zou toch nu reeds heel wat andere toestanden kunnen scheppen dan die welke thans bestendigd blijven... Maar die verbetering in maatschappelijke verhoudingen komt niet, zelfs niet onder de katholieken, omdat de gewone burgers van deze maatschappij van 1905... die verhoudingen overal zoo zien... dus hun leven ook op die niet katholieke levensbeschouwing van onze anders-denkende mede-menschen schoeien. De feiten toonen

---

[1]) Dus schijnen ook Thijm, Cuypers en Schaepman hun katholicisme niet wel begrepen te hebben.

aan dat het ons niet aan capaciteiten en mannen van aanleg en talent ontbreekt. Maar de sociale verhoudingen waarin wij, door burgers van deze — onze — maatschappij te zijn, tegenover elkander staan, blijken ook onder de katholieken een van de eerste oorzaken te zijn dat veel talenten niet tot hun recht komen, niet tot hun recht KUNNEN, MOGEN [1]) komen. En daardoor kwijnt de katholieke kunst. — Er zijn te veel sociale misstanden" (blz. 186).

»Nog eens, kunst is geen questie van smaak, van theorie of bestudeerdheid, maar kunst ontstaat in het volle, daadwerkelijke leven, van en voor de maatschappij.

En indien enkele hedendaagsche katholieke kunst-critici van deze waarheid overtuigd zouden kunnen worden, dan zouden allicht hunne bespiegelende bepratingen van oude kunst een einde nemen Dan zouden zij die oude kunst niet meer durven vergelijken met de nieuwe, omdat dit twee niet te vergelijken grootheden zijn. Zij zouden niet meer het TE KORT van het heden, in vergelijking met wat werd bereikt in 't verleden, tot eigener eer en glorie als ontdekkers mogen en kunnen aanwijzen, maar zij zouden zooals het hun beter passen zou, meewerken tot het voorbereiden, bereiken van een katholieke-maatschap waarin de kunst de haar noodige voorwaarden om te kunnen en mogen bloeien geboden zullen worden" (blz. 189).

Ja maar, in vredes naam, met uw eigen »bespiegelende bepratingen" over die *toekomst*-kunst en komende wereldbeschouwing, blijven nog altijd even wijs. — Neen toch; want de spreker vervolgt onmiddellijk:

»En daarbij zou 't hun 't eerst voegen den weg van die toekomstige maatschappij te helpen slechten door in de kunstwerken van het heden, in de pogingen van hun tijdgenooten, het goede voor de toekomst aan te wijzen, datgene, wat, zooals de kunst van die andere kunstenaars — niet katholieken — als een ware levende maatschaps-kunst wordt bedoeld.

Dat zou beter werk zijn dan dat ten slotte niets meer dan dilettanten gesol met de kunst uit het verleden" (blz. 189).

Ziezoo, nu weten we toch, hoe of wat. Hier staan ze saam, arm in arm: Berlage en Molkenboer. Zeer treffend om te zien, maar voor de katholieke kunst niet zonder bedenking.

Immers beide mannen zien eene nieuwe kunst in aantocht; beiden achten zich geroepen daartoe den weg te banen; beiden

---

[1]) Hoort!

echter weten al evenmin te zeggen, hoe die weg precies loopen zal. Maar de huidige katholieke wereldbeschouwing, waarmee wij, in afwachting van die toekomstige, het voor-eerst nog zullen moeten doen (gelukkig hebben onze drie laatste Pausen ons alvast niet zonder onderrichting gelaten!) die ouderwetsche wereldbeschouwing (alias: de katholieke geloofs- en zedeleer) gevoelt instinctmatig, dat Berlage's »komende wereldidee" met haar ideaal van deze aarde, en tempels voor de aardsche goden, echt naar den modernen geest van onzen heidenschen tijd is. Berlage weet opperbest wat hij bedoelt met zijne »overeenstemming tusschen geestelijken kern en stoffelijken vorm".

Doch Molkenboer? — Het zou niet aardig, ja zelfs geheel onbillijk zijn, als ik hier geen welgemeend eeresaluut bracht aan de geestdrift voor een heerlijker bloei onzer katholieke kunst, aan den moed der overtuiging, en aan den werklust die uit de beschouwingen van den heer Molkenboer zoo frisch vooruittreden, een werklust bovendien die al zooveel moois tot stand bracht. We denken aan zijne portretten; we bewonderden zijn kennis en kunst bij de Byzantische lustrumfeesten van 13 en 14 Juli 1903 te Delft; we verwachten weer veel van hem bij de aanstaande Rembrandtfeesten te Amsterdam. Maar laat het mij nu ook geoorloofd zijn, in allen ernst te zeggen, dat ik met hem begaan ben wegens de ongelegenheid waarin hij, naar eigen bekentenis, zich gebracht ziet: »Aan den eenen kant roept hem de geheele vooruitgang der tijden, de evolutie op maatschappelijk en sociaal gebied mede tot den opgang naar een groote cultuurkunst van de toekomst" (bl. 191). Maar van den anderen kant »zoo hij die ziet: anderen zijn blijkbaar nog niet zoover; . . . het princiep, waarop de katholieke kunst in Nederland op dit oogenblik steunt, is totaal met deze opvatting in strijd" (bl. 192).

Zoo ik vrijuit mijne meening zeggen mag, dan begrijp ook ik, maar op mijne wijze, dat de heer M. en gelijkgezinden zich inderdaad in een minder aangenamen toestand geplaatst vinden. Vóór zich zien zij de »jonge beweging", de mannen van 1880, »en wat er in de hoofden en harten van heel de

jongere wereld groeit en uitbruist met een ongekende kracht" (bl. 193). Dat gaat daar geweldig hard! »In korte jaren is de kunstopvatting wel zeer dikwijls gewijzigd en allerlei omstandigheden hebben ons leerend gemoed dan dezen dan dien kant opgeduwd" [1]). »Er is op 't gebied van de bouwkunst gedurende de laatste tien jaren in Nederland heel wat te doen geweest. Niet alleen verjongde zich de schilderkunst sinds den jare 1880 herhaalde malen in steeds nieuwere »richtingen", maar in de bouwkunst volgden elkaar even snel de even nieuwe »stijlen" op" [2]). Nu weet men al te goed, dat de katholiek niet bij machte is om die onbesuisde vaart bij te houden. Daarom meent men: »Het katholicisme moet zich van die jonge beweging meester maken . . . omdat, als zij het niet doet, andere wereldbeschouwingen gereed staan die jonge kracht voor zich dienstbaar te maken" (bl. 193). Doch met dat al ziet men over het hoofd, dat er al dertig jaren vóór 1880 katholieken waren, die zich van de beweging der nieuwere tijden hadden meester gemaakt, die zich toen bewust waren, op den teruggevonden waren weg met kracht vooruit te streven, die zich ook thans nog daarvan bewust zijn, maar ook volstrekt niet gezind om zich zoo maar door de jongeren van '80 te laten wegdringen. En al wordt hun smalend voorgeworpen, dat ze niet meer vooruit zouden willen, dat ze niet mee willen: zij voor zich weten beter.

En niet mee willen? — Maar waarheen dan toch? Zelf vraagt ge: »Welke weg zal dan in de naaste toekomst worden ingeslagen, kunnen, mogen worden betreden?" En antwoordt dan: »Ik weet het niet" (bl. 192). Doch ge weet het wel, immers spoedig antwoordt ge: »De gemeenschappelijke katholieke sociale actie moet en kan in deze alles doen" (bl. 193). Welnu, wij jongeren van 1850 zijn met onze Bisschoppen die we in 1853 ontvingen, en met onze drie laatste Pausen, ijverig bezig, door Katholieken Arbeid onze geloofs- en zedeleer te verbreiden en te bevestigen, al naar de be-

---

1) *Van Onzen Tijd* I (Dec. 1900) bl. 109.
2) *Van Onzen Tijd* II (Mei 1902) bl. 236.

hoeften en de nooden van onzen tijd. En dan zal met den vooruitgang van onze »wereldbeschouwing" de katholieke kunst vanzelf meegaan. Het lijkt waarlijk wel, of de jongeren van '80 zich verbeelden, door het overnemen van zekere kunstvormen aan de verbreiding hunner »wereldbeschouwing" zelve te arbeiden. Ik blijf van meening, dat het juist andersom behoort te gaan.

En zoo komt men ons kunstvormen aandragen en zelfs opdringen, die in een zeer bedenkelijk verband staan met den echt modernen, dat is God- en godsdienst loochenenden, geest van onzen tijd, met eene wereldbeschouwing die haar heimwee niet verbergt naar de wereld der oude heidenen. Zeker, ook wij willen gaarne en vast gelooven aan eene toekomstige vernieuwing der samenleving in christelijk-katholieken geest, maar verklaren niet minder stellig, dat onze katholieke kunst alleen dan eene toekomst kan verkrijgen, indien zij niets overneme van het *echt-moderne*, niets van al wat juist en onvervalscht *van onzen tijd* geheeten wordt. Het *nolite conformari huic saeculo* van den Apostel[1]) behoort, welbegrepen, ook voor de katholieke kunst te gelden.

Ik moet hier wel aan de kerkmuziek denken, waarover zoo juist en zoo waar door pastoor Van Schaik geoordeeld is[2]): »Wij kunnen geen kerkmuziek aanvaarden, die precies hetzelfde idioom spreekt als opera en concert. Daarvoor staan in onzen tijd kerkelijk en wereldlijk leven te ver van elkander af". Maar evenmin kan onze kerkelijke bouwkunst, al is zij ook minder onmiddellijk aan den eeredienst verbonden, dezelfde taal spreken als eene Amsterdamsche *stationbekapping* of een Amsterdamsch of Scheveningsch *Palace-hotel*. De heer Molkenboer heeft geschreven[3]):

»Men zou wel volks-koffiehuizen en volks-badinrichtingen in den modernen stijl kunnen bouwen, maar geen volkskerken. Och kom, dat meent men niet. Sinds wanneer zouden er dan, bij goede archi-

---

[1]) »Wilt niet gelijkvormig worden aan deze wereld". Rom. XII, 2.

[2]) *Van Onzen Tijd*, IV (1904) bl. 332.

[3]) *Ouderen en jongeren*, in *Van Onzen Tijd* I (1901) bl. 132.

tectuur, andere principes voor constructie, ordonnantie, evenmaat, compositie en versiering voor kerken en voor koffiehuizen bestaan? Dat is niet consequent."

»Sinds wanneer"? — Wel, sinds den tijd dat men, omstreeks 1850, aan de vernieuwing van den katholieken geest is gaan arbeiden; sinds dien tijd al heeft ons »welbegrepen katholicisme" eenen *kerkstijl* gevorderd voor alles, wat den kerkdienst en de vroomheid van het leven der katholieken raakt. Wat er eenmaal komen zal, als de katholieke toekomststaat zal gevestigd zijn, is moeielijk te zeggen. Zullen dan de koffiehuizen even stemmig zijn als de kerken prettig en gezellig? En hoe zal het moeten gaan met de schouwburgen en circussen, paleizen voor volksvlijt en voor tentoonstellingen? Het is toch maar doodjammer, dat we zóó ver nog niet zijn; want alle getob over een stijl voor het Vredespaleis zou dan niet eens mogelijk zijn. Waarlijk, een verlangen naar zúlke middeleeuwsche toestanden is nog nooit bij den meest stokstijven gothieker opgekomen!

Intusschen, zoolang de tegenstelling tusschen modern-heidensche en christelijke wereldbeschouwing blijft bestaan ja, zelfs immer toeneemt, zullen wij onzen *kerkstijl* moeten behouden, en wel zoo zuiver mogelijk bewaard, van den invloed der mannen die »op onzen tijd den stempel drukken". De heer Averkamp [1]) noemt als zoodanig rondweg Wagner voor de muziek; de heer Molkenboer duidelijk genoeg [2]) Berlage voor de bouwkunst.

»Het zal wel geen tegenspraak uitlokken, wanneer ik Richard Wagner den man die zijn stempel heeft gedrukt op de tweede helft van de negentiende eeuw, beschouw als het inbegrip van »modern". Door hem te noemen, kan men er van verzekerd zijn, zoover te gaan, als er tot dusverre gegaan is in onze moderne kunst" (blz. 317). — »Maar wij leven het volle leven van onzen tijd. Onze tijd wordt beheerscht door het genie van Richard Wagner. Deze drukt zijn stempel op onze muzikale denkwijze. Hem te verloochenen is onmodern" (blz. 321).

Nu laat de heer Averkamp wel, onmiddellijk hierop, leuk volgen: »Het is duidelijk dat de philosophische beschouwingen

---

1) *Moderne muziek* in *V. O. Tijd* V. (1905).

2) Verg. boven bl. 49.

en theorieën van Wagner hier geen gewicht in de schaal leggen. Die zijn bestemd voor het muziek-drama, en kunnen in geenen deele op kerkelijke kunst worden toegepast". Doch neen, dat is juist *niet* duidelijk. Welke anti-christelijke »geniale Weltanschauung" Wagner gehad heeft, is klaar en duidelijk aangetoond door professor W. P. H. Jansen [1]). Wonderlijke logica, voorwaar: echte kunst kan slechts rusten op eene wereldbeschouwing; hier zijn twee geniale mannen met zeer eigenaardige anti-christelijke wereldbeschouwingen; volgt hen in de kunst, maar laat hunne bespiegelingen er buiten. — »Neen, we mogen *niet* meeleven het volle leven van onzen tijd" [2]).

We hebben dus noodig een eigen kerkstijl. Onze tijd weert van zijne kunst zorgvuldig alles af, wat aan kerk en christendom herinnert; zullen wij nu voor onze katholieke kunst vormen gaan afkijken en afbedelen van eene zoogenaamd nieuwe kunst? Het is beneden onze waardigheid. En ook die vormen van nuchterheid en onbeholpenheid, of ook gezocht, grillige weelderigheid, zijn evenzeer beneden de waardigheid van het Huis Gods. Zoolang de nieuwe kunst zich aanstelt, alsof zij de hansworsterij wil nadoen der veertigdaagsche hongerlijders van onzen tijd, doen wij niet mee.

En nu, welke kerkstijl? vraagt men. — Natuurlijk gothiek? — Wis en zeker ja, en niet byzantijnsch of romaansch, noch minder renaissance: zóó is de eenige logica. Zeer terecht [3]) neemt de heer Jan Stuyt een loopje met de »vernuftige polemiek" van twee Duitsche geleerden, Prill en Kepler [4]), over de

---

1) Artikelen in *De Katholiek* van 1900—'01, bepaaldelijk Deel 119, bl. 166—169.

2) En daarom wilde het mij altijd toeschijnen, dat het tegenwoordige Orgaan van *De Violier* zich een beter titel gekozen zou hebben met zich VOOR *dan* VAN *Onzen Tijd* te noemen. Immers ('t is zoo 'n best ding prospectussen te bewaren) »het streven van »Van onzen Tijd" wil niet anders zijn dan de pieuze »voortzetting van wat in verleden tijden met heilige geestdrift werd begonnen »en menigmaal ook opgevoerd tot zeer respectabele hoogte."

3) *Dietsche War. en Belfort*, 2de j. N. 8, bl. 210, in een artikel: *In welken stijl zullen wij onze kerken bouwen?*

4) *Zeitschr. f. Christl. Kunst* von A. Schütgen 1898: S. 245, 267; 1899: S. 83, 247. *Archiv fur Christl. Kunst*, 1897.

vraag: welke stijl de voorkeur moet hebben de romaansche of de gothieke. Dit is ook eigenlijk geen vraag. Beide bouwwijzen hebben, gelijk al wat menschenwerk is, meer of minder voortreffelijks, meer of minder volmaakts. Maar toch, zoo schrijft de heer Stuyt »zal bij een rationeele toepassing der overgankelijke beginselen, de vorm in het algemeen het dichtst naderen, tot die, stammende uit het tijdperk, toen er het meest rationeel werd gebouwd, in casu de gothische periode". En natuurlijk, omdat deze de hoogste edelheid was der geleidelijke ontwikkeling of »het geheel der constructieve vondsten van de middeleeuwsche bouwmeesters" is, gelijk de heer Jan Kalf het kernachtig heeft uitgedrukt [1]). En daarom, wie bouwen of sieren wil in den trant van een tijdperk ouder dan de gothiek, moge dat doen bij wijze van oudheidkundige liefhebberij; maar de ware weg vooruit loopt »van het laatste station langs de spoorbaan" [2]).

En het is daarom niet te verdedigen, dat de gothiek, gelijk wel geschiedt, eenvoudig tot de *historische stijlen* gerekend wordt, die hebben uitgediend.

Immers, dat zij »van uitputting den natuurlijken dood gestorven zou zijn", behoort tot de »geschiedkundige leugens". Het zou zelfs een dankbaar onderwerp van studie zijn, aan te toonen, hoezeer haar innig levensbeginsel nog omstreeks 1850 in wezen was. In ieder geval is zij omstreeks dat jaar ook ten onzent tot een nieuw en frisch leven opgewekt [3]). En de besten onzer bouwmeesters hebben begrepen, dat deze bouwwijze punt van uitgang worden moest voor onzen kerkebouw.

De heer Stuyt merkt zeer gevat aan: »Nu zou men meenen dat, wanneer men iets als punt van UITgang neemt, men dit punt dan ook achter zich laten zal"; en hij voegt er aan toe: »Zooals wij echter hebben gezien, is juist het omgekeerde het geval geweest" [4]). Het punt van uitgang achter zich

---

1) *De Katholiek*, Deel 120, bl. 256: *Over bouwkunst.*

2) Verg. *Kalf*, t. a. p. bl. 259.

3) Kan ik het helpen, dat mij hier de bekende Gedenkpenning op het herstel der Hiërarchie voor den geest komt.

4) *Dietsche War. en Belfort*, t. a. p., bl. 211—12.

laten: best, als men maar op den goeden en veiligen weg blijft. En dit is, om slechts de hoofdmannen te noemen, door Dr. Cuypers en pastoor Van Heukelum met heerlijken uitslag gedaan. Maar, juist »het omgekeerde zou het geval zijn geweest"! Hier schijnt bedoeld, dat men is blijven stil staan. Nu ja, achterblijvers zijn er overal. Doch nu moge ik op mijn beurt met alle bescheidenheid vragen: zien we niet vaak, dat juist zij die de kunst willen vooruitbrengen als van onzen tijd, precies dat »omgekeerde doen" van »een punt van uitgang nemen", en terugloopen over het punt van uitgang heen (het station der gothiek) naar achteren, eene zuivere reactie dus, naar byzantijnsch, grieksch enz., zelfs naar de Assyriërs en Egyptenaars?[1]) En vergis ik mij wel, als ik vermeen, dat thans met opzet *gothieke* vormen vermeden worden, terwijl die van de andere, de *historische* stijlen, in overvloed te herkennen zijn? Zeker, men moet met allen ernst waarschuwen tegen gothieken vormendienst en het misbruik van bouwkunstige deelen aan allerlei soort van meubels en kerkgeraad. Doch datzelfde is al herhaaldelijk afgekeurd[2]) als zijnde juist niet de schoonste zijde van de bouwwijze en den siertrant der vijftiende eeuw. En wie tegenwoordig nog meenen, dat het eigenlijke in déze dingen gelegen is, dat zijn alleen de aannemers-architecten en de fabrikanten van kerksieraden[3]).

En ook over »der Fialen-Gerechtigkeit", over het teloorgaan van zoo menigen fijnen of edelen siervorm, waarvoor stompe en vierkante vormen in de plaats komen, over het beginsel van stijleenheid, en zoo wijders, zou nog veel te zeggen zijn; maar het is thans hoog tijd om te eindigen.

---

1) Waarlijk, ik ga vreezen, dat de kerkgangers van den katholieken toekomststaat eenmaal zullen kerken in *piramiden van gewapend beton*. En toevallig zag ik juist dezer dagen de muurversiering voor de vlakke wanden als geprofeteerd in de basreliefs van Abydos (Laatste aflev. van *De Aarde en haar Volken*, bl. 204—07).

2) Men leze de zeer ware opmerkingen van de *Revue de l'art Chrétien*, 1888 pag. 178 in de noot.

3) Het is dan ook, als men aan de ontbijttafel door zoo'n prijscourant van Billaux-Grossé, van den Breekel, of hoe ze ook heeten, verwelkomd wordt, om op slag den etenslust te zien vergaan.

Doch de lezer, ik voel het, wil toch geen eind, zonder eerst antwoord te vinden op de vraag: Wat nu voor de naaste toekomst? Dat wil ik dan nog kortelijk geven.

Toen Alberdingk Thijm in 1858 zijne Proeve *De Heilige Linie* in de wereld zou zenden, schreef hij in de voorrede:

»Dus, gij wenscht herleving eener verouderde kunst? Wat gij in de heidensche *Renaissance* afkeurt, wenscht gij op ander gebied overgebracht te zien? — Geenszins: ons tijdvak moet van zijn eigen adem leven. Maar ik verlang herleving der eenig ware en eeuwige BEGINSELEN. Ik wensch daartoe, grondige, veeljarige bestudeering van de beste gewrochten, waarin die beginselen zich verwezenlijkt hebben; en dan wensch ik dat men verder ga".

Die »Heilige Linie" is een *wegwijzer* geweest van groote beteekenis voor onze vaderlandsche kerkelijke kunst. Nu plaatst pastoor Van Heukelum een tweeden wegwijzer, maar die tegelijk *mijlpaal* is. Een heel eind weegs is afgelegd: de weg van »herleving der eenig ware en eeuwige beginselen", een weg van »veeljarige bestudeering der beste gewrochten, waarin die beginselen zich verwezenlijkt hebben"; en dat alles vertoont ons de S. Nicolaas-kerk van Jutfaas in daad en in schrift. Zóó ver zijn we nu.

Maar Thijm heeft er ook achter gevoegd: »En dan wensch ik dat men verder ga".

Dat verder gaan is nu ook sinds de laatste jaren begonnen door een jonger geslacht. Het eerste eind weg liep, als de lommerrijke Vreeswijksche vaartweg zelf, langs de effen bestrate heerbaan van de voorbeelden der vijftiende-eeuwsche meesters; en het goed geluk diende den HoogEerwaarden cureit, dat hij eensgezinde werkkrachten vond in zijne hoogbegaafde meesters, en daarbij stoffelijke middelen in zijn eigen fortuin en dat zijner kerspelkinderen. En welke bijzondere omstandigheden te Jutfaas, bij het ontwerpen van het kerkgebouw en bij het aanbrengen van de geheele bemeubeling en versiering, die heerlijke samenstemming hebben aangebracht, en daarbij om eene min of meer rijke behandeling gevraagd hebben, is door den bouwheer uitdrukkelijk vermeld op bl. 20. Zoo leek het dus wel, dat het heerlijk vergezicht eener middel-

eeuwsche samenstemming van geloof en kunst meer en meer nabij kwam.

En tamelijk evenwijdig liep toen ook de weg der burgerlijke, ongewijde kunst, met bestudeering der beste *na*middeleeuwsche kunstgewrochten. Op beide wegen ging men voort, vol bewondering voor de kunst der voorvaderen.

Intusschen bracht eene grondiger bestudeering der beste gewrochten tot een »dieper delven naar leidende beginselen" [1]). Zoo kwam er »in de goede hedendaagsche architectuur de konsekwente doorvoering van het middeneeuwsch principe" [2]), in den kerkebouw zoowel als in den burgerbouw.

Nu loopt echter de burgerlijke kunstbeoefening met geweldige vaart op de banen eener heidensche wereldbeschouwing, terwijl bij de kerkelijke de weg zijne effenheid verliest en hobbelig wordt, ja het heerlijke vergezicht eer schijnt te wijken dan nader te komen. Immers, het blijkt, dat de kunst der voorvaderen niet in alles voorbeeld blijven mag, dat de nood der tijden bouwmeesters en werklieden vraagt die zwaard en troffel tegelijk hanteeren, en dat de vele offers voor Katholieken Arbeid te brengen, vaak den rijkdom van vormen doen besnoeien en tot soberheid vermanen.

Maar toch mag de goede weg der *Heilige Linie* niet verlaten worden. »De rechten van eene traditie, die met en door ons katholiek geloof is opgegroeid", zoo spreekt pastoor Van Heukelum ter inleiding, »meenden wij te moeten handhaven", altijd, gelijk onmiddellijk te voren gezegd was, met de »leidende gedachte, dat het volgen der traditie niet mag ontaarden in een stokstijf conservatisme".

Daarom mogen dan de jongeren voorzichtig zijn met bespiegelingen en vormen der nieuwe kunst, en eerbied blijven bewaren voor de edele, fijne en geestige vormen, waarin de voorouders hun kinderlijk blijden lust aan Gods Huis en

---

1) *De Katholiek* 120 D. (1901) bl. 259. *Over bouwkunst* door Jan Kalf. Twee artikelen lezing en bestudeering overwaard.

2) T. a. p., bl. 260.

Zijnen Eeredienst hebben uitgejubeld [1]). Dan mogen ook onze geestelijken, bij al het Werken, Zwoegen en Strijden voor de Katholieke Belangen, de kunststudiën niet verwaarloozen!

En dan mogen alle »stijlen" gerustelijk opgaan in hetgeen voortaan eenvoudig »kerkstijl" heeten kan; dan mag de naam van gothiek zelfs in onbruik raken; het was toch van oorsprong maar een scheldnaam [2]). Dan mogen de kunstenaars even vrij en oorspronkelijk nieuwe vormen vinden, als de logica der middeleeuwen dat gedaan heeft, doch altijd zóó dat »de kerkelijke kunstuiting, ondanks alle banden, die haar aan de wereld hechten, altijd van het vergankelijke, dat geen blijvende woonstede is, onze harten optrekke naar het vaderland hierboven" [3]).

Als de jongeren van '80 zóó voortstreven, zullen die van '50, zoolang God hun de krachten laat, uitterharte meegaan.

En wanneer dan eenmaal »de katholieke toekomststaat" inderdaad zal gevestigd wezen, dan zal de aardsche drieëenheid van het gildeschild: VERUM, BONUM, PULCHRUM, HAEC TRIA UNUM, heerlijker dan ooit heel het leven doordringen. Kerkebouw en burgerbouw zullen dan weer samenstemmen als in de oude dagen van »den époque". *Ubi non est.... Barbarus et Scytha... sed omnia et in omnibus Christus* [4]). Dat is, met allen eerbied en verlof, vrij vertaald: Wanneer er noch Gothiek zal zijn noch Klassiek, maar alles en in alles Katholieke Kunst.

Ouderkerk a/d Amstel. J. J. GRAAF.

---

1) Dan zullen ook, naar we hopen en bidden, artikelen als *Kunst en traditie* (*Van Onzen Tijd* Juli—Aug. 1901 bl. 333) en *Noodzakelijke beschouwingen* (*Van Onzen Tijd* 1905, bl. 80) niet langer van onzen tijd zijn.

2) Alberdingk Thijm echter wist zich zeer aardig te troosten: »Zullen onze bouwmeesters voortdurend ongevoelig blijven voor de wenken hunner patronesse [S. Barbara]? Wat beter tijden dan, toen Jan van Eyck hare beeltenis schilderde, lezend gezeten op een hoog gestoelte en hebbende den aanbouw eener gothische kruiskerk ten achtergrond. En dat de verhevene jonkvrouw bestemd was méér de beschermster der gothische bouwkunst te zijn, dan van elke andere — en dus inzonderheid door de christen kunstenaars behoort te worden nagestreefd — schijnt profeetisch uit heur naam te blijken; want *Gothica* en *Barbara* beteekenden in de tijd, toen de gothiek den schimpnaam ontving, die haar ten eernaam geworden is, hetzelfde" (*H. Linie*, bl. 167).

3) Pastoor Van Schaik: *Van Onzen Tijd* 1904, bl. 332.

4) *Col.* III. 11.

TE LAAT!

Het nieuwste woord is weldra vod-versleten,
het heilig door onachtzaamheid profaan,
illusies drijven immer af en aan
en liefde is o! zoo haatlijk gauw vergeten.

O! had ik dàt in dwaze jeugd geweten,
geen geeselroede had mij op de baan
gedreven, die gedwongen zijn te gaan
de droef-geborenen, die dichters heeten.

'k Sta eenzaam, naar het stralende ideaal
den strakken blik geheven, zonder teeken
van leven voor het klinkende kabaal.

Slechts ingewijden zien mijn glorie-lach,
wanneer ik vaardig ben om uit te spreken,
wat dáár omhoog mijn wit gemijmer zag.

Wijchen. fr. MARTIALIS VREESWIJK, O. F. M.

NIEUWE UITGAVEN.

J. D. J. AENGENENT, *Eigendomsrecht.* — Uitgevers-genootschap »Futura", Leiden, 1906. 78 Bladzijden. Prijs *f* 0.50.

Een werk over het eigendomsrecht was voor de Futura-uitgave een werkelijk vereischte. »Het behoeft niet te worden betoogd — merkt de schrijver in zijne inleiding terecht op — dat een studie over het eigendomsrecht in onzen tijd van het grootste belang is" (bl. 5). De schrijver heeft zich ook blijkbaar veel moeite getroost, den lezers de hoofdgedachten op het gebied van de eigendomsleer zoo overtuigend mogelijk uiteen te zetten, en hij kan zeker aanspraak maken op de erkentelijkheid zijner nederlandsche lezers. Zijn geschrift zal er veel toe bijdragen, hun eene reeks van ideeën onder de oogen te brengen, welke anders den meesten van hen onbekend zouden zijn gebleven.

In zijn eerste hoofdstuk geeft de schrijver een zeer goed en kort overzicht van de voornaamste theorieen omtrent het eigendomsrecht (bl. 7—11), en laat daarop in het tweede hoofdstuk (bl. 12—17) eene kritiek derzelve volgen, welke wel is waar slechts uit eenige overzichtelijke bemerkingen bestaat, maar toch voor zijn doel: de onhoudbaarheid van bepaalde ideën aan te toonen, wel voldoende is. Terwijl hij in het vierde hoofdstuk de opwerpingen tegen het privaatbezit (bl. 61—66) en in het vijfde en laatste hoofdstuk de daaraan verbondene plichten der bezitters en de bevoegdheid van den Staat behandelt (bl. 67—73), bevat het derde hoofdstuk (bl. 18—60) de eigenlijke kern van zijn geschrift.

Als titel voor dit derde hoofdstuk koos de schrijver het opschrift: »bewijs voor de economisch-natuurrechtelijke eigen-

domstheorie". Hij wilde daarmede zonder twijfel de tegenstelling der natuurrechtelijke eigendomstheorie met de zoogenaamde historisch-economische leer zoo scherp mogelijk uitdrukken.

Toch ware het misschien eenvoudiger, de leer, welke hij met de geheele christelijke school verdedigt, zonder meer de natuurrechtelijke te noemen. Deze theorie toch wordt geenszins alleen op economische gronden verdedigd — gelijk de schrijver overigens ook zeer goed inziet (vgl. bl. 45 vv.) — en er is geen voldoende grond om de economische bewijzen, welke het natuurrechtelijke karakter van het privaateigendom kunnen staven, in het bijzonder, boven de andere bewijzen uit, te onderlijnen. Het feit, dat de meeste leeraars der economie het privaateigendom behandelen en dit met een zekere voorliefde op economische gronden verdedigen, behoeft ons niet tot navolging te voeren.

De bewijzen voor het natuurrechtelijk karakter van het privaateigendom brengt de schrijver in twee stellingen, en hier zouden we het meest geneigd zijn, eene kleine bemerking op zijn betoog te maken. Hij stelt namelijk de stellingen op: ten eerste dat het privaateigendom overeenkomstig de natuur is (bl. 18), en ten tweede dat het een eisch van het natuurrecht is (bl. 24). Met de eerste stelling bedoelt hij te bewijzen, dat het privaateigendom *geoorloofd* is (bl. 27—28), dat het een natuurlijk recht is (of van nature een recht bl. 23—24), terwijl hij met de tweede wil aantoonen, dat het privaateigendom *noodzakelijk* is (bl. 28; vgl. bl. 61, 53, 54, 73).

De wijze, waarop de schrijver deze begrippen tegenover elkander plaatst, voert hem tot verwikkelingen, welke zijn werk niet in ieder opzicht ten goede komen. Niet geheel bevredigend is het namelijk, dat hij — ondanks de tegenstelling — het geoorloofd-zijn van het privaatbezit in hoofdzaak op noodzakelijksgronden bepleit. Want uit deze gronden volgt reeds aanstonds de noodzakelijkheid van het privaatbezit, en in bewijskracht staan ze niet achter bij die, welke hij later ter staving zijner tweede these uiteenzet. Hij voert namelijk

op de eerste plaats aan, dat de mensch als redelijk wezen ten eerste voor zijne eigene toekomst te zorgen heeft en met het oog daarop goederen vergaderen mag (bl. 19—21), terwijl hij verder aanmerkt, dat het aldus bewijsbare recht van privaatbezit nog veel scherper uitkomt, wanneer »wij den mensch beschouwen in betrekking tot zijne familie" (bl. 21). Volgens den schrijver »mag" de mensch zich goederen blijvend toeeigenen (bl. 19), omdat hij volgens zijne redelijke natuur voor de toekomst zorgen »moet" (bl. 19). Daartoe is echter privaatbezit noodzakelijk, ten minste even noodzakelijk als om een voldoenden prikkel tot arbeid in het algemeen te zijn, waarop prof. Aengenent zich (bl. 29) ter verdediging zijner stelling omtrent de noodzakelijkheid van het eigendom beroept.

Wanneer het privaatbezit noodzakelijk is, zoo is het naar natuurrechtelijke theorie bij gevolg ook geoorloofd. Doch ten opzichte der zorg voor de toekomst kan hier met het oog op de redelijke natuur der menschen zeker geen sprake zijn van een bloote bevoegdheid, maar hebben wij te doen met een plicht. Zal de mensch als redelijk wezen handelen, zoo mag hij niet slechts voor de toekomst zorgen, maar moet hij er voor zorgen. De noodzakelijkheid van het privaatbezit wordt overigens reeds duidelijk betoogd in de woorden der Encycliek »Rerum novarum", welke de schrijver als bewijs voor zijne stelling van de *geoorloofdheid* van het privaatbezit aanvoert: »Hieruit [uit al deze redenen] volgt, dat de mensch niet alleen het beheer over de vruchten der aarde, maar ook over de aarde zelf bezitten *moet* [noodzakelijkheids- niet bloote bevoegdheidsverhouding]" (bl. 20).

De tegenstelling tusschen het geoorloofde en het noodzakelijke van het privaatbezit heeft A. mijns inziens te scherp onderlijnd, misschien naar aanleiding van een (op bl. 28) geciteerden tekst van Thomas van Aquino, bij wien de tegenstelling niet in gelijken zin en met gelijke scherpte optreedt. De geoorloofdheid van het privaatbezit kan opgevat worden in een negatieven zin, zóó dat de eventueele invoering ervan niet natuurrechtelijk verboden is, en in een positieven zin, zóó dat het privaatbezit een tegen een ieder verdedigbaar,

strikt recht zij. Als dusdanig *kan* het slechts op grond eener noodzakelijkheidsverhouding — eventueel breeder: op grond eener bepaalde doelmatigheidsverhouding — bewezen worden.

Een enkel woord nog omtrent de drie gronden, welke prof. Aengenent ter staving zijner these van de noodzakelijkheid van het privaatbezit aanvoert (bl. 29—38). Hij noemt ze alle drie economische gronden (bl. 11, 45), en dit is zonder twijfel van invloed geweest op zijn boven besprokene opvatting der natuurrechtsleer van het privaatbezit als eene economisch-natuurrechtelijke theorie. Toch zal moeilijk de derde grond: het streven naar eene vredelievende verhouding tusschen de menschen, als iets specifiek economisch opgevat kunnen worden. Hetzelfde is het geval met den tweeden grond, wanneer men gelijk de schrijver doet (vgl. b.v. bl. 28, 33, 65) als dusdanig aanvoert het streven naar orde in de menschelijke gemeenschap. Beide gronden zijn meer sociaal dan specifiek economisch.

Aan den algemeenen gedachtengang van het werk doet het hier gezegde weinig afbreuk. Het werk heeft buitendien de goede hoedanigheid in populairen stijl geschreven en voor iederen lezer van eenige ontwikkeling bevattelijk te zijn. Het zal in den strijd tegen de verderfelijke leerstellingen der socialisten zeker nut kunnen stichten.

Freiburg in Zwitserland. Dr. G. J. LIESKER.

Leerboek der Algemeene Geschiedenis ten dienste van het Hooger en Middelbaar onderwijs, door Dr. C. WILDE. Deel III. *Nieuwe Geschiedenis: Van de ontdekking der Nieuwe Wereld tot het begin der Fransche Revolutie 1492—1789.* Leiden, G. F. Théonville, 1905.

Het schrijven der »nieuwe geschiedenis" is een uiterst moeilijk werk. Tegen het begin der XVI^{de} eeuw zien wij het oude christelijke Europa van gedaante veranderen. Al droeg het christelijk leven bij den uitgang der middeleeuwen teekenen van verzwakking op elk gebied, de stempel des geloofs was

nog diep gedrukt in het hart der maatschappij; doch met de overheersching der heidensche letteren en de overdreven bewondering der heidensche kunst werd dit anders; het eenvoudig geloof der middeleeuwen werd in al zijn levensuitingen diep geschokt. De nieuwe beschaving ging zich stellen tegenover de oudere, met hoon en schaterlach verwierpen de humanisten de vruchten der middeleeuwen als grof barbarisme. Met deze beweging ging samen de ontdekking eener nieuwe wereld, het openen van nieuwe bronnen voor welvaart en ontwikkeling; de polsslag van een nieuw en machtig leven werd gevoeld. In deze diepgeschokte, hevig beroerde maatschappij, waarin een nieuw leven stroomde, dat langs veilige banen moest geleid worden, werd een strijd op leven en dood aangebonden door een machtigen en werkzamen geest tegen de aloude Moederkerk, die de volkeren van Europa had opgevoed; een geweldige worsteling, zooals de geschiedenis nimmer aanschouwd had, greep plaats. Het eenmaal zoo bloeiende Roomsche of Duitsche rijk ging daarin ten onder, het oproer tegen de H. Kerk *democratisch* in zijn oorsprong ging reeds onder Luther over tot een ongekende uitbreiding der koninklijke en vorstelijke macht, eindigend in het *absolutisme* en *despotisme* der vorsten, die de volkeren aan hun wil wisten te binden. Het Cesaro-papisme dwong meerdere volkeren de oude Moederkerk te verlaten, ja soms van godsdienst te veranderen als van een *kleedingstuk*; de verbittering tegen het gezag sloeg uit met de Fransche Revolutie.

Hoe breed ook het veld zij, waarop de »nieuwe geschiedenis" zich beweegt, voor een juist begrip van de geschiedenis onzer dagen is het noodig, dat men dit veld in zijn geheel heeft overzien met alle worstelingen, met alle vruchten van beschaving en ontwikkeling; onze tijden sluiten zich ten nauwste bij de »nieuwe geschiedenis" aan, dragen in heillooze dwalingen, in woelingen tegen het gezag de vruchten van het zaad in vorige eeuwen uitgestrooid. Meer nog, de breuk met de Moederkerk in de XVI^{de} eeuw is nog open, in duizende secten planten zich nog heden de godsdienstige dwalingen voort. Met den strijd tegen de H. Kerk hebben

wetenschap en kunst een bepaalde richting genomen; naast de christelijke kunst groeide eene heidensche op, naast de geloovige een ongeloovige wetenschap; zij meent nog heden hare triomfen te vieren. Dit voorop gesteld, laat het zich gemakkelijk begrijpen, hoe zwaar de taak is van den geschiedschrijver, om in een gewoon leerboek dezen gang der tijden te schetsen; vooral, zoo hij zich op geen partijdig standpunt stelt, maar zijn leerling een zuiver oordeel over de breede strijd dier tijden wil geven, om hem met onbevangen blik te leeren zien. Hierin alleen toch ligt de ware vormende en opvoedende kracht der geschiedenis. Tot nog toe verstaat men dit slecht: er wordt veelal in een bepaalde richting in dit vak van wetenschap onderwijs gegeven; vrienden worden gevormd voor de toekomst, die altijd slechts een kant weten uit te zien. Helaas de geschiedenis, de getuige der waarheid, wordt veelal gebruikt als een middel, om de dwaling voort te planten en de oogen voor de waarheid te sluiten. Partijzucht gezeviert.

Hoe nu heeft de schrijver van ons nieuw leerboek der »nieuwe geschiedenis" zijn arbeid opgevat? Wij weten reeds te voren, dat wij tegenspraak van sommigen te wachten hebben, maar deze vrees mag ons oordeel niet wijzigen. Volmondig erkennen wij: *zoo objectief mogelijk*, wij zouden soms zeggen: *te objectief*, maar wij houden deze uitspraak in den pen. Zeker zouden wij bij enkele personen den toestand, waarin hij optrad, gaarne met een enkel woord vermeld zien. Ook wij b.v. onderschrijven het oordeel van Dr. de Wilde over de pausen Alexander VI en Julius II; maar wij kunnen niet vergeten, dat de ingewikkelde politieke toestand dier tijden de keuze van dergelijke mannen in de hand werkte, waardoor zelfs de paus-keuze van Alexander VI algemeen, ook hier ten lande, met vreugde werd begroet. Zakelijk en zoo volledig mogelijk worden de oorzaken der Hervorming uiteengezet; ook de vertegenwoordigers der Kerk worden niet gespaard en terecht. De levensschets van Maarten Luther laat niets te wenschen over: waardig en zakelijk is zij gesteld; schrijvers pen is niet in gal gedoopt; geenszins is gezwegen over Luther's groote gaven en

onbegrijpelijke werklust. Ook de andere groote figuren, die de »nieuwe geschiedenis" beheerschen: als Karel V, Leo X, Prins Willem van Oranje, Philips II, Koningin Elisabeth, Gustaaf Adolf, Kardinaal de Richelieu en Louis XIV worden met licht en schaduw geschetst; het is duidelijk, dat de studiën over deze mannen tot onze tijden zijn voortgezet; dit maakt deze schetsen zoo bijzonder belangwekkend.

Onpartijdig is de arbeid volbracht maar tevens is er gelet op de behoefte van een leerboek.

De overzichten over de groote tijdvakken grijpen in het breede de behandelde stof samen, toonen helder aan, waarom in ieder tijdvak de strijd ging; bij de afzonderlijke hoofdstukken wordt geleidelijk de stof verdeeld, die in de onderdeelen nader behandeld wordt. Door deze overzichten ontvangt de leerling een frisschen blik over het veelvoudig geheel waar zooveel mogelijk met elk feit, met elke persoon, die voor de historie waarde heeft, rekening wordt gehouden en telkens feiten en personen aan den toets eener rechtvaardige critiek zijn onderworpen; men leze b.v. *De onoverwinnelijke vloot* (bl. 153).

Den geleerden schrijver oprecht dankend voor dit studiewerk, dat ongetwijfeld veel vrucht zal dragen, zien wij volgaarne nieuwen arbeid van hem tegemoet.

J. H. A. THUS, Pr.

Ouderplicht. Nuttige wenken voor ouders en opvoeders. Vrij naar het Duitsch van E. ERNST, *door* A. V., R. K. priester. — Venloo, Mosmans Senior. Prijs: 50 cts.

Het origineel, waarnaar dit boekje bewerkt is, ken ik niet, alleen weet ik, dat de *Stimmen aus Maria Laach* er met of over spraken. Ik kan derhalve niet zeggen of de bewerking goed of slecht gelukt is.

Het boekje, zooals het daar ligt, verdient echter eene waardeerende aanbeveling. Het is gezond, katholiek en kiesch. In de veelbesproken vraag: moeten aan de kinderen sommige

zaken gezegd worden, en, zoo ja, wanneer, hoe en door wien? stelt de schrijver zich, m. i. op het juiste standpunt.

1. Kennis der geslachtelijke zaken is »in zich zelve" niet verkeerd noch zondig.

2. Men moet de jeugd er van onkundig laten, totdat de leeftijd of bijzondere omstandigheden de kennis wenschelijk of noodzakelijk maken.

3. De omvang der mededeelingen moet zich tot het noodzakelijke bepalen, en de vorm mag niet kwetsend, maar moet integendeel zoo verheffend mogelijk zijn [1]).

Het boekje bespreekt de geheele opvoeding der kinderen, weliswaar vooral met het oog op den grooten schat der reinheid, die aan de hoede en de zorg der ouders wordt toevertrouwd, maar toch ruim genoeg om ook op ander gebied: karaktervorming, bestrijding der verkeerde hebbelijkheden enz., nuttige wenken te geven en niet te vergeten, dat het »corpus sanum" zoowel als de »mens sana" wettige eischen stelt.

't Is een groot voordeel voor het boekje, dat het door eene katholieke moeder oorspronkelijk geschreven werd, zelfs nu dientengevolge het aandeel van den katholieken vader in de godsdienstige opvoeding der kinderen niet met den noodigen nadruk ter sprake komt.

Een paar kantteekeningen, die ik in mijn exemplaar in margine krabbelde — met potlood, want het papier, dat overigens stevig lijkt, vloeit — schrijf ik hier over.

Bl. 2. ... »Evenmin is de onwetendheid op zichzelf een zeker teeken van een onschuldig hart".

Toegegeven — maar dan is de schuld op een ander gebied, of ten opzichte van een ander kwaad dan de onwetendheid.

Bl. 30. ... »En vraagt het [kind, na de eerste biecht] op aanraden van den biechtvader vergeving voor het leed zijnen ouders aangedaan...."

Of in Duitschland de biechtvaders zulks opleggen of aan-

---

[1]) Vierde hoofdstuk. Men moet deze beginselen in 't oog blijven houden, anders loopt men gevaar een of anderen volzin uit het verband te rukken en verkeerd te beoordeelen.

raden is mij niet bekend, aanbeveling verdient deze praxis volstrekt niet.

Bl. 44. »Zeker, de rijke genademiddelen der Kerk, de veelvuldige biecht en de heilige communie zijn de beste bronnen van ware zielekracht, — en deze kan men niet genoeg aanbevelen — doch zoo de kinderen daarbij niet leeren, zelf volgens overtuiging hunne bekoringen te overwinnen en volgens de voorschriften van hun geweten te handelen, kan men met recht er aan twijfelen of zij tegen de aanvallen bestand zullen zijn".

Te beknopt en daardoor onduidelijk. De genade, door de genademiddelen verkregen, is juist een licht, dat de overtuiging bestraalt, en eene kracht, welke volgens de overtuiging helpt handelen. De medewerking met de genade behoort tot het gebied van den wil.

Bl. 54. »Van den anderen kant meenen wij, dat niemand een levensstaat mag aanvaarden, waarvan hij niet den last en de verplichting althans in behoorlijke mate kent. Daarom is een voldoende kennis van het sexueele leven, en van het offer dat zij brengen, door daaraan te verzaken, *voor aanstaande priesters en kloosterlingen van beider geslacht vereischt*".

Te beknopt en daardoor misschien aanleiding gevend tot misvatting. Men kan een offer brengen, dat men in zijn vollen omvang kent, en een offer, dat men slechts ten deele kent. Men kan het offer brengen in den explicieten vorm (ten opzichte van de zaak hier in quaestie nl.): ik wil om God te dienen ongehuwd blijven, en in den implicieten vorm: ik wil geheel voor God leven.

Onvolledig, wijl hier n.m.m. een woordje over de noodige wetenschap dier religieusen, vrouwelijke vooral, welke zich aan de opvoeding wijden, noodig was.

Bl. 71. »Zoodra nu de kunstenaar het lichaam tot voorwerp zijner voorstelling maakt, verlaagt hij de ziel tot de slavin van den vorm, en schept een kwetsende wanverhouding, die op begeerlijkheid steunt en de begeerlijkheid bij anderen voedt".

Afgezien van hetgeen noodig is omdat door de erfzonde de begeerlijkheid tegen de rede in opstand is gekomen, is de fout der kunstenaars, dat zij niet het menschelijke lichaam

als zoodanig, d. i. levend door de *redelijke* ziel, tot voorwerp hunner voorstelling maken, maar het lichaam als levend door een beginsel, dat niet hooger staat dan dat der overige levende wezens. Dàt is het onware en derhalve het onschoone. Komt daar de zonde en de verlokking tot zonde nog bij, dan wordt het nog erger.

Een paar kantteekeningen, die onjuiste woorden of uitdrukkingen betreffen, houd ik achterwege.

In weerwil van een goed verzorgde uitgave is de prijs zeer gering en staat er dus ook van dien kant aan eene ruime verspreiding van het boekje — die ik het gaarne toewensch — niets in den weg.

De aankondiging van het *Homoepatisch Handboek bij Kinderziekten* had de uitgever moeten weglaten. Als er eene annonce moest staan, dan liever een praktisch boek over hygiëne. Als de kinderen ziek zijn, moet, zooals »ouderplicht" zelf zegt, de dokter geroepen worden.

Roermond. J. M. L. KEULLER.

Atlas Scripturae Sacrae auctore Dr. RICARDO DE RIESS. *Editio secunda recognita et collata, passim emendata et aucta labore et studio* Dr. CAROLI RUECKERT, *Prof. Univ. Friburg.* — Friburgi, Herder, 1906. Pret. rel. M. 6.80; Fr. 8.50.

De ondervinding op het gebied van lesgeven, vooral in geschiedenis, behoeft niet eens groot en veeljarig te wezen om overtuigd te zijn van het nut — noodzakelijkheid zou ik mogen zeggen — van een geschiedenis-atlas. Toe te juichen zijn daarom de verschillende uitgaven op dat gebied, zoowel van algemeene als vaderlandsche en ook van bijbelsche geschiedenis. Onmogelijk is het zich duidelijk voor te stellen en meer nog te onthouden b.v. den tocht der Joden naar Kanaän en de verovering des lands, het tijdvak der koningen, het openbare leven van Christus, de apostolische reizen van Paulus, zoo een duidelijke, juiste kaart ons voorstellingsvermogen daarbij niet te hulp komt en onze memorie weet te localiseeren.

Gunstig was dan ook, een tiental jaren geleden, de ontvangst van den *Atlas Scripturae Sacrae auctore Dr. de Riess*, een uitgave van de firma Herder. Destijds geprezen, b.v. door de *Revue du clergé français*, als »le plus savant et le plus complet" van de bijbel-atlassen, heeft hij zijn weg gevonden en is dit jaar in tweede editie verschenen: *recognita et collata, passim emendata et aucta labore et studio Dr. C. Rueckert, prof. Univ. Friburg. Brisg.* De eerste editie is mij slechts bekend uit de recensie's van de voornaamste buitenlandsche tijdschriften, maar wat deze omtrent de duidelijkheid, de voortreffelijkheid van uitvoering der eerste editie mededeelen, is in niet mindere mate toepasselijk op deze tweede uitgave. Een tiental werkelijk prachtige, duidelijke, niet te overladen kaarten worden ons geboden, kaarten van Egypte, zooals het was ten tijde der patriarchen, van Kanaan bij den terugkeer der Joden uit Egypte; van Palaestina, in de dagen van Rechters en Koningen, van Christus en de Apostelen, en zooals het thans is; verder plattegronden van Jerusalem, zooals het geweest is in de verschillende tijdperken van de dagen van koning David af tot heden toe. Gedrukt op lichtgelen fond, de bergen aangegeven met sepia-kleur, de namen der steden met zwart, verdienen deze kaarten ook nu nog het vleiende getuigenis, hetwelk in 1897 de *Revue des sciences ecclésiastiques* er van gaf: »Elles peuvent rivaliser avec les meilleures productions de l'Allemagne en cartographie". Wat in niet geringe mate de bruikbaarheid en daardoor ook de waarde van dezen atlas verhoogt, is het register, hetwelk voorafgaat en waarin men de eigennamen vindt met aangeving der plaatsen, waar zij in den Bijbel en op de kaarten voorkomen.

Maar niemand zal daarom alleen een kaart prijzen, wijl zij duidelijk is. Zij moet daarenboven niet minder wetenschappelijk zijn, d. w. z. waar, juist en volledig. Vooral mag dit in onze dagen gevorderd worden van een bijbel-atlas, want wellicht geen land, dat heden zóó het voorwerp is van archaeologische en geographische studiën als Palestina. Duitsche, Fransche en Engelsche expeditie's trekken door het land en

de resultaten hunner onderzoekingen vinden wij terug in tal van geleerde geschriften en officieele verslagen. Nu is het wel waar, dat juist dit het uitgeven van een bijbel-atlas betrekkelijk zóó moeilijk maakt in onzen tijd, maar van den anderen kant mag toch ook een ieder, die een bijbel-atlas ter hand neemt, vorderen, dat deze is een atlas van zijn tijd, dat hij daar de resultaten der laatste onderzoekingen in terugvindt. Dan eerst zal zulk een atlas beantwoorden aan zijn doel: het volgen en bestudeeren der verschillende bijbelquaestie's uit onze dagen mogelijk en gemakkelijk maken.

Het ligt volstrekt niet in mijne bedoeling, hiermede te kennen te geven, dat men maar alles, wat in onze dagen, bepaaldelijk van rationalistische zijde, wordt medegedeeld, dadelijk moet aanvaarden, maar toch dit meen ik te mogen eischen, dat uit den atlas blijke, dat de vervaardiger er van de litteratuur der laatste jaren, zoowel van katholieke als niet-katholieke zijde geraadpleegd en verwerkt heeft. Dat Dr. Rueckert dit bij het bezorgen der tweede editie van Riess' *Atlas Scripturae Sacrae* niet gedaan heeft — althans niet heeft doen blijken — meen ik als aanmerking en, naar mijn bescheiden meening, zelfs als een niet geringe aanmerking te moeten noteeren. Waarop deze bewering zich grondt, hoop ik door het volgende den lezer duidelijk te maken.

* * *

In het »Vorwort" is met een enkel woord sprake van de Sion-quaestie, nl. of de civitas David identiek is met den Sion van het Nieuwe Testament dat is m. a. w. of de civitas David op den Westelijken dan wel Oostelijken heuvel lag. Dr. Rueckert plaatst in afwijking van Dr. de Riess den Sion op den Westelijken heuvel. Eenige moeilijkheden, dunkt mij, zijn daartegen wel in te brengen. Juist de Oostelijke heuvel, »schier geheel door diepe ravijnen omgeven en door de bron Gihon aan den Oostelijken hoek van het onmisbare water voorzien, was geschikt een burg te dragen" [1]). Wij lezen

1) Dr. A. Jansen, II Kon. V : 7.

slechts van één versterkte plaats in de civitas David, nl. het Mello, aan de Noord-westzijde der stad. Eén versterkte plaats was alleen op den Oostelijken heuvel noodig, want aan de overige zijden was hij door diepe ravijnen omgeven en boden deze dus een natuurlijke beveiliging voor de stad. Had de civitas David op den Westelijken heuvel, niet door zulke ravijnen omgeven, gelegen, dan waren er, wilde de burg die sterkte bezitten, welke zij uit de geschiedenis blijkt bezeten te hebben, meerdere versterkte plaatsen noodig geweest.

Een andere moeilijkheid is deze. Steeds is er sprake van een *opklimmen* naar den tempel, zelfs reeds van een opklimmen naar die plaats, toen de tempel daar nog niet stond, maar de dorschvloer van Ornan den Jebuziet daar nog was. (I Par. XXI, 18 en 19). De hoogte van de tempelplaats is 744 M.; maar dan kan er toch moeilijk van een *opklimmen* naar de tempelplaats sprake wezen, als de civitas David lag op den Westelijken heuvel 768, of volgens een andere opgave 777 M. hoog? Men *klimt* niet op van 768 M. tot 744 M.

Het is wel waar, dat de Oostelijke heuvel »tenuis" en »humilis" is, in vergelijking met den Westelijken, die »altus" is, maar al is een heuvel laag en gering, daarom kan hij toch strategisch sterk wezen, sterker zelfs dan een hoogere. En dat hij dit werkelijk was, bewijzen genoegzaam de diepe ravijnen, welke aan drie zijden hem omgaven. De Westelijke heuvel voorzeker is »amplus", grooter van oppervlakte dan de Oostelijke, maar een groote oppervlakte is volstrekt niet noodig om daarop de civitas David te bouwen, daar over het algemeen alle Kananeesche steden klein waren [1]).

Nog een andere wijziging, door hem aangebracht, deelt Dr. Rueckert in zijn »Vorwort" mede. »Niet *Amwas*, maar *el-Kubeibe* is het Emmaus van het Nieuwe Testament". Is dit niet een weinig te apodictisch opgezet? Dr. Rueckert volgt hier de meening der Franciskanen, maar dezen kunnen

[1]) Cfr. in de *Rev. Bibl* (1906, Jan.) de kaart, waar men den omtrek der verschillende, voornaamste steden van Kanaän kan zien. Ook Vigouroux, *Dictionnaire de la Bible*, in voce: »Jerusalem", k. 1351, waar insgelijks de sententie, welke de civitas David op den Oostelijken heuvel plaatst, verdedigd wordt.

hun meening slechts doen steunen op een traditie, welke niet verder gaat dan tot de Kruisvaders, die ten jare 1099 te *el-Kubeibe* den naam »castellum Emmaus" vonden en daar een kerk oprichtten [1]). Naast dit gevoelen staat dat van Sepp, die *Kolonie* houdt voor het bijbelsche Emmaus. Flavius Josephus [2]) spreekt van een Ἀμμαοῦς, hetwelk in 72 n. Chr. door Vespasianus aan 800 Romeinsche veteranen werd toegewezen. Ook de Talmud kent, niet ver van Jerusalem, een *Kolonja*, vroeger Meosa geheeten, en daarom ziet Sepp in het tegenwoordige *Kolonie* het bijbelsche Emmaus. De quaestie is alzoo volstrekt nog niet uitgemaakt [3]).

De eigenlijke *Atlas Scripturae Sacrae* begint met een register der plaatsnamen, waar zij te vinden zijn èn in den Bijbel èn op de kaarten. Bij het verwijzen naar den Bijbel had ik gaarne hier en daar eenige verwijzingen meer gevonden. Zoo b.v. bij Dadan of Dedan: Ez. XXV : 13; bij Lydda of Lod (ar. *Ludd)*: I Mach. XI : 34; bij Migron of Magron: I Reg. XIV : 3; bij Phasga: Num. XXI : 20, Deut. III : 17 en 27, IV : 49, XXXIV : 1; bij Raphaim of Rephaim: II Reg. V : 18 en 22, I Par. XI : 15, XIV : 9, Is. XVII : 5; bij Theman: Amos I : 12; bij Siceleg (hebr. Ziklag): I Reg. XXVII : 6, XXX : 1, 14 en 26, II Reg. I : 1, IV : 10, I Par. IV : 30, XII : 1 en 20, II Esdr. XI : 28.

Ook wordt in dit register, voor zoover het mogelijk is, naast de bijbelsche de tegenwoordige Arabische plaatsnaam

---

[1]) Wel spreekt echter voor dit gevoelen, dat de kerk over een Joodsch huis is heengebouwd. Maar van dit huis, als een heiligdom, zwijgt geheel de overlevering tot na de kruistochten volkomen.

[2]) *De Bello Judaico*, VII, 6, n°. 6.

[3]) P. van Kasteren, in het »Scripturistisch Overzicht" (*Stud.* Dl. 59, 1902, bl. 79—87) het boek van Pater Barnabé d'Alsace, O. F. M. aangaande deze quaestie besprekend, zegt: »De geleerde Franciscaan heeft ons hoofdzakelijk slechts de taal »der roepende steenen" vertolkt. En die verhalen lang niet alles, wat wij zouden wenschen te weten. Dat zij ten gunste van El-Quobeibe spreken is, sinds wij de ruïnen van kerk en huis aldaar gezien hebben, altoos onze meening geweest, en in die meening heeft het hier besproken werk ons bevestigd ... dat zij het vraagstuk met *zekerheid* oplossen — die bewering durven wij alsnog niet aan".

opgegeven. Op dit punt vooral heerscht dikwerf zeer groot verschil van meening, en daar een register de plaats niet is voor controversen, zoo geeft Dr. Rueckert door het plaatsen van een vraagteeken aan, dat er betreffende dien plaatsnaam geen eenstemmig gevoelen bestaat. Voorzeker een praktische methode, zoo ten minste alleen dáár vraagteekens worden geplaatst, waar die ook behooren, waar er n.l. werkelijk een dubium bestaat. Dit nu is niet overal het geval, en zeker zeer bevreemdend is het vraagteeken achter *Tell Gezer*, de tegenwoordige benaming van het bijbelsche Gazar of Gezer (Josue X : 33). Sinds Clermont-Ganneau daar ter plaatse den volledigen bijbelschen naam heeft teruggevonden, is er geen sprake meer van twijfel, maar staat vast, dat het tegenwoordige *Tell Gezer* het Gazar of Gezer is der H. Schrift [1]).

Daartegenover had er echter wel een vraagteeken mogen staan achter *el-Orma*, het Ruma van IV Reg. XXIII : 36, want volgens sommigen komt ook het tegenwoordige *Rentis*, 10 K.M. van *Tibne*, daarvoor in aanmerking. Evenzoo achter *es-Zuera* (Salis civitas) en *Arak el Emir* (het bijbelsche castellum Tyrus), voor welke eerste plaats men ook vindt *Tell el Milh* en voor de tweede *Ras en Nakûrah*.

Bij Ramoth, een stad in Galaad, staat opgegeven *es-Salt* en *Dj-Oscha* zonder meer. Een vraagteeken was ook hier op zijn plaats geweest, want met evenveel of beter met even weinig zekerheid kan het zijn het tegenwoordige *er-Remte*, terwijl Conder zich uitspreekt voor *Reimun* [2]). Of hetgeen Conder zegt, als hij Siceleg (Ziklag) meent terug te vinden in *Zuheileka*, afdoend is bewezen, blijft nog eene vraag, alsook of niet Rowlands sententie nog in aanmerking komt, volgens welke het tegenwoordige *Herbet Aslug* Siceleg is.

Verder had bij Manahe Dan (castra Dan) de tegenwoordige naam *Wady el Mutluk* wel mogen genoemd worden, en eveneens zoo bij Mellotae (inwoners van Mallos) *Seihun*, bij Raphaim

---

1) *Recueil d'arch. orient*, I, 352 vv.; *Revue Bibl.*, 1899, blz. 109 vv.

2) *Kurzes Bibelworterbuch*, Leipzig 1903, in voce: »Ramoth".

el-Bukeia, bij Sechu *Kh-Shuweiheh* en bij Theman *Schobak* [1]).

Achter Memphis vind ik wel de namen *Mitrahine* en *Sakkara*, maar niet *Abu-Sir*, terwijl het bijbelsche Sepharvaim niet is het tegenwoordige *Abu Habba*, maar *Sippara* [2]).

Sprekend van de ligging der *acra* van I Mach. I : 33 en XI : 20, zegt Dr. Rueckert, dat zij verschillend wordt aangegeven, maar »in summo monte Sion bene ponitur". Wanneer echter de mons Sion de Westelijke heuvel is geweest, brengt dit eigenaardige, om niet te zeggen onoverkomelijke, bezwaren mede. Uit I Mach. toch blijkt, dat de acra *zeer dicht* bij den tempel moet hebben gelegen. Immers Judas Machabaeus kan de Syriërs niet uit hun sterke positie verdrijven, maar van den anderen kant kunnen ook zij Judas niet beletten, dat hij den tempel reinigt en versterkt, hoewel zij hem tijdens den bouw wel hinderen, zoodat Judas mannen aanstelt »om tegen degenen, die zich in den burcht bevinden, te strijden, totdat zij het heiligdom zouden gereinigd hebben" [3]). Acra en tempel moeten dus dicht bij elkander gelegen hebben. En zoo plaatst dan ook Dr. Rueckert zelf, op Tab. VIII B, de acra in de onmiddellijke nabijheid van den tempel, terwijl hij in zijn register zegt: »in summo monte Sion bene ponitur".

Thans nog iets omtrent de tabulae, de kaarten zelf.

Tab. II *(Arabia Petraea et Chanaan tempore reditus Israelitarum ex Aegypto)* geeft de ligging van Akaba op 80 à 90 K.M. Noordwestelijk van den Sinus Aelaniticus, den Noordoostelijken arm der Roode Zee. Zou het niet aan dien zeeboezem zelf moeten liggen, waar wij nu nog hebben de golf van Akaba en waar de ruïnen zich bevinden van het Hebreeuwsche Elath, de stad door David veroverd [4]). Ook vindt men op dezelfde kaart den tocht aangegeven der Joden van het Egyptische Socoth tot aan den Jordaan. Vreemd komt het mij voor, dat die tocht niet geleid heeft langs

---

1) *Rev. Bibl.*, 1897, bl. 217.

2) Cfr. *Rev. Bibl.*, 1895, bl. 203; 1902, bl. 625.

3) I Mach. IV:41.

4) Vigouroux *Dict. de la Bible* in voce: «Elath", k. 1644, 45. Cfr. o. c. in voce: »Asiongaber", k. 1099, waar een: »carte du golfe Elanitique" te vinden is.

Cades, terwijl toch uit Num. XX duidelijk blijkt, dat de Joden aldaar hebben vertoefd.

Op Tab. III *(Palaestina tempore Judicum et Regum)* ligt *Harozeth* van Jud. IV : 2 [1]) in de nabijheid van Tyrus in het Noorden. Beter in verband met de geschiedenis van Debbora is de ligging aangegeven door pastoor Sloet [2]): »Harozeth der heidenen, een der heidensche steden van Israël's grondgebied, is zeer waarschijnlijk teruggevonden in het tegenwoordige *el-Haritije*, tusschen Nazareth en de kust der Middellandsche Zee, aan den rechteroever van de beek Kison gelegen".

Uit de samenstelling van Tab. VIII B *(Jerusalem post reditum Judaeorum ex captivitate et tempore Hasmonaeorum)* blijkt, dat Dr. Rueckert geen notitie genomen heeft van de studie van Vincent: »*Les murs de Jérusalem d'après Néhémie*" [3]), want dan had hij toch minstens achter »turris Meah" een vraagteeken gezet [4]). Niet te rechtvaardigen is, dunkt mij, de ligging, welke op dezelfde kaart gegeven wordt aan de piscina Ezechiae, n.l. in het Noord-westen van Jerusalem (Birket Hâman el Batrak). Onder het groote werk van Ezechias, n.l. het verstoppen van de opperbron van het Gihon-water en het afleiden daarvan langs een onderaardsche leiding naar de stad [5]), een werk, waarover ook in Eccli. [6]) met roem wordt gesproken, heeft men te verstaan de onderaardsche waterleiding tusschen de bron Gihon (»Bron der Maagd"), buiten de stad gelegen, en Siloë. Beslissend is hier wel geweest het in 1880 door Schick gevonden oud-Hebreeuwsch opschrift, zoodat de piscina Ezechiae dezelfde is als de piscina Siloë, waarvan in II Esdr. III : 15 sprake is en waar thans is de Birket el Hamra [7]).

---

[1]) In het register staat verkeerd Jos. IV : 2.

[2]) Jud. IV, noot 3.

[3]) *Rev. Bibl.*, 1904, blz. 56—75.

[4]) L. c. blz. 61.

[5]) II Par. XXXII : 30.

[6]) Eccli. XLVIII : 19.

[7]) Dr. A. Jansen, II Par. XXXII, noot 16; Vigouroux: *La Bible et les découvertes modernes*, Dl. IV, blz. 45 vv., waar men het Hebr. opschrift en de vertaling er van kan vinden. Cfr. Vigouroux *Dictionn. de la Bible*, in voce: »Ezechias" en in voce: »Jérusalem", k. 1347.

Tab. IX geeft eerstens een kaart van de omstreken van Jerusalem. Bij vergelijking met andere nieuwe kaarten, o. a. van Guthe in den *Dictionnaire de la Bible* en van Baedeker [1]), vindt men hier en daar nog al verschil, als bv. omtrent de ligging van het graf van Rachel enz. Vooral toont zich dat verschil in de opgave der hoogten, welke geheel afwijken van die, opgegeven door de Duitsche en Engelsche kaarten volgens de opmetingen van Engelsche ingenieurs [2]), en welke, gelijk een ooggetuige mij mededeelde, te Jerusalem en op andere plaatsen staan aangegeven, dus zoo goed als officieele opgaven. En dat verschil is soms nog al tamelijk groot: zoo bv. geeft Dr. Rueckert o. a. als de hoogte der tempelplaats 767, van *Bir Ejjub* 648, van *Dêr Dosi* 612, van *Rama* 762 M., terwijl de algemeene opgave der respectieve plaatsen is 744, 610, 622, 792 M.

Dezelfde Tab. IX geeft ook nog een plattegrond van de *Urbs Jerusalem quae nunc est.* Dat »nunc" schijnt echter nog al een ruime beteekenis te hebben; het klopt tenminste niet met het jaartal, hetwelk vooraan op het titelblad staat: 1906. Te vergeefs heb ik gezocht naar de *Bâb Abdûl Hamid*, de Noord-westelijke poort, dateerend van het jaar 1889 [3]); den boog van Robinson, aldus genoemd naar den ontdekker er van; de Dormitio B. M. V. en de kerk van den H. Verlosser — iets wat zeker toch een Duitscher niet vergeten mocht. Wel vind ik de Oostenrijksche post, maar niet de Fransche, Duitsche en Russische, welke van lateren datum zijn. Verder zijn ook niet vermeld het klooster der Soeurs réparatrices, der Soeurs de S. Vincent de Paul en der Frères des écoles chrétiennes, alle instellingen van de laatste 10 à 15 jaren. Vergeten zijn nog ten Oosten van de stad de coemeteria Muhammedanorum, veel voornamer dan die ten Noorden, het Joodsche kerkhof op den Olijfberg; en wat als Balneum Sultani (45 D3) opgegeven staat, moet

---

1) De kaarten van Baedeker zijn, gelijk iemand, die eenige jaren te Jerusalem heeft vertoefd, mij mededeelde, zeer goed en hoogst betrouwbaar.

2) Cfr. Vigouroux *Dict. de la Bible* in voce: »Jérusalem", k.

3) Cfr. Vigouroux, l. c. k 1333. 1331.

zijn de Mariakerk der katholieke Armeniers, N. D. du Spasme [1]).

Op Tab. X *(Palaestina quae nunc est)* zou ik de volgende aanmerkingen willen maken. Overal geeft Dr. Rueckert de tegenwoordige Arabische benamingen der plaatsen, maar waarom schrijft hij dan Jerusalem en niet *el-Kuds*, Hebron en niet *el Chalil*, Bethlehem en niet *Bet-Lahm*. Mij dunkt, het had de voorkeur verdiend, zoo hij de tegenwoordige benamingen had gegeven en daaronder de bijbelsche had gezet, althans van de voornaamste plaatsen [2]). Praktischer in het gebruik was dan deze kaart zeker geweest en zou men, om een voorbeeld te noemen, dadelijk gezien hebben, dat *er Riha* het bijbelsche Jericho is, terwijl nu iemand, die wil nagaan waar Jericho lag, eerst genoodzaakt is in het register de tegenwoordige benaming op te zoeken. Verder mis ik op deze kaart de spoorwegen van Damascus (waarom niet *Dimaschk-esch-Scham?*) naar *el-Mezerib*, waar deze zich vereenigt met dien van *Haifa* en welke dan verder naar het Zuiden gaat — beide laatste dagteekenen van na 1899 [3]).

* * *

Met het maken van al deze aanteekeningen heb ik wat veel — misschien *te* veel — gevergd van het geduld van den lezer, maar toch meende ik het niet korter te mogen doen om mijn oordeel over de tweede uitgave van Riess' atlas te rechtvaardigen. Wie het voorgaande heeft gevolgd, zal het met mij eens zijn: deze tweede uitgave is niet een uitgave, welke het jaar 1906 kan voeren. Ware zij, gelijk zij thans voor ons ligt, een tiental jaren eerder verschenen, één lofprijzing zou er wezen over het duidelijke zoowel als over het juiste en volledige van dezen atlas.

Is daarmede nu gezegd, dat hij als bijbel-atlas in het

---

[1]) Veel beter is de plattegrond van het tegenwoordige Jerusalem, welke dezelfde firma Herder geplaatst heeft in het IVe deel van haar *Konversations Lexikon.*

[2]) Aldus vindt men het ook op de kaart van Guthe en van Andree's *Handatlas.*

[3]) In de verklaringen staat W = wady (torrens). Wady beteekent geen torrens: stroom, maar: vallei. Stroom, rivier is: nahr.

geheel niet te gebruiken is? Volstrekt niet. Voor gewone bijbelstudie, om te vergemakkelijken het volgen zoowel als het leeren der bijbelsche geschiedenis, zal hij goede diensten kunnen bewijzen, maar ik geloof, dat daarmede toch niet volledig het doel is bereikt, hetgeen vervaardiger en uitgever beoogden: ook deze atlas een hulpmiddel te doen zijn bij het bestudeeren en volgen der hedendaagsche bijbelquaesties.

Moge van een eventueele derde uitgave het innerlijke geheel aan het uiterlijke beantwoorden!

Sem. Hageveld. P. G. GROENEN.

R. JOHN NIELSEN. *De Burgerkoning. Noorsche Renaissance schets. Uit het Deensch vertaald door* E. M. DRIEBEEK — Amst., C. L. v. Langenhuijzen, 1906.

Een schets. Eigenlijk nog niet eens. Want het eigenaardige van een schets is zeker wel, dat de bijzonderheden niet zijn uitgewerkt, maar dat daarentegen de hoofdlijnen des te sterker spreken. In dit boekje nu zijn de details niet uitgewerkt. 't Is heel sterk schematisch bewerkt. En de hoofdlijnen zijn niet stevig genoeg getrokken. Wie is de Hervormer, wie de Burgerkoning? Waar gaat het eigenlijk om? De schrijver zegt in zijn toelichting, dat hij bedoeld heeft de figuur van Paul Eliesen zoo te schetsen, dat de Denen hem nu beter zullen kennen en hij daardoor in eere zal worden hersteld. Maar als één figuur rammelt, is het die van Eliesen. Hij is onnavolgbaar oppervlakkig uitgebeeld.

Wij vragen ons af: waarom moest dit boekje in 't Nederlandsch vertaald worden? Is voor ons een eerherstel noodig van een man, dien wij niet kennen? Voor Denemarken — 't is mogelijk — kan het boekje zijn nut hebben om de strekking. Voor ons land heeft het dat niet. En als verhaal is het zoo onbeteekenend en slecht gebouwd, dat wij er niets rijker door worden. De vertaling is trouwens ook nog al slap. Of ze beter gesteld is dan 't oorspronkelijk kan ik niet beoordeelen, daar ik den Deenschen tekst niet bezit.

M. A. P. C. POELHEKKE.

WILHELMINE VON HILLERN-BIRCH
1836—1906.

Een der grootste aantrekkelijkheden van de Oostenrijksche en Beiersche Alpen zijn zeker de monumentale abdijen, die heuvels en rotsen bekronen en verre rondom het landschap beheerschen.

Wie ooit het voorrecht had deze heerlijke streken te doorkruisen behoudt de heugenis aan vele dezer door vrome monniken in vroegere eeuwen opgerichte vluchtheuvels, waar de poëtische omgeving als van zelf tot gebed en studie noodt. Het zijn vooral de Benedictijnen, die de mooiste punten uitkozen en de bergtoppen als het ware bezaaiden met hun trotsche kerken en kloosters; vele hiervan zijn helaas! geseculariseerd, maar toch blijft er genoeg over om het landschap te stoffeeren en ons een denkbeeld te geven van vroegeren rijkdom en pracht.

Van Oberau te voet gaande naar het om zijn passiespelen zoo veel genoemde Ober-Ammergau, komt men langs een schilderachtigen bergweg in het verrukkelijke Ettal; hier verhief zich vroeger ook een rijke abdij, thans herinnert nog alleen de kapel aan de oude heerlijkheid, maar deze kapel is een groote, schitterende kerk, gebouwd in den overdrukken, blijmoedigen barokstijl, die ons midden in Duitschland een vóórgevoel geeft van Italië. In deze zonnige kerken niets van de plechtige mystiek, de zoete huiverstilte der gothische noordelijke kathedralen; alles is licht en blijheid, gejuich en gejubel. De engelen zwaaien hoog de wierooksvaten en schallen blij de bazuinen, de martelaren toonen vroolijk hun foltertuigen, de heiligen vermanen met drukdoend gebaar. Het is de luchtige, bijna dartele devotie der

Italianen, genietend van de zonnestralen, den intens-blauwen hemel, de schitterende bloemen, de gouden vruchten, die hun land schijnen te maken tot een voorhof van het paradijs, waar alles lach is, vreugde en zonneglans.

Hier in deze oude kloosterkerk was het, dat den 9den November 1904 de beroemde en vooral veel gelezen schrijfster Wilhelmine von Hillern-Birch het protestantisme verliet om onder peetschap van vorstin Oettingen-Spielberg belijdenis af te leggen van het katholiek geloof.

Mevrouw von Hillern had den grens tusschen middelbaren leeftijd en ouderdom reeds overschreden, toen zij den stap deed, die haar na jaren van zoeken en tasten eindelijk bracht in de Kerk, die zij sinds lang door haar innigste sympathieën van zeer nabij was genaderd.

Na de bekeering van gravin Ida Hahn-Hahn heeft zeker geen schrijfster van meer beteekenis haar voorbeeld gevolgd; in alle stilte schijnt de overgang te hebben plaats gehad, en 't scheelt dus veel, dat deze gebeurtenis niet zooveel gerucht maakte als in der tijd die van Hahn-Hahn.

De weg, door mevrouw von Hillern gemaakt, was dan ook op verre na niet zoo lang als die, welke haar groote voorgangster voerde van Babylon naar Jerusalem. Ten hoogste zou men bij haar van een Ober-Ammergau naar Ettal kunnen spreken, want de poëtische, lieflijk-mystieke devotie van het Beiersche hoogdorpje met zijn vrome passiespelen had reeds lang haar hart gewonnen. Zij had zich met de oppervlakkige zijde van hun godsdienst lang reeds vereenigd, vóórdat zij in de abdijkerk van Ettal dieper in het wezen daarvan drong en zich voor goed en geheel tot de Katholieke Kerk bekeerde.

De geschiedenis van haar zieleleven en haar langzamen gang den berg van Ettal op, vindt men in haar boeken. Bijna al haar personen zijn katholiek evenals hun omgeving. Zij trachtte in hun ziels- en gemoedsleven te dringen, zoo diep als haar mogelijk was; en slechts aan de fijne voelhorens van het katholieke »empfinden" was het gegeven te bespeuren, dat een nog dilettant-katholiek aan het woord was.

Het zal misschien interessant zijn door vlnchtige beschouwing van haar boeken — zij zijn niet overtalrijk, want een veel-schrijfster was mevrouw von Hillern allerminst — den weg na te gaan door deze begaafde vrouw af gelegd, en in de zoo verschillende werken, door haar in een dertigtal jaren uitgegeven, den gang harer ideeën, de ontwikkeling harer sympathieën, het groeien harer levensbeschouwing te volgen; den kiem te zien doorbreken van haar tegenwoordige gevoelens, langzaam overgaande in vollen wasdom en bloei; de flauwe kenteekenen te zoeken van haar latere overtuigingen en aldus het tegenwoordige door het verledene te verklaren. Uiterlijk mist haar leven het bonte, onharmonische, dat het Babylonische tijdperk van gravin Hahn-Hahn kenmerkte; haar bestaan is veel normaler, veel geleidelijker geweest, al bleven haar ook groote beproevingen niet bespaard.

Wilhelmine Sophia Birch werd den 11den Maart 1836 in Munchen geboren, heeft dus juist haar 70ste jaar voleind. Haar vader was een zeer bekwaam diplomaat, geheim secretaris van Talleyrand en Gortschakoff. Haar moeder de eenmaal zoo bekende tooneelspeelster-schrijfster Charlotte Birch-Pfeiffer, wier populariteit vooral te danken is aan haar pasklaar maken van beroemde romans tot allerlei tooneelstukken, was een hoogst achtenswaardige vrouw met beslist katholieke sympathieën, zoodat zij zelfs na den dood van vier harer kinderen gelofte deed van een bedevaart naar Maria-Esch, als haar volgend kind in leven mocht blijven.

Dit kind was Wilhelmine, en de protestantsche moeder wijdde haar aan de Heilige Maagd. Zij groeide flink op als een hoogst begaafd meisje, wier liefste droom het treurspel was. Op haar 17de jaar trad zij als Julia op in Shakespeare's *Romeo en Julia* en werd dadelijk begroet als de Duitsche Rachel in spe.

Maar slechts zeer kort duurde haar tragédienne-bestaan. De Badensche Kreis-und Hofgerichts-Director Von Hillern vroeg haar hand, en zij verliet het tooneel, dat haar misschien reeds menige ontgoocheling had bereid, om haar man te

volgen naar den gedistingueerden, geestrijken kring, die hem in zijne woonplaats Freiburg in Breisgau omgaf.

Hoogst gelukkig was deze vereeniging, en het is niet waarschijnlijk, dat mevrouw von Hillern de vluchtige glorie van haar tooneelloopbaan heeft betreurd, hoewel veel leed en zorgen haar in het huwelijk wachtten.

Zij werd moeder van drie dochters, die allen goed tot haar bestemming geraakten en haar tijd genoeg lieten om reeds in 1865 haar eerste novelle uit te geven *Der Arzt der Seele*, eerst in 1868 gevolgd door *Doppelleben* en in 1871 door het allerliefste verhaal *Höher als die Kirche*. Deze boeken werden vriendelijk ontvangen en gaarne gelezen, maar deden toch niet den opgang vermoeden van haar volgende werken.

In 1873 werd zij bijna verminkt door een val van het paard. Men sprak zelfs van amputatie van arm en been. Jaren lang bleef zij hulpbehoevend, voor de krachtige, levenslustige vrouw een zware beproeving, die echter zeer verlicht werd door de liefdevolle verpleging van katholieke ziekenzusters. Zeker heeft deze nadere kennismaking veel bijgedragen tot haar dieper dringen in katholiek zieleleven en haar warmer gevoel voor de leer, die zulke zoetgeurende bloemen van christelijke Charitas kon kweeken.

In haar gedwongen rusttijd schreef zij het werk vol beweging in vrije berglucht en ongetemde, primitieve gevoelens, dat haar groot succes en literairen roem zou brengen. *Gier Wally* kwam in 1875 uit en nam stormenderhand alle harten en hoofden in. Het werd verscheidene malen herdrukt en in alle talen van Europa vertaald.

Busken Huët dweepte met dezen roman; zijn vrouw zorgde onder zijn toezicht voor de vertaling en hij sprak meermalen zijn luide bewondering over deze grootsche schepping uit. »Betere inleiding — zegt hij [1]) — dan zelfs Wagner in staat was te dichten voor het Nevelingenlied, is de roman van mevrouw Wilhelmine von Hillern. Inderdaad is het hoofdmoment van haar proza-gedicht de strijd tusschen Siegfried en Brünhilde,

[1]) *Literarische Fantasiën*, Deel IX.

de strijd der trotsche Walkure, die zich eerst onderwerpt als zij de meerderheid heeft erkend van den sterken man, wien zij dan in liefde blijde zal toebehooren.

»Reuzengestalten als de helden van het Midden-Hoogduitsche epos zijn haar Wally en Jozef, groote natuurkinderen, wier zedelijk leven zich van de hen omringende bergen, winden en stroomen nog bijna niet heeft los gemaakt, die zulke geweldige lichaamskrachten en zulke niet minder geweldige zielsaandoeningen ten toon spreiden. Maar er is een groot punt van verschil tusschen hen — de vrucht der eeuwen, die tusschen het eene en het andere tijdperk liggen — hetzelfde menschenras te midden van een soortgelijk landschap.

»In het Nevelingenlied is de macht des Christendoms nog gering, nog evenredig aan het geweld, dat de tijdsorde is moeten aangedaan worden om het er in te laten optreden. Christelijke gevoelens treft men bij Brünhilde en Chriemhilde niet aan; de woorden zelfbeheersching, vergiffenis schenken komen in haar woordenboek niet voor. Bij Wally daarentegen behaalt de christelijke godsdienst, hoe nederig deze optrede, de schoonste overwinning. Van een vooroordeel en eene gewoonte, van iets bijna zuiver uitwendigs is zij in den loop der eeuwen en in den boezem van hetzelfde schier aan de dieren vermaagschapt menschenras, eene onzichtbare kracht geworden, zegenend wie haar gehoorzamen, zich edelmoedig wrekend op wie haar miskennen.

»Van het vele bewonderenswaardige in mevrouw von Hillern's verhaal is dit misschien het bewonderenswaardigste. Men stelle in gedachte voor haar kapelaan een vrijdenker in de plaats, en al zou men zelf een vrijdenker zijn, men zal moeten erkennen, dat alleen haar kapelaan het winnen kon. Geen man der theoretische, geen man der natuurlijke wijsbegeerte, geen vrijmetselaar, geen socialist — niemand van dezen had, in het zedelijke, Wally Sturmmiger gestaan. Alleen de man van den katechismus, belichaamd in het Heilige-Walburga-beeldje, vermocht dit wonder te verrichten. Het is alsof door het geheele verhaal één stem klinkt: Hoeden af voor den vicaris van Heilig Kreuz!"

Ergens anders vergelijkt Busken Huet Wally met Racine's heldin Hermione en wijst er op, hoe de schrijfster van Wally zorg had gedragen uit haar Nevelingsheld en Nevelingsheldin van den nieuwen tijd alles weg te laten, wat tegen het hedendaagsche en door het christendom veredeld zedelijk gevoel indruischt. Jozef en Wally zijn een reuzenpaar, ja, maar een, dat pasklaar is gemaakt voor het publiek van den tegenwoordigen tijd, een veredelde reus en een veredelde reuzin, waarmede men in goed gezelschap overal voor den dag zou durven komen. Hetzelfde procédé is door Racine trouwens ook op de heldinnen en helden der Grieksch-Romeinsche sage toegepast.

Nu kan men van mevrouw von Hillern ook zeggen, dat zij op haar beurt een veredelde, beschaafde Gier Wally is: van hetzelfde geslacht zijn geestelijke moeder en dochter ongetwijfeld.

Zij ook is een Walkure-natuur, een blonde, stoere Germaansche. Alles, wat sentimenteel Duitsch en peuterig, is blijft haar vreemd; detailteekening versmaadt zij. In de hooge Alpen tusschen sneeuw en ijs, omringd door rotsen en afgronden, voelt zij zich thuis: een Riesenweib met kerktorens als speelgoed, met beeren en arenden als speelgenooten, met bergen en wouden als speeltuin.

Hoog, ruim, breed moet het om haar zijn, daar eerst kan zij ademen, in straten verstikt zij, in stadstuintjes zou zij benauwd raken, uit salons moet zij vluchten — haar Gier Wally en Beeren-Jozef, vijanden eerst en later geliefden, konden alleen door zulk een bergvrouw geschapen worden. — En alles wat genoeg had van sterke boudoir parfums, van putluttige theekransjes en laffe vrijerijen begroette deze Tyroolsche sneeuw- eu ijsnovelle vol geestdrift.

Dat waren de razende elementen, omgetooverd in menschen vol passie, ongebreideld en woest, maar toch door hooger gevoel verteederd en verzacht, en misschien naderde juist hierdoor von Hillern de realiteit meer dan allen, die in deze oer-menschen alleen primitieve hartstochten zonder eenige nuanceering willen erkennen. In die wezens van ijzer en steen,

erts en graniet, zijn zachte plekken; liefde en godsdienst kunnen ze verwarmen, buigen en smelten. Gier Wally, door jalouzie tot moord en brandstichting vervoerd, zien wij, verteerd door berouw en behoefte aan boete, voor den priester knielen en gedwee naar zijn vermaningen luisteren. Dit tooneel ontroerde zelfs den weinig sentimenteelen, sceptischen Huet.

Gier Wally, tot drama bewerkt, werd overal met denzelfden bijval begroet [1]), de auteur was in een oogenblik beroemd geworden, en nu nog is zij vooral als de schrijfster van *Gier Wally* bekend, omdat zij aan dit werk haar grootste populariteit dankte.

Maar niet lang genoot zij haar geluk en haar succes; haar man werd ziek, en gedurende zijn ziekbed, dat twee jaren duurde, verpleegde zij hem trouw, alle andere werkzaamheden aan deze taak van liefde offerend.

In '82 werd zij weduwe, na in korten tijd aan twaalf sterfbedden te hebben gestaan. Geen wonder daarom, dat haar geest, hoe krachtig ook, den indruk behield van zooveel smart en dat haar fantasie de sporen moest dragen van de vele tranen en droeve nachtwaken der laatste jaren.

Twee romans gaf zij in deze dagen uit, de minst aantrekkelijke van haar kunstwerk: *Sie kommt doch*, een niet zeer stichtend kloosterverhaal, waarin naast goede karakteristiek van sommige monniktypes toch veel conventioneels vóórkomt, een misschien kulturkämpferisch gevolg van antikatholieke vooroordeelen; en *Friedhof's Blumen*, een akelige, sentimenteele in zelfmoord eindigende novelle.

Mevrouw von Hillern, de geniale moeder van *Gier Wally*, dreigde onder te gaan in het water-en-melksopje van *Gartenlaube*-literatuur. Gelukkig had zij in het jaar '80 een geweldige impressie ontvangen van het Ober-Ammergauer passiespel.

Nu in '90 en nog meer in 1900 het passiespel helaas! een soort van mode-uitspanning is geworden, terwijl bovendien sedert het

---

1) Ook in ons land werd dit tooneelstuk dikwijls opgevoerd met Louis Bouwmeester en zijn zuster mevr. Mann—Bouwmeester als hoofdpersoon.

gedenkwaardige jaar '80 kunst en letteren een verbazenden sprong vooruit hebben gedaan, is het niet gemakkelijk zich voor te stellen hoe, 25 jaar geleden, het spel der vrome boeren op een zeer ontwikkelde, reeds door het hoogste kunstgenot verwende vrouw zulk een machtigen indruk kon maken, dat haar uiterlijk en innerlijk leven er door in andere banen gestuurd werd. 't Is waar de groote Christus-vertolker Jozef Maier was toen op zijn best, en hij vooral was het, die mevrouw von Hillern's sluimerend godsdienstig gevoel opwekte en haar een dieperen blik deed slaan in het katholieke zieleleven.

Dat zij den verzachtenden invloed van den godsdienst op het forsche karakter en de handelingen der ruwe bergbewoners erkende, bewees zij genoeg in *Gier Wally*. Nu echter onderging zij zelf die geheimzinnige toovermacht.

Na den dood van haar man vrij geworden, besloot zij voortaan de plek niet meer te verlaten, waar het groote geheim van Gods liefde, »aller treurspelen treurspel", haar geopenbaard was geworden, al was het dan ook slechts in spiegelbeeld.

Ober-Ammergau zou voortaan haar woonplaats zijn, daarheen trokken geheime zieledraden haar met onweerstaanbaar geweld. Zij kocht er een kasteeltje, schilderachtig op een heuvel gelegen, en daar in de heerlijke omgeving tusschen de brave landlieden, wier belangen zij deelde, wier nooden zij lenigde, voelde zij haar smart verzachten en haar zielepijn bedaren.

Daar vond zij de inspiratie voor een nieuwen, eigenaardigen, dieptreffenden roman, waarvan Ober-Ammergau en zijn passiespel het hoofdmotief vormden.

Am Kreuz heette dit nieuwe werk, dat bijna denzelfden bijval genoot als *Gier Wally* en de schrijfster plotseling weer verhief tot haar vorig hoog standpunt.

Een zeer wereldsche, lichtzinnige gravin komt met haar stoet van even luchthartige, pretmakende vriendinnen en vrienden — met eenige waarvan zij zeer druk flirt — in het Beiersche hoogdorpje om de passiespelen bij te wonen,

zooals men elk modieus amusement genieten wil, dat bovendien de verdienste heeft niet alledaagsch te zijn.

Zij brengen in het eenvoudige — toen nog zeer primitieve — dorp de drukte van hun verwende levenswijze. Alles staat hun tegen, maar het gemis aan het afgezaagde *schon dagewesene* helpt hen over menige ontbering heen.

Lachend, spottend, koketteerend woont het dolle troepje het passiespel bij. Maar langzamerhand verstomt het gegiegel, verdwijnt de spot, wordt het koketteeren vergeten; huivering bevangt de wereldmenschen, de adem begeeft hen, tranen beginnen te vloeien, en als eindelijk het *Consummatum est* weergalmt, dan zinkt de gravin snikkend neer en meent zich zelf bekeerd tot den Christus.

In haar neophieten-ijver strekt zij haar belangstelling en vereering uit tot Jozef, die haar in zijn uitbeelding van den Heiland, zoo diep in 't gemoed trof; van hem verwacht zij raad, steun, troost, leiding. De verwende, geblaseerde gravin knielt voor den eenvoudigen boer neer, smeekt hem haar niet te verlaten. De situatie is gewaagd, onwillekeurig doet de boetvaardige zondares aan Magdalena denken... niets gevaarlijker voor von Hillern dan in profanatie te vervallen. Volgens sommigen overschreed zij de grens reeds, toen zij de warme bewondering en heilige geestdrift der gravin liet overgaan in een aardsche en tamelijk gewone liefde, die wat al te spoedig bij hem weerklank vindt, maar ernstig, godsdienstig diep wordt als hij zelf.

De gravin ontvoert hem, wordt in het geheim zijn vrouw, laat den armen jongen dobberen op den onstuimigen golfslag harer stemmingen. Eindelijk komt het tot een scheiding en veel later — als Jozef, na jaren van boete in zijn dorp teruggekeerd, op nieuw de Christusrol mag spelen — weer tot een verzoening na haar vernedering. Als zijn gehoorzame vrouw deelt de gravin voortaan de hut van den man, wiens eenvoudige grootheid zij eindelijk erkend heeft en in wien zij nu haar meester vereert.

Naar verluidde was Jozef Maier volstrekt niet ingenomen met de rol hem door de enthousiaste schrijfster toebe-

deeld, nog minder toen praatzieke, schandaallievende tongen verband zochten tusschen de hoofdpersoon van haar roman en de keuze van haar nieuwe woonplaats.

Mevrouw von Hillern had echter van haar recht als romanschrijfster gebruik gemaakt om haar held sterk te idealiseeren: in den roman is Jozef vrij, in het werkelijke leven was hij echtgenoot en vader van verscheidene kinderen.

Am Kreuz nam niet als *Gier Wally* stormenderhand alle harten en hoofden in; ondanks de fijne karakterteekeningen, en fraaie natuurbeschrijvingen bleef het vooral een lievelingsboek van de leesbibliotheken; het had te veel melodramatisch, te veel toevalligs, de contrasten waren te scherp en werden daardoor onwaarschijnlijk.

Trouwens von Hillern houdt van sterke effecten; misschien komt het nog van haar oude tooneelliefhebberijen, maar zij bemint dramatische scènes en tevens als echte duitsche het philosopheeren. Zij heeft een verbazende fantasie: deze voert haar over bergen en dalen, stijgt naar de sterren en daalt in de afgronden, kleurt de werkelijkheid in toovertinten, vergroot de menschen dikwijls tot het buitensporige en tilt haar dikwijls zoo hoog, dat zij den vasten grond onder haar voeten verliest; en fantasie is misschien juist de eigenschap, die de moderne kunstenaar het minst gebruiken kan, die hem bij het uitbeelden der waarheid het meest in den weg staat.

Zoo is *Am Kreuz* een interessante vertelling, die echter in onzen modernen tijd niet thuis hoort. Wat nog aan te nemen was van de woeste, onbeschaafde Wally is ondenkbaar van de levenswijze gravin. Dat zij een bevlieging voor den Ober-Ammergauer houtsnijder opvat, dat zij hem het hoofd op hol brengt, zou men desnoods kunnen gelooven. Dat zij hem spoedig moede wordt, is nog gemakkelijker te begrijpen. Maar haar eindelijke bekeering nu voor goed en de gevolgen daarvan zijn psychologisch onverklaard gebleven en kunnen ons dus niet bevredigen, meereischend als wij geworden zijn in den snellen loop van een dertigtal jaren.

Na *Am Kreuz* liet mevrouw von Hillern jaren lang haar pen rusten, en in onzen hypersnel voortjagenden tijd was

het niet te verwonderen, dat men langzamerhand haar begon te vergeten of ten minste voorbij te gaan.

Zij maakte zich echter deze jaren ten nutte om de wereld, de menschen rondom haar, maar vooral zich zelf ernstig te bestudeeren. De maatschappelijke vraagstukken van den dag en de klassenstrijd boezemden haar thans hetzelfde belang in als voorheen de barre rotsen en de bergen met hun eeuwig kleed van sneeuw en ijs; haar oordeel werd steeds rijper en meer onbevangen, haar kijk op menschen en toestanden zuiverder en scherper. Zij voelde zich meer en meer tot het katholicisme aangetrokken, niet het sentimenteele pseudo-mysticisme van *Am Kreuz* met zijn al te vaak weerzinwekkende vermenging van aardsche zelfs zinnelijke liefde en godsdienst, maar de krachtige, levenwekkende geest, die de zielen dooradem en hen in staat stelt door groote en heilige daden te verrichten de wereld een ander aanzien te geven.

Zoo schreef zij dan *Ein Sklave der Freiheit*, haar laatste groote roman vóór haar bekeering, een hoogst merkwaardig boek, in de *Stimmen aus Maria Laach* bijna onvoorwaardelijk geprezen om strekking, inhoud en vorm.

Tegen de strekking kan men weinig bezwaar hebben, het idée is bijna nieuw en diep in zijn eenvoud. Een jonge monnik verlaat, daags vóór zijn priesterwijding, het klooster omdat hij geen weerstand meer bieden kan aan den drang naar vrijheid. Vrij wil Beatus Gebwander zijn en daarvoor verbreekt hij alle banden, die hem aan zijn verleden, zijn familie, zijn godsdienst hechten.

Hoe het hem in die vrijheid vergaat, hoe hij steeds meer en meer door allerlei banden omstrikt wordt, al zijn illusies verliest en eindelijk tot de slotsom geraakt, dat hij nergens vrijer was dan in het ontvluchte klooster, waar men hem ten minste dwong goed te doen, terwijl hij in de wereld tot slecht zijn genoodzaakt werd, hoe hij wijzer geworden zijn kloosterpij weer aantrekt en smeekt opnieuw tusschen de broeders te worden toegelaten, ziedaar de inhoud van dezen merkwaardigen roman.

Beatus komt in allerlei toestanden en verhoudingen; nergens

vindt hij den mensch vrij, ieder is op zijn manier slaaf: de eene van zijn omgeving, de andere van zijn vooroordeelen, de derde van zijn partij. Hij zit aan bij vorsten en bij socialisten, bij kunstenaars en arme stumpers, maar nergens vindt hij de zoo vurig verlangde vrijheid, overal »onwaardige slavernij". Om wille van het lieve brood moet hij een ondergeschikte betrekking aannemen in een adellijk huis en voelt zich benauwd in de banden der etikette en afgestooten door een onzichtbare lijn, tusschen plebejers en aristocraten getrokken. Socialistische vrienden wenken hem; bij hen, die altijd spreken van vrijheid, hoopt hij eindelijk vrij te zijn, raakt er onder invloed van een *Ueberweib,* sluit met haar een burgerlijk huwelijk, wordt hun partijgenoot en voelt zich meer dan ooit een stroopop, een slaaf. Hij rukt zich van hen los, als hij het holle en verderfelijke van hun vrijheidstheorieën heeft ingezien en juicht over zijn herwonnen vrijheid, wanneer hij wereldmoe, gekneusd en gewond door zijn vroegere meesters weer in liefde wordt opgenomen.

Flink en krachtig gaat de handeling voort, tusschen het dichte lofwerk, dat haar omrankt maar nooit overwoekert. De personen zijn allen goed getypeerd en over 't algemeen is licht en donker eerlijk verdeeld; misschien is Sieglinde: de vrouw met haar geweldige hartstochten en toomloozen vrijheidsdrang, de Nietsche-Bebel-Vrouw, consequenter in haar theorieën dan menig man — nog het beste geschilderd. Huiveringwekkend wordt zij, de vrouw, zooals de moderne theorieën in uiterste consequentie haar hebben gemaakt, als zij tegenover den armen Beatus staat, dien zij om zijn uiterlijke schoonheid een oogenblik heeft begeerd, maar dien zij nu evenals haar kind zonder gewetenswroeging verlaat, omdat zij meent met een ander zich zelve beter te kunnen ontwikkelen.

Zulke Titanen-naturen als Sieglinde en vorstin Janischka beeldt von Hillern 't liefste uit: het zijn Wally's in andere omgeving, andere omstandigheden geplaatst, Wally's, op wie het christendom geen vat meer heeft.

In haar teekening van ontevreden arbeiders in alle scha-

keeringen tot den dolsten anarchist toe is zij even gelukkig als in die van werkgevers »uitbuiters", en van ware christen-volksvrienden, wier goedheid maar al te slecht beloond wordt.

Realistisch, in de goede beteekenis van het woord, is de lust tot agiteeren en opstoken van de partij-mannen geschetst. De arbeiders mogen het niet goed hebben, de meesters mogen niet goed zijn, gene moeten altijd meer verlangen, strike maken, op gevaar af dat patroons en werk-lieden samen jammerlijk ondergaan. Tot de beste deelen van het boek behoort de beschrijving van het oproer in de ijzerwerken, als het volk losgelaten zijn woede botviert op de zoo edele familie Wendenstein, terwijl Beatus, die getracht heeft beide partijen te verzoenen, van weerskanten gewantrouwd en verstooten wordt.

Wij zeiden het reeds, zachte nuanceeringen zijn haar *fort* niet; zij versmaadt de fijne instrumenten en werkt met krachtig houweel en scherpen beitel. Hoe scheller de contrasten, hoe zekerder het effect, meent zij, en schiet daardoor vaak haar doel voorbij. Toevalligheden hoopt zij dikwijls te veel op, zooals b.v. de verschillende erge dingen door Beatus reeds op den eersten dag in de »wereld" beleefd: brand, verraad, zelfmoord; kan er nog meer bij? Zij legt de verf er vaak te dik op, met smeren en vegen niet altijd op de rechte plaats. Onwaarschijnlijkheden en grove effecten schrikken haar niet af — de sluipmoord op prinses Elisabeth had even veel gedaan als hij maar een aanslag was gebleven. — Overdreven is zij, zoo niet in haar strekking, dan toch in haar middelen, en daarom lijkt zij wat ouderwetsch of liever on-modern. Wellicht is de vorm van het verhaal, dat met recht verhaal is en slechts zelden beeld wil zijn, hiervan oorzaak evenals de onhebbelijke gewoonte steeds den tegenwoordigen tijd te gebruiken.

Anders is het boek om zijn onderwerp hoogst actueel, 't is de groote strijd gevoerd tusschen het beginsel van goed en kwaad. En juist omdat zij het absolute, dat boven het menschelijke uitgaat, niet geschilderd heeft, omdat zij het goede niet

geheel en al vrij heeft gehouden van menschelijke zwakheid, en aan het kwade nog zooveel goeds heeft gelaten, dat het niet te weerzinwekkend wordt, gaf zij bewijzen van haar artistiek willen en kunnen.

Hoewel zij ten slotte het katholieke beginsel liet triomfeeren, den monniken gelijk gaf tegenover het ontevredene, onvoldane novicetje, en hem na vele omzwervingen, na veel vallen en opstaan toch eindelijk liet beseffen, dat bij hen de beste levensbeschouwing, de edelste vrijheid te vinden was, blijkt toch uit veel, hoe de schrijfster toen zij *Ein Sklave der Freiheit* schreef nog niet katholiek was.

De capucijn, pater Celestian, spreekt tot het volk zooals geen capucijn in werkelijkheid zou gesproken hebben; de daags voor zijn priesterwijding ontvluchte broeder Beatus schijnt er in 't geheel niet aan te denken, dat hij als subdiaken en diaken voor zijn geweten nog gebonden is; heel duidelijk staat ons zijn verhouding tot de Kerk niet voor oogen. Heeft hij zijn geloof geheel of gedeeltelijk verloren? De goede broeders van Sint Anton zullen later van zijn ondervindingen in de wereld wel niet dan met de grootste omzichtigheid gebruik maken en zich daarvan geenszins, zooals de schrijfster meent, groot nut beloven.

In elk geval *Ein Sklave der Freiheit* is een boeiend, lezenswaardig boek — voor kinderen en al te jonge lui natuurlijk minder geschikt. Zal deze roman 't hoogtepunt der reeds bedaagde schrijfster blijven, of zal zij in haar nieuw geloof en haar nieuwe wereldbeschouwing kracht en inspiratie vinden om een nieuwen roman, thans geheel op katholieken grondslag, te schrijven?

Haar groote werkkracht en geestelijke elasticiteit geven ons reden het beste te hopen en het mooiste te verwachten.

M. S.

METHODISCHE STIJLSTUDIE.

ANTOINE ALBALAT: *L'art d'écrire, La formation du style par l'assimilation des auteurs, Le travail du style enseigné par les corrections manuscrites des grands écrivains.* Armand Colin, Paris.

Hoe kunnen wij onzen stijl vormen en de kunst leeren onze taal in al haar rijkdom te gebruiken? Door methodische beoefening der groote meesters.

En wel door ze niet alleen te bestudeeren in hunne meesterwerken, maar ook door ze te volgen in hun tasten en zoeken naar juistheid van uitdrukking en schoonheid van vorm, zooals dit zich openbaart uit hunne handschriften.

Stel, om al dadelijk een voorbeeld te nemen, dat men van een schrijver als Bossuet twee of drie lezingen heeft van eenzelfde passage, door hem zelf herzien en verbeterd, waaruit men op kan maken, hoe de uitdrukking van zijn gedachte in haar eersten vorm door hem werd omgewerkt en na nog eerst een tweeden vorm te hebben aangenomen, eindelijk tot die volmaaktheid kwam, die alleen zijn artistiek gevoel kon bevredigen.

Brengt hij den wereldling voor het denkbeeld van zijn dood en zegt hij eerst: »Toutefois, qu'il se multiplie tant »qu'il lui plaira et autant, si vous voulez, *que ces miroirs* »qui multiplient sous leurs diverses faces les objets jusqu' à »l'infini, il ne faut pour l'abattre qu' une seule mort, et une »seule chute pour tout *casser*"; dan is het niet onmogelijk, dat hij, ook om het laatste woord, het beeld der spiegels wat minder passend acht in de verheven orde zijner

ideeën en daarom deze wending geeft aan het slot: »mais »les hommes ne s'en soucient pas, et, dans cet accroissement »infini que notre vanité s'imagine, ils ne s'avisent jamais de »se mesurer à leur cercueil, qui seul néanmoins les mesure »au juste". Maar ook dit bevredigt den grooten kunstenaar niet; in een derde en laatste redactie werkt hij de beide voorgaande om; en nu verheft zich de periode in haar schoonen eenvoud, die ons des te dieper treft, naarmate wij haar uit de windselen van zijn genie zich hebben zien ontwikkelen: »Toutefois qu'il se multiplie tant qu'il lui plaira, il ne »faudrait toujours pour l'abattre qu'une seule mort. Mais, »mes frères, il n'y pense pas et dans cet accroissement infini »que notre vanité s'imagine, il ne s'avise jamais de se mesurer »à son cercueil, qui seul néanmoins le mesure au juste".

Men vergelijke nu de drie lezingen en vrage zich af of leerrijker, indrukwekkender stijlles denkbaar is.

Vermenigvuldig nu deze proef, veralgemeen haar, breid haar uit tot andere schrijvers en kies dezulken, wier talent de meeste verscheidenheid biedt.

Welk een rijkdom van ervaring zal uw kunstzin niet hebben opgedaan, en welk eene bezieling zullen voor u de oude stijlregels niet verkregen hebben. Of ge nu een kunstenaar zult worden, als de natuurlijke aanleg u ontbreekt? Wie denkt daaraan, die van geen stijlleer verwacht de innerlijke gave te verleenen. Maar ge zult een man worden van geoefenden smaak, wat u nog te pas kan komen, ook al hebt ge talent.

Die schatten der techniek heeft Antoine Albalat in bovenstaande werken voor ons verzameld en geordend. Men weet welk een aandacht in Frankrijk aan stijlstudie geschonken wordt.

Slaat men de lijst der onderwerpen na, die bij de universitaire examens voor letterkundige opstellen gegeven worden, dan treft men niet zelden opgaven aan, die uitsluitend den stijl betreffen, als b.v. deze:

»Bossuet considéré strictement comme écrivain: quels sont »les procédés caractéristiques de sa manière?".

»De l'art du développement dans le sermon sur l'ambition".

»Comparez la langue et le style de Bossuet dans le panégy-»rique de Saint Bernard et dans l'oraison de Condé".

Ook vindt men in Frankrijk vele opstellen, die voorzoover mij bekend is, ten onzent niet voorkomen en die den examencandidaten brieven te schrijven geven. Zoo kan bijvoorbeeld gevraagd worden den brief weer te geven, waarin Racine verondersteld wordt aan Boileau zijn plan mee te deelen *Athalie* te schrijven, waarbij wel degelijk gelet wordt op passende overeenstemming van taal en stijl.

Dergelijke onderwerpen komen zelfs zeer dikwerf voor.

»Lettre de La Fontaine à Boileau à propos de l'*Art Poétique* »pour réclamer en faveur de Ronsard et du XVIe Siècle".

»Lettre de Boileau à Loius XIV pour lui faire connaître la détresse de Corneille mourant".

»Bossuet expose au roi, par lettre ou de vive voix, ses »idées sur l'éducation du Dauphin", en dergelijke.

In verband met deze exameneischen zijn dan ook de Fransche werken, die de oude stijlleer door voorbeelden uit de moderne letterkunde hebben vernieuwd, zeer talrijk, maar geen enkel dier werkjes heeft in den geest van Albalat's studie partij weten te trekken van de origineele manuscripten. Toch lijkt het zoo natuurlijk aan de correcties, die een groot schrijver zelf in zijn eigen werk aanbrengt, het geheim zijner kunst te vragen.

Het verwondert me dan ook, dat het idee om van de studie der manuscripten een praktisch hulpmiddel der stijlleer te maken en deze daardoor wat leven en aantrekkelijkheid bij te brengen, niet eerder is opgekomen, vooral in Frankrijk, waar èn de lust voor taal- en stijlstudie zoo groot is, dat de letterkundige kritiek zich vaak daartoe beperkt heeft, èn het aantal manuscripten zoo belangrijk om hunne veelvuldige correcties, daar schier alle Fransche schrijvers groote werkers waren, veeleischende stylisten, slaven bijna van het woord.

Wel vinden we enkele uitingen in dien geest. Chateaubriand, bijvoorbeeld, van wiens grooten stijlarbeid wij straks treffende bewijzen zullen aanhalen, schrijft:

»Je conseillerais l'étude des manuscrits originaux des auteurs »du grand siècle. Racine, Boileau, Bossuet et Fénelon »nous apprendront à corriger, à limer, à arrondir nos phrases, »et, puisque nous ne pouvons égaler leur génie, leurs nom»breuses ratures mêmes nous enseigneront quelque chose de »l'art dont ils l'ont revêtu" [1]).

Eveneens Mme de Staël:

»On pourrait composer un traité sur le style d'après les »manuscrits des grands ecrivains; chaque rature suppose une »foule d'idées qui inspirent souvent l'esprit à son insu, »et il serait intéressant de les indiquer toutes et de les »bien analyser" [2]).

Het bleef echter bij deze uitlatingen, niemand dacht er aan die rijke stof te benutten. Toch kan zelfs met losse correcties, met enkele kantteekeningen, als ze met zorg en nadenken worden geordend, veel verkregen worden. Dit bewees nog niet heel lang geleden het werk van den bekenden philoloog Ferdinand Brunot: *La Doctrine de Malherbe* van 1892. Zooals men weet, leefde Malherbe in het begin van de XVII^{de} eeuw en bekleedt hij, meer om zijn invloed als theoreticus dan om zijn talent als dichter, een belangrijke plaats in de letterkundige geschiedenis van zijn land. Daar hij geen theoretische geschriften heeft nagelaten, moet men, om iets te weten te komen van zijn taalkundige en dichterlijke kunstopvattingen — die het juist van belang is te kennen, omdat zijn invloed op zijn tijd zoo groot was — deze zoeken in enkele brieven, in het beknopt verhaal van zijn leven, door zijn leerling Racan geschreven, en eindelijk in losse kantteekeningen van zijn hand, doorhalingen en bijvoegingen, welke hij schreef in een hem toebehoorenden bundel gedichten van zijn vijandigen kunstbroeder Desportes. Uit deze brieven verzamelde Ferdinand Brunot de stof van zijn *Doctrine de Malherbe.*

Dit werk, dat trouwens voor de taal- en letterkundige geschiedenis van Frankrijk van veel beteekenis is, mocht hier,

---

1) Marcellus, *Chateaubriand et son temps*, p. 113.

2) Mme de Staël, *De la Littérature* II, Chapitre VII, noot.

in verband met Albalat's arbeid, vermeld worden als proeve van wat ook met slechts luttele gegevens kan volbracht worden.

Over het algemeen zijn de manuscripten der groote Fransche schrijvers uit ouden en nieuwen tijd, goed bewaard gebleven; maar ze zouden niet zoo belangrijk zijn, ware het niet, dat zonder uitzonderingen bijna alle Fransche dichters en prozaschrijvers onvermoeibare stylisten zijn geweest en zich allen, klassiek of romantiek, aan de bekende woorden van Boileau in zijn *Art Poétique* hebben gehouden als aan de eerste voorwaarde van hun kunst:

»Hâtez-vous lentement; et sans perdre courage
»Vingt fois sur le métier remettez votre ouvrage;
»Polissez-le sans cesse et le repolissez;
»Ajoutez, quelque fois, et souvent effacez".

Zeker zijn er veel schakeeringen in dien stijlarbeid: van af de journalisten, die hun copie per daktylograaf schrijven, en een romanschrijver als de beruchte Rétif de la Bretonne, die zelf letterzetter zijnde, zich nog niet eens de moeite gaf zijn romans te schrijven, maar ze maar dadelijk zette, wat hem dus ook veroorloofde er een paar honderd uit te geven; tot den stijlarbeid van een Flaubert, die weken over enkele pagina's deed [1]) en het werk van een Chateaubriand, die vier jaar besteedde om zijn *Atala* te herzien, elken zin, elk woord wegende [2]).

Geen enkele ernstige kunstenaar heeft zich aan die wet kunnen onttrekken en voor velen schijnt het woord van Buffon geschreven: »La patience, c'est le génie".

Het zal nu van belang zijn enkele der meest kenschetsende voorbeelden, die Albalat heeft verzameld, aan te halen om een denkbeeld te geven van zijn werk.

---

1) »J'ai écrit seulement vingt pages, en deux mois, mais elles en représentent bien cent" *Correspondance* II, p. 349.

»Depuis sept semaines j'ai écrit quinze pages, et encore ne valent-elles pas grand chose" *Correspondence* II, p. 195.

2) *Atala* (Voorrede van de 12e uitgave): »J'ai pesé chaque phrase, et examiné chaque mot.... J'ai passé quatre ans à revoir cet épisode; mais aussi il est tel qu'il doit rester".

Men meene niet, dat de langste citaten hier het belangrijkste zijn; het doorhalen van een enkel woord, het wijzigen van een enkele zinswending is dikwijls voldoende om een geheel ander aanzien te geven aan een stukje proza; juist aan deze kleine wijzigingen is de kunstenaar te kennen.

Een merkwaardige correctie van Chateaubriand is b.v. deze: »*Il y avait* au nord du château une lande semée de »*grosses* pierres; j'allais m'asseoir sur une de ces pierres au »soleil couchant". Hij wijzigt dit aldus, waardoor de uitdrukking juister en schilderachtiger wordt: »Au nord du château »*s'étendait* une lande semée de pierres *druidiques*; j'allais »m'asseoir sur une de ces pierres au soleil couchant".

Hoe nauwkeurig hij waakte over het storend samentreffen van twee zelfde klanken blijkt uit het volgende citaat: »M. Carr*el* qui dans ses autres du*els* n'avait jamais pensé »à la mort"; wat hij aldus wijzigt: »M. Carrel qui dans ses autres *rencontres*" etc.

Soms, hoewel minder dikwijls, voegt hij een woord toe, die aan den zin of aan 't voorafgaand woord meer beteekenis geeft; het eenigszins banale: »dans les soirées d'hiver, des »vieillards *tisonnent* au coin du feu" wordt verlevendigd door de verrassende toevoeging: »dans les soirées d'hiver, des »vieillards *tisonnent les siècles* au coin du feu".

Regel is echter bij de meeste groote schrijvers meer te bekorten dan toe te voegen:

»Ajoutez, quelquefois, et souvent effacez".

Zoo Bossuet in de volgende correctie:

»Ils font penser Dieu à notre mode et veulent *renfermer* »*dans nos règles l'immense infinité de sa providence*", hetwelk door hem wordt teruggebracht tot het bondige: »Ils font »penser Dieu à notre mode et veulent que *sa sagesse se* »*captive à suivre nos règles*"; waarbij nog valt op te merken het gelukkig gebruik van *captiver*, in plaats van het gewone *s'astreigner*.

Hoever bondigheid van stijl gaan kan laat zich het best bewijzen met enkele grepen uit Pascal's *Pensées*.

De ideeën van Pascal zijn fragmenten van een onvoltooid apologetisch werk. Maar hoe volmaakt zijn die fragmenten niet! Sainte-Beuve heeft met recht kunnen zeggen: »Pascal »admirable écrivain quand il achève, est encore supérieur là »où il fut interrompu" [1]).

Vooral bij Pascal moet men ter school gaan als men wil leeren de meest mogelijke beteekenis in de minst mogelijke woorden te leggen.

Ik kies uit de vele voorbeelden van Albalat het merkwaardigste.

Het bekende idee: »Le nez de Cleopâtre, s'il eût été plus »court, toute la face de la terre aurait changé", had eerst twee andere vormen in Pascal's *Pensées* aangenomen. Eerst dit: »Vanité. Les causes et les effets de l'amour. Cleopâtre"; Toen meer uitgebreid »Rien ne montre mieux la vanité des »hommes que de considérer quelles causes et quels effets de »l'amour, car tout l'univers en est changé: le nez de Cleopâtre", om eindelijk zich samen te vatten in den kernachtigen vorm, dien ik eerst citeerde.

Zoo zien we, hoe geleidelijk in den scheppenden geest van den denker, meester van het woord, de gedachte en de uitdrukking zich vormen tot eene zuivere eenheid.

Het is mogelijk, dat de abstracte gedachte zich onmiddellijk in beelden uit, maar daargelaten nog, dat, zooals uit het eerst aangehaalde voorbeeld van Bossuet bleek, dit beeld niet altijd den kunstenaar volkomen bevredigt, zal het vaker voorkomen, dat eerst de gedachte in abstracten vorm wordt neergeschreven om zich later in een beeld te veraanschouwelijken. De moeilijkheid is dan eenheid te brengen in dergelijke composities.

Van Jean Jacques Rousseau vindt men hier drie redacties, waarin wij den schrijver bij dezen arbeid op den voet volgen kunnen.

Eerste redactie, eenvoudig dit:

»Si vous regardez la science en elle-même, vous entrez dans

---

[1]) Sainte-Beuve, *Histoire de Port Royal*, T. III.

»une mer sans fond, sans rîves, toute pleine d'éceuils; vous »ne vous en tirerez jamais"

Tweede redactie, breedere veraanschouwelijking der gedachte:

»Celui qui vient pour la première fois au bord de la mer, »enchanté du spectacle des coquillages, en ramasse un, puis »un second, puis un autre; il ne cesse d'être tenté de se »baisser, de choisir, de prendre; il se charge, s'accable, et »finit par tout jeter".

En nu de laatste redactie, beeld en woord onafscheidelijk één:

»Quand je vois un homme, épris de l'amour des connais»sances, se laisser séduire à leur charme, et courir de l'une »à l'autre sans savoir s'arrêter, je crois voir un enfant sur le »rivage cueillant des coquilles et commençant par s'en charger, »puis tenté par celles qu'il voit encore, en rejeter, en reprendre »jusqu'à ce qu'accablé de leur multitude, et ne sachant plus »que choisir, il finisse par tout jeter et retourne à vide".

Moderne schrijvers als Victor Hugo en Honoré de Balzac, wier correcties overtalrijk maar van volstrekt ongelijke waarde zijn, komen nu aan de beurt.

In tegenstelling met Victor Hugo, die alleen zijne handschriften corrigeerde en geen belang meer stelde in zijn werk, als het eenmaal was afgedrukt, heeft Balzac steeds op drukproeven gecorrigeerd en sommige gedrukte gedeelten geheel omgewerkt.

Al is dit een eigenaardige wijze van werken, toch zou om dit verschil alleen het herzien en het verbeteren van Balzac niet van minder waarde zijn dan de stijlarbeid van Hugo, maar wat aan Balzac's veelvoudige correcties alle waarde ontneemt, is dat ze noch getuigen van een vasten goeden smaak noch van een altijd zuiver taalgevoel.

Of dit onvermijdelijk was voor dezen grooten teekenaar van krachtige figuren uit het dagelijksch leven en verband houdt met zijn opvatting van de taak des romanschrijvers? 't Is niet onmogelijk en wordt door velen beweerd [1]).

---

[1]) Men zie de pas verschenen monographie van Ferdinand Brunetière in dien geest: *Honoré de Balzac* (Calmann Lévy 1906), en Brunetière's vroeger uitgegeven *Manuel de Littérature* artikels *Molière* en *Balzac*.

Hoe het zij, het is Albalat niet mogen gelukken eenige karakteristieke correcties van Balzac aan te halen.

Geheel anders is het met Victor Hugo. Wij moeten echter opmerken, dat, na de grondige studie die Emile Faguet aan Victor Hugo's techniek in zijn *XIX Siècle* gewijd heeft, aan Albalat niet veel nieuws te zeggen meer overbleef.

Kortheidshalve halen we weer een paar voorbeelden aan.

Op de eerste plaats dit, om te bewijzen, hoe een enkele woordverwisseling van een gewonen versregel een breede dichterlijke regel kan maken.

Eerst had V. Hugo geschreven:

»..... La grande forêt brune
Qu'emplit la rêverie *obscure* de la lune".

Maar later het woord *obscure* vervangen door *immense* en toen gekregen het rijkere:

»..... La grande forêt brune
Qu'emplit la rêverie *immense* de la lune".

En nu dit uit *Les Châtiments, Souvenirs de la nuit du 4 Août.*

Eerst schrijft hij:

»Nous nous taisions, debout une larme dans l'oeil;
»Et les plus fermes coeurs tremblaient devant ce deuil";

wat doorgehaald wordt en voorloopig vervangen door:

»Nous étions chapeau bas, muets, près du fateuil;
»Les plus fermes tremblaient devant ce sombre deuil";

wat hem na herziening van het manuscript deze krachtige verzen in de pen geeft met veranderd rijmwoord:

»Nous nous taisions, debout et graves, chapeau bas,
»Tremblant devant ce dueil qu'on ne console pas".

Faguet zegt naar aanleiding van deze en dergelijke voorbeelden, waar de dichter hoogst zelden dadelijk den schoonsten vorm vindt:

»Les trouvailles sublimes sont le plus souvent choses qui »n'appartiennent pas au premier jet et qui ont été rencontrées »par Hugo revenant sur son poème et *s'inspirant de lui*".

Is dit niet kenmerkend voor zijn dichterlijken geest in vergelijking bij voorbeeld met Lamartine?

Wanneer men de talrijke voorbeelden, die Albalat heeft verzameld, nagaat, zal men bevinden, zooals ook voldoende blijkt uit hetgeen we hebben aangehaald, dat de meeste correcties bestaan in doorhalingen, wijzigingen van enkele woorden, bekortingen, zelden of nooit in toevoegingen.

Toch komen ook deze laatste voor, vooral bij schrijvers der latere klassieke periode, bij wie ze eene geheel andere kunstopvatting verraden.

De gestadige toevoeging van beelden, de verdubbeling van epitheta is een kenmerk van de neo-klassieken.

Wij kiezen voorbeelden van Fénelon als deze:

»La tête penchée sur l'épaule avec la pâleur de la mort, »ressemblait à un lis naissant qu'un laboureur avait coupé »par le tranchant de sa charrue";

wat de schrijver aldus aanvult en wijzigt:

»La tête penchée sur l'épaule avec la pâleur de la mort, »ressemblait à un jeune arbre qui, ayant couvert de son »ombre et poussé vers le ciel les rameaux fleuris, a été »entamé par le tranchant de la cognée d'un bûcheron".

En nu deze correctie, die eveneens getuigt van een geheel andere kunstopvatting:

»La taille était haute, mais courbée, et il marchait appuyé »sur un gros bâton"; dat wordt: »La taille était haute et majestueuse, son teint était encore frais et vermeil".

We mogen ons verzekerd houden, dat het stoere, doch machtige realisme der klassieken aan het eerste de voorkeur zou gegeven hebben.

Hoe het zij, wij hebben op het voetspoor van Albalat gezien, wat er te leeren valt èn voor oefening van eigen smaak, èn voor grondiger kennis onzer groote meesters, uit de studie hunner handschriften.

Nog willen wij enkele hoofdstukken bespreken uit Albalat's

werk, namelijk die, waar hij een even belangrijke als diepgaande studie wijdt aan sommige stijlvormen, die bepaalde groepen van schrijvers kenmerken en waarmede wij ons door zelfoefening kunnen vertrouwd maken tot vorming van eigen stijl en tot juistere kennis der schrijvers zelven.

Want sommige dier stijlvormen zijn hoogst kenmerkend voor het individueel talent der Fransche meesters.

Zoo bij voorbeeld de antithese, die niet alleen de aangewezen vorm is van eene zich sterk uitsprekende gedachte, maar ook een middel om zijne denkbeelden in al hunne schakeeringen weer te geven [1]).

Zij geeft een scherperen vorm aan de gedachte, doordat zij haar onafscheidelijk weergeeft in tegenstelling met andere. Zij is volgens de bekende definitie van La Bruyère: »Une »opposition de deux vérités qui se donnent du jour l'une à »l'autre".

Maar niet alleen om den kernachtigen vorm, die ze aan de gedachte geeft, is haar gebruik zoo veelvuldig, doch ook omdat zij door hare tegenstelling en nuanceering op den weg brengt van andere denkbeelden en daardoor van groote hulp is bij 't ontwikkelen van een eerst gevonden idee.

Zij opent voor wie haar gebruiken kan een grooten rijkdom van gedachten.

In de volgende bladzijde, over de piramiden, van Chateaubriand ziet men welk een sober en indrukwekkend gebruik deze groote meester van de antithese wist te maken.

»La philosophie peut gémir ou sourire, en songeant que »le plus grand monument sorti de la main des hommes est »un tombeau; mais pourquoi ne voir dans la pyramide de »Chéops qu'un amas de pierres et qu'une squelette? Ce »n'est point par *sentiment de son néant* que l'homme a élevé »un tel sépulcre, c'est par *l'instinct de son immortalité*: ce »sépulcre n'est pas la borne qui annonce *la fin d'une carrière*

---

[1]) Ferdinand Brunetière, *Grande Encyclopédie*, article: »Antithèse": »Les mo»ralistes ne sauraient se passer de l'antithèse, non plus que les géomètres du »syllogisme et les poètes de la métaphore".

»*d'un jour*, c'est la borne qui marque *l'entrée d'une vie dans* »*l'autre;* c'est une espèce de *porte éternelle* bâtie sur les confins »de *l'éternité*.... La vue d'un tombeau n'apprend-elle donc »rien? Si elle enseigne *quelque chose*, pourquoi se plaindre »qu'un roi ait voulu rendre la leçon *perpétuelle*? Tout est »*tombeau* chez un peuple qui *n'est plus*. Quand l'homme a »passé, les souvenirs *de sa vie* sont encore plus vains que ceux »*de sa mort. Son mausolée est au moins utile* à ses cendres, »mais *ses palais gardent-ils quelque chose* de ses plaisirs?"

Maar niet altijd is het gebruik der antithese zoo gelukkig. Juist omdat ze zoo gemakkelijk is, levert ze voor sommige schrijvers, die zich meer laten leiden door rijkdom van woorden dan door juistheid van gedachte, gevaar op.

Een merkwaardig voorbeeld daarvan geeft Victor Hugo. Herlees een stuk proza of een stuk poëzie van hem; kies nog niet eens iets uit de latere periode, als zijn techniek al te duidelijk blijkt en een kunstmatig opvoeren en uitbreiden der voorstelling verraadt, maar neem iets uit den tijd van zijn grooten bloei, en ge zult bemerken, hoe de antithese de ziel is van zijn stijl. Is eenmaal uwe aandacht daarop gevestigd, dan zult ge ontwaren, hoe dat telkens terugkeerende »procédé" uw indruk verstoort. Het niet zien kunt ge nu niet meer. Herlees eens *Hernani* bij voorbeeld of herlees wat ge wilt, overal vindt ge tegenstelling op tegenstelling zich ontrollend in eindeloos symetrische opvolging.

Enkele verzen uit een gedicht op het huwelijk van zijn dochter :

»Aime celui qui t'aime et sois heureuse en lui;
»Adieu, sois son trésor, ô toi qui fut le nôtre;
»Va, mon enfant chéri, d'une famille à l'autre,
»Importe le bonheur et laisse-nous l'ennui.
»Ice l'on te retient; là-bas on te désire:
»Fille, épouse, ange, enfant, fais ton double devoir;
»Donne-nous un regret, donne leur un espoir;
»Sors avec une larme, entre avec un sourire".

Terwijl in dit gedicht, uitgezonderd misschien de twee laatste regels, de antithese misschien nog dragelijk is, vergelijke men eens dit prozastukje uit *Le Rhin*: »Le Napolitain a la

»liberté matérielle; l'Allemand à la liberté morale. La liberté »du lazzarone à fait Rosini; la liberté de l'Allemand à fait »Hoffmann, ... Les Allemands ont la liberté de la rêverie; »nous avons la liberté de la pensée" enz. enz.

Hier, als in zoovele andere dergelijke tirades, is aan het gewilde contrast alle innerlijke waarheid opgeofferd. Nooit bleek duidelijker dan uit dit misbruik der antithese, dat Victor Hugo geen groot denker was.

Men vergelijke bijvoorbeeld het proza van Lamartine, dichter en denker tevens, en de scherpe omlijning zijner gedachte in het volgende, uit *Les Girondins* na de vlucht van Louis XVI:

»En cas de succès, Louis XVI ne trouvait que des forces »étrangères; en cas d'arrestation, il ne trouvait qu'une »prison dans son palais. De quelque côté qu'on l'envisageât, »la fuite etait donc funeste. Il n'y a qu'une route pour »fuir d'un trône quand on n'y veut pas mourir: c'est d'ab»diquer .... Le roi n'abdiqua pas. Il consentit à accepter »le pardon de son peuple. Il jura d'exécuter une constitution »qu'il avait fuie. *Il fut un roi amnistié.* L'Europe ne vit »en lui qu'un echappé du trône ramené à son supplice, le »peuple qu' un traître et la Révolution qu'un jouet".

Uit een en ander blijkt voldoende, hoe gevaarlijk het is voor wie niet te gelijk meesterschap voert over den vorm en zijne gedachten volkomen beheerscht van de antithese als stijlfiguur gebruik te maken.

Naast de zeldzame, voortreffelijke bladzijden van Chateaubriand en Lamartine, die ik aanhaalde, geeft Albalat er ontelbare waar misbruik der antithese de schrijvers op een dwaalspoor bracht [1]).

In de Fransche letterkunde is er echter één genre, waar

---

[1]) Men zie een reeks anthithesen als de volgende, die de lezer nog aan kan vullen: fier sans orgueil, confiant sans présomption, ambitieux sans égoisme fin sans rouerie, aimable sans légèreté, instruit sans prétention, ferme sans brusquerie, spirituel sans méchanceté, sceptique sans moquerie, calculateur sans avarice, poli sans fadeur, impertinent sans grossièreté enz. enz.

de antithese hoogtij viert en waar ze door de middelmatigste schrijvers straffeloos kan gebruikt worden. Dat is in de zoo veelvuldig voorkomende réflexions morales, pensées, maximes en dergelijke.

Door alle tijden heen zijn de Franschen belust geweest op zielkundige analyse en hebben zij de resultaten hunner waarnemingen niet neergelegd in lange, zware betoogen, maar in korte, geestige, steeds antithese vormende zinnen.

De schakeeringen der talenten is oneindig, maar het kunstprocédé is steeds hetzelfde. En men zou zich vergissen door te meenen, dat dit genre beperkt blijft tot de onder dien naam bekende werken. Elk Fransch werk draagt er in meer of mindere mate sporen van. Ge kunt geen scène lezen uit een klassiek stuk, of ge treft algemeen geformuleerde ideeën aan, waarvan de bondigheid van den opzet nog bevorderd wordt door den klassieken regel, dat elke Alexandrijn zooveel mogelijk een volledigen zin moest vormen.

Met uitzondering, misschien der impressionnisten, ontkomt geen enkele school aan die wet der Fransche letterkunde. Men begrijpt dus wat voor deze de studie van een stijlfiguur als de antithese te beteekenen heeft.

Maar is de stijlleer, kan men vragen, naar Albalat's methode opgevat, niet doodend voor het kunstgenot? Ja en neen. Wij zijn als groote kinderen, die hun speelgoed openbreken om te zien, hoe het gemaakt is, maar wij leeren er altijd wat bij, en soms kan het speelgoed er tegen.

Waarschijnlijk komen we voortaan wat minder onder den indruk, maar wat onze aandoening in omvang verloor, heeft ze, voor de groote meesters van het woord, in diepte gewonnen.

Jos. Suijs,
Leeraar M. O. Fransche Taal
en Letteren.

ISIDORUS VAN PELUSIUM.

(Zie Dl. CXXIX, bldz. 454 vv.)

Ook een brief, zooals wij zagen, van dezen heiligen abt moest dienst doen om het fabelenweefsel der boosheid van den gehaten kerkvader Cyrillus te spinnen. Maar niet de reeds besprokene alleen. Ook andere brieven van Isidorus heeten Cyrillus te beschuldigen, o.a. van simonie; ja Bigoni's oordeel over de schuld van den kerkleeraar aan Hypatia's dood berust voor een deel op voor Cyrillus' minder gunstige uitlatingen in die brieven en bij hem wordt zelfs een onbeduidend briefje (V, 555), aan een obscuur persoon, opgeblazen tot een berisping aan een der »werktuigen van Cyrillus' roofzucht en wraak".

Wie was Isidorus van Pelusium?

Mag men uit de brieven aan Rufinus, den *praefectus praetorio*, een gevolgtrekking maken, dan leefde hij reeds in 395 te Pelusium; van den anderen kant wijzen de brieven over het concilie van Ephesus aan, dat hij nog leefde in 431; enkele brieven moeten nog later geschreven zijn. In brief I, 419 toch noemt Isidorus, aansluitend bij een tekst van Isaïas, Egypte een rieten staf, door *allen* wind bewogen, maar trotsch als een ceder. »Weer — zoo spreekt hij — weer volgt het Pharao . . . door het tribuut der *ketterij* te vorderen . . . God, mensch geworden, is niet veranderd, niet *samengesmolten* (συγκέχυται) en niet *verdeeld*". Dat nu moet geschreven zijn tijdens de monophysitische ketterij van Dioscurus, welke in 451 veroordeeld werd. Het is overigens zeer opvallend, dat hier tegen twee dwalingen tegelijk aan de kaak gesteld worden.

Pelusium was een sterk stadje, een oude grensvesting in

het midden der moerassen. Het lag 50 uren van de groote stad Alexandrië, aan den oostelijken Nijlarm, ongeveer waar nu Port-Said ligt, als poort van Azië naar Africa. Daarin of daarbij hield Isidorus zijn verblijf. Niet, althans in den regel niet, als kluizenaar, want hij gewaagt eens van zijn deurwachter en sprak vele menschen. Men neemt gewoonlijk aan [1]), dat hij aan het hoofd van een Pelusiaansch klooster stond.

Zijn talrijke brieven zijn gericht — behalve aan enkele anderen, waaronder ook aan den keizer — aan staatsambtenaren, bisschoppen, priesters en andere geestelijken, aan monniken en scholastici. De laatsten zijn òf pleitbezorgers òf studenten in de welsprekendheid. Kihn meent, dat Isidorus aanvankelijk leeraar der redekunst, rhetor, is geweest. Hij moet veel studie gemaakt hebben van de Schriftuur, daar tal zijner brieven exegetisch zijn. In die exegese blijkt hij meer te zijn een volgeling der Antiocheensche dan van de Alexandrijnsche school. Soms waagt hij zich daarbij aan woordafleidingen [2]).

Zijn geboorteplaats is niet geheel zeker; misschien was het Pelusium, maar waarschijnlijker Alexandrië. Daar evenwel de autoriteit voor deze laatste stad Ephrem van Antiochië is, kan zeer goed dat Alexandrië, wat bij Antiochië lag, bedoeld zijn. Op Antiocheenschen invloed toch wijst Isidorus' liefde voor Chrysostomus, zijn exegetische richting, zijn tikje sympathie voor de Antiocheensche partij in zake het concilie, ja ook zijn grofheid tegen de Cappadociërs, die hij niet lijden mag, een niet ongewoon verschijnsel tusschen grenslanden [3]). Een toeval versterkt ons in dat vermoeden.

Isidorus noemt n.l. het groote Alexandrië eens Ἀλεξάνδρειαν πρὸς Αἴγυπτον, bij Egypte. Zóó nu noemt geen kind van de wereldstad zijn geboorteplaats; men verbeelde zich een Parijzenaar, die zou spreken van Parijs aan de Seine. Maar

---

1) Niemeyer, *De Isid. Pel. vita* etc. bl. 14.

2) Een curieuze woordafleiding vinden wij ergens in zijn brieven, waar hij γῦρας *ouderdom* afleidt van γῆς ἐρᾶν, *den grond zoeken*.

3) Zijn wel alle brieven over de Cappadociërs echt? Vgl. I, 351.

wie gewoond heeft in 'Αλεξάνδρεια πρὸς 'Αντιόχειαν gebruikt allicht zulk een toevoegsel.

Het licht, dat Isidorus' beeld bestraalt, is zeer spaarzaam. Misschien kan er eenige reflectie op vallen door den schijn, waarin de beelden van twee zijner tijd- en ambtgenooten staan. Wij bedoelen Schenute van Atripe [1]) en den H. Nilus, abt op den Sinai.

Aan den westelijken rand van het Nijldal lag op het gebergte het witte klooster met zijn driebeukige basiliek; vroolijk lichtte het op tusschen de palmen en olijven en vruchtbare moestuinen, die het omringden. Nog andere kloosters, in het rond, als koloniën der moederstichting, waren daarvan afhankelijk, maar het groote gebouw zelf gaf reeds herberg aan ongeveer 4000 kloosterlingen. Daar heerschte de geweldige figuur Schenute van Atripe, nog thans door de Kopten als heilige vereerd.

Oostelijk van Isidorus, in het eerbiedwekkend Sinaï-gebergte leefde de eenmaal zoo hoog geplaatste staatsambtenaar Nilus, die de keizerstad was ontvloden, om op de plaats zelve, waar God ze schreef, Gods wetten te betrachten.

Deze beiden nu, Schenute zoowel als Nilus, schreven evenals Isidorus brieven en stonden in mondeling en schriftelijk verkeer met de toonaangevende geestelijke en wereldlijke personen. Schenute schreef o.a. aan monniken en nonnen, aan den patriarch en aan den keizer. Hij was een streng man. Een imperator noemt hem, wat sterk misschien, Leipoldt.

Cyrillus had hem lief; hij nam hem mede naar Ephesus. Zelfs bestaat er een sprookje, dat de strenge Schenute op het concilie den ketter Nestorius met stokslagen zou afgestraft hebben. Leipoldt erkent natuurlijk volmondig de dwaasheid van het vertelsel, maar toch kan de man, die zelf aan een katholiek schrijver over Schenute katholieke nevenbedoelingen verwijt, zich niet geheel ontworstelen aan het wondermooie verhaaltje en komt er (bl. 90 en bl. 160) met de woorden »schlagfertig" en »Heldenthaten" op terug.

[1]) Over Schenute vgl. Leipoldt, *Schenute von Atripe*, Gebhardt u. Harnack, *Texte u. Unters.* N. F. X.

Leest men, hoe Schenute berispte en vermaande, dan denkt men onwillekeurig aan Isidorus' brieven.

Met Schenute toont de H. Nilus groote overeenkomst. Ook deze ging uit zijn klooster meermalen de stilte zoeken der eenzame kluis; ook in zijn kloosterkerk kwamen de omwonende kluizenaars Mis hooren; ook onder zijn leiding hielden kloosterlingen en anachoreten vergaderingen.

Misschien nu is Isidorus' levenswijs aan de hunne gelijkvormig.

In het schrijven van brieven overtrof hij hen nog; men beweert dat hij er 10000 schreef; er zijn er 2000 over.

Wat moeten wij denken van de ons nagelaten brieven? *That is the question.*

Heumann meende: het waren geen echte brieven, maar stijlmodellen. Zijn meening vond geen bijval; gaf men hem toe, dat zij soms wel wat dwaas zijn voor echte brieven, voor stijlmodellen konden zij nog minder doorgaan. In elk geval zijn zij zeker in dezen vorm nooit geschreven; het zijn eerder excerpten verzameld met het doel, om schriftverklaringen en sententies als in een album te vereenigen. Vele brieven zijn zoo gelijk als twee- of drielingen, zooals b.v. IV, 2, 3 en 4; men zegt dan, dat het excerpten zijn van denzelfden brief; doch wij twijfelen. Naar onze meening zijn de brieven dikwijls brieven van leerlingen en thema's over rhetorische opgaven, en steekt er dus iets waars in Heumann's theorie [1]).

Beschouwen wij er maar eens een paar.

Brief I, 78 is geschreven: *Aan een soldaat.*

»Als scherpe lansen, helm en harnas u toeschijnen uw leven te zullen beveiligen bij uw plundertochten en straatrooverijen, weet dan wel, dat velen, die zwaarder dan gij gewapend waren, een droeven dood gevonden hebben. Bij ons staan als zoodanig opgeteekend: Oreb, Zebee, Salmana, Abimelech, Goliath en Absalon en anderen van dat slag, en bij de heidenen de Hectors en de Ajaces en ook de op hun kracht hoogmoedige Lacedaemoniërs, omdat hun deugd geen gelijken

1) Niemeyer *De Isidori Pel. vita* etc. *Praefatio*, p. XII, neemt interpolaties aan.

tred hield met hun macht. Wilt gij dus geen ijdel krijgsman zijn, keer u dan aanstonds tot den geestelijken oorlog en strijd liever tegen uw eigen ongeregelde hartstochten".

Een ander staaltje biedt ons brief I. 351: *Aan Ammon over de Cappadociërs.*

»Waartoe bemoeit gij u met dat dierlijk geslacht? Waartoe met dat vreemde volk? Waartoe mengt gij u met de vijanden? Waartoe zoekt gij moeilijkheden met de Cappadociërs? Waartoe wapent gij de gigantische medegiganten?[1]) Waartoe prikkelt gij de wijnzwelgers? Waartoe hitst gij de dolle honden op, wier beet de dood is? Waartoe scherpt gij de lastertongen? Waartoe bevlekt gij uw naam, door u af te geven met hen, welke een verstandig man *niet eens als slaaf begeert?*"

Zulk een schrijven gelijkt meer op een thema over de oratorische vraag, dan op een bedoelden brief.

De gecursiveerde woorden herinneren ons Demosthenes IX, 31: »Een vervloekte Macedoniër, van waar men vroeger niet eens een goeden slaaf kon koopen".

Die nabootsing van Demosthenes vraagt de aandacht. Onwillekeurig denkt men daarbij aan Antiochië; want daar leeraarde van 354 tot 395 de wijdberoemde Libanius, de verklaarder van Demosthenes. Maar men denkt nog even verder: niet aan een meester, want daarvoor is de navolging te oppervlakkig en te veel opgeplakt, maar aan schooloefeningen uit een rhetorenschool misschien van het nabij Pelusium gelegen Gaza, misschien van het voor Alexandrië en zijn Cyrillus niet altijd gunstig gestemde Antiochië.

Dat er in Isidorus' brieven zulk eene nabootsing is, is geen inbeelding. Wij willen het bewijzen door nevenplaatsing van een brief van Isidorus (V, 126) en Demosthenes (III, 2 en 3).

ISIDORUS.	DEMOSTHENES.
ἐγὼ, ὅτι μὲν πρώην ἡ τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία καὶ τοὺς διδασκάλους εἶχε λαμπροὺς καὶ τοὺς φοιτητὰς εὐδοκίμους, μάλα ἀκριβῶς οἶδα·	ἐγὼ δ' ὅτι μέν ποτ' ἐξῆν τῇ πόλει καὶ τὰ αὑτῆς ἔχειν ἀσφαλῶς καὶ Φίλιππον τιμωρήσασθαι, καὶ μάλα ἀκριβῶς οἶδα·

1) Een woordspeling op zekeren Gigantius, in een anderen brief genoemd.

καὶ ἐπ' ἐμοῦ γὰρ, οὐχὶ πάλαι μόνον, γέγονε ταῦτα ἀμφότερα·

(ὅτι δὲ καὶ νῦν τοῦτο οὐκ ἔστιν ἀδύνατον γενέσθαι, ὡς φῂς, ἀλλὰ δυνατὸν, οὐκ ἔστιν ἀμφίβολον.)

Ἐὰν γὰρ παρὰ τῶν ὑφηγητῶν βεβαίως ὑπάρξῃ,

(καὶ παυσάμενοι τῆς τυραννίδος πατρικὴν κηδεμονίαν ἐπιδείξωνται,)

τότε καὶ περὶ τοῦ τίνα τρόπον σωθήσονται οἱ ὑπήκοοι ἐξέσται σκοπεῖν.

Πρὶν δὲ τὴν κρηπῖδα ὀρθῶς ὑποθέσθαι, λίαν περιττὸν ἡγοῦμαι, τὸν περὶ τῆς κορωνίδος ποιεῖσθαι λόγον.

(Οὐ γὰρ ἐθελήσουσιν ἐκεῖνοι, κἂν μυριάκις ἀκούσωσι, πείθεσθαι, ἂν μὴ διὰ πραγμάτων μάθοιεν)·

Ὁ μὲν οὖν παρὼν καιρὸς καὶ βουλῆς καὶ προνοίας δεῖται πολλῆς·

ἐγὼ δὲ οὐχ ὅ τι χρὴ παραινέσαι, δυτκολώτατον ἡγοῦμαι, ἀλλ' ἐκεῖνο ἀπορῶ, τίνα χρὴ τρόπον πρὸς αὐτοὺς εἰπεῖν.

Πείθομαι γὰρ ἀκριβῶς, ἐξ ὧν καὶ παρὼν καὶ πυνθανόμενος σύνοιδα, τὰ πλείω τῶν θείων θεσπισμάτων αὐτοὺς ἐκφυγεῖν, τῷ μὴ θέλειν τὰ δέοντα πράττειν, οὐ τῷ μὴ συνιέναι.

Παραινῶ τοίνυν αὐτοῖς, ἐὰν μετὰ παρρησίας εἴποιμι φέρειν τοῦτο, θεωμένους εἰ τἀληθῆ λέξαιμι καὶ διὰ τοῦτο, ἵνα βελτίους γένωνται·

ἐκ γὰρ τοῦ κολακεύειν ἐνίους, εἰς τοιαύτην ταραχὴν ἐνέπεσε τὰ τῶν Χριστιανῶν πράγματα.

ἐπ' ἐμοῦ γὰρ, οὐ πάλαι γέγονε ταῦτα ἀμφότερα·

(νῦν μέντοι πέπεισμαι τοῦθ' ἱκανὸν προλαβεῖν ἡμῖν εἶναι τὴν πρώτην, ὅπως τοὺς συμμάχους σώσομεν.)

Ἐὰν γὰρ τοῦτο βεβαίως ὑπάρξῃ,

τότε καὶ περὶ τοῦ τίνα τιμωρήσεταί τις καὶ ὃν τρόπον ἐξέσται σκοπεῖν.

Πρὶν δὲ τὴν ἀρχὴν ὀρθῶς ὑποθέσθαι, μάταιον ἡγοῦμαι περὶ τῆς τελευτῆς ὁντινοῦν ποιεῖσθαι λόγον.

Ὁ μὲν οὖν παρὼν καιρὸς, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, εἴπερ ποτε, πολλῆς φροντίδος καὶ βουλῆς δεῖται·

ἐγὼ δὲ οὐχ ὅ τι χρὴ περὶ τῶν παρόντων συμβουλεῦσαι χαλεπώτατον ἡγοῦμαι, ἀλλ' ἐκεῖν' ἀπορῶ, τίνα χρὴ τρόπον, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, πρὸς ὑμᾶς περὶ αὐτῶν εἰπεῖν.

Πέπεισμαι γὰρ ἐξ ὧν παρὼν καὶ ἀκούων σύνοιδα τὰ πλείω τῶν πραγμάτων ὑμᾶς ἐκπεφευγέναι τῷ μὴ βούλεσθαι τὰ δέοντα ποιεῖν, οὐ τῷ μὴ συνιέναι.

Ἀξιῶ δὲ ὑμᾶς, ἂν μετὰ παρρησίας ποιῶμαι τοὺς λόγους, ὑπομένειν, τοῦτο θεωροῦντας εἰ τἀληθῆ λέγω καὶ διὰ τοῦτο, ἵνα τὰ λοιπὰ βελτίω γένηται·

ὁρᾶτε γὰρ ὡς ἐκ τοῦ πρὸς χάριν δημηγορεῖν ἐνίους εἰς πᾶν προελήλυθε μοχθηρίας τὰ παρόντα.

Mogen wij hier niet zeggen: *ex uno disce omnes?* Hier is niet navolging, hier is plagiaat; hier is geen brief, allerminst een *aurea epistola*, zooals een uitgever meende, hier is schooloefening.

En nu leze men eens, wat Isidorus elders (V, 201) schrijft: »Een geweldige liefde voor redevoeringen is tegenwoordig in het hart der menschen gevaren, redevoeringen, niet om

tot deugd aan te manen, maar om de toehoorders te streelen, niet geestelijke, maar sophistische, niet apostolische, maar Demosthenische"; men merke op hoe hij (I, 63) den monniken het lezen der heidensche schrijvers ontraadt, en vrage zich dan af, of Isidorus, ernstig man als hij was, zich met zulke pauwenveeren voor zijn adressaten zou hebben willen tooien, zich zóó zou hebben willen doen bespotten als een van het *servile imitatorum pecus*.

En lezen wij dan telkens weer die Demosthenische wending uit de rede van den krans: »O, hoe moet ik u noemen?", en meer tirades van dat slag [1]), dan kunnen wij niet laten hier meer aan de rhetorenschool met hare leerlingen en oefeningen dan aan echte briefwisseling te denken.

Met een overdreven heftigheid gaat die navolging gepaard in brief II, 50: »Er zijn er, die het karakter van leerlingen van den Zaligmaker bewaren, ja er zijn er, ook al zouden er sommigen tienduizendmaal razen en verzekeren, dat allen tot slechtheid zijn vervallen".

Het is niet meer dan natuurlijk, dat men bij al zulke opgeschroefde taal en navolging aan de rhetorenscholen denkt, waarbij men evenwel in het midden kan laten of een heele brief fictief dan of slechts een passage geïnterpoleerd is.

De brieven van Isidorus zijn te verdeelen in drie soorten: 1e exegetisch-dogmatische, 2e berispende, 3e algemeene. Van de eerste categorie zijn er ruim 540; van de tweede, waarbij wij ook rekenen, die welke afkeuring van derden bevatten, ongeveer 700; vele daarvan zijn streng, tot bitterheid en knorrigheid toe; van die over onverschillige onderwerpen zijn er ruim 760. In de berispende brieven toont zich Isidorus als Schenute een man van strenge opvatting. Bij de 700 brieven van berisping en afkeuring zijn de meeste voor den bisschop van Pelusium Eusebius bestemd, of vooral voor diens priester Zosimus en zijn ambtgenooten, waaronder zekere Martinianus. Aan of over hen bestaan er bijna 300 brieven.

---

[1]) Of hieronder ook gerekend moet worden het: »mijn naamgenoot" wat op vijf plaatsen voorkomt (II, 224; III, 249, 318; V, 32 en 394)?

Een kalm epistel aan Zosimus gericht, moge eenig denkbeeld geven van den trant dier brieven.

(III, 340): *Aan den priester Zosimus.*

»Een welsprekend en rechtschapen man, deftig van levenswijze, (want, dat hij een schitterende waardigheid bekleedt, wil ik verzwijgen; dat toch is slechts schaduw en droom) kwam ons opzoeken en verhalen, dat hij het heilige altaar was genaderd om aan de H. Geheimen deel te nemen. Maar, toen hij u daarnaast zag staan, u oud van jaren en ouder [= priester, πρεσβύτερος] van waardigheid, maar in den jeugdigen bloei der ondeugd, die allen, in de ondeugd berucht, overtreft, week hij terug en vond het onbehoorlijk de H. Geheimen uit die besmette hand te ontvangen.

»Ik zal zwijgen, hoe ik bij het vernemen daarvan in mijn ziel getroffen werd, maar ik zal u verhalen, wat ik hem ernstig onder het oog bracht. Niet hij die ontvangt, o wijze man, zoo sprak ik, wordt geschaad, als de bedienaar onwaardig blijkt; de vlekkelooze geheimen worden niet bezoedeld, al zou de priester alle menschen in boosheid overtreffen. Gelooft gij dit niet, zie dan eens, hoe de hemelkampioen en hemelburger Elias gespijsd werd door een raaf, een onrein dier, dat zijn jongen haat. Ik voegde er nog veel aan toe, maar dat wil ik u om twee redenen niet schrijven, vooreerst om den brief niet te lang te maken, en vervolgens om niet den schijn op mij te laden uw boosheid al te erg uit te meten. Maar, zooals ik hem berispte, raad ik ook u aan berouw te hebben of u te onthouden van het H. Altaar, om niet hen, die daartoe wenschen te naderen, terug te drijven door uwe handelwijze".

Misschien zou men meenen, dat uit al die brieven aan de priesters van Pelusium veel te leeren viel over de stad en hare inwoners, maar de oogst is schraal; alles is eentonig bestraffend en algemeen. Zosimus' simonistische wijding, zijn gierigheid en andere ondeugden, zijn ongeloof en domheid en de praatjes, die over hem gaan, dat is schering en inslag der brieven aan de priesters van Pelusium [1]).

[1]) Simonie kwam, naar Thierry bemerkt, licht voor in den tijd, toen het geestelijk ambt vrijdom gaf van de ondragelijke lasten van het lidmaatschap

Leeren doen wij er weinig uit, zelfs verdacht weinig, en ook de eentonigheid der berispingen wekt bevreemding. Zou Heumann niet een weinig gelijk hebben? Of liever, zou niet een heele school van leerlingen in den briefstijl hare opstellen geworpen hebben in de groote vergaarbak, waarop het opschrift staat: *S. Isidori Epistolae?*

Heumann had geen succes met zijn hypothese. Natuurlijk niet. Het gaat niet aan om brieven, die te mal zijn om voor echte brieven door te gaan, onder de voorbeelden van stijl te rangeeren. Ook zouden wij niet zoover gaan om te beweren, dat al de berispende brieven van Isidorus fictief zijn. Immers Schenute en Nilus schreven toch ook zulke brieven, en de door ons reeds genoemde bisschop van Hermiane, Facundus (6e eeuw), haalt twee zulke brieven van Isidorus aan Cyrillus aan [1]) (I, 310 en 370), maar toch wekt menig briefje twijfel aan de realiteit.

Welke positie, vraagt men zich af, nam toch Isidorus in? Hoe verklaart men den zeer vrijmoedigen toon van een abt van het Egyptisch Pelusium tegenover zijn hoogen superieur, den patriarch van Alexandrië? [2])

En vooral dit: wat moeten wij denken van den heiligen abt, die tegenover lager geplaatste geestelijken zoo onomwonden den bisschop Eusebius durft doorhalen? Wie verklaart, waartoe Isidorus met verschillende bisschoppen tegelijk correspondeert over de slechtheid van den hun niet onderworpen priester Zosimus? Waarom Zosimus niet afgezet? Was Isidorus zóó tam tegenover dezen? Lezen wij dan eens brief I, 128, aan Zosimus:

»Het was te verwachten, dat gij bij uwe onkunde, een onbeschaamdheid bezit, daarmede evenredig. Maar nu, zooals ik verneem ook hoogmoed u opblaast, moet gij u zelven toch eens leeren kennen. Let daarom eens op, hoeveel gelach gij

---

van den raad. Zosimus echter schijnt van wege zijn fortuin niet te hebben moeten vreezen voor die eer.

[1]) Fac. *Pro def. trium cap.* II, 4.

[2]) Volgens Leipoldt waren de coenobiten dragers van het gezag bij de Kopten maar toch zien wij Cyrillus een waardigheid verleenen aan Schenute.

verwekt met uwe barbarismen. Zie de toehoorders eens glimlachen over uwe soloecismen. Houd dus op met zoo bespottelijk te spreken of koester over uwe redevoeringen een minder hooge meening".

Brief I, 118 luidt aldus:

»Onbeschaamde Zosimus, gij alleen waart reeds voldoende om het goddelijk priesterschap te schenden en het allerlei smaad aan te doen, maar thans hebt gij nog een metgezel verworven, aan u gelijk, en gij zijt nu als een paar samengekoppelde ossen, die het distelige land der hartstochten bewerkt. Houdt op dan, ongelukkigen, met uw ongepaste razernij. Houdt op, vermetelen, het koninklijk hof te besmeuren. Zuivert u van uw bezoedelingen" enz.

Waarom, wij herhalen het, doet Isidorus zulke priesters niet afzetten? Kon hij dat niet? O zeker; het blijkt uit zijn brieven, dat anderen er bij hem op aandrongen. Dat er niets gemakkelijker is, erkent hij zelf, maar, zegt hij: »Wat geeft het; worden zij hier afgezet, dan melden zij zich bij een andere kerk, en die neemt hen dan aan". *Credat judaeus Apella.* Cyrillus zou hem wel afzetten [1]), maar Isidorus, de heilige Abt, zoo onmalsch tegenover de slechte priesters, wil om een reden, die een beuzelpraatje schijnt, liever die slechte, goddelooze, ongeloovige priesters geheel Pelusium zóó laten verpesten, dat hij (V, 564) moet erkennen, dat de gansche clerus zijn zaakgelastigde, den diaken Eutonius, tegenwerkt. Nevel op nevel, tenzij men toegeve, dat onder Isidorus brieven stijlvoorbeelden en thema's over rhetorica verzeild zijn geraakt.

Helpt ons hier misschien het gevoelen van Kihn, dat Isidorus eerst rhetor, daarna priester en abt is geweest? Wij zien niet in, dat ons dit iets verder brengt. Reeds in zijn eerste brieven van het jaar 395 of vroeger aan den praefectus praetorio en het factotum des keizers, Rufinus, treedt hij op met geestelijke raadgevingen in een vrij scherpen brief, uit Pelusium geschreven, zoodat hij toen reeds priester in die stad schijnt

[1]) Dat Isidorus zijn censuur niet als een zelfgekozen navolging van de stem des roependen in de woestijn beschouwt, blijkt uit zijn antwoord aan Hermogenes II, 21. Vgl. ook II, 94 en 25.

geweest te zijn en verder is brief op brief vervuld èn van geestelijke autoriteit èn tegelijk van eentonige gezwollenheid, bitterheid en Demosthenes-nadoenerij.

Gaan wij de geschiedenis der rhetorica in het kort na, om beter inzicht in de zaak te verkrijgen.

Welsprekendheid, de roem van het Attisch genie, was reeds van ouds ook als schoolvak beoefend, de schitterende bloem werd ook in kasten gekweekt. Isocrates leidde te Athene leerlingen op: toekomstige redenaars, staatslieden, schrijvers; het honarium bedroeg 1000 drachmen [1]), de cursus duurde drie of vier jaar. Alle maanden werd er wedstrijd gehouden, een krans was de prijs. De meester gaf modellen ter navolging en opgaven ter bewerking. De briefstijl was onderdeel van de leer der welsprekendheid, maar de echtheid der brieven van Isocrates zelf, die zich aan koning en heerschers heeten te richten, wordt betwijfeld. Trouwens bijna al de brieven van de corypheëen der Grieksche literatuur zijn namaaksel [2]). Ook den redenaar Demosthenes worden brieven toegeschreven en ontzegd, evenzeer als een verzameling prooemia of redevoeringsinleidingen. Insgelijks gelden Aeschines' brieven voor schooloefeningen.

De leer der redekunst nu werd ook verplant naar Rhodus en Klein-Azië.

Onder de oefeningen kwamen en bleven vooral in eere de *progymnasmata* of vooroefeningen, uitwerkingen o. a. van verhalen, loci communes en beschrijvingen. Aan leerboeken was geen gebrek. Weldra had iedere belangrijke stad haar gehoorzaal voor redekunst en wijsbegeerte. Longinus, die in de 3e eeuw na Christus leefde, had onder de beroemde rhetoren een grooten naam; hij heet »de levende bibliotheek en het wandelend Museum" (!). Rhetoriek was in den keizer-

---

1) Vgl. Christ. *Gesch. d. Gr. Lit.*

2) »Das ganze Gewirr der Brieffälschungen wurde zuerst blossgelegt von BENTLEY, *De epistolis Phalaridis* 1697, in der mit bewunderingswürdigem Scharfsinn die Unechtheit zunächst der Briefe des Phalaris, dann aber auch der des Themistokles, Sokrates, Euripides u. a. aufgedeckt ist". Christ. *Gesch. d. G. L.*, 685.

tijd modeartikel, fictieve schoolredevoeringen en pronkspeeches waren even gezocht als heden romanliteratuur.

Het ideaal van den vorm bleven de klassieke modellen; de inhoud was christelijk of heidensch of gemengd, maar vaak onbeduidend, en gemis aan nauwkeurige kennis werd gedurig met een οἶμαι, »naar ik meen", bemanteld [1]).

De bloeitijd der rhetorica was de eeuw van Julianus den Afvallige; toen waren Athene, Antiochië en Constantinopel de wijdberoemde centra, waar de jongelui heen moesten, die hun studiën in de welsprekendheid wenschten te voltooien, de toekomstige rechtsgeleerden, staatslieden en kanselredenaars. In Antiochië werd vooral Libanius omzwermd door tal van studenten, daaronder de beide vrienden Basilius en Joannes, die eens Chrysostomus zou heeten. Wij kennen Libanius allen uit zijn inhoudsopgaven der redevoeringen van Demosthenes, die zijn lievelingsauteur moet geweest zijn. Onder de geschriften van den meester behoorden ook tal van zoogenaamde μελέται of declamaties op gefingeerde thema's. Ook zijn werkelijke redevoeringen zijn niet uitgesproken maar hebben slechts den vorm ervan en zijn zóó uitgegeven of aan den toegesprokene gezonden. Hij stond in correspondentie met de stadhouders van Klein-Azië en andere dignitarissen. Van zijn menigte klaagzame of raadverstrekkende brieven zijn er nog 1600 over, gedeeltelijk ook aan christen bisschoppen en geleerden gericht.

De manie van brievenschrijven bleef tot op den ondergang van het Byzantijnsch rijk [2]). Die brieven waren volstrekt niet reëel; zij waren dat evenmin, als de brieven, welke in onze romans voorkomen, of als b. v. de heldinnebrieven van Ovidius. Een bekend epistolograaf uit de 7e eeuw schreef boven zijn brieven de beroemdste namen, waarbij hij, volgens Krumbacher, een Shakespeariaansche minachting voor de chronologie aan den dag legde. Boven de brieven van

---

1) Het is dan ook zeer karakteristiek, dat in de brieven van Isidorus zoo dikwijls de stoute en grove verwijten van boosheid aan het adres van Zosimus e. a. teruggenomen worden door het laffe φασι »naar men zegt".

2) Vgl. Krumbacher, *Gesch. d. Byz. Lit.*

Tzetzes (12e eeuw) vindt men opschriften als dit: »Als van een diaken aan een bisschop". Hadden al de briefschrijvers de producten hunner fantasie maar op die wijze gemerkt! Meer bijzonder over de periode, waarin ook de brieven van Isidorus behooren, zegt Christ: »Briefe gehörten zu den Liebhabereien der Sophisten der zweiten Periode, in dem sie teils den berühmten Männern des Altertums Briefe an Zeitgenossen unterlegten, teils ihre eigenen Briefe als Stilproben der Oeffentlichkeit übergaben".

Na deze uiteenzetting wagen wij de onderstelling, dat Isidorus, in of nabij Pelusium levend, wèl heeft geschreven een groot aantal exegetische brieven, benevens eenige andere aan enkele hooggeplaatste personen, onder welke allicht de bisschop Eusebius en Zosimus behooren, maar dat in de een of andere rhetorenschool b.v. te Gaza, dicht bij Pelusium, of te Antiochië op naam van Isidorus — en zijn naam was befaamd — door meester en leerling op dat stramien is voortgeborduurd in den rhetorischen smaak dier dagen.

Allicht hebben wij dan in menigen brief leerlingswerk te zien over bepaalde opgaven of naar een voorgeschreven concept, waarbij dan de berisping van Eusebius en Zosimus een geliefd thema was. En vinden wij nu van die brieven, die zoo opvallend hetzelfde thema met dezelfde motieven behandelen, dan meenen wij daarin niet zoozeer verschillende concepten te zien van één brief, als wel oefeningen over één thema, misschien wel een verzameling proeven van een der rhetorische »certamina".

Onze meening vindt steun bij Suidas, die wèl aan Isidorus 3000 exegetische brieven toekent en »eenige andere zaken", maar geen andere [1]).

De letterkundige brieven b.v. waren hem dus onbekend, want onder de ἄλλα τινά moeten veeleer enkele andere werken van Isidorus verstaan worden, als »over het noodlot" en »tegen de heidenen", op welke dan ook wel de verzekering van

1) Zoo toch luidt de tekst in Bernhardy's uitgave, die daarbij steunt op de duidelijke lezing der codices; Sirmond noemt de codices, die de lezing hebben: »en 7000 andere" *emendati*.

Suidas zal slaan, dat de schrijver een wijsgeer en redenaar was. Dat stemt overeen met Evagrius (6e eeuw), die Isidorus alleen roemt om zijn heiligheid en kennis der godgeleerdheid en niet om zijn ervarenheid in de ongewijde letterkunde.

Heeft Isidorus nog niet een werk geschreven πρὸς Κύριλλον getiteld? Evagrius spreekt ervan.

Was dat *tot* of *tegen* Cyrillus? Volgens het verband bij Evagrius, die bijna in één adem Isidorus verheft en Cyrillus ἀοίδιμος en θεσπέσιος »roemrijk en verheven", noemt, *kan* het geen polemisch werk geweest zijn. Overigens weet Evagrius blijkbaar niet veel van Isidorus. Stephanus Gobarus (± 600) deelt mede [1]), dat Isidorus *tegen* Cyrillus schreef. Deze zelfde schrijver vermeldt ook, dat Atticus en Cyrillus een ongunstige meening koesterden over Chrysostomus en kende dus, schijnt het, ook de valsche briefwisseling, waarvan Facundus gewaagde [2]). Verder deelt hij mede, dat Isidorus Cyrillus en Theophilus laakte wegens vervolging van Chrysostomus. Maar Gobarus was, naar Photius, vrij oppervlakkig en begreep vaak niet wat hij las; hij was tritheïst. De brieven verder van Isidorus aan Cyrillus ademen volstrekt dien vijandigen geest niet, dien men moet onderstellen bij een schrijver, die *adversus Cyrillum* zou geschreven hebben; het tegendeel is waar; zelfs vreest Isidorus, dat »Cyrillus te heftig zal optreden tegen Nestorius, zooals zijn oom Theophilus tegen Chrysostomus".

Toch kan in dezen bloeitijd van falsificaties en fictiën er wel zulk een werk bestaan hebben en aan Nicephorus Callistus (14e eeuw), die Isidorus op den berg (*sic*) Pelusium laat wonen, aanleiding hebben gegeven om te spreken over een werk tegen Arcadius, den keizer, Theophilus en Cyrillus.

Men bedenke hierbij dat Arcadius vier jaar dood was voor Cyrillus zijn oom Theophilus opvolgde.

Stellen wij thans een onderzoek in naar de brieven van Isidorus aan Cyrillus.

---

[1]) Vgl. Photius, *Bibl.* cod. 232.

[2]) Zie ons vorig artikel. Aldaar is door een toeval in noot 1 op bl 463 een te sterke uitdrukking blijven staan over Atticus' welsprekendheid. Socrates noemt die wel practisch en doeltreffend doch verheerlijkt ze geenszins.

Was Isidorus misschien zelf niet ondergeschikt aan den patriarch, dan stond hij toch met dezen op zeer goeden voet en had bij hem grooten invloed, wat uit verschillende brieven blijkt. Anders zouden ook de geestelijken van Pelusium zijne terechtwijzingen niet aanvaard hebben. Wij kunnen van dat standpunt uit dus gerustelijk aannemen, dat, al schijnen de brieven niet altijd in den meest eerbiedigen toon, de schrijver geen hatelijkheden tegenover Cyrillus bedoelde, tenzij de de brieven verdacht zijn.

Het eerste briefje, aan een Cyrillus gericht, is: I, 25. Het is onzeker, welke Cyrillus bedoeld is; de strekking ervan is iemand aan te manen om de muizenissen uit het hoofd te zetten, maar hoe onbeduidend ook, is het toch geëxploiteerd tegen den kerkvader.

Brief I, 310 wordt ook door Facundus geciteerd. In dit schrijven geeft de abt den patriarch op zeer vrijmoedigen toon den raad niet zijn eigen belang te zoeken bij zijn optreden tegen Nestorius. »Want velen van hen, die in Ephesus vergaderd zijn", zoo lezen wij, »zeggen dat gij voldoening zoekt voor persoonlijke vijandschap [1]), en niet rechtgeloovig ijvert voor de zaak van Jesus Christus. Hij is, zeggen zij, een neef van Theophilus en volgt diens gezindheid na. Want, zooals gene zijn bekende razernij tegen Joannes uitte, zoo begeert ook deze zich te verheffen, al is het verschil tusschen degenen, die beoordeeld worden, groot".

Men ziet, dat hier meer bezorgdheid dan afkeuring spreekt. Ook weet niemand, hoe het vervolg van den brief kan geweest zijn. Het is jammer, dat Facundus ook niets meer heeft dan hetzelfde korte excerpt, wat in de Isidorus-verzameling staat. Dit staat intusschen vast, dat wij thans de groote verdiensten der strakke houding van Cyrillus bij de verdediging van het dogma van Ephesus erkennen.

Een eigenaardig bedenken wekt overigens dit schrijven. De brief n.l. blijkt te zijn geschreven onmiddellijk vóór het begin van het concilie, toen reeds de Nestoriaansche partij dáár vergaderd was. Het concilie zou beginnen met

[1]) Hetzelfde denkbeeld bij Socrates.

Pinksteren. Vier of vijf dagen vóór het feest, kort na de komst van Nestorius [1]), verscheen Cyrillus. Isidorus moet dus vóór Cyrillus zijn afgereisd, maar kon dan zijn brief Cyrillus wel bereiken? Want ook deze moet toen alreeds op reis zijn geweest [2]).

De brieven I, 323 en 324, die mij toeschijnen stukken van één brief te zijn [3]), spreken zorg uit omtrent wankelmoedigheid van Cyrillus na de dogma-verklaring: noodelooze vrees, mogelijk veroorzaakt door een minder gelukkig gekozen uitdrukking van den patriarch.

Brief I, 370 werd reeds besproken; alleen vraagt men hier nog meer dan bij I, 310, wanneer hij moet geschreven zijn.

De brieven I, 393 en 497 zijn exegetisch en zijn misschien aan een anderen Cyrillus.

Van grooter belang is voor ons II, 127.

In dit schrijven n.l. vindt men midden in een onderdanigen, gemoedelijken brief den schrillen wanklank van een half verwijt van simonie.

Is de passage in kwestie bedoeld als insinuatie, dan moet de brief wel onecht zijn, want zoo kan een welmeenend abt, al is hij ook de strenge Isidorus van Pelusium, kwalijk aan den hoogen patriarch — wij zouden hem bijna den paus van het Oosten kunnen noemen — schrijven [4]).

De inhoud van den brief is deze.

Martinianus heeft zich door slinksche streken in de Kerk een rang verworven en verrijkt zich thans met behulp van den zwakken Eusebius, bisschop van Pelusium. Thans wil Martinianus bisschop worden. Nu weet Isidorus wel, zoo verklaart hij, dat Cyrillus reeds den boosdoener heeft afgewezen, maar hij heeft vernomen, dat Martinianus nogmaals

---

1) Hefele, II, 202.

2) Uit de *bewoordingen* van dezen brief is duidelijk, dat ook de vroeger besproken brief (I, 370), zooals trouwens uit Facundus blijkt, niet op het eerherstel van Chrysostomus, maar op het concilie ziet.

3) Herhaaldelijk bleek mij, dat τῷ αὐτῷ, aan denzelfden, een fragment inleidt, dat met het voorafgaande bij één brief behoort.

4) Het opschrift van den brief, dat den inhoud aangeeft, is geheel mis.

een poging in het werk wil stellen en zelfs rondstrooit (sic!), dat hij dit met zijn geld wel van Cyrillus zal gedaan krijgen. Daarom waarschuwt Isidorus den bisschop op zijn hoede te zijn. Wijd hem niet, zoo schrijft hij, — en hier volgt de beruchte passus — »*anders zal dat fluisterpraatje bevonden worden waarheid te zijn*". Daarna verzoekt de briefschrijver Cyrillus, den boosdoener verantwoording te laten afleggen.

De gecursiveerde woorden zijn, al naar men Cyrillus gezind is, boosaardig of onschuldig.

Boosaardig, als men ze aldus opvat: »men zegt, dat gij omkoopbaar zijt; pas daarom op, anders moet ook ik het gelooven"; onschuldig als zij beteekenen: »zij zeggen het, doch ik weet wel beter — er staat ook werkelijk *οὐ πιστεύω*, ik geloof het niet — maar mocht gij hem wijden, dan geeft gij voedsel aan het lasterpraatje, en dan zal dat voor waarheid doorgaan".

Voor de laatste opvatting pleit Isidorus' zorg voor Cyrillus' naam en het vertrouwen, waarmede hij, blijkens V, 79, bij zijn klachten over de bestuurders der Kerk van dezen hulp verwacht.

Maar toch bekruipt ons eenige twijfel aan de realiteit van den brief.

In brief II, 127 toch zijn weer hinderlijke navolgingen van Demosthenes, afgezien van de nabootsing der geheele manier van dezen. Zoo b.v. dit: »Dat Martinianus een weggeloopen slaaf is, die zijn jeugd niet deugdzaam heeft doorgebracht, zal ik, al is het waar, maar overslaan". Deze niet zeer christelijke woorden rieken wel wat naar de verwijten van Demosthenes aan Aeschines *(De cor.* 129 en 130*)*, zooals ook de uitdrukking over Martinianus: »niet vrij opgevoed" herinnert aan Demosthenes zeggen, dat Aeschines een slaaf is en geen vrijgeboren knaap *(De cor.* 258*)*.

Een uitdrukking: *ἁπλοῦν οὐδὲν οὐδὲ δίκαιον*: »niets wat eenvoudig en rechtvaardig is", lijkt op: *ἁπλᾶ καὶ δίκαια* in de *De cor.* § 10. Zeer opvallend is: »en het was niet zóó, dat hij het wèl zeide maar niet deed", *καὶ οὐκ ἔλεγε μὲν ταῦτα, οὐκ ἐποίει δέ*, want hier is blijkbaar de karakteristieke passage nagebootst: *οὐκ εἶπον μὲν ταῦτα, οὐκ ἔγραψα δέ (De cor.* § 179*)*.

Isidorus gebruikt dezen tusschenzin: »want de waarheid worde met vrijmoedigheid gezegd; ik zou ook niet anders kunnen": λελέχθω γὰρ τἀληθὲς μετὰ παρρησίας καὶ γὰρ οὐκ ἂν ἄλλως δυναίμην. Men vergelijke Dem. VIII, 24: λέξω μετὰ παρρησίας, καὶ γὰρ οὐδ' ἂν ἄλλως δυναίμην.

Spreekt Demosthenes van ὑπερβολὴ ἀδικίας: »overmaat van onrecht" *(De cor.* 17), Isidorus heeft zijn ὑπερβολὴ ἀτοπίας: »overmaat van dwaasheid".

Wie kent niet de verontwaardiging van Demosthenes in de hartstochtelijke passage *(De cor.* 22): εἶτ' ὦ—τί ἂν εἰπών σέ τις ὀρθῶς προσείποι: »en dan, o — wat naam moet men u geven om u bij uw rechten naam te noemen?" Welnu, ook deze tirade komt in den betrokken brief voor, maar tam, misplaatst en mislukt. Isidorus voegt Cyrillus zeer welmeenend toe: τῆς σῆς τοίνυν ἐστὶν, ὦ τί σε καλέσας ἀξίως προσείπω, μεγαλονοίας: »nu is het de taak van uwe, o hoe moet ik u noemen, om u naar waarde te betitelen, grootheid van geest". Wat zou Cyrillus geglimlacht hebben bij zulk een onsmakelijke navolging der klassieken, die vooral komisch werkt door het zelf op de rhetorische vraag gegeven antwoord.

Juist in de geïncrimineerde insinuatie, waar dat »gefluisterde geheim" τὸ θρυλούμενον ἀπόρρητον heet, denkt men aan Dem. II, 6: τὸ θρυλούμενον ἀπόρρητον. Al deze passages nu te zamen doen ons denken aan een rhetorische opgave, een Demosthenesthema, die door Isidorus als werkelijke brief misschien aan niemand, maar het minst aan den geleerden patriarch zou verzonden zijn.

Buitendien vergeet de briefschrijver — typisch voor een leerling, die een bepaalde opgave krijgt — in het begin te te zeggen over wien hij het heeft en gebruikt een opvallende uitdrukking tweemaal kort op elkaar. En dan ook dit. De schrijver heeft zijn brief tot een kunststuk willen maken door er overal het beeld van het *drama* doorheen te werken. Na zijn inleiding, die hij *prooemium* noemt, zal hij tot het eigenlijk *drama* overgaan; hij verzoekt Cyrillus de *afgespeelde zaken* (δραματουργηθέντα) te beschouwen. Straks komt hij aan het *toppunt van het treurspel* (τῆς τραγῳδίας τὸ κεφάλαιον). Eusebius

was het, die *de stof van het treurspel* (ὑπόθεσιν δεδωκὼς τῇ τραγῳδίᾳ) verschafte; hij is de *protagonist* (πρωτοστάτης τοῦ δράματος); Martinianus moet zich met den bescheidener rol van *derden speler* (τριταγωνιστής) vergenoegen.

Waarom is deze slechts tritagonist?

Wel natuurlijk, omdat Aeschines ook maar tritagonist was!

En vraagt men nu: is deze brief een fictieve, dan antwoorden wij: waarschijnlijk ook dat niet precies, maar meer een fictieve redevoering.

Vandaar dat spreken over omkooperij en over Gods onomkoopbare rechtspraak. Vandaar al die uitdrukkingen, die op het gesproken woord betrekking hebben: τῷ λόγῳ βαδίζειν, νικωμένης ἁπάσης γλώττης en andere. Vandaar ook dat de schrijver zegt: »ik ben niet gekomen om kwaad te spreken". Dat zegt wel een spreker, doch dat schrijft men niet.

Nog moeten wij spreken over brief V, 268, mede aan Cyrillus. »In vroeger tijd" zoo lezen wij daar, »wees het priesterschap het koningschap terecht en bestrafte het, als het misdeed, maar thans moet het daarvoor buigen, niet omdat het zelf zijn waardigheid heeft verloren, maar omdat de bekleeders niet gelijk zijn aan die van voorheen. Want vroeger, toen de met het priesterschap gekroonden een evangelisch en apostolisch leven leidden, was met recht het priesterschap ontzagwekkend voor het koningschap; nu echter is het koningschap dit voor het priesterschap, of liever niet dáárvoor, maar voor hen, die den naam hebben het heilig ambt te bekleeden, doch het door hun daden onteeren. Daarom heeft ook, naar ons schijnt, het koningschap recht. Want niet om het priesterschap te smaden, maar juist om de miskenning daarvan te wreken, tuchtigt het koningschap hen, die het priesterambt niet behoorlijk vervullen."

In dit briefje kan men alles zien wat men wil: insinuaties tegen Cyrillus, toespelingen op de Hypatia-zaak of haren (veronderstelden) nasleep. De nuchtere waarheid is, dat men niet weet, waarop het schrijven doelt, noch waarop het een antwoord kan zijn of wanneer het is geschreven. Misschien ziet het wel op de maatregelen des keizers in zake Ephesus.

Maar leggen wij naast onzen brief eens een anderen (V, 278):

Aan Petrus.

»*Gij verwondert u*" [hier is dus: *antwoord*] »om welke reden in den tijd onzer voorouders door iedereen onvermengde eer werd bewezen aan de met het priesterschap gekroonden, en nu de verstandigen hen openlijk berispen, en anderen hen in het openbaar eeren, maar in het geheim smaden. En eerstgenoemden ontvluchten hen, en de anderen, die hen vleien om hen des te beter te belagen, verscheuren hen.

»Ik verwonder mij daarover niet. Immers zij handelen niet als de ouderen en genieten daardoor ook niet dezelfde voorrechten, maar doen juist andersom en verkrijgen daarom ook het tegenovergestelde. Want het tegenovergestelde zou verwonderlijk zijn, als zij, die niets zóó doen als onze voorouders, toch dezelfde eer verwierven als zij. Want in hun tijd werden ook koningen, die misdeden, terecht gezet, maar in dezen tijd zelfs geen rijk particulier persoon, en ook als zij het wagen een arme te tuchtigen, dan worden zij gesmaad, daar zij vaak dezelfde misslagen begaan, waarom zij anderen berispen. Daarom was vroeger de priester bij het volk geëerd, en nu het volk bij de priesters".

Deze twee brieven schijnen weer twee bewerkingen van één thema te zijn, en daar in de tweede de navolging in gedachte en vorm van Demosthenes III, 30 en II, 24 duidelijk uitkomt, mag men ook vragen of de eerste wel een werkelijke en niet een broertje van den tweeden allicht fictieven brief is.

Nog twee andere brieven V, 14. aan den staatsbeambte Aedesius en V, 555 aan een lezer Petrus worden in de Hypatia-zaak betrokken. Het zijn vage brieven van het slag, zooals er vele zijn in Isidorus. Er is niet de minste grond om deze brieven met die kwestie in verband te brengen of het moest wezen de toevallige naamsovereenkomst der adressaten. Uit den inhoud is niets te besluiten: de een geeft Aedesius den raad zich niet nutteloos in twisten te steken, de ander spoort aan tot deugdzaamheid. Men moet wel arm zijn aan argumenten, als zulke onbeduidende zaken daarvoor moeten dienen.

Komen wij tot de conclusie.

Zij is deze.

Uit de brieven van Isidorus, zooals zij daar liggen, is niets aan te voeren tegen Cyrillus in de Hypatia-zaak [1]) en weinig of niets tegen zijn karakter in het algemeen; het mag echter betwijfeld worden of er naast de eenvoudige en onopgesmukte brieven van Isidorus niet eenige, misschien vele bestaan, en daaronder ook aan Cyrillus gerichte, die fictief zijn, schoolmodellen en rhetorische oefeningen op Isidorus' naam verzonnen, kunstig, al te kunstig van zinsbouw, rhetorisch van kleur, vol literarische opmerkingen en storende navolging van Demosthenes, min of meer wereldsch in onderwerp en opvatting, terwijl zij toestanden onderstellen, die de stelling van Isidorus onverklaarbaar en zijn figuur raadselachtig maken.

DR. L. J. SICKING.

---

1) Brief V, 492 leert, dat een moord nog grooter misdaad wordt, wanneer hij op een heilige plaats en op een heiligen tijd wordt bedreven, en kan wel op de Hypatia-zaak zien. Maar daarin wordt geen woord gerept van Cyrillus.

SOORTEN EN VARIETEITEN.

NAAR DE ONDERZOEKINGEN VAN

PROF. HUGO DE VRIES.

(Zie Dl. CXXIX, bl. 377 vv.)

ELEMENTAIRE SOORTEN.

Het verschijnen van Darwin's boek over het ontstaan der soorten heeft de afstammingsleer tot grondslag der biologische wetenschap gemaakt. Op meer beperkte schaal had de afstammingsidee reeds lang te voren bestaan. Men geloofde vroeger vrij algemeen [1]), — en ook Linnaeus huldigde deze opvatting — dat de *geslachten* oorspronkelijk geschapen waren en zich daaruit in den loop der tijden de soorten hadden ontwikkeld. Het moderne soortbegrip bestond vóór Linné niet; in de volkstaal werden alleen de geslachten met bijzondere namen aangeduid, terwijl tusschen soorten slechts zelden onderscheid werd gemaakt. Ook Tournefort, die aan de geslachten hunne systematische namen gaf, onderscheidde dienovereenkomstig de soorten niet door bijzondere namen, maar door kenmerken, die achter den geslachtsnaam werden geschreven. Zoolang men in elk geslacht slechts weinige soorten kende, was het noemen van eene enkele eigenschap ter karakteriseering voldoende. Maar met de toename van het aantal onderzochte soorten nam ook het aantal punten van onderscheid toe, zoodat ten slotte achter den geslachtsnaam eene geheele omschrijving volgde, welke men *nomen specificum* noemde en welke telkens in haar geheel moest worden her-

1) *Die Mutationstheorie*, I, S. 12 vv.

haald wanneer men eene bepaalde soort wilde aanduiden. Deze in het gebruik zoo onhandige *nomina specifica* verving nu Linnaeus door een enkel woord, meestal een adjectief, dat op dezelfde wijze achter den geslachtsnaam werd geplaatst. Om aan zijne, aldus tot stand gekomen, binaire nomenclatuur de noodige autoriteit te geven, verhief hij met het bekende: *Species tot numeramus quod diversae formae in principio sunt creatae* zijne soorten in de plaats der geslachten tot de »natuurlijke" eenheden van het stelsel. Hij was zich intusschen zonder twijfel bewust, dat zijne soorten op eene alleszins willekeurige vooronderstelling waren gegrond en ook qua »eenheid" niet onaantastbaar waren. Vandaar dat hij zijnen leerlingen verbood zich te wijden aan de studie der kleinere typen of »ondersoorten", die uit de soorten zouden zijn voortgekomen: *varietates levissimas non curat botanicus.*

Dit voorschrift werd in eere gehouden, totdat in Europa de »soorten" genoegzaam waren onderzocht; toen wendde men zich tot de eens verboden *varietates minores.* En nu werden binnen niet al te langen tijd eenige zwakke punten van het Linné'sche stelsel blootgelegd. Wat de vader der systematiek »soorten" had genoemd, waren allereerst op zichzelf staande planten, waarvan de »varieteiten" door eenvoudige veranderingen, zooals verlies van beharing, bewapening, roode of blauwe bloemkleur, afgeleid schenen te zijn. Daarnaast herkende men echter ook groepen van gelijkwaardige typen, waarbij van eene tegenstelling tusschen oorspronkelijke en afgeleide vormen geen sprake was. Deze typen wijken niet — evenals in het eerste geval — slechts in ééne of zeer enkele eigenschappen van elkaar af, maar verschillen in bijkans alle organen; men duidt ze aan met den naam van »elementaire soorten". Jordan heeft zich het eerst met proeven over de constantheid dezer kleinere typen, vooral bij de Linnésche »soort" *Draba verna*[1]) beziggehouden. Deze kleine eenjarige crucifeer, onder den naam van voorjaarsvroegeling bekend, die in Europa en West-Azië veel op zand-

[1]) *Spcc. a. Var.*, p. 47 vv.

grond voorkomt, leent zich juist hierom zoo goed er toe, het bestaan van »elementaire soorten" te demonstreeren, omdat bij deze plant zelfbestuiving reeds vóór het ontluiken der bloemen plaats heeft en daardoor vermenging vanzelf is buitengesloten. De verschillende typen zijn uit gedroogd materiaal niet gemakkelijk te herkennen, maar wanneer men ze naast elkaar ziet groeien, treden de verschillen reeds bij den eersten oogopslag onmiskenbaar te voorschijn. Zij wijken door kleine verschillen in bijna alle organen van elkaar af, en deze verschillen zijn van een geheel anderen aard dan die, welke wij in het voorgaande artikel hebben leeren kennen. Jordan bewees namelijk door uitge breide culturen, waarvan er sommige 10—12 jaar duurden, en die later door de Bary, Thuret en Rosen werden herhaald en gecontroleerd, dat deze verschillen geheel constant zijn en zich in opvolgende generaties onveranderlijk herhalen. En hiermede was uitgemaakt dat de variabiliteit der »soort" *Draba verna* met fluctuaties niets had uit te staan, maar eene polymorphie was, geboren uit eene samenvoeging van goed gekaraktiseerde, onderling volkomen onafhankelijke soort-elementen.

Hoever de verschillen uiteenloopen? Er zijn typen met lineaire, andere met elliptische, langwerpige, ja ruitvormige bladeren, die, min of meer sterk met enkelvoudige of vertakte haren bezet, in kleur van zuiver groen tot blauwgroen afwisselen. Ook de bloembladeren laten dergelijke afwijkingen waarnemen. Gewoonlijk omgekeerd hartvormig, blijkt de diepte van de insnijding aan den top nogal aan wisseling onderhevig, terwijl aan den anderen kant ook de breedte zoodanig varieert, dat alle overgangsvormen tusschen lineaire, ver uiteenstaande en breede, aan elkaar rakende bloembladen voorkomen. Er zijn, om kort te gaan, zoovele — en wel constante — verschillen aan te wijzen, dat men er in is geslaagd, een groot aantal vaste typen te onderscheiden; Jordan alleen noemde er reeds ongeveer 200 uit Europa en West-Azië, en later heeft men daaraan nog enkele toegevoegd.

Het verschijnsel nu, dat eene soort is op te lossen in een aantal scherp onderscheiden en constante elementen, vindt

men in bijna elke familie onzer flora terug, verdere bekende voorbeelden leveren de driekleurige viool *(Viola tricolor)* en het reeds genoemde, gewone Europeesehe zonnekruid, *Helianthemum vulgare*. Het ligt voor de hand, dat deze »elementaire soorten", die nu niet meer voor onderverdeeling vatbaar zijn, de eigenlijke, natuurlijke eenheden vormen en dat hunne samenvatting tot eene »soort" (meer juist: collectief-soort) even kunstmatig is als de samenvoeging van »soorten" tot geslachten en van deze laatste tot families, omdat daarbij van alle, voor elk type karakteristieke, niet-toevalige afwijkingen wordt geabstraheerd.

* * *

De veelvormigheid die wij bij *Draba verna* hebben leeren kennen, is ook bij gecultiveerde gewassen een algemeen verschijnsel, zooals reeds eene vluchtige beschouwing van onze graansoorten en vruchtboomen duidelijk maakt. Bekend is, dat La Gasca, in het begin der 19e eeuw, in de tarweaanplant van Le Couteur op het eiland Jersey niet minder dan 23 onderscheiden soorttypen herkende.

Men neemt wel eens aan, dat deze veelvormigheid het gevolg zou zijn van de cultuur, maar hechte gronden voor dit vermoeden zijn niet aan te voeren. Integendeel: het is veel waarschijnlijker, dat in de meeste gevallen de veelvormigheid der cultuurgewassen het noodzakelijk gevolg is van de veelvormigheid der wilde »soorten". Een krachtigen steun voor deze meening levert de geschiedenis van de cultuurplanten in zoover deze bekend is, en waarvan die der appelsoorten [1]) tot de meest interessante gerekend mag worden.

De verscheidenheid en groote verbreiding der appelsoorten moet tot in praehistorische tijden terugreiken; omtrent de vraag of de cultuur der appels van een enkele dan wel van meerdere typen is uitgegaan, is echter nog zeer weinig met zekerheid gebleken. Een feit is, dat Plinius reeds 43 soorten peren en 29 appels kende en dat Olivier de Serres in zijn

[1]) Ibid. p. 73—79.

Théâtre d'Agriculture, ongeveer ten jare 1600, 61 peren en 51 appels beschrijft. Nog een enkel gegeven leveren de Zwitsersche en middeleuropeesche paalwoningen. De hier in groote hoeveelheid gevonden resten van appelen — die gewoonlijk in twee helften gesneden en blijkbaar gedroogd waren — doen vermoeden, dat minstens twee soorten, eene grootere van 3 cM. en eene kleinere van 1.5—2 cM. middellijn als voedsel werden genoten. De kleine afmeting dezer vruchten komt ongeveer overeen met die der thans levende wilde soorten; zij schijnen daarbij eveneens vrij houtig van aard te zijn geweest.

Hoe het zij, alles schijnt erop te wijzen, dat reeds in oude tijden appels en peren eene zekere veelvormigheid vertoonden. Was deze polymorphie het resultaat eener lang voortgezette cultuur? Niets is minder waarschijnlijk; het ligt meer voor de hand aan te nemen, dat toen ter tijde de appelen — waarvan het gebruik thans zeker niet door velen als een genot zou worden beschouwd — in het wild werden verzameld. In elk geval kan men onder de hedendaagsche wilde appels zeer vele afzonderlijke typen of »elementaire soorten" onderscheiden; zij komen in de Europeesche bosschen, met uitzondering van die in het hooge Noorden, zeer verbreid voor. Al beperken zich de botanische verschillen tot enkele kleinigheden, zooals vorm en geaardheid der bladeren, toch valt eene duidelijke afwijking in geur, vorm en afmeting bij de vruchten niet te miskennen.

De Candolle en Darwin vertegenwoordigen eene richting, die deze verschillen als het gevolg van cultuur wil verklaard zien: de wilde soorten zouden niet anders dan verwilderde soorten zijn. Maar deze verklaring voldoet niet. Moge zij voor een enkel type misschien met de werkelijkheid overeenstemmen, zoo is zij toch niet voldoende gemotiveerd om in haar volle algemeenheid toegepast te kunnen worden. En de bespreking der fluctuaties zal ook reeds duidelijk genoeg hebben gemaakt, welk standpunt men heeft in te nemen ten aanzien van de vraag, of zelfs lang voortgezette teeltkeus tot fixeering van afwijkingen kan voeren. Daarbij is de onder-

vinding van den kweeker Van Mons, die in de eerste helft der vorige eeuw wel het grootste deel der beste appelsoorten in den handel heeft gebracht, met de bedoelde opvatting volkomen in strijd. Van Mons, die zich vooral verdienstelijk heeft gemaakt door zijne methode om nieuwe varieteiten te verkrijgen en te verbeteren, is van meening, dat het voortbrengen van een nieuwe handelsvarieteit onmogelijk is zonder de ontdekking van eene nieuwe wilde elementaire soort. De veredeling, die de vrucht vleezig en daardoor geschikt maakt voor verbruik, is slechts van ondergeschikte beteekenis. Het aroma, dat aan den appel zijne waarde geeft, is voor verbetering vatbaar, maar kan nooit door teeltkeus worden voortgebracht. Deze karakteristieke geur is het natuurlijk eigendom van iedere elementaire soort afzonderlijk. En Van Mons' bekende naspeuringen in de Ardennen hadden dan ook geen ander doel, dan onder de wilde soorten naar een nieuw aroma te zoeken en de gevonden plant door veredeling tot productie van genietbare vruchten op te kweeken.

Dit laatste werd in betrekkelijk korten tijd, na verloop van twee tot drie generaties bereikt. Uit groote zaadculturen der wilde soort werd het beste exemplaar gekozen en door enting op een volwassen boom tot spoedig vruchtdragen gebracht. Deze behandeling werd dan met het hierbij verkregen zaad zoo dikwijls herhaald tot het gewenschte resultaat bereikt was. Telkens weer bleek het, dat vorm, kleur, geur en smaak onveranderlijke gegevens zijn der natuur, waaraan door den kweeker slechts de grootte en vleezigheid kan worden toegevoegd. De lange reeks van gecultiveerde appels vindt men op deze wijze in de wilde typen of elementaire soorten terug, en hetzelfde geldt voor de peren, waarvan de verbetering echter gewoonlijk veel lastiger is en zes of meer opvolgende generaties vereischt.

* * *

Slechts van zeer enkele cultuurgewassen kan nu met eenige zekerheid worden aangenomen, dat zij onder het oog van den

mensch in nieuwe tijden zijn opgetreden. Dit geldt allereerst van de steriele of weinig zaad leverende varieteiten, die zich in het wild niet kunnen voortplanten, zooals sommige der beste peren en druiven, ananas enz. Maar daarnaast levert ook de kokosnoot een interessant voorbeeld.

Het is aan geen twijfel onderhevig, dat de kokosnoot [1]) van oudsher eene gecultiveerde plant is geweest. En dit is niet verwonderlijk, wanneer men zich het groote nut van deze plant vooral voor den eilandbewoner, in herinnering brengt.

»Van het vezelig vruchtvleesch worden touw, matten en tapijten vervaardigd, terwijl de daarbinnen gelegen harde schaal, aan een steel bevestigd, de diensten van een schepper bewijzen kan. Het aan de binnenzijde van de schaal vastzittende endosperm (kiemwit) kan gegeten worden en bevat zeer veel vette olie (kokosnoot- of klapperolie) dewelke, behalve voor huishoudelijk gebruik, ook voor de zeepfabricatie van belang is. Jonge vruchten zijn gevuld met een vloeibaar endosperm dat gedronken wordt en voor de bereiding van kerrie onmisbaar is. De middelnerven der bladslippen worden bij elkander gebonden om bezems te maken, en de gedroogde bladeren zoodanig aan elkander gevoegd, dat zij de pannen op de huizen kunnen vervangen" [2]).

Men vindt de kokospalm dan ook bijna altijd in de buurt van menschelijke woningen of op plaatsen, waarvan meestal met waarschijnlijkheid kan worden aangetoond, dat er eens menschen gevestigd zijn geweest. Zelfs is het ver van zeker, dat men in Zuid Amerika, waar de palmen dikwijls op grooten afstand van de kust in wouden worden aangetroffen, met oorspronkelijke vindplaatsen heeft te doen.

Het is natuurlijk, dat vooral in den Indischen Archipel, waar de kokosnoot van nog veel grooter belang is dan in Amerika, de cultuur van de palm niet is verwaarloosd geworden. Met groote opmerkzaamheid heeft men alle soorten van afwijkingen gade geslagen en ervan partij getrokken.

---

[1]) *Spec. a. Var.* p. 82 vv.

[2]) Oudemans en de Vries, *Leerboek der Plantenkunde* (2e dr.) II, 521.

Vandaar dat in de maleische landen niet minder dan 50 verschillende soorten van kokosnooten bekend zijn, die met verschillende botanische en locale namen worden aangeduid. Ook hier vinden wij weer eene heele reeks constante en scherp onderscheiden typen terug, waaraan men noodzakelijk een gemeenschappelijken oorsprong moet toeschrijven. Maar wanneer zullen deze typen zijn ontstaan: vóór of na het begin der cultuur?

Eerst iets over de verspreiding van den palm: men vindt dien overal langs de kusten der tropische landen; slechts in de Afrikaansche en Australische kuststreken ontbreekt de kokosnoot over lange afstanden. Overwegingen van verschillenden aard brachten Cook tot de conclusie, dat er zeer weinig grond bestaat voor de poëtische opvatting, dat de plant zich zou hebben verspreid doordat de noten met de zeestroomingen wegdreven en zoo verlaten, naakte eilanden voor een verblijf van menschen geschikt zouden hebben gemaakt. Als men bedenkt, dat het uitplanten der noten binnen enkele weken na het rijp worden met de noodige omzichtigheid moet geschieden, dat b.v. bij te groote vochtigheid licht rotting intreedt, dan lijkt de waarschijnlijkheid klein, dat noten, die eenigen tijd op zee hebben rondgezwalkt, gunstige voorwaarden tot hunne ontwikkeling zullen vinden. Niet alleen dienen zij — binnen een bepaalden tijd — hoog genoeg op het strand te worden geworpen om van eene verdere aanraking met het zeewater verschoond te blijven, zij moeten ook tegen de schadelijke inwerking der brandende zonnestralen worden beschut. En zoo is er meer. In elk geval kan het bezit van de dikke, vezelige bast, die zoo bijzonder geschikt zou zijn om de noten drijvende te houden en tegen de schadelijke werking van het zeewater te beschermen, veel eerder en meer ongedwongen in verband worden gebracht met de groote hoogte, van waar de noten, na rijping, omlaagvallen.

Dit alles zou spreken ten gunste van de opvatting, dat de kokosnoot door den mensch zou zijn verspreid. Maar een veel krachtiger argument levert het door Cook aange-

voerde feit, dat van ± 30 geslachten en 200 soorten van palmen, die met de kokosnoot tot eene zelfde familie behooren, deze laatste de eenige is, die in Azië en de Maleische Archipel voorkomt, terwijl er geen reden kan worden aangevoerd, waarom zich andere leden van dezelfde groep daar niet eveneneens hadden kunnen vestigen. De eenige aanneembare verklaring schijnt deze te zijn, dat alleen de kokosnoot, om hare groote nuttigheid, door den mensch van Amerika naar Azië werd overgebracht. Dit had waarschijnlijk reeds in voorhistorischen tijd plaats en men mag aannemen, dat de ruim vijftig elementaire soorten van kokosnoten, die men thans in den Indischen Archipel aantreft, voor verreweg het meerendeel eerst na die overbrenging zijn ontstaan.

* * *

Het feit nu, dat de boven besproken »elementaire soorten" in bijna alle organen van elkaar onderscheiden zijn, heeft ten gevolge, dat zij elk door een afzonderlijken, willekeurig gekozen naam moeten worden aangeduid, terwijl de varieteiten door een zeer bepaald adjectief meestal voldoende kunnen worden gekarakteriseerd. Sluit men die varieteiten uit, welke een hybridischen oorsprong hebben, dan blijkt, dat zij in twee belangrijke punten van de elementaire soorten afwijken. Zooals wij reeds zagen, onderscheiden zich de varieteiten in de meeste gevallen slechts door één enkel kenmerk van de oorspronkelijke soort, maar niet zelden omvatten de verschillen eenige factoren meer, waarvan b.v. de *dwerg*varieteit van de *wit*bloemige ridderspoor een voorbeeld oplevert. Op de tweede plaats dient de aandacht er op gevestigd, dat deze kenmerken, waardoor zich de varieteiten van hun »soort" onderscheiden, in lange reeksen van soorten telkens weer terugkeeren. Bijna elke plantensoort met roode of blauwe bloemen bezit ook eene witte varieteit; zeer vele soorten hebben varieteiten met dubbele bloemen, bonte blaren en dwergvormen. Vandaar dan ook dat bij de namen van varieteiten zich adjectiva als alba, inermis, canescens etc. telkens weer herhalen.

De Linnésche »soort" omvat dus, nog eens, twee geheel verschillende zaken. Soms is de soort eene typische, werkelijk bestaande vorm, waaruit door eene enkele, eenvoudige verandering varieteiten kunnen worden afgeleid. Bij eene opsomming der tot zulk eene »soort" behoorende vormen wordt de naam van de soort, de species, als eerste (A) bovenaan geplaatst; daarop volgen de namen der varieteiten in alphabetische volgorde of gerangschikt volgens den graad van verschil.

Maar daarnaast zijn er Linnésche »soorten" die in werkelijkheid collectiefsoorten zijn. Het is onmogelijk hierbij primaire van secundaire vormen te scheiden; alle typen zijn volkomen gelijkwaardig. Hier is de »soort" geen werkelijk bestaande vorm, maar eene abstractie van alle saamgevatte typen, van alle »elementaire" soorten.

Volgens De Vries moet de tegenstelling tusschen elementaire soorten en varieteiten hierop worden teruggevoerd: dat de karaktertrekken, waardoor zich deze eerste onderling onderscheiden, voor ons in den regel nieuw zijn, terwijl zij ons bij de varieteiten — om hun relatieven ouderdom en de algemeenheid van hun voorkomen — meer bekend toelijken [1]).

Men heeft in den tuinbouw zoo dikwijls het ontstaan van varieteiten waargenomen, dat men ook in andere groepen hunne systematische verwantschap tot de soort uit eene genetische betrekking mag verklaren. Op twee verschillende wijzen kan nu eene varieteit uit eene soort zijn ontstaan.

Allereerst door verlies van een bepaald kenmerk, dat in de soort aanwezig is. Hiernaast staat eene wijze van ontstaan, die baseert op den regel der algemeenheid van het varieteitskenmerk. Het kan namelijk gebeuren, dat een kenmerk ontbreekt in eene zekere soort a, maar aanwezig is in eene andere soort b. Wanneer nu uit soort a een vorm mocht voortkomen, die in het bezit blijkt te zijn van de bedoelde eigenschap, welke tot op dat oogenblik ontbrak, dan is het duidelijk, dat ook deze vorm als varieteit moet worden aan-

[1]) Ibid, p. 141.

gemerkt. Alleen, terwijl de varieteit in het eerste geval ontstond door *verlies*, werd zij in het tweede geval door *aanwinst* van eene eigenschap geboren. Zooals wij nader zullen zien, zijn nu zoowel dit verlies als die aanwinst schijnbaar, aangezien daarbij het betroffen kenmerk slechts van actieven in latenten toestand en omgekeerd zijn overgegaan.

Ontstaat nu eene elementaire soort uit een bepaalden vorm, dan wordt, in tegenstelling met het voorgaande, een geheel nieuw kenmerk toegevoegd aan die, welke in de plant aanwezig waren.

SLUIMERENDE EIGENSCHAPPEN.

Alvorens er toe over te gaan het vraagstuk der latentie van kenmerken bij de varieteiten te bespreken, dient even te worden opgemerkt, dat men zich deze laatste niet als morphologische, maar als physiologische eenheden heeft te denken. Als zoodanig aanwezig in alle deelen van het organisme, kunnen zij zich onder bepaalde omstandigheden overal uiten, waar daartoe gelegenheid bestaat.

Het is nauwelijks noodig bij het feit der latentie zelf lang stil te staan. Bij vele planten wijken de eerste bladeren, die zich dadelijk na de ontplooiing der zaadlobben ontwikkelen, sterk af van die, welke de volwassen plant bezit. Bij de Nieuw-Hollandsche acacias, waar men in volwassen toestand de bladeren door bladachtig verbreede bladstelen ziet vervangen, is de jeugdige plant in het bezit van normaalgevinde bladeren. Het vermogen, deze bladeren voort te brengen, waardoor de jonge plant den schijn aanneemt dichter bij het type der verwante soorten te staan dan het volwassen exemplaar, blijft dus gedurende het geheele leven latent en komt slechts in de prille jeugd tot uiting.

Dat er in bijna elk deel van de plant eigenschappen moeten sluimeren, blijkt uit de z.g toevallige of adventiefknoppen. Wanneer eene plant oudere takken verliest of anderszins gehavend wordt, ziet men dikwijls knoppen tot ontwikkeling komen, die op verschillende, willekeurige plaatsen

van den cambiumring ontstaan, doordat de cellen een meristematischen bult opwerpen, waaruit de nieuwe spruit te voorschijn dringt. Uit deze toevallige knop kunnen zich nu wortels, takken, bladeren en bloemen ontwikkelen, zoodat in het weefsel, dat de knop voortbracht, diezelfde eigenschappen moeten hebben gesluimerd, alzoo latent moeten zijn geweest.

Evenals nu tijdens het leven van eene plant eigenschappen in latenten toestand kunnen overgaan, om op bepaalde tijdstippen of onder den invloed van bepaalde uitwendige prikkels weer actief te worden, zoo is ook het latent en weer actief worden van kenmerken in de levensgeschiedenis van soorten en varieteiten geen ongewoon verschijnsel. Alleen schijnt daarbij van eene bepaalde periodiciteit geen sprake te zijn, en ook is het niet mogelijk dergelijke »systematisch-latente" eigenschappen kunstmatig uit hun sluimering op te wekken.

* * *

Beperken wij ons allereerst tot die varieteiten, welke door verlies van een kenmerk zijn ontstaan, dan blijken meerdere feiten ten gunste eener zoodanige systematische latentie te spreken. Voor alles zijn het de verschijnselen van waar atavisme, zooals die aan den dag treden bij een nieuw type van groene dahlia[1]).

Bij de gewone groene dalia ziet men de plaats der normale bloemkorfjes ingenomen door groene schutbladeren, welke zich uit de schubben van den bloembodem hebben ontwikkeld en die, bosvormig samengevoegd, den vorm der normale hoofdjes nabootsen. De nieuwe typen van groene dahlia kenmerken zich nu door eene verlenging der as van het bloemhoofdje, welke uitgroeit tot een langen, geschubden steel van eenige c.m. lengte. Deze stelen groeien langen tijd achtereen door en sterven meestal zonder iets anders dan groene, vleezige schubben te hebben voortgebracht.

De nieuwe groene dahlia ontstond eenige jaren geleden

---

[1]) Ibid. p. 229 vv.

tegelijk uit twee verschillende varieteiten in de kweekerij van Zocher & Co. te Haarlem. De eene moederplant was eene donker carmijnroode dubbele varieteit met witte spikkels op de straalbloemen, de andere eene dubbele varieteit met bleek oranje-gele hoofdjes. De groene varieteit, die uit het zaad der roodbloemige plant was opgegroeid, werd aan De Vries afgestaan en in zijn tuin verder gecultiveerd, terwijl de andere in de kweekerij achterbleef. De beide groene typen, die onderling niet waren te onderscheiden, hielden zich geheel constant tot in den zomer van 1903. Toen keerden beiden tot de genoemde moedervormen terug; naast de vele geschubde stelen brachten de planten een betrekkelijk groot aantal normale bloemen voort, en ook overgangen ontbraken niet, doordat sommige stelen in een klein, bontgekleurd bloemhoofdje eindigden. Daarbij herhaalde de groene dahlia, zooals te verwachten was, bij De Vries het kenmerk der roode, in de kweekerij dat der oranje-gele varieteit. Dit kan men slechts aldus verklaren, dat in de groene typen de eigenschappen der eigen moederplant al dien tijd op eene of andere wijze verborgen zijn gebleven; van een verlies in den strikten zin des woords kan hier geen sprake zijn geweest.

Ook dit feit spreekt ten gunste van de te verdedigen opvatting, dat de eigenschap, welke door eene zoodanige »retrogressieve" verandering verloren gaat, niet geheel verdwijnt, maar nog in sporen aanwezig is. Vele witte varieteiten van gekleurde bloemen, die op het eerste gezicht zuiver wit lijken, vertoonen, wanneer men groote bedden ermede vol ziet staan, min of meer duidelijk lichte kleurschakeeringen. Deze lichte tinten komen overeen met de kleur der oorspronkelijke soort; zij zijn b.v. blauwachtig in viooltjes en spelen in het rood bij phlox. De oorspronkelijke kleur is blijkbaar niet geheel verdwenen; zij vertoont zich in sommige deelen der witte bloemen soms zeer duidelijk, zooals bij sommige witte rozen aan de buitenzijde der bloembladen en bij het viooltje op de spoor.

Het heeft dienovereenkomstig allen schijn, dat latentie geen absolute eigenschap is en bijgevolg aan de wetten der fluctu-

eerende variabiliteit onderworpen zal zijn. Proeven bevestigen de juistheid van deze opvatting. Men kan werkelijk, door eene groote hoeveelheid zaad van eene witte varieteit uit te zaaien,bloemen vinden met eene vrij duidelijke kleurschakeering. Zaait men het zaad van deze extremen opnieuw uit, en herhaalt men dit eenige keeren, dan wordt de kleur reeds spoedig veel duidelijker. Wel komt het niet zoover, dat de oorspronkelijke donkere tint terugkeert, maar men kan er toch in slagen, de lichte schakeering zoodanig te versterken, dat elke twijfel aan de onderlinge indentiteit is uitgesloten. Een overeenkomstigen »sub-latenten" toestand van eigenschappen vindt men bij vele retrogressieve varieteiten. Dit bewijzen de stekelige vruchten van den doornloozen doornappel even duidelijk als de haren, die spaarzaam op onbehaarde varieteiten voorkomen en aan het normale kenmerk der oorspronkelijke soort herinneren.

Nog eene omstandigheid spreekt voor het aannemen eener systematische latentie. Zij is deze, dat sommige planten nu en dan in het bezit blijken van kenmerken, die, eens het eigendom der voorouders, later zijn verloren gegaan of liever, zijn onzichtbaar geworden. Naast de hierboven genoemde heterophylle acacia levert ons de roode klaver een uit vele voorbeelden. Zooals bekend, neemt de klaver in het natuurlijk systeem eene plaats in onder de vlinderbloemigen, die in het algemeen gevinde bladeren dragen; de klaver zelf bezit een drieblad. Nu kan het middelste der drie schijfjes min of meer gesteeld zijn, zooals dat bij gevinde bladeren gewoonlijk voorkomt, maar ook vindt men het, in andere gevallen, gelijk de beide zijblaadjes zittend op den bladsteel bevestigd.

Terwijl nu overwegingen van zuiver systematischen aard de afstamming van de klaver uit gevindbladige voorouders waarschijnlijk maken, leveren eenige bevindingen bij eene varieteit van roode klaver, die soms in het wild voorkomt *(Trifolium pratense quinquefolium)* daarvoor een krachtigen steun. De genoemde varieteit kenmerkt zich door het bezit van vijf- in plaats van drie blaadjes, en dit aantal wisselt daarenboven tusschen drie en zeven. Zij draagt tevens niet

zelden enkele of meerdere gevinde bladeren en herhaalt zoodoende min of meer volkomen het voorouderlijk type, dat in den loop der jaren verloren is gegaan. En daarmede levert de plant een waardevol argument voor de opvatting dat het karakter der gevindbladige vormen — waaruit de klaver door vereenvoudiging van den bladvorm ontstond — niet geheel verloren ging, maar slechts in sluimerenden toestand werd overgevoerd.

* * *

Wij kunnen hiermede van de eerste groep van varieteiten afstappen en overgaan tot die, welke door *aanwinst* van eene eigenschap zijn ontstaan. Het is onwaarschijnlijk, dat bij deze laatste de oorspronkelijke soort een geheel nieuw kenmerk heeft voortgebracht; met meer grond kan de verandering aan het ontwaken van eene latente eigenschap worden toegeschreven. In overeenstemming met het principe van de algemeenheid der variëteitskenmerken kunnen deze latende eigenschappen aan groote groepen van soorten gemeen zijn. Het is intusschen te verwachten, dat het opnieuw actief worden van sluimerende eigenschappen niet zoo licht zal plaats grijpen als het omgekeerde proces, en vandaar dan ook, dat positieve veranderingen, als hier bedoeld, lang niet zooveel voorkomen als de reeds besproken negatieve. Voorbeelden van varieteiten die langs positieven weg ontstaan zijn, leveren o. a. roode varieteiten van witte bloemen, die echter zeldzaam zijn; de roode — of door sterke ophooping van het roode pigment zwart lijkende — varieteiten van rijst, gerst en haver en vooral de bekende varieteiten met roode bladeren, waarvan wij even de bruine beuk en de bonte hazelaar noemen.

Een enkel woord over de roode bladeren. De meeste planten bezitten de eigenschap in hunne bladeren een rood pigment te kunnen voortbrengen, maar geven hiervan gedurende den geheelen zomer geen blijk. Eerst in den herfst, tegen den tijd dat de bladeren gaan vallen, ziet men sommige soorten eene prachtig roode kleur aannemen, zooals de wilde wingerd. Dat echter de genoemde eigenschap in de planten voortdurend — zij

het ook in latenten toestand — aanwezig moet zijn, wordt niet alleen hierdoor waarschijnlijk gemaakt, dat b. v. de eiken ook in het voorjaar roode bladeren voortbrengen, maar het wordt onweerlegbaar bewezen door het feit, dat de roode kleur gemakkelijk door uitwendige prikkels kan worden te voorschijn geroepen. Beschadigt men b. v. een groen eikeblad, dan zal men kunnen waarnemen dat de weefsels zich om de wond heen, en vooral aan de bovenzijde, diep rood kleuren. Een mooier voorbeeld nog levert eene drijvende waterplant, *Azolla Caroliniana*, die onder den invloed van licht en koude eene roode, onder dien van schaduw en warmte eene zuiver groene kleur aanneemt. Het geslacht *Azolla* omvat slechts tropische en sub-tropische soorten, maar een enkel type: *A. filiculoides*, woekert sedert vele jaren ook in ons land op de slooten voort, die het in den laten zomer met een roodachtig kleed overdekt.

Bij eene roodbladige varieteit nu komt de eigenschap, het roode pigment voort te brengen, onafgebroken, en door geen uitwendige omstandigheden merkbaar beïnvloed, tot uiting. Het ontstaan van eene zoodanige varieteit kan dus worden verklaard door de activeering van een kenmerk, dat reeds te voren in latenten toestand aanwezig was, en dit geschiedt onafhankelijk van elk kunstmatig ingrijpen. Een kenmerk uit den sluimerenden toestand wakker roepen kan men evenmin als het omgekeerde; de natuur maakt de varieteiten, niet de mensch.

Nog een belangrijken steun voor de opvatting, dat varieteiten langs positieven weg ontstaan door het actief worden van een aanwezig latent karakter, leveren de gekleurde varieteiten van witte bloemen. Zooals Hildebrand heeft aangetoond worden roodbloeiende varieteiten door eene witte soort bijna nooit voortgebracht, tenzij in hetzelfde geslacht of — in enkele zeldzame gevallen — in een zeer nauw verwant genus roodbloeiende soorten worden aangetroffen. Ook dit spreekt er voor, dat de roode bloemkleur latent in de witte soort aanwezig was en dat zij in de roode varieteit niet voor het eerst, doch slechts opnieuw aan den dag komt. En op dezelfde wijze gaat met de zeldzaamheid van het voorkomen van blauw bloeiende

soorten samen, dat ook blauwe varieteiten van witbloemige soorten tot de groote uitzonderingen behooren.

RETRO- EN DEGRESSIEVE VARIETEITEN.

Tot nadere toelichting van bovenstaande theoretische beschouwingen zullen wij uit beide groepen van varieteiten nog enkele voorbeelden bespreken.

Zooals bekend, vertoonen de meeste composieten — meer bepaald tubulifloren — op hunne bloemhoofdjes twee verschillende soorten bloemen: meestal omgeeft, zooals bij de zonnebloem, madeliefjes, distels, een krans van straalbloemen de centraal gelegen schijfbloemen. Maar niet zelden ook ontbreken deze stralen, zooals bij de reinvaar (*Tanacetum vulgare)* en sommige artemisia's, terwijl in het geslacht der goudsbloemen (*Bidens*) beide typen vertegenwoordigd zijn [1]). Men neemt nu het verschijnsel waar, dat de soorten *Bidens cernua* en *B. tripartita*, die geen straalbloemen bezitten, soms met eenen krans van lintbloemen optreden, terwijl anderzijds van *B. leucantha*, die juist om hare mooie witte stralen gekweekt wordt, eene varieteit bekend is, die deze laatste volkomen mist. In het eerste geval heeft men dus met eene positieve, in het tweede met een negatieve verandering te doen. En het is nauwelijks noodig erbij te voegen, dat de nieuw-geboren varieteiten geheel constant zijn en niet tot het type der moedersoort terugkeeren.

* * *

In het algemeen genomen kunnen bij het ontstaan van varieteiten langs negatieven weg zeer verschillende eigenschappen en organen verdwijnen. Wij noemden reeds het verlies der roode of blauwe bloemkleur, waarvan witte hyacinten en tulpen, witte vergeet-mij-nietjes enz. verdere voorbeelden opleveren.

»Van perziken kent men onder den veelbelovenden naam

---

1) Op. cit. p. 131.

van nectarinen eene varieteit, die zich alleen door het gemis van het dons op de vrucht onderscheidt; de schil is hier glad en glanzend. Maar onbehaarde varieteiten komen van zeer talrijke gekweekte of wilde soorten van planten voor. Evenzoo kunnen de doorns en stekels ontbreken. Zoo draagt de hollandsche spinazie ronde zaden in plaats van die welbekende, in drie of vier scherpe punten uitloopende zaadjes der gewone soort. Zoo kent men een paardekastanje zonder stekels op de vruchten, en heeft men zelfs van den doornappel eene ongewapende varieteit. Ook de Acacia onzer parken komt nu eens met en dan weer zonder doorns voor" [1]).

Het verlies van bloembladen vinden wij bij *Nigella,* het ontbreken van meeldraden bij *Hortensia* en de Geldersche roos *(Viburnum opulus)*; zelfs de heele bloem zagen wij bij de groene dahlia verdwijnen. Het ontbreken der voortplantingsorganen voert tot steriele varieteiten, zooals bij sommige dubbele bloemen, die meeldraden en stampers missen en hare verdubbeling hieraan danken, dat de as onafgebroken kroonbladeren produceert tot zij is uitgeput. Blijft hierbij de as kort, dan ontstaat er eene rozet, zooals bij vele anemonen, dubbele varieteiten van wilde boterbloemen enz.; groeit de as echter uit, zooals bij eene witte leliesoort, dan neemt de bloem de gedaante aan van eene spil, welke met bloembladen is bezet.

Men kent eene varieteit van de spar, die het vermogen mist zijtakken te vormen en zich dientengevolge voordoet als eene 3—4 meter lange staak, die slechts op de laatste scheut naalden draagt; een dergelijken takloozen vorm kent men ook van de maïs. Deze vormen brengen geen bloemen voort en zijn dus steriel, maar ontstaan van tijd tot tijd uit normaal zaad.

Het is voor ons doel onnoodig de reeks voorbeelden nog langer te maken; alleen is het interessant hier even aan toe te voegen, dat ook de bekende pyramidale en treurvormen, die bij zoo verschillende soorten van heesters en boomen worden aangetroffen, tot de verlies-varieteiten moeten worden gerekend.

Tijdens den groei doen in het algemeen op takken en

---

[1]) Hugo de Vries, *Onze Eeuw*, 1902, blz. 336.

stengels vier groote factoren hun invloed gelden: de geotropie en heliotropie, die ze doet reageeren op de zwaartekracht en het licht, en daarnaast de epinastie en hyponastie, die van inwendige oorzaken afhangen en het vermogen beteekenen van bilaterale organen om de bovenzijde convex dan wel concaaf te krommen.

Treurvormen, zooals men die bij de esch, sommige wilgen en tuinplanten *(Sophora Japonica)* aantreft, ontstaan doordat de zijtakken de eigenschap verloren hebben omhoog te groeien; de zeer lange takken zijn daartoe te slap [1]). Bij de pyramidale vormen van de eik, olm, bastaard-acacia *(Robinia pseudacacia)* enz. ontbreekt de neiging om in horizontale richting te groeien; de takken rijzen steil omhoog en vertoonen zoo in zekeren zin het tegengestelde van de treurvormen; daarbij verliezen de takken hunne bilaterale symmetrie en gedragen zich als gewone stammen. Zeer kenschetsend is, dat overgangen tusschen normale en pyramidale of treurvormen niet zijn aan te wijzen; deze varieteiten ontstaan door één enkelen stap uit het normale type, zoodat het uitwendig zoo groote verschil aan het verlies van slechts ééne enkele eigenschap kan worden toegeschreven.

* * *

Wij kunnen nu overgaan tot die varieteiten, welke door aanwinst van eene eigenschap, juister gezegd, door ontwaking van een sluimerend kenmerk zijn ontstaan, en die meestal niet zoo gemakkelijk te herkennen zijn als de besproken retrogressieve of verlies-varieteiten. Onder de tuinvarieteiten behooren daartoe de z.g. inconstante typen, die eene ongewone variabiliteit als onveranderlijke eigenschap bezitten. Zij vormen als het ware zijdelingsche afwijkingen van den stamboom, die niet bijdragen tot den eigenlijken vooruitgang en evenmin aan achteruitgang doen denken; vandaar dat zij met den naam van degressieve varieteiten worden aangeduid. Hun groote variabiliteit bemoeilijkt zeer de waarneming. Zij komen niet ineens volkomen ontwikkeld te voorschijn, zooals de elemen-

[1]) Op. cit., p. 135 vv.

taire soorten en de retrogressieve varieteiten, maar zij vertoonen bij hun ontstaan het nieuwe kenmerk eerst in een begin van ontplooiing. Dat er echter eene nieuwe varieteit gevormd is, wordt bewezen door het feit, dat men thans dit kenmerk door isoleering en cultuur binnen korten tijd tot normale ontwikkeling kan brengen, hetgeen vóór het optreden der kleine zichtbare verandering onmogelijk was. In het algemeen zien wij bij de degressieve varieteiten het gemiddeld type varieeren tusschen twee extremen, die elk door een constanten, òf bestaanden òf hypothetischen, vorm vertegenwoordigd worden. Het is alsof de groote variabiliteit het gevolg is van een strijd tusschen twee kenmerken, die beide aanwezig zijn en elkaar uitsluiten, en waarbij het overwicht van het eene op het andere door uitwendige omstandigheden wordt bepaald.

Wij herinneren eraan, dat bij de degressieve varieteiten het atavisme, dus de latentie van kenmerken, eene groote rol speelt. Het optreden van eene anomalie, zooals van meerschijvige bladeren bij de klaver, bekervormig opgerolde bladeren bij de linde enz., spreekt voor het aanwezig zijn van eene eigenschap in latenten toestand. Nu is deze toestand in verschillende gevallen niet dezelfde [1]).

Het kan namelijk allereerst gebeuren, dat de anomalie zeer zelden optreedt, en wel zoo zelden, dat men niet genoeg materiaal verzamelen kan voor eene curve. Men heeft dan te doen met eene werkelijk-latente eigenschap, die niet door cultuur tot verdere ontplooiing kan worden gebracht.

Daarnaast komen echter gevallen voor, waarbij het optreden der anomalie wel voor graphische samenstelling vatbaar is. Zaait men het zaad der anomale exemplaren uit, dan ziet men, dat de afwijking zich bij de jonge planten herhaalt. Intusschen kan men hier weer tusschen twee gevallen onderscheiden, al naarmate de anomalie weinig ontwikkeld blijft en slechts van tijd tot tijd in enkele of meerdere planten te voorschijn treedt, dan wel spoedig in graad van ontwikkeling toeneemt en zich in steeds meer individuen openbaart.

---

[1]) *Die Mutationstheorie*, I, S. 422 vv.

De toestand der eigenschap wordt bij de eerste dezer twee groepen als semi-latent aangeduid; de anomalie wordt hierbij door selectie verbeterd, maar niet belangrijk versterkt. De semi-latente eigenschap vertoont, in verbinding met het antagonistische, actieve kenmerk, eene halve curve, die door selectie in eene twee-beenige overgaat, welke niet merkbaar ten opzichte van den top der halve curve verschoven is.

Daarnaast staat het geval, dat door cultuur in den loop van weinige generaties een erfelijk ras ontstaat, dat met betrekking tot het kenmerk sterke fluctuatie vertoont en duidelijk afhankelijk blijkt te zijn van uitwendige omstandigheden. De eigenschappen vertoonen, statistisch onderzocht, eveneens halve curven, daar zij als minus-varianten — d. w. z. in geringen graad van ontwikkeling — worden aangetroffen. Door isoleering en verbetering kan men deze echter gemakkelijk in eene twee-beenige curve doen overgaan die een nieuwen top bezit; men heeft dan een erfelijk ras verkregen, dat zich zonder verdere selectie in stand houdt.

De voorgaande beschouwingen voeren tot het volgend schematisch overzicht van de gevallen van wisselwerking tusschen twee antagonistische kenmerken; onder ras wordt hier verstaan een erfelijke vorm.

Groep.	De normale eigenschap zij:	De anomalie zij:	
I.	Actief.	Latent.	Normale, oorspronk. soort.
II.	Actief.	Semilatent.	halfras.
III.	Beide houden elkaar ongeveer in evenwicht.		Tusschenrassen middenras.
IV.	Semilatent.	Actief.	.....
V.	Latent.	Actief.	Constante varieteit van I.

Uit deze tabel wordt ook duidelijk, waarom men hier kan spreken van zijdelingsche afwijkingen. De typen vertegenwoordigen geen nieuw kenmerk, maar schommelen eenvoudig tusschen twee extremen: tusschen de normale soort (I) en de

daarvan afgeleide constante varieteit (V); zij dragen op deze wijze vooral bij tot den vormenrijkdom in het plantenrijk. Dit geldt inzonderheid voor de middenrassen (III) waartoe de tallooze varieteiten met bonte bladeren, gestreepte of gevulde bloemen, gevulde bloemhoofdjes der composieten, de *formae cristatae* der varens, de pistilloïde papaver enz. worden gerekend.

Nu is de reeks van eindtypen en tusschenrassen, zooals die in bovenstaande tabel is aangegeven, gewoonlijk niet zonder hiaat aanwezig. Terwijl de vierde groep slechts theoretisch belang heeft, ontbreekt in de rij der overige groepen nu deze dan weer die vorm; soms kent men geen tusschenrassen, terwijl in andere gevallen de zuivere eindtypen ontbreken. Zoo ontbreekt de constante varieteit bij de volgende twee klaversoorten en de akker-chrysanthemum, die wij later alle drie bij de bespreking der degressieve mutaties nader zullen ontmoeten.

Soort.	Halfras.	Middenras.
Trifolium pratense.	.....	T. p. quinquefolium.
» incarnatum.	T. i. quadrifolium.	.....
Chrysanthemum segetum.	Ch. s. grandiflorum.	Ch. s. plenum.

Wij moeten ons hier beperken tot het voorbeeld der bonte bladeren en gevulde bloemen; van de verschillende typen, die daarbij mogelijk zijn, geeft volgende tabel een overzicht. Ook hier is van de vierde groep geen voorbeeld bekend.

Groep.	Bonte bladeren.	Gevulde bloemen.
I.	Groen.	Enkelvoudig.
II.	Zelden bont.	Enkele petaloïde meeldraden.
III.	Bont. (Var. variegata).	Gevuld. (Var. plena).
V.	Geel of wit. (Var. aurea).	Uitsluitend bloembladen. (Var. petalomana).

Voor den tuinbouw is ook hier weer de tweede groep van geen belang, wel echter de derde, het middenras. Allereerst een woord over de gevulde bloemen. Die, welke hier bedoeld zijn, ontstaan door de verandering der meeldraden in bloembladen, »en deze omzetting kan een of meer of alle meeldraden betreffen, en in elken meeldraad van een kleine bladachtige verbreeding van het steeltje tot een algeheele vervanging door een volledig bloemblad stijgen. Alle tusschenvormen komen voor, soms in dezelfde bloem, dikwijls op dezelfde plant en vooral in den loop van het jaar, met de wisseling der jaargetijden. Een dubbele bloem kan zoo sterk gevuld zijn, dat men de soort niet meer herkennen kan, waartoe zij behoort, vooral als de kleur niet meehelpt. Dubbele viooltjes en dubbele Oost-Indische kers hebben het type hunner soorten nagenoeg geheel ingekort, dubbele begonia's en dubbele gardenia's zijn slechts aan bijkenmerken te herkennen en op ongekleurde afbeeldingen zijn vele dubbele bloemen nagenoeg geheel gelijk" [1]). Het antagonisme bestaat hier in de gedeeltelijke vervanging der meeldraden door bloembladen; bij de dubbele bloemhoofdjes der composieten — zooals bij de dubbele chrysanthen en goudsbloemen — in de vervanging der buisbloemen door lintbloemen. Een merkwaardig voorbeeld leerden wij ook in de pistilloïde papaver kennen, waar de meeldraden gedeeltelijk in stampers overgingen.

Tot de degressieve afwijkingen rekent men verder de vele andere monstrositeiten, zooals klemdraai, verbreede stengels (fasciaties), bekers, pelorische bloemen en zoo meer. Zeer algemeen zijn ook de bonte bladeren, die het kenmerk van deze groep van varieteiten, de inconstantheid, in buitengewonen graad vertoonen. Men vindt hier alle mogelijke overgangen tusschen zuiver groen en zuiver geel of wit in de meest uiteenloopende teekeningen. Vooral komt bij deze middenrassen de neiging tot atavisme, om dus tot de oorspronkelijke groene kleur terug te keeren in bladeren, takken, als uit zaad, sterk tot uiting. Dit leidt o. a. tot de bekende

---

[1]) *Onze Eeuw*, 1902, bl. 339.

takvariatie, waadoor zich aan bonte hulsten, eiken, beuken enz. zuiver groene takken ontwikkelen. En ook de paardekastanje levert ons een mooi voorbeeld. Toen de bonte paardekastanje uit de mode begon te raken, snoeide men elk jaar de bonte takken weg en liet de groene staan. De schijnbaar groene boom verloochent echter zijn waren aard niet, door elk jaar opnieuw enkele bontgevlekte, bijna zuiver witbladige takken voort te brengen, die vreemd bij de omringende afsteken.

Uit het bovenstaande blijkt dus, dat de inconstante varieteiten schommelen tusschen twee constante uitersten, die door de oorspronkelijke soort en de afgeleide varieteit gegeven zijn en welke zij niet kunnen overschrijden. De zuivere eigenschap van de soort is daarbij met de eigenaardigheid van de varieteit dusdanig gecombineerd, dat de eene de andere uitsluit of tot op zekere hoogte wijzigt. Daardoor kunnen zij zich niet naast elkaar in hetzelfde deel eener plant geheel ontplooien, waarvan de groote inconstantheid het gevolg is. Wat nu den terugkeer betreft tot de normale soort, zooals wij die bij de takvariatie der bonte boomen en heesters hebben ontmoet, deze terugkeer betreft alleen het uiterlijk der plant, niet het wezen. Want terwijl de oorspronkelijke soort uit knoppen of uit zaad steeds weer haar eigen type herhaalt, brengen de atavisten altijd weer gedeeltelijk tusschenvormen voort. Dit blijkt b.v. bij de gestreepte leeuwenbek (*Antirrhinum majus luteum rubro-striatum*), eene zeer bekende inconstante varieteit. De roode strepen op de gele bloemen varieeren zeer sterk in breedte; van af bijna zuiver gele grensvormen kan men alle mogelijke overgangen vervolgen aan bloemen, die met breede, roode sectoren prijken. En daarnaast vindt men zuiver roode bloemen, die tot de zuiver roode soort schijnen te behooren. Dit wordt echter weersproken door het feit, dat uit het zaad dezer atavisten weer deels roode, deels gestreepte bloemen voortkomen; de terugkeer tot de roode soort is dus slechts schijnbaar. Houdt men intusschen rekening met het percentage der roode bloemen, die uit het zaad dezer atavisten opgroeien, dan

wordt het wel waarschijnlijk, dat de scherpe grens, die in normale omstandigheden de tusschenrassen scheidt, hier bij uitzondering is overschreden geworden en het middenras in de roode bloemen tot het halfras is teruggekeerd [1]).

* * *

Vatten wij het gezegde in het kort samen, dan blijkt allereerst, dat de onderscheiding tusschen elementaire soorten en varieteiten geheel in overeenstemming is met den ouden regel, dat geen vorm op grond van één afwijkend kenmerk tot »soort" kan worden verheven. De elementaire soorten toch vertoonen onderling verschillen in bijna alle organen, terwijl de varieteiten, zoowel die langs positieven als die langs negatieven weg zijn ontstaan, door één enkel of zeer enkele verschilpunten ten opzichte van elkaar zijn te karakteriseeren. Deze elementaire soorten en varieteiten omvatten nu, wanneer men de hybriden uitsluit, alle vormen van het geheele plantenrijk. Daar de hybriden in het natuurlijk proces der ontwikkeling van geen belang zijn en hun beschouwing ons hier te ver zou voeren, laten wij ze verder buiten bespreking; wij zullen ons dus alleen beperken tot de zuivere typen. En nu doet zich de vraag voor: hoe zijn al die typen ontstaan?

Het fixisme viel met het geloof aan de onaantastbaarheid van het soortbegrip en sedert drong de afstammingsleer overal door als het eenig logisch stelsel. De groote rijkdom van levende en uitgestorven vormen wordt thans niet meer beschouwd als gesplitst in onafhankelijk van elkaar voortgebrachte kleinere groepen, die, successievelijk opgetreden of geschapen, gedurende de eeuwen van het bestaan der wereld naast elkander hebben voortgeleefd, maar deze worden samengevat tot één harmonisch geheel, dat volgens een grootsch scheppingsplan werd opgebouwd; steen voor steen, uit enkele eenvoudige oervormen. Ontwikkeling van het eenvoudige tot het steeds meer ingewikkelde, steeds hooger

---

1) *Die Mutationstheorie*, I, S. 505.

georganiseerde en daarnaast eene rijker ontplooiing van vormen dan onvermijdelijk met eene zuivere progressie moest samengaan, dàt zijn de twee hoofdpunten, die het onderwerp der evolutieleer uitmaken.

De geschiedenis der plantenwereld, zooals die in de aardlagen werd opgeteekend — en het is niet noodig op deze algemeen erkende waarheid dieper in te gaan — vertoont in groote lijnen een beeld van vooruitgang, van progressie. Maar daarnaast ontbreekt de achteruitgang niet. De groote klasse der eenzaadlobbigen zooals — om bij de boomvormen te blijven — de palmen en bamboesoorten, staan in vele opzichten lager dan de tweezaadlobbigen en toch zijn zij uit deze laatste voortgekomen. En dit onder verlies van verscheidene kenmerken, waaronder de diktegroei, die de gemeenschappelijke voorouders van één- en tweezaadlobbigen, de naaldboomen, reeds bezaten. Verder zijn de kiem, de bladeren en ook de bloemen — welke geen verschil tusschen kelk en kroon vertoonen — lager georganiseerd dan bij de dicotylen.

Bijzonder interessant is het voorbeeld, door De Vries in zijn reeds meermalen aangehaald opstel [1]) gegeven, dat betrekking heeft op de Aronskelken of Aroïdeeën, en dat hier in zijn geheel moge volgen:

»In deze planten is de bloemgroep, die meestal zoo rijk vertakt pleegt te zijn, en vooral in de pluimen der grassen haar hoogste ontwikkeling toont, teruggebracht tot een enkele spil, die vleezig is geworden en waarop de bloempjes ongedeeld en dichtgedrongen bijeen staan. Bij de oudste typen bestaan deze organen nog elk uit een bloemdek, meeldraden en stamper en zoo ziet men het o. a. bij de *Anthurium's* waarvan eene soort, *A. Schertzerianum*, bij ons in kamers zeer dikwijls gekweekt wordt. Zij heeft een ovaal karmijnrood schutblad en een oranjeroode spil of kolf en is vooral daarom gezocht, omdat deze deelen verscheiden weken lang hun kleurenpracht blijven vertoonen. Maar terwijl bij de meeste

[1]) *Onze Eeuw*, blz. 333.

éénzaadlobbigen en ook bij enkele der oudste geslachten der Aroïdeeën het bloemdek uit zes blaadjes bestaat, is het aantal hier reeds teruggebracht op vier. In de volgende onderafdeelingen der Aronskelken gaan ook deze vier bloembladeren verloren, zooals de *Scindapsus pertusus*, eveneens een kamerplant en zeer bekend om de eigenaardige groote gaten in hare bladeren, ons leeren kan. Nog een stap gaat de ontwikkeling terug, doordat de bloemen éénslachtig worden, en òf alleen meeldraden, òf alleen een stamper voortbrengen. De gewone kamer-Aronskelk of *Richardia africana*, ook wel *Calla aethiopica* genoemd, met haar pijlvormige bladeren, helder witte scheede en gelen kolf, en de gevlekte Aronskelk onzer bosschen *(Arum maculatum)* zijn daarvan de meest bekende voorbeelden. En de stelselkundigen stellen zich voor, dat dit proces van achteruitgang allengs alle deelen der plant aangetast heeft en dat daardoor ten slotte uit de trotsche en prachtige Aroïdeeën ontstaan is een der nietigste en meest eenvoudig gebouwde plantjes die wij kennen, n.l. het gewone drijvende eendenkroos".

Terwijl nu de progressie een aanwinst van eigenschappen onderstelt en de retrogressie een verlies van kenmerken beteekent, vindt men vele afwijkingen, die noch op vooruitgang, noch op achteruitgang zijn terug te voeren. Deze zijdelingsche afwijkingen, die vooral tot den vormenrijkdom bijdragen »hebben dit eigenaardige, dat dezelfde eigenschappen en groepen van eigenschappen, schijnbaar geheel onaf hankelijk van elkander en in de meest uiteenloopende natuurlijke families voorkomen. Het meest bekende voorbeeld zijn de slingerplanten: de hop, de winde, de boonen staan in het systeem zoo ver mogelijk van elkander verwijderd; toch bezitten zij in den bouw van hun stengels en in de gewoonte van zich om andere gewassen en om allerlei steunsels te slingeren eene zoo groote mate van overeenkomst, dat zij te zamen eene zeer bepaalde, biologische groep vormen. Juist dezelfde wijze van slingeren vindt men onder wilde verwanten van de boekweit en zelfs bij sommige eenzaadlobbige soorten.... Planten met ranken vindt men niet alleen bij erwten en wikken, ook onder de

komkommerachtigen vertoont onze wilde heggerank *(Bryonia dioica)* zulke organen. De lianen zijn de klimplanten der tropische bosschen, maar ook zij behooren tot de meest verschillende natuurlijke familiën, ja zelfs tot de anders zoo statige palmen" [1]).

Na het voorgaande zal men gemakkelijk inzien, dat er een parallellisme bestaat tusschen pro- retro- en de-gressie eenerzijds, elementaire soorten en varieteiten anderzijds. Dit inzicht brengt volgens De Vries de vraag naar den oorsprong der plantenwereld met haar grooten vormenrijkdom, zooals zij zich aan ons oog vertoont, terug tot het vraagstuk van het ontstaan der elementaire soorten en varieteiten. En indien nu dit ontstaan van soorten en varieteiten een feit van waarneming kan worden, is daarmede tevens de mogelijkheid gegeven, langs proefondervindelijken weg door te dringen in de geheimen eener ontwikkeling, die volgens onveranderlijke organische wetten uit enkele eenvoudige grondvormen de geheele levende wereld langzamerhand heeft opgebouwd.

Ing^{r}. J. SCHMUTZER.

---

[1]) Loc. cit. p. 337—338.

PALESTINOLOGIE.

Verbazend is in de laatste jaren toegenomen het aantal werken en werkjes over die stof handelend. Uit den aard der zaak nu zou juist hetgeen meer bizonder tot de topographie behoort, aan katholieke zijde, het gunstigst voor den dag moeten komen. Voor tijd van schrijvers en lezers en voor het geld, er mede gemoeid, ware het te wenschen. Of het echter zoo is?

Topographie moet een moeilijke studie zijn in een land als Palestina, een studie, die gemelijk maakt. De onberaden man, die zich daaraan waagt, vindt bij zijn zoeken dikwijls niets, of wel van alles, behalve wat hij noodig heeft. En dat prikkelt hem tot wraak. Al de geslachten, die zijn voorbijgegaan, hebben iets met zich meegenomen in het graf, iets van het zijne, iets, dat hij weten moest en nooit weten zal. Ook het geslacht, dat nu leeft, zou even schuldig zijn, wanneer de bewuste topograaf maar een kleinzoon in plaats van een zoon zijns vaders geweest was.

Wat doet nu zoo'n nurksch mensch, met zand in zijn oogen en puin in zijn ooren? Hij schrijft een boek. De nietswaardige naneven zullen boeten voor de vernielzucht van 't voorgeslacht. Als kettinggangers zullen ze zwoegen in *zijn* werk, om altijd maar niets te vinden dan stukgehakte en weer samengekalkte argumenten tusschen gedachten-puin van allerlei bouw en tijd. Want zijn boek is dik, zijn boek is zwaar. Als de ruïnen-massa's, waarin hij het menschdom leerde haten, is zijn boek.

Daar waren anderen, onberoepenen, die nog meer boeken schreven: zonder onderzoek; en die waren er nog eerder bij. Natuurlijk, ze hadden minder oponthoud. Zij citeerden. Ze sloegen den inhoud van een ouden schrijver na, in noten en

randglossen nog parallelplaatsen van anderen, en ze maakten die teksten tot bewijs voor of tegen, al naar verlangen. Dat is ook een kunst. 't Hangt maar af van 't klaarmaken.

En achter beider rug kopieert de derde soort, hier en daar wat. Zalig in hun zeloten-geschrijf, zijn ze zeker nog de meest vermakelijken. Nijvere nietszeggers. »You may do it ex-tempore, it is nothing but roaring". Te midden van verdoolde teksten en onthutste verklaringen, bij miskraam van uitlegging, in antiquiteiten-schemer en muursteenen-fantasie, zetten zij het werk hunner vinding voort en als het hoofdprobleem opduikt, blijft de leus: »I will not stir from this place". Aan zoo iets kan herinneren b.v. de plaats der Dormitio en het Graf der H. Maagd, de geboorteplaats der H. Maagd en van Sint Jan, het woonhuis van den H. Joseph te Nazareth, de bruiloftszaal te Cana, de plaats der gedaanteverandering, maar 't past bizonder bij de Emmaus-vraag.

Hoe ging het immers na de eerste overrompeling? Daar was zoo weinig bedaardheid en inzicht, dat de vriendenraad van Pater v. Kasteren: »om de zaken niet te verwarren" als vijandige daad werd opgevat. Daar men van weerszijden met de onmogelijkste bewijzen jongleerde, leverde dat, op één uitzondering na, een litteratuurtje als van de nieuwjaarswenschen, behalve dat de inhoud niet zoo lief-vriendelijk was.

Emmaus is hier! zei de een. Emmaus is daar! zei de ander. Ze keken ieder in hun boek en zeiden weer plechtig in klokkeslinger-maat: Niet daar, maar hier! Zoo waren ze het bijna eens; ongelukkig stonden ze allebei op een verschillende plaats.

Waar ze stonden, daar bleven ze staan. Hun beurtzang ging een draaiorgelgang. Nu waren het geen gewetenlooze lui, anders hadden ze de zaak met geweld uitgemaakt. Ze waren alleen maar halsstarrig »onbevooroordeeld" en zeiden altijd en altijd maar hetzelfde, in casu, wegens de ondoordringbaarheid der lichamen, het tegenovergestelde. Daar er echter geen politie bij noodig was, werden ze ongemoeid gelaten en gaven hun reizangen in de gewenschte toonzetting bij herhaling uit, al begrijpt men niet, hoe de uitgevers de kosten dekten van dat monotone muziekwerk.

Maar aan het mooiste liedje komt een eind. Ter plaatse van de traditie werd eindelijk bij uitgravingen een tweede voorbeeld van den Cenakelbouw gevonden: woonhuis in kerkmuren ingebouwd. Het slotkoor is, zou men verwachten, nu afgezongen. De eenvoudige opvatting, zooals die vóór het roemzuchtig tournooi der Emmaus-ridders was, wordt weer ingehaald. Het heet al voldoende, dat iemand niet bij de zaak betrokken is, om met het Evangelie-verhaal Emmaus terug te vinden, waar het vroeger lag, zelfs al wordt de afstandsopgave buiten rekening gelaten [1]). De protestanten, 't mag vreemd schijnen, hebben eerbied voor de oude plaatselijke traditie: in de Emmaus-vraag niet bevooroordeeld, hebben zij reeds hun bijdrage geleverd tot viering van het vredefeest [2]).

Nadat de Fransche Regeering de Congregaties voor alle bewezen diensten zoo vriendelijk bedankt heeft, is overigens de wetenschappelijke ijver vrij wat bekoeld. Moge het ten goede komen aan de devotie der pelgrims en aan den goeden naam der katholieke topographie.

Wat is er immers tot stand gebracht door een streven, dat als het wetenschappelijke gevierd werd? Met groot vertoon drongen zich indertijd eenigen vooruit om alles, wat van de heilige plaatsen weetbaar was, op wetenschappelijken grondslag vast te stellen. Door den nadruk op critisch onderzoek te leggen, werd verkregen nauwkeuriger nasporing ook op plaatsen, door de traditie als echt erkend, en daar juist veelal met gelukkigen uitslag. Voorts werd bij de minder ontwikkelden de traditie gezuiverd van praatjes en fantasietjes als die den steen aanwezen, waarop Sint Jan de menigte toesprak in de woestijn; de plaats, waar de H. Maagd naar het steenigen van Sint Stephanus keek (sic) en voor den Martelaar bad; de plaats, waar bij diezelfde gelegenheid Saulus stond; knie- en voet-indrukken op plaatsen, waar na zooveel eeuwen een heele steenlaag verweerd en omlaag gespoeld is,

---

1) Dr. Rückert: *Amwas, was es ist und was es nicht ist* (Freiburg).

2) Aimée Duc: *Die Emmaus-Frage* (*auch ein Kritik der reinen Vernunft*) (Stettin).

en zoo meer. Voor dien dubbelen dienst: bevestiging der echte traditie en opruiming der pseudo-traditie, mag men hun dankbaar zijn. Dat werd echter niet bereikt door strijd, maar door samenwerking.

De slotsom van polemiek was nul of toeneming van varianten. Zoo ooit, dan kon daaruit aan het publiek duidelijk worden, hoe zuur de titel van palestinograaf te verdienen is en .... hoe ingewikkeld naijver en laatdunkendheid een eenvoudige zaak kunnen maken. Het wetenschappelijk karakter leed in praktijk te veel om het hooge waardebegrip te vertegenwoordigen, aan dat woord verbonden. Uitgangspunt toch voor alle wetenschappelijk onderzoek scheen te zijn: de nationaliteit, bij het heiligdom meer bizonder betrokken.

Sommige plaatsen, wier echtheid, zacht gesproken, niet boven allen twijfel verheven is, werden eenvoudig gelegitimeerd. Toevallig waaide dan daarnaast of daarboven de Fransche vlag. Andere met zeer oude traditie, als reeds genoemde, werden elders gezocht, buiten het bereik van de niet-Fransche nationaliteit.

De Duitsche Keizer schenkt de Dormitio aan Duitsche Paters Benedictijnen: reden om die plaats in een niet-Duitschen gids voor pelgrims aan te duiden als heiligdom van »nieuwen" datum. Dat is wel onduitsch, maar is het wetenschappelijk?

Daar wordt een werk uitgegeven over diezelfde plaats, waarin bewijzen vóór en tegen worden opgesomd: Jerusalem? Ephesus? Een bestrijder ziet den schrijver met zich zelf in tegenspraak, daar en daar, waar tegenbewijzen werden aangehaald met de weerlegging er achter. En hij schreef geen artikel maar een boek en in het Fransch evenals het andere. Dat is misschien ijveren, maar is het wetenschappelijke studie?

't Schermen met den rug naar elkaar maakt de geleerde heeren bespottelijk voor den toeschouwer, die in hun nobele kunst niet is ingewijd.

Namen heb ik niet willen aanhalen. Bij het verloopen van een streven, dat schoon is en met wederzijdsche waardeering en belanglooze waarheidszucht vruchtbaar moest zijn, maar door

opgeschroefd nationaliteitsgevoel in verkeerde baan kwam, mag spoedig gezegd zijn: »When the players are all dead, there need none to be blamed".

Voor den oudheidkenner op christelijk gebied zijn noodig: piëteit en geleerdheid. Dat die twee zaken samen moeten gaan, bleef voor velen nog een geheim. Iedereen is geen De Rossi.

Jerusalem. fr. E. v. KROONENBURG, O. F. M.

JEUGD-LECTUUR.

Lectuur en lectuur zijn twee — ook is er tweeërlei jeugd. We dienen dus wel aanstonds te zeggen, welke jeugd en welke jeugd-lectuur we in het volgende wenschen te bespreken.

Knapen en meisjes, die de lagere school hebben verlaten, hebben gewoonlijk eenigen leeslust van die school mee het leven ingedragen. Dat is een uitstekend ding, doch 't is een zaak van belang, dat die lust bij een bepaalde categorie ook terstond op verstandige wijze geleid en ontwikkeld worde.

De straks 15 tot 18 jarigen zullen gaarne thuis een brokje lectuur »genieten" vooral onder twee omstandigheden: vooreerst, als ze tot de studeerende of tot de thuis-een-handje-helpende telgen van een ontwikkelde familie behooren; ten andere als de lectuur nog al is, wat *zij* .... aantrekkelijk, pikant, in één woord »mooi", noemen.

We hebben dus een jeugd op 't oog, die we de *ontluikende* zouden kunnen noemen. Ten aanzien van die jeugd dringt zich in de meer ontwikkelde standen vooral — en ten aanzien van de studeerende ontluikende jeugd ook bij haar leiders en opvoeders buitenshuis — een tamelijk lastige vraag op: welke is nu de lectuur, de nuttige, onderrichtende en verpoozende lectuur, geschikt voor dezulken, die »geen kinderen meer zijn", en zich ook niet tot de »groote menschen" mogen rekenen? En een vrij klemmende vraag voegt zich hierbij: hoe zal 'n frissche en gezonde lectuur zooveel wat als *interessant* en *boeiend* ter markt wordt gebracht, maar niet gezond is, verdringen?

Het spreekt welhaast vanzelf, dat we hier ter plaatse niet bedoelen te gewagen van die ouders en opvoeders en andere verantwoordelijken, wier denkbeelden in zake godsdienst, zeden, ontwikkeling en wat dies meer zij aan de onze tegen-

overgesteld zijn. Men kan het betreuren, dat dezen zoowel het gesproken als het geschreven woord, gericht tot de ontluikende jeugd, heel »evolutionair" willen maken; dat dit *willen* tot een maar al te krachtige *daad* is geworden; en .... dat zij zelfs een overschrijden van de ook voor *hen* uiterste grenzen niet altoos meer kunnen tegengaan. Men kan de onzen van tijd tot tijd nog eens op 't gemoed drukken, dat slechte gezelschappen de goede zeden bederven, en slechte lectuur erger dan slecht gezelschap is, zoodat men voor invoering van contrabande dubbel op zijn hoede zij; maar we meenen nuttiger werk te kunnen verrichten, daar de genoemde tegenstanders onzer godsdienstig-zedelijke beginselen met dit geschrijf of niet bekend worden of toch niet akkoord gaan, en de »onzen" zich voor bepaald *slechte* lectuur, als zoodanig bekend en erkend, wel zullen wachten.

Wat we als nuttiger werk beschouwen, is: op bovengestelde vragen een passend antwoord te vinden voor vele ouders en opvoeders, die van goeden wille zijn, maar òf uit onbewustheid van een groot gevaar, òf uit min of meer verklaarbare onverschilligheid, misschien ook door te groot vertrouwen op het onderscheidings-vermogen en het eigen verantwoordelijkheidsbesef der »jongelui" — *kinderen* wil dan niet goed meer! — een jeugd-lectuur in hun huis dulden, welke toch niet door die jeugd moest genoten worden.

We gaan ook op dit gebied, als op velerlei ander, zoowel voor- als achteruit.

Vooruit — voor zoover de ouders en andere opvoeders, die van goeden wille zijn, al wat beter schijnen te beseffen, dat er in dezen een tamelijk zware verantwoordelijkheid bestaat. Vooruit — voor zoover men inziet, dat men evenwel niet te preutsch moet zijn voor 'n jeugd, die op weg naar de volwassenheid is. Vooruit — waar men begrijpt, dat een groot-kind-zijn al even gevaarlijk kan worden als een vroegrijp-zijn, ook waar het geldt de lectuur, en vooral voor hen, die van studie-lectuur gebruik moeten maken.

Maar nu achteruit — voor zoover men, zich op het laatste beroepende, zijn sanctie geeft voor leesstof van verkeerd allooi,

natuurlijk te goeder trouw meenende, aan gezonde begrippen 'n praktische toepassing te verbinden. En achteruit ook — waar men zijn »eigen" lectuur, zijn kranten, periodieken, boeken, als contrabande invoert, doordien men die lectuur »te algemeenen nutte" laat... rondzwerven, en aan geen onvoorzichtige of roekelooze daden denkt.

Hier noemen we volstrekt geen denkbeeldige gevaren voor de lezende en leesgrage jeugd. We gaan zelfs verder en beweren, dat, na de onverschilligheid van vele ouderen voor het leeswerk hunner jongeren, de bovengenoemde gevaren tot zeer veel zeden- en zielenbederf aanleiding geven.

Beginnen we maar eens met de »krant". We zijn nog ver van het tijdstip, waarop *elk* katholiek overtuigd is, dat de katholieke bladen in zijn huis behooren, omdat zij hem juist datgenen geven, wat hij voor zijn tijdelijke en geestelijke behoeften noodig heeft. We zeggen niet, dat de ontwikkelde lezer voor 'n bepaalde studie, of vóor 'n meer alzijdige beschouwing van zaken, dat de man met zeer uitgebreide handels- of andere relatiën geen bladen van andere richting behoeft in te zien: onze bedoeling is duidelijk, dat deze lectuur geen *gemeengoed* mag zijn, allerminst *in de plaats* van de katholieke mag treden — — en dat is toch nog maar al te vaak het geval! Men zweert bij zijn »lijfblad"; men is er zoo »in thuis"; men »ziet niet in, dat".... enz.

Het pleit niet bepaald vóór dengene, die zoo redeneert, en vooral niet, als die voor hem *wellicht ongevaarlijke lectuur* ook *de* krantenlectuur voor de zijnen is. Dan helpt hij indirect mede aan de propaganda voor naturalistische levensbeschouwingen, voor tendenz-lectuur, voor verkeerde emancipaties, voor 'n dozijn andere verderfelijke dingen, ten aanzien waarvan immers een neutraal of liberaal persman geen blad voor den mond pleegt te nemen?

We cursiveeren daar: »wellicht ongevaarlijke lectuur". Dit geschiedde, omdat we allen bij ondervinding weten, hoe ook de »groote" lezer van het andersdenkende *lijfblad* menigmaal geleidelijk naar 'n richting gaat zwenken, door het blad in kwestie natuurlijk gewenscht, door de onzen betreurd, omdat

de medewerking aan een schadelijke, meest gevaarlijke propaganda, dan zelfs een *directe* wordt: een »vrije meening" van papa — *vrij* is hier *opgedrongen* door het »vrije" orgaan! — wordt zoo gemakkelijk en zoo gaarne door 'n ontwikkelden zoon mede verkondigd!

Spoedig zien ook deze ouders met eenigen tegenzin, hoe hun kinderen hunkeren, al meer, naar de »krant" — om 'n feuilleton, 'n zondagsblad; hoe ze de katholieke lectuur, als die ook »in huis" mocht zijn, als *flauw* ter zijde schuiven. Maar ze zien *niet*, of sluiten, helaas! de oogen als ze *wel* zien — dat de ontluikende jeugd op weg is naar 'n vroegrijpheid, die 'n gevaarlijk pakkende roman als het »voedsel voor geest en hart" begeert!

We kunnen van de periodieken en de boeken hetzelfde zeggen. Alleen gelooven we, dat door deze het zooeven genoemde besef van verantwoordelijkheid meer wordt gewekt. Het lezende publiek wordt dan ook zoodanig overstrooid met tijd- en maandschriften, met roman- en novellen-bibliotheken, met reis- en huiskamerlectuur, met stuivers-magazijnen, volks-edities, populaire uitgaven .... dat daardoor alleen reeds aan elk verstandig mensch een zifting en schifting gepredikt wordt.

Moeilijk werk, die zifting en schifting, als men niet in te groote, dus verkeerde, voorzichtigheid wil vallen, doch ook aan geen oogluikend toelaten wil schuldig zijn. Dubbel moeilijk, als men met »geëmancipeerde" jongelui te doen heeft, en voor dezen de grenslijn tusschen gezonde en onreine lectuur, tusschen ontwikkelende en prikkelende leesstof, tusschen verpoozings- en verwarrings-werk moet trekken. Zou hier dan ook niet de verklaring te vinden zijn, dat zoo menig vader, die »te drukke zaken", en zoo menige moeder, die »het te druk in het huishouden" heeft, geen tijd hebben om »zich met die dingen in te laten" — hetgeen eenvoudig zeggen wil, dat men geen *lust* of geen *kracht* of .... geen *moed* bezit, een tamelijk duren plicht te vervullen?

En toch behoeft die plicht niet al te zwaar te vallen; hier kan men zich een moeilijke taak althans vergemakkelijken indien men bij diegenen te rade gaat, welke door ervaring,

door studie, door kennis van zaken en toestanden en personen de gave der onderscheiding hebben verkregen : alzoo bij den priester, den katholieken literator, den opvoeder der hier bedoelde jeugd.

We komen nog even op dat *oogluikend toelaten* terug. O, die vriendelijkheid (?) heeft zooveel op haar geweten, in elken der vormen, waarin ze voor de jonge lezers en lezeressen optreedt! Wat kregen we toch al menigmaal van dezen te hooren, dat ze dit of dat boek, ons bekend als niet voor hen geschikt... thuis gelezen hadden! Hoe dikwijls gebeurde het niet, dat we, op zoo 'n boek of tijdschrift-exemplaar beslag leggend, op onze vraag naar de herkomst ten antwoord ontvingen, dat men het »van thuis" had meegenomen of »gestuurd gekregen"! En hoe weinig zeldzaam zijn de gevallen, waarin ons ouders verzekerden, dat hun telgen dit en dat »rondzwervend" blad — dat men natuurlijk voor z'n zaken of zoo iets noodig had! — niet aanraakten, terwijl juist dat »aanraken" ons op een gesprek over die noodzakelijke (?) bladen had gebracht!

Zoo 'n »aanraken" d.i. profiteeren van wat van de gading was — maar op sluiksche en slinksche manier — zei ons toch duidelijk, dat die jeugd wel wist, waarom ze 't juist zoo sluiks en zoo slinks deed; dat die jeugd ook wel wist, hoe ze de »oude lui" tot »oogluikend toelaten" in de gelegenheid stelde en daardoor zoo n mooi blad of periodiek voor zich en voor de »oude lui" kon behouden. Dezen toch zouden, bij een open optreden hunner telgen, zich niet langer met hun uitvluchten kunnen redden, maar zich gedwongen zien de verboden waar te weren.

't Kan zijn, dat eigen ervaring den vader — misschien nog niet te laat — heeft geleerd, toch »een beetje voorzichtig" met de lectuur te moeten zijn, en dat die vader dus liever ten halve keert dan ten heele dwaalt, door zijn lectuur, als hij ze niet missen kan, behoorlijk achter slot te bergen, en de »leestafel" te versieren met mooie roomsche leesstof.

Mooie roomsche leesstof. 't Lijkt werkelijk nog op vele plaatsen, in vele roomsche gezinnen, alsof ze in het geheel niet bestaat.

We hebben al een paar malen gezegd, dat we alleen over de opvoeders van goeden wille spreken: over menschen dus, die inderdaad zich de gevaren voor het godsdienstig-zedelijk jonge leven bewust zijn; die het hun duren plicht achten voor het zieleheil der hunnen te waken, en goede voorbeelden te geven. En toch zijn ook onder dezen de velen, voor wie in zake lectuur nog geen besef van groote gevaren en groote verantwoordelijkheid bestaat; die geen tijd hebben »om zich met die dingen in te laten", en daarom zich zelf diets maken, dat er geen gevaar is, als ze, evenals de struisvogels, er de oogen voor dichtknijpen; die onder vele zorgen de zorg voor een goed boek, een geschikt tijdschrift, een vertrouwd blad, in één woord, voor mooie roomsche leesstof zelfs niet kennen; wier strenge plichtsbetrachting samengaat met een medeplichtigheid aan zedenbederf in den vorm van verkeerde jeugd-lectuur.

Mooie roomsche leesstof: zij is er toch voor alle leeftijden, voor alle standen en ontwikkelings-phasen.

De »geestelijke adviseur" — in den ruimsten zin als betiteling van den katholieken leeraar onder de priesters en de leeken genomen — zal gaarne met raad en daad bijstaan, daar *hij* het gevaar van verkeerde lectuur maar al te goed kent, en *hij* het kaf van het koren zeer goed weet te scheiden.

Trouwens: worden niet tallooze malen ongevraagd de adviseurs-diensten aangeboden, door den katholieken opvoeder, den katholieken schrijver, de katholieke pers?

»On frappe toujours!" — en gelukkkig ook niet tevergeefs: de invloed is duidelijk merkbaar. Men leest en verspreidt de roomsche lectuur; men heeft in menig gezin die ongevraagde adviezen gevolgd, en is gaan inzien, dat de oorzaak van sommige »vreemde" verschijnselen bij de ontluikende jeugd niet zelden moet gezocht worden in den omgang met twee verkeerde makkers: den wandel- of studievriend, en .... het boek. Men slaagde erin, den leesdrang bij ouderen en jongeren in roomsche richting te bevredigen, want langzamerhand wordt van roomsche zijde voor goede lectuur, ook studie-lectuur, voldoende gezorgd.

»On frappe toujours!" — maar men doet het ook zoo luide en zoo aanhoudend van de andere zijde! Wat al verderf en gif leest men en verspreidt men, en maakt men zóó aantrekkelijk, dat we ons waarlijk niet verwonderen, als een oogluikend »toezien" er toe leidt, gretig te bijten in de verboden vruchten, welke als 't ware de huizen, de werkplaatsen, de scholen, de publieke leesgelegenheden worden binnengesmeten, zoodat we ook zonder ervaring reeds overtuigd moeten zijn, hoe gemakkelijk contrabande door het geprikkelde jeugd-publiek wordt binnengesmokkeld!

Men moet dus van onzen kant krachtig aanhouden. We kunnen nooit genoeg roepen: steunt de katholieke pers, zoowel direct als indirect. Verspreidt de goede roomsche lectuur, zoowel die voor het gewone volk, als die voor het meer ontwikkelde publiek. Houdt streng censuur, ouders, opvoeders, leidslieden, over hetgeen de leesgrage jeugd in handen krijgt, en schaamt u niet, de adviezen uwer voormannen te volgen en.... te *vragen*. En — denkt vooral ook aan de studeerende jeugd: denkt er, bij de keuze uwer school, zoo lagere als »hoogere", wel aan, dat niet alleen het »levende woord" — de onderwijzer of leeraar — maar ook het »geschreven woord" — het lees- en leerboek — een zeer gewichtige factor is!

't Was dit laatste punt — en nog een ander, waarover straks — hetwelk ons zooeven deed schrijven, dat *langzamerhand* van roomsche zijde voor goede lectuur, ook studielectuur, *voldoende wordt gezorgd*. We haddden liever geschreven: *is* gezorgd, doch konden tot een zóó stellige verzekering nog niet besluiten. We zouden op het ruime veld der studie wel eenige terreinen kunnen aanwijzen, die nog, zooal niet braak liggen, toch zeer zeker niet voldoende beploegd en bewerkt zijn. De katholieke man der wetenschap, bepaaldelijk der lagere wetenschap, heeft hier nog ruimschoots gelegenheid, een te-kort aan te vullen, en zeer nuttig werk te verrichten. Een zeer verblijdend teeken is het nu, dat men met die nuttige werkzaamheid reeds flink is begonnen, zoodat alleen onkundigen of onwilligen kunnen beweren, dat geschikte roomsche studiewerken geheel ontbreken, of dat de bestaande minder-

waardig zijn. Op het gebied van sommige vakken, waar vooral roomsche voorlichting noodig is, bezitten we eenige goede lectuur: op het gebied b.v. van de Nederlandsche en de Fransche en andere vreemde talen, op het gebied van geschiedenis en pedagogiek enz. We hebben nog wel niet veel, er is nog van geen flinke keuze sprake, vandaar dat we op een *te-kort* in dezen de aandacht vestigden — doch 't is nog maar beter één exemplaar, dat aan goede eischen voldoet, dan een dozijn producten, die niet anders dan mislukte proeven zouden mogen heeten! Het »verspreidt de roomsche lectuur" heeft hier trouwens ook een bijzondere en groote beteekenis voor den leeraar, die het vaak in zijn macht heeft, de uitgave van degelijke katholieke studiewerken — periodieken vooral — te »verzekeren" of te doen »staken" ....

En nu het andere door ons bedoelde punt?

Ten aanzien daarvan hebben we elders reeds *gevraagd*, of hier ook een »te-kort" van den kant der katholieken bestaat. In n. 44 van het weekblad *Stemmen onzer Eeuw*, dat tot verrassing en teleurstelling van velen onder de roomsche »groote" lezers, zijn uitgave zoo spoedig heeft moeten staken, spraken we over de eigenaardige *kinderlectuur*, die in een weekblaadje van Nellie (van Kol) geboden wordt. We handelden in het genoemde artikel over het treurige feit, dat sommige beginselen, natuurlijk van groote menschen uit de Nelliesche wereld, nu ook al aan de *kleinen* worden gepredikt; we spraken over de zonderlinge ideeën in zake vroomheid, zelfverloochening, liefde, plicht, en wat al meer, welke in een *kinderblaadje*, door middel van een legende »De wandelende Jood" werden gehuldigd, en een en ander gaf ons aanleiding tot de volgende slotzinnen:

»Ons, opvoeders der jeugd, is terecht herhaaldelijk gezegd: spaar het *kind* de oude-mannetjes deugd, waarvan zijn lectuur voorheen zoozeer doortrokken was. Maar dat men toch nog krachtiger de *reine jeugd* voor een »moraal-philosofie" als de besprokene behoede; dat men toch zoo'n *kinderblad*, met zulke »schoone" legenden, zulke »religieus-vrome" ge-

dachten volgens de Nelliesche leer ver van zijn dierbaren, ver van *kleine* en *groote* jeugd verwijderd houde! — Moet er een slotwensch bij, dat ook in *dit* opzicht in ons kamp een »te-kort" zoo spoedig mogelijk worde aangevuld?"

Onze vraag is allicht door de lezers van het bewuste art. als een oratorische opgevat — en dan terecht. Meermalen hebben we naar goede lectuur gezocht voor een jeugd, die misschien aan de ontluikende voorafgaat, maar toch ook door deze nog te genieten — en we zoeken daarnaar nog vrijwel te vergeefs. Ligt het aan ons, dat slechts een enkele proeve op dit gebied ons bevredigt?

We zijn er namelijk verre af, alles, wat onder den naam van roomsche lectuur ons geboden wordt, onvoorwaardelijk als goed aan te nemen, en zonder nader onderzoek in school of huis ter beschikking te stellen! En met deze opmerking zijn we reeds weer sprekende over de gansche »ontluikende" jeugd.

Daar is ook onder de roomsche leesstof nog menig product, dat we niet met het door ons bedoelde *mooi* kunnen kwalificeeren: daar zijn nog van die prikkelende romannetjesdingen, nog van die huiskamer-boekskens, nog van die sprookjes- of avonturen-vertellende prullen, nog van die preekende juweeltjes, die de leesgrage jeugd òf »mooi" òf »flauw" noemt, en die dus verkeerd werken, omdat ze in *beide* gevallen — ofschoon om geheel tegengestelde redenen — naar de lectuur van de overzijde doen verlangen. We leggen, als we daar het recht toe bezitten, ook op zulke litteratuur (?) terstond beslag, of adviseeren een vervanging door wat naar *onze* bescheiden meening *mooie* roomsche leesstof mag heeten.

Mooie roomsche leesstof voor de door ons bedoelde lezers is er meer dan genoeg; zelfs zal, vertrouwen we, onze beperking aangaande studie-lectuur binnen betrekkelijk korten tijd mede vervallen, en er geen enkele reden meer bestaan om niet-roomsche jeugd-lectuur te nemen of te geven als alleen »voorziende in de bestaande behoefte".

Nu willen we ons echter niet aan een misplaatst exclusivisme schuldig maken, door alle niet-roomsche lectuur af

te keuren. Neen — evenmin als we alle katholieke leesstof onvoorwaardelijk prijzen, willen we door 'n onvoorwaardelijk veroordeelen van al wat van niet-katholieken komt ons van onbillijkheid of misschien erger doen betichten. We zouden dan ook medewerken aan een ongemotiveerde verdeeling van ons Nederlandsch lezend, vooral studeer-lezend, en schrijvend publiek, in twee bijna vijandelijke kampen; we zouden veel goeds en nuttigs en doeltreffends van de overzijde uit onze omgeving verbannen. We zouden nog twee schadelijke gevolgen veroorzaken: vooreerst, dat de roomsche wetenschap een belangrijken prikkel miste, om met haar litteratuur tegen de andere te *concurreeren*; ten andere, dat de roomsche lezers de gansche niet-katholieke lectuur als een grooten index beschouwden, en .... daardoor het ontzag voor 'n wezenlijken index verloren, waardig en minderwaardig en onwaardig dooreenhaspelden, en verzet aanteekenden tegen het onthouden van gezonde lectuur, geenszins strijdig tegen geloof en zeden.

Men begrijpt, dat we hier niet het oog hebben op »roomsche" of »on-roomsche" rekenboeken b.v., waar dat roomsch of niet-roomsch-zijn van den schrijver geen gewicht in de schaal legt; ook niet op werken of werkjes, welker auteurs precies alleen op het *titelblad* doen blijken, dat ze — toevallig, zouden we bijna zeggen! — tot de onzen behooren.

Een verstandige schifting, een voorzichtige keuze blijft hier natuurlijk het parool. Welnu: ook in dit opzicht wordt goede leiding verstrekt door katholieke schrijvers, die voor de studeerende jeugd hunne bloemlezingen uit onze Nederlandsche proza- en poëzie-talenten volgens het bovengenoemde beginsel samenstelden. Zij plaatsten in hun keurbundels dicht naast ondicht, roomsch naast on-roomsch, steeds zorgende, dat alles »goed werk" is.

Verder worden zeer gewaardeerde adviezen verkregen van de bevoegde en bekwame critici, die ons in onze katholieke tijdschriften op de hoogte houden van wat de pers goeds en verkeerds biedt, en ons tot een juiste vraagbaak dienen. Deze

mannen zijn vooral onze »geestelijke adviseurs" in zake het gebruik van het geestelijk voedsel, door het geschreven woord bereid. We meenen hier wel even te mogen wijzen op het zeer nuttige werk, dat het tijdschrift *Boekenschouw* in dezen verricht door zijn korte besprekingen van de persproducten voor groot en klein.

Wat zou echter een goede onderscheiding van gezonde en verkeerde leesstof baten, als we nu bij de aanwijzing en aanprijzing daarvan de schifting naar de jeugd-periode vergaten, dus geen nadere verdeeling naar leeftijds-grenzen maakten? Wat zou het gevolg zijn, als we heel geen rekening met verschillende karakters hielden? Wat nut zouden we stichten, zoo we, om 'n enkel voorbeeld te noemen, onze welvoorziene bibliotheek, waarin goede roomsche, maar ook goede »andere" lectuur is opgenomen — waarin het *mooie* verhaal wordt afgewisseld met de *pakkende* schets en de *bevrediging* van studie-genot — niet in eenige vakken hadden verdeeld, die voor de opklimmende leeftijden van 14- tot 20-jarigen afzonderlijk zijn bestemd? Wat goeds zouden we doen, indien we b.v. een bloemlezing, — al was 't er ook een van uitsluitend katholieke auteurs, — zoo maar »voor den grooten hoop" gaven....?

Hoe *goed* en *nuttig* de lectuur op zichzelf ook zijn mocht, beide hoedanigheden zouden *geheel* ondergaan in de groote schade, die een te »hoog" boek, een te »wijs" geschrift bij te jeugdige lezers aanrichten. Niet preutsch, niet te voorzichtig — we hebben het al te verstaan gegeven, maar toch ook niet, vooral niet, te vlug gereed met 'n »Aufklärung van het kind", om de benaming van Pastoor Vogels aan het hoofd van zijne duidelijke artikelen in *De Tijd* tot de onze te maken. Een gezonde evolutie worde niet geweerd, opdat 'n ontluikende jeugd niet *abrupt* in den toestand van vol-rijpheid kome — doch wachten we ons voor de evolutionnaire begrippen van hen, die door hun liberale ideeën zeker over de grens worden gesleept.

Wij eindigen met ons betoog in een paar volzinnen samen te vatten. Het geven van geschikte lectuur aan de »ontluikende

jeugd" èn ter verpoozing, èn ter leering, èn ter veredeling, èn ter vervolmaking — is plicht, is gewetenszaak voor ouders en andere opvoeders. Heeft men voor *goede roomsche* lectuur, wat kranten en tijdschriften en boeken betreft, in huis en in school en overal elders gezorgd, heeft men zijn »eigen" lectuur zoo noodig voor »eigen gebruik" weten af te zonderen; heeft men een goede keuze gedaan uit geschikte leesstof en leerstof door andersdenkenden gereedgemaakt.... dan heeft men zijn plicht nòg niet geheel vervuld! Men dient nog te ziften naar aard en aanleg, naar karakter en temperament, naar leeftijd en ontwikkeling. Men dient twee groote vijanden voortdurend te bekampen. De eerste vijand is de reuzendraak, die door zijn gevaarlijke, ongodsdienstige en zedelooze lectuur zijn gif spuwt en door zijn aantrekkelijke, prikkelende, zoogenaamd neutrale en onschuldige producten zijn klauwen naar zijn prooi uitstrekt. De andere vijand is de te groote leeslust dergenen, voor wie men verantwoordelijk is: een leeszucht, ontaardend in de *leeswoede*, welke menigen jeugdigen lezer langzamerhand al sterker beheerscht, van het leesgenot vervreemdt, en medesleept naar het verderf.

Is de »geestelijke adviseur" steeds op zijn post, om voor die inderdaad machtige vijanden te waarschuwen: van de katholieke ouders en meesters en leiders — in huis, in school, in de werkplaats — moge weldra worden getuigd, dat ze *allen* hebben gebroken met onverschilligheid of oogluikend toelaten, om tegen de vijanden der reine zielen een hardnekkigen strijd te voeren. En — dat ook zij de ziekelijke vrees niet kennen, welke ter vermijding van het gevaar, een noodzakelijke *ontluiking* der jeugd tot een *bloeiende* jongelingschap en een *rijpen* mannenaard tegengaat, en het bewijs levert, dat met den goeden *wil* de goede en verstandige *daad* moet samengaan!

Steenwijkerwold. G. M. A. JANSEN,
Dir. R. K. Kweekschool.

VERLANGEN.

»Dien... Dien... thuiskomme... we motte ete... Die-ien".

Het overslaande schreeuw-stemmetje hield even op; moe van langgerekt-uitgestooten schreeuwen. Het uitpuilende strotje zakte weer.

Zomerzon goudde over harde, droge, hier en daar gebarsten dijkgrond. Langs de glooiing dorde het hooge gras, onmachtig om groen omhoog te fleuren door laaienden zonnebrand.

Gouden licht gulpte om Marietje, die roepend op den dijk stond; fulpen zongloed leek het opgeknotte, blonde haar in brand te zetten.

— »Dien... Dientje... kom nou".

Even hield ze de hand boven de oogen; de flitsende, bijtende zonneschittering deed haar pijn. Ha, daar zag ze haar langs de dijkglooiing omhoog komen; even gebukt met het bovenlijf, om in evenwicht te blijven op de steile glooiing. De voeten zakten weg in het hooge, dorre gras.

— »Zoo, ben je daar, snauwde Marie, het jongere zusje, ik heb me lam om je geschreeuwd. Je was zeker weer naar Frans toegeloopen".

— »Nou, wat zou dat dan, nest", zei oudste, met rustig overwicht in de stem en kan-niet-schelen klank.

— »Mot ik je dan altijd naloopen, lange slungel? Je weet dat vader altijd nijdig is, als-ie niet op tijd kan eten."

— Hou je mond", zei Dien, nu wat nijdig. Dat kleine ding dacht nog altijd, dat ze haar kon bedillen.

— »Je bent een nare, vervelende meid", zei Marietje, die boos als ze was en bang voor het kwaje gezicht van vader, niet gauw losliet: »'t kijkt wel, of je nog niet wijs bent.

Verleeje, heb ik je ook wel een kwartier moeten zoeken en toen bromde vader weer op mij. Ik krijg altijd de schuld", zei ze met een verduistering van het ouwelijk gezichtje.

— »Och, loop", zei Dien trotsig en wierp het hoofd in den nek, kijkend, naar de staalharde, starre blauwe lucht. Dan keek ze met wat minachting naar Marietje's sproetig oudevrouwtjes gezichtje, naar het sprietige haar, opgeknot als van een volwassen vrouw, dat door felle zonnegloeiing in brand leek te staan.

Langs een smal, kronkelend paadje, als uitgehakt tusschen het hooge gras liepen ze naar beneden, naar het huisje.

Een armelijke, lage boerenhuizing van hout, waarvan de frissche verf reeds lang verweerd was. Binnen het hek van grof-zwart hout, met hier en daar loshangende planken, een klein plekje grond, geen tuintje te noemen; met een paar triestige, verwarde bosjes gras langs het paadje van steentjes, die met hun roze en lichtbruin 't eenige waren, dat kleurig stond in de dorte. Een vereenzaamde zonnebloem spriette z'n langen stengel op in den hoek; de goud-gele bloem fleurde statig op. Achter het huisje een kromgebogen, kleine appelboom; die leek een bevend, gebogen, stokkerig oud manneke.

Door de lage deur traden de meisjes binnen.

— »Benne jullie daar eindelijk", vroeg vader, die aan de tafel zat, z'n norsch gezicht steunend in de hand.

De meisjes antwoordden niet; bang voor z'n dreigend gezicht, wel wetend, dat elk antwoord hem zou doen opstuiven in drift.

't Was 'n heel schumperig kamertje. Geen kleurige versierselen aan den wand, niets als een besmookte prent, waarop alle kleur was uitgewischt, voorstellende de H. Moedermaagd, Maria van Bijstand. In de halfopenstaande bedstee hing nog een kruisbeeld; een der armen was gebroken en het corpus hing daardoor schuin omlaag. Anders niets. Alles gaf een indruk van minne armoede, van verstomping in dagelijksch slovig doen.

Dien en Marietje waren naar het keukentje gegaan,

waar moeder aan het vischbakken was. Er hing een walm van bak-lucht in het kleine keukentje. Toch was 't hier wat lichter dan in de kamer; door het openstaande tuimelraam stroomde het licht in breede gulpen binnen, en een stukje van de star-blauwe lucht was te zien uit het raam.

De meisjes begonnen te helpen; aangepord door moeder, neergedrukt oud sloofje, bang voor vader en z'n gedreig. Met vluggen greep pakten zij de zilverwitte glad-slanke spieringen, als zilveren strengen in den houten bak liggend. Met kwieken knauw sneden de meisjes de koppen af en wierpen de visschen in de pan. De slanke lijven leken sissend ineen te schrompen.

Zwijgend gingen allen om de tafel zitten, de borden vol knoestige, geele aardappelen en bruingebakken visch.

Marietje, die van 't voorjaar aangenomen zou worden, bad voor.

Haar kinderlijk stemmetje toonde door de kamer:

— »Onze Vader, die in de Hemelen zijt; geheiligd zij uw Naam; ons toekome uw Rijk; uw Wil geschiede op aarde als in den Hemel".

En dan vielen in grom-stem van vader, bedeesd-lispelend geluidje van moeder, en volle, klare, warme stem van Dientje:

— »Geef ons heden ons dagelijksch brood en vergeef ons onze schulden, gelijk ook wij vergeven onzen schuldenaren en leid ons niet in bekoring, maar verlos ons van den kwade. Amen".

Allen zaten heel eerbiedigjes, handen gevouwen en oogen dicht, behalve vader, die onverschillig keek, en ook eigenlijk niets gaf om bidden, en dankten Onzen Lieven Heer.

* * *

Marietje was in het benauwde keukentje, waar nu vage schemering begon op te donkeren. Ze wilde gauw de borden omwasschen; Dientje was alweer weggegaan naar Frans. Ze wou nog graag naar 't Lof gaan.

Ja, ze moest nog 'ns bidden; dan kon je zoo heerlijk doen

's avonds, als het in de kerk zoo schemerig was en de kaarsenoogen pinkten als sterretjes. Ze moest Onzen Lieven Heer nog vergiffenis vragen, omdat ze vanmiddag weer zoo bitsig en nijdig tegen Dientje geweest was, en dat paste toch heelemaal niet, nu ze van 't voorjaar aangenomen zou worden.

Er begon reeds in haar zieltje op te glimmeren zoo'n feestelijk rein gevoel. 's Nachts in 't stille droom-duister, als ze niet slapen kon van benauwd-drukkende warmte of van oververmoeienis van 't jonge lichaampje, stond ze stil op en ging op de bloote voetjes naar de keuken, om op te zien naar het plekje sereene nachtlucht, waarin sterretjes tintelden. Dan kwamen er reeds bij haar op teer-vage visioenen van als bruidje te mogen opgaan naar de communiebank. 's Zondags in de vroegmis, ging ze heel vooraan zitten om te kijken naar de menschen, die Ons Heer gingen nuttigen. Dan keek ze gretig naar de reine, witte Hostie, die de priester hield in zijn slanke vingeren. Dan poogde ze de woorden te verstaan, die de priester sprak bij het uitreiken van Ons Heer....

Gauw had ze afgemaakt en haar werkschort afgedaan. Langs den stillen dijk ging ze langzaam met 't versleten kerkboekje in de hand naar de kerk.

De grillig gegroepeerde huisjes van het dorp doezelden langzaam op uit de vage schemering. De kerktoren vierkantte zwart, als geteekend, tegen de lichte lucht.

In de dorpsstraat en op het kerkplein was het heel stil. Avondstilte alom. Een paar kinderen speelden krijgertje om den kastanjeboom op het plein. De klompjes kletterden op de steenen,

»Kees is 'm... pas op. Dirk... daar komt-ie an.... Hè, Kees, mis, wat 'n strop... Jan, loop... daar komt-ie weer"....

Joelend en schaterend kotsten ze verder. Die stemmen klaterden in de stilte.

Marietje liep stil door. In haar armelijk leventje was geen vreugde. Ze paste niet bij vroolijke kinderen met haar straf doen; niet gewend, als ze was, in haar zorgelijk bestaantje om vrij-uit te kunnen joelen en stoeien.

Door de openstaande deur van het donkere portaal trad ze de kerk binnen. 't Was er nog leeg, slechts een kuchend, stommelend oud vrouwtje zat op een der achterste banken. Langzaam ging ze naar voren en knielde dicht bij het altaar. De kaarsen plekten hun grilligen schijn op een paar bontgekleurde heiligenbeelden, die terzij van het altaar stonden.

— »O, Onze Lieve Heer, bad ze in stilte, 'k ben weer zoo slecht geweest vanmiddag, dat 'k zoo driftig was tegen Dientje, maar ik hoop, dat U 't me voor dezen keer nog zult vergeven. U weet dat ik altijd wel probeer om braaf te zijn, maar die leelijke woorden vallen me dikwijls zoo maar uit m'n mond".

Stil bleef ze zitten. Zij ging na haar leven van den dag, of er nog niet iets leelijks of slechts was geweest waarvoor ze vergiffenis vragen moest. Maar niets wilde haar invallen. Ze was nog zoo kinderlijk onschuldig: geen smetje of kreukje op 't blanke zieltje. Ze wist nog niets van zonde, van 't leven vol onrust en smart.

De pastoor kwam op 't altaar, haalde den monstrans met in het midden de witte, ronde Hostie en stelde Ons Heer uit ter aanbidding. Marietje durfde haast niet opzien. Dat was nu Onze Lieve Heer, Jesus, die met Kerstmis geboren was in zoo'n arm stalletje en later door de slechte Joden was genageld aan het Kruis. En van 't voorjaar . . . van 't voorjaar . . . als 't na den winter buiten weer groen werd en zoo prettig in de frissche, blije lucht dan . . . o, dan . . . dan zou ze Hem mogen ontvangen.

Ze sloot de oogjes; wilde heel . . . heel vurig bidden. Ze voelde zich zoo heel onwaardig, huiverig-angstig voor 't groote geluk dat komen zou.

. . . . . .

De bellen rinkelden; de pastoor nam den monstrans in de handen en zich omkeerende, hief hij het Allerheiligste en zegende de weinige menschjes, die in eerbied het hoofd bogen.

Toen borg hij Ons Heer weg. Eenige kinderen gingen stommelend heen, verlangend naar gestoei in de vrije lucht. De klompjes klepperden hol in het kerkgebouw.

Marietje was nog graag wat gebleven. Ze vond 't heerlijk in de kerk, zoo heel anders dan in haar somber thuis, waar zoo zelden eens een vriendelijk woord gehoord werd, waar haar leven voorbijging in triestigen dreun van werk-gedoe en versombering; zonder zonlicht of kinder-blijheid.

Langzaam ging ze langs den dijk naar huis . . . langzaam . . . om zoo lang mogelijk de aandoening, het wonder-zoete zielsverlangen, dat over haar gekomen was, vast te houden. 't Was heel stil buiten. Van tijd tot tijd een kort hondengeblaf, dat helder klonk in de stilte. In de lucht licht-gestrooi van kleine sterretjes.

Achter haar hoorde Marietje gepraat van stemmen; een korte, helder-blijde lach.

Ze keerde zich om, tuurde in het duister, om te zien, wie daar kwamen.

Ja . . . waarachies . . . ze waren het, Dientje en Frans.

Dientje liep gearmd, had het nog slanke handje op den arm van Frans gelegd; hupte luchtigjes in eerste blijheid van jong geluk; toch wat schuchter nog, nu ze Marietje zag.

— »Zoo, Marietje, ben je daar?" vroeg Dientje, heel vriendelijk nu.

— »Dag, Marietje", zei Frans met z'n zware stem.

— Dag", zei Marietje kortaf, nu ze haar kwamen storen in haar zoet gepeins.

— »Kom je weer uit de kerk?" vroeg Frans met z'n warme, vriendelijke stem. Kind, wat zal jij vroom worden. Je moet later maar nonnetje worden, dan kan je altijd bidden".

Marietje keek hem even aan. Z'n witte tanden lachten onder de zwarte snor.

»Nonnetje" . . . .

Ja . . . nonnetje.

Nu kwam er over haar een visioen van 't klooster, waar ze eens geweest was. 'n Visioen van lange, witte gangen, waar geen geluid doordrong van de wereld. Van den kloostertuin met de netjes geharkte paadjes, belegd met frisch-kleurige kiezelsteentjes, tusschen de popperig-kleine, nette perkjes.

'n Visioen van heel groote rust; van zusterkens, geheel opgaand in hun rustig-blij leven.

O, dat... dat te kunnen worden. Dan altoos te kunnen gaan naar de koele kerk, waar 't zonlicht uit hooge boogvensters in violet-gouden glans rankte rond de pilaren.

In stille overdenking liep ze naast Dientje en Frans voort. Haar heele denken was nu gericht op dat eene... dat ééne... nog zoo onbestemd opblinkend in haar rein zieltje, maar toch haar lijkend zoo wonder-mooi.

...Ja... ze zou 't vragen. Als ze van 't voorjaar... o, van 't voorjaar... aangenomen was, of ze dan gauw, heel gauw, mocht gaan naar 't klooster. Ze wist wel, dat ze nog te jong was.... Maar als ze 't vroeg, heel vriendelijk vroeg, misschien zou ze dan toch wel vast in 't klooster mogen komen. Dan mocht ze misschien wel helpen in de keuken; al was ze nog klein, ze kon toch al 'n heele boel....

Ze zou 't aan vader vragen.

Vader... nu schrok er iets op in haar zieltje. Die zou 't wel niet goedvinden. 'Maar toch... toch wilde ze 't vragen. Ze zou goed bidden; heelemaal geen kwaad meer doen, zooals vanmiddag. Dan zou Onze lieve Heer haar wel geven wat ze vroeg. Pastoor had Zondag in den Catechismus toch nog verteld, dat een soldaat, een hooge soldaat, met epauletten en goud op de uniform, eens aan Onzen lieven Heer had gevraagd, om zijn zoon weer beter te maken, die heel erg ziek was. En toen-ie 't gevraagd had, had Onze lieve Heer direct al gezegd: »Ga heen, uw zoon leeft". Dan zou Onze lieve Heer haar gebed ook wel verhooren; ze vroeg zooveel minder. Alleen maar om in 't klooster wat te mogen helpen... later... later... dan zou ze wel weer vragen om nonnetje te mogen worden ook.

— »Ze zou waarachtig doorloopen", zei Dientje plots, hard-op.

Marietje schrok. Ja, warempel, ze was al bij huis. Beneden aan den dijk, zag ze een klein lichtje tintelen voor het raam. Ze zou heusch doorgeloopen zijn.

Ze liep voorzichtig langs de glooiing naar beneden en ging

naar binnen. Dientje en Frans bleven nog even staan, hunne handen in elkaar.

Moeder zat bij de tafel te dommelen. Vader sliep reeds in de bedstee. Z'n zwaar gesnork gromde in de stilte, die stond.

Marietje at haastig de boterhammen, die moeder voor haar had klaar gezet.

Toen ging ze gauw naar bed.

Lang lag ze nog te denken in de stilte en liet alle kleurige verbeeldingen van den avond nog eens voorbijgaan.

Ja... ze zou 't vragen. Zondag zou ze 't vragen... aan vader. En als hij het goedvond... dan... o, dan....

»O, Onze lieve Heer, bad ze, U weet dat ik toch heel veel van U hou en 'k geloof, dat U mij ook liefhebt. O, lieve Heer, geef dan toch alsjeblieft, dat vader 't goedvindt en dat ik nonnetje mag worden".

* * *

'n Zonnige, heldere Zondag. In de lichte, blauwe lucht gezwier van vroolijk-witte wolkjes. Zonlicht belei den weg met strakken glans.

Marietje ging uit de Hoogmis naar huis. Ze had heel... héél vurig gebeden en nu zou ze 't vader vragen. Vader was nu alleen thuis; moeder was op bezoek bij een oude tante in 't dorp, en Dientje bij Frans.

Vader zat aan de tafel en rookte uit z'n kort, zwartgerookt pijpje; pufte welbehaaglijk kleine, blauwe rookwolkjes uit.

En dadelijk viel Marietje uit. Ze kon 't niet langer opkroppen en zei alles. Of ze na 't aannemen naar 't klooster mocht gaan, daar mocht ze misschien wel wat helpen in de keuken of zoo.... Van 't nonnetje worden durfde ze, nu ze vader z'n verstoord gezicht zag, nog niets zeggen.

»Kan je dan in 't klooster een dienst krijgen", vroeg vader, haar verbaasd aankijkend.

— »Nee... nee, vader, maar ik wou vragen, of ik vast daar niet wat helpen kon, dan wou ik... dan wou ik later zoo graag zuster worden vader".

Vader lachtte ruw.

Angstig keek ze hem aan, hijgend van spanning

— »Ben je mal, zei-die. Jij zuster worden, loop rond, meid. Later op 't land werken, daar is jou plaats. Misschien komt er dan nog wel'ns 'n vrijer voor je. Je bent anders nog al leelijk uitgevallen".

Snikkend liep ze weg naar het plaatsje. De zonnebloem fleurde statig op. Muschjes trippelden in het gras en sjilpten.

Haar jong, moe lichaampje schokte van wee-gesnik. Al die zoete, mooie droomen weggevaagd door vaders ruwe woorden.

Langs de glooiing kwam moeder naar beneden, deed het hekje open en kwam het plaatsje op. Daar zag ze Marietje.

— »Dag, Marietje .... God, kind, waarom huil je zoo", zei ze angstig-verschrikt.

Snikkend vertelde Marietje alles.

En moeder... moeder voelde wel iets mede van het troostelooze leed in dat jonge hartje. Veel had dagelijksche zorgen en sleur in haar afgestompt, maar toch leefde er nog in haar de warme, rijke moederliefde.

Ze nam het gloeiende hoofdje in haar dorre handen, streek de sprietige haren weg van het voorhoofd en poogde haar te sussen met onbeholpen troostwoordjes.

En nu huilde Marietje niet meer.

Ze hield zich sterk den geheelen dag; wilde in jongen trots toch niet, dat Dientje iets merken zou. Maar bij het eten vertelde vader ruw-lachend van die bespottelijken onzin, die Marietje in haar hoofd gehaald had. Dientje lachte schel.

Moeder zei niets, sloeg de oogen neer en zuchtte. Durfde niet op tegen vader en z'n ruw doen.

Marietje begon weer te huilen, en vader stuurde haar naar buiten. »Dat gejank kan 'k niet uitstaan", bromde hij.

Toen 's avonds allen sliepen en ze naast Dientje in bed lag, kwam al het wee weer over haar. Ze snikte heftig. Dientje werd wakker; nijdig nu ze gestoord werd in sterken rustigen slaap.

— »Och, nare meid, ga toch slapen, bromde ze. Ga dan ergens anders heen, als je grienen wilt".

Marietje hield zich stil, totdat de ander weer sliep. Toen stond ze stilletjes op en ging op de bloote voetjes naar het keukentje en ging voor het raam staan. De sterren tintelden; de onbewogen maancirkel blonk kalm in de heldere lucht.

En nu zou ze van 't voorjaar aangenomen worden.

Och, Onze Lieve Heer had haar gebed nog niet verhoord, omdat ze zoo dikwijls slecht was geweest. Als ze nu goed haar best deed en eerst . . . eerst aangenomen was; dat zou ze nog 'ns bidden en dan . . . dan zou Jesus, dien ze ontvangen zou, haar toch wel helpen.

Maar vader . . . och, nee . . . vader zou 't toch nooit goed vinden . . . .

En 't scheen haar alsof er een muur was gekomen tusschen haar en haar vader.

Maar toch zou ze aangenomen worden; dat kwam zeker . . . en dat was toch óók zoo heerlijk. Daar kon vader toch niets aan doen.

Ja . . . van 't voorjaar . . . van 't voorjaar . . . als de blaadjes nog zoo teer-groen, weer zouden komen aan de boomen . . . als de vogeltjes weer zouden zingen . . . .

En weer bepeinsde ze het groote schoon van dien dag.

En huilde niet meer.

En voelde zich niet meer zóó verlaten.

»O, lieve Jesus, bad ze in stilte, kom toch gauw en maak mijn hartje, dat zoo slecht is, toch waardig . . . héél waardig en rein, om U te ontvangen" —

De nacht stond grootmachtig, welvend over de aarde, als wilde hij met een sluier dekken brandend leed van moede menschenharten.

WILLEM NIEUWENHUIS.

UITSPRAKEN EN EXEMPELEN

(NAAR HS. N°. 133 F 22 DER KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK TE 'S-GRAVENHAGE).

De straks volgende uitgave — het blijkt uit de bron, in het opschrift boven deze regelen genoemd — is ontleend aan hetzelfde handschrift, waaruit in *De Katholiek* van het vorige jaar (Dl. CXXVIII, blz. 276—290) het een en ander, blad 88r—93v, door mij werd gepubliceerd onder den titel: *Uit de kleinere ascetische geschriften van Thomas a Kempis*, en waarvan ik bij die gelegenheid eene beschrijving heb gegeven met volledige vermelding van opgenomen stukken (t.a.p., blz. 276—280).

In bedoeld handschrift komt van blad 82v tot 88r, dus onmiddellijk voorafgaande aan het reeds daaruit gepubliceerde, een gedeelte voor, dat mijns inziens eveneens verdient in ruimeren kring bekend gemaakt te worden en dat om deze reden wederom gaarne der Redactie van dit veelgelezen »Maandschrift" ter plaatsing wordt aangeboden. Dit gedeelte, geen opschrift dragende, bevat, behalve eenige uitspraken van »leismeysteren" [1]) (bl. 82v—84r), een drietal belangrijke, in de Middeleeuwen zeer populaire exempelen aangaande hen (bl. 84r—88r).

---

1) Leismeysteren (bl. 84r: lesmeyster), *d.i.* leesmeesteren, lesemeesteren. Het *Mnl. Wdb.* geeft op lesemeester deze verklaring: »Hetzelfde ongeveer als hetgeen men thans onder den academischen titel van *lector* verstaat. *Een doctor of meester die voorlezingen houdt*, bepaaldelijk *in theologie en philosophie.* Inzonderheid in de kloosters, *de geestelijke, belast met het onderwijs der kloosterlingen in godgeleerdheid en wijsbegeerte*". Verg. *Mnd. Handwtb.*: lese-mester, *Lector im Kloster, Prof. der Theol. und Philos.* — De benaming »meyster inder gotheit" (bl. 86r) heeft ongeveer dezelfde beteekenis.

Wat de taal betreft, alles is geschreven in het Oostmiddelnederlandsch, hier en daar echter Duitsch gekleurd zijnde [1]), en — met eene tamelijk duidelijke hand van omstreeks het midden der vijftiende eeuw.

Ik heb gemeend met dit weinige tot inleiding te kunnen volstaan, verwijzende voor nog onvermeld gebleven bijzonderheden naar de aanteekeningen, taalkundige zoowel als geschiedkundige, die aan den voet der bladzijden en aan het hoofd der »Exempelen" zijn aangebracht.

De tekst is nauwkeurig, zooveel mogelijk woordelijk en letterlijk, naar het oorspronkelijke afgedrukt, met dien verstande:

dat in de aanteekeningen van iedere afwijkende lezing en van iedere doorhaling of verschrijving behoorlijk rekenschap is gegeven, terwijl èn daar èn in den tekst zelven consequent alle afkortingen zijn opgelost;

dat ten aanzien van »ij" en »y", waarvoor de afschrijver doorloopend één zelfde letterteeken schijnt te bezigen [2]), de meest gebruikelijke schrijfwijze is gevolgd der woorden in die gedeelten van het handschrift, waar beide klanken zonder uitzondering zichtbaar van elkander zijn onderscheiden en door verschillende karakters uitgedrukt;

dat het bekende Middeleeuwsche paragraafteeken [3]), ter aanduiding dat aldaar eene grootere of kleinere afdeeling aanvangt, is teruggegeven door een sterretje aan het begin van een nieuwen regel;

dat met betrekking tot de interpunctie, die trouwens in het origineel te eenen male ontbreekt, het hedendaagsch systeem is toegepast; en

---

1) De meeste Duitsch gekleurde woorden zijn in de aanteekeningen verklaard, dikwijls met opgave o.a. van de vormen in het Middelnederduitsch.

2) Namelijk »ij" (*maar zonder puntjes of streepjes er boven*) Alleen van sommige woorden (b.v. »eyns" en »ye", beide bl. 82^{v}; »yt", bl. 85^{r}) is het twijfelachtig, of zij met eene »ij" dan wel met eene »y" geschreven staan.

3) Het paragraafteeken komt in de »Uitspraken" elf malen voor; bovendien wordt het gevonden aan het begin van het eerste en aan het begin van het tweede der »Exempelen" (zie bl. 84^{r} en bl. 85^{v}).

dat hetgeen in de door mij bewerkte uitgave tusschen vierkante haakjes is geplaatst, niet in den tekst gevonden wordt.

Ten slotte zij gezegd, dat de titels der navolgende geraadpleegde boekwerken gemakshalve aldus worden geciteerd:

Mnd. Handwtb. = A. Lübben en Chr. Walther, *Mittelniederdeutsches Handwörterbuch*, Norden und Leipzig, 1888 (Bd. II der *Wörterbücher, herausgegeben vom Verein für Niederdeutsche Sprachforschung*).

Mnl Wdb. = E. Verwijs en J. Verdam, *Middelnederlandsch Woordenboek*, 's-Gravenhage, 1885 volg. (tot dusverre zijn verschenen vijf deelen; het Zesde Deel is in bewerking).

Mnl. Spraakk. = W. L. van Helten, *Middelnederlandsche Spraakkunst*, Groningen, 1887.

Bekn. Mnl. Spraakk., Synt. = F. A. Stoett, *Beknopte Middelnederlandsche Spraakkunst*, Syntaxis, 's-Gravenhage, 1889.

Bekn. Mnl. Spraakk., Etym. = F. A. Stoett, *Beknopte Middelnederlandsche Spraakkunst*, Etymologie, 's-Gravenhage, 1890.

Bovenkarspel, Januari 1906. D. A. BRINKERINK.

UITSPRAKEN VAN »LEISMEYSTEREN".

Bl. 82v. D[1] At waeren eyns wise leismeysteren bi een ander, ende worden toe [2] spreken Soe wat sy van gade wolden spreken. Die ierste hief aen ende sacht van verduldigen lijden ende sprack: »weer iet beter geweest dan lijden Got heedde [3] dat sijnen eengebaeren [4] gegeven; want doe niet [5] beters en was Soe gaf hi hem te lijden meer dan hi ye mensche gaf toe lijden of ummeer gegeven wil op eerrick".

1) Met rooden inkt geschreven.

2) »Werden te", *beginnen te.* Verg. Verdam, *Die Spiegel der Sonden*, Dl. I, Leid. 1900, blz. 161, kol. 2 (vs. 12553: »So dat te bevene waert die oude"); zie ook *Mnd. Handwtb.* op werden, 1ster Art.

3) Heedde, *d.i.* hedde. Verg. *Bekn. Mnl. Spraakk.*, Etym., § 252.

4) *Hs.*: een gebaeren (*in twee woorden*). Het woord is wat onduidelijk geschreven, zoodat ook gelezen kan worden: een geboeren.

5) Niet, *niets.*

* Die ander [1]) meyster sprack: „dat [2]) een mensche also reyn weer als hi utter dopen quam Ende dat hem got in die genade toge, dat hi dertich iaer mocht leven aen [3]) lijfflicke spijse ende spreken mitten engellen inder lucht, als sunte maria [4]) magdalena dede [5]) Mit der genaden en mocht hi niet alsoe voel loens verdiennen als mit eennen verduldigen lijden".

* Die derde meyster sprack: »al bede gads moeder ende al
Bl. 83r. heiligen voer // den menschen mit sulken ernst, of et moegelick weer mit bloedigen tranen, — daer mede en mochten sy hem niet also voel loens verdiennen als hi verdienden [6]) mit eennen geduldigen lijden".

* Die vierde meyster sprack: »wi eeren dat cruce, want got daer eennen halven dach aen leit [7]). Soe spreck ick dat wi lijden by[l]-licker [8]) meer eeren sullen, want onse lieve here leit om onsen wil drie en dertich iaer. Ende daer om sol men lijden meer eeren dan dat cruce".

---

1) Ander, *tweede.*

2) Dat, *indien, in geval dat.*

3) Aen (Mnd. âne, ân; Hd. ohne), *zonder.*

4) Na »maria": eene doorgehaalde »m" (*einde regel*).

5) Zie cap. 96 (90) van de *Legenda aurea* van Jac. a Voragine [z.g. »editio tertia", Vratislaviae, 1890 — rec. Th. Graesse, — p. 413—415 (in De Sancta Maria Magdalena)]. — P. fr. Bonaventura Kruitwagen, O. F. M., te Woerden, heeft de vriendelijkheid gehad mij te berichten dat door L. Surius in zijne *De probatis Sanctorum historiis*, Tom. IV, Coloniae, 1573, p. 303—304, »ad diem 22 Julii" dergelijke bijzonderheden worden verhaald als waarop hier ter plaatse de »Uitspraken" zinspelen. Maria Magdalena vertelt daar nl. in een visioen o.m. het volgende: » ..... aquam de fonte bibi; post quam humanum aliquid non gustavi" (l.l., p. 303). En iets verder staat: »Omni autem evoluto die angelorum adfuere militiae, & me tam sublimem in aëra sustulerunt, ut caelestes audiverim resonare melodias. Quod abinde citra septies semper intra diem & noctem fecerunt" (l.l., p. 304).

6) Verg. *Mnl. Spraakk.*, blz. 287 (§ 217).

7) Leit, *d.i.* leet. Verg. *Mnl. Spraakk.*, blz. 94—97 (§ 61). — Men zou ook kunnen interpungeeren (ofschoon m.i. minder juist): »wi eeren dat cruce; want got daer eennen halven dach aen leit Soe spreck ick", *enz.*

8) Duidelijkheidshalve heb ik het woord zóó laten afdrukken (de tekst heeft: bijlicker). Verg. in dit zelfde handschrift: quelick *d.i.* quellick (bl. 85v); wile, *d.i.* wille [bl. 63r, in de Devoete epistelen (zie *De Katholiek*, t.a.p., bl. 278)]. Nog worde verwezen naar het *Mnl. Wdb.* op ongevallichlike, en naar Verdam, *Die Spiegel der Sonden*, Dl. II, Leid. 1901, kol. 49: »die ongeualige keytijf".

* Die viffte meyster sprack: »»eer gad[s] [1]) moeder of enich heilich des mynsten loens wolden ontberen den sy vanden lijden hebben, sy wolden eer gads ansichte ontbeeren ende bis [2]) aen den ionxdage [3]) int vegevur sijn.

* Hier mede troesten onse lieve [4]) here een sijn [5]) sunderlinge vriendyn [6]), die in [7]) groter crancheit lach: »eennen dach in sucten [8])
Bl. 83v. In my[n]nen geleden ende in ver -// duldicheit [9]) brenget [10]) hondertvoldigen [11]) loen ende weder brenget [12]) oer verlaeren tijt ende volbrenget hondert iaer penetencie ende volbrenget hondert iaer vegevurs"" [13]).

* Die seste meyster sprack: »een suchten om des menschen sunden ende sijn verlaeren tijt mit rechter aendacht is gade liever dan dat men dertich salter [14]) lese nae een ander".

* Die sevende meyster sprack: »een aendachtige begeert beter

---

1) Het blad is hier *(einde regel)* afgesneden. De »s" of »es", die er nog gestaan heeft, is niet meer leesbaar.

2) Bis (germanisme; Hd. bis), *tot.*

3) »Ionxdach", *d.i.* joncste dach, *jongste gericht, oordeelsdag.*

4) *Hs.*: lieuer (*met doorgehaalde* r).

5) *Hs.*: sijnre (*met doorgehaald* re).

6) Verg. *Bekn. Mnl. Spraakk.*, Synt., § 23.

7) *Hs.*: inde (*met doorgehaald* de).

8) »Sucte", *d.i.* suucte (Oostmnl. vorm), *ernstige* of *langdurige ziekte*; ook *besmettelijke ziekte.*

9) *Hs.*: verdulhdicheit (*onzeker, of de eerste* h *is doorgehaald*).

10) *Hs.*: brengen.

11) *Hs.*: hondert voldigen (*in twee woorden*).

12) Ende weder brenget, *enz.* De zin der woorden is waarschijnlijk: *en maakt dat zulks geen verloren tijd is* (eig. *en brengt den verloren tijd terug*), *want het weegt op tegen honderd jaar,* enz.

13) De schrijver heeft hier geen bijbelpericope op het oog gehad, maar een of ander visioen, vermoedelijk eene van de »Openbaringen" uit de *Revelationes Sanctae Birgittae*: deze ten minste waren in de Middeleeuwen zeer geliefd en werden toen veel gelezen, ook in ons vaderland (verg. W. Moll, *Johannes Brugman en het godsdienstig leven onzer vaderen in de vijftiende eeuw*, Amst. 1854, Dl. I, blz. 95). — Zie over Birgitta of Brigitta (gest. 23 Juli 1373) en hare *Revelationes* Moll, a.w., Dl. II, blz. 93 volg.; denzelfden, *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming*, Dl. II, st. ii, Arnh. 1867, blz. 126, 129. Men raadplege vooral het *Kirchenlexikon* van Wetzer en Welte, op Birgitta (met de aldaar aangehaalde bronnen).

14) »Salter" (Oostmnl. vorm; = souter) *psalmboek, psalm.* Verg. *Mnd. Handwtb.* op salter.

toe werden dan men voer was. Daer om wilt got dertich iaer vegevurs af nemen besatter penetenciën" [1]).

* Die achte meyster sprack: »Soe welke menschen een [2]) sien mit naturlicker waelluest [3]) om gads wil let [4]) Dat is gade liever dan of die mensche seven iaer vasten toe water ende toe broet".

* Die negende m[e]yster sprack: »Soe wie een onnut, hoverdich
Bl. 84r. ende een onverduldich woert // lijt om gads wil, dat is gade liever dan of die mensche inden derden hemel getuct woerde, als sunte pouwels was" [5]).

* Die tiende meyster sprack: »»david spreckt: »here, verget mijnre sunden" [6]). Ic spreck: »here, gedynck mijnre sunden. Want ic en weet niet wael, of ghi meer achtet eens goeden menschen heilicheit of eens armen sunders clage" ".

* Een [7]) meyster spreckt: »beter is die sunde gelaten van mynnen dan also voel daer voer gedaen in rechter penetenciën als cristus leit op errick Ende mocht hi oic al die pijn lijden, die got anden cruce leit".

---

1) Verg. H. C. Rogge en F. Pijper, *Nederlandsch Archief voor kerkgeschiedenis*, Nieuwe Serie, Dl. I, afl. I, 's-Gravenh. 1900, blz. 119: »Waerom wij, bisscop — overmyts die macht ende autoriteyt, die wy hebben op hon allen oft eyn yeghelijc bysonderlinghe, gheven tot allen puncten nae bescreven veertich daeghe aflaets van ghesetter penitenciën of die van recht gheset sal woerden" (in Verdam, *Een Nederlandsche afiaatbrief uit de 14de eeuw).*

2) *Hs.*: Een *(met eene hoofdletter).*

3) *Hs.*: wael luest *(in twee woorden).*

4) Let, *d.i.* leet (naast »laet" = latet), *nalaat.* Zie *Mnl. Wdb.*, Dl. IV, kol. 183 (op laten, 1ste Art.); verg. *Mnl. Spraakk.*, blz. 255 (§ 185, Opmerk. 2).

5) Verg. 2 Cor. XII : 2.

6) Ps. XXIV : 7*a* (»Delicta juventutis meae, et ignorantias meas ne memineris").

7) Vóór »Een": een met rooden en zwarten inkt doorgehaald »En".

EXEMPELEN AANGAANDE »LEISMEYSTEREN".

I.

(Bl. 84r—85v.)

[Met het eerste dezer »Exempelen" zijn te vergelijken Bijlage V (ontleend aan *Hs. Hamburg. theol. no. 2194*, bl. 165r—167r; beginnende met de woorden: »Men leest van eenen hoech geleerden man", *enz.*) en Bijlage VII (ontleend aan *Hs. Gent Univ. Bibl. no. 1344*; de

titel is: Een sonderlinghe scoene ende devote leeringhe van paciëncien; het begin luidt: »Men vynt in seker scryftuere, dat wilent was een meester, een doctuer", *enz.*), door Dr. C. G. N. de Vooys opgenomen in zijne belangrijke studie *Meister Eckart en de Nederlandsche mystiek. I* (in Rogge en Pijper, *Ned. Arch. voor kerkgesch.*, Nieuwe Serie, Dl. III, afl. 1, 's-Gravenh. 1904, blz. 50—92; de genoemde Bijlagen worden gevonden aldaar, blz. 86—87 en blz. 89—91). Zie bovendien blz. 60 van aangehaald *Archief*.]

* [D][1]At was een groet lesmeyster, die begeerden van onsen heren gade te weten, wyllicker die allre naste waerheit were, daer die mensche toe comen mocht in desen leven: des begeerden hi acht iaer lanck mit groten ernst.
Bl. 84v. Ende inden achte iaer doe waert hem geantwort // van gade: »ghi sult gaen voer die kerke; daer suldi vynden eenen armen mensche; die sal u die waerheit segghen; die en heft aen sijnen lijve niet drier pennynghen weert". Die meyster quam en vant den armen mensche. Doe waeren oen [2] die voete toe kenen [3]: men mocht om [4] garsten karnre [5] daer in gelacht [6] hebben. Die meyster sprack: »got geve u goeden morgen!" die [7] arme mensche antworden: »Ic en krech nye genen quaden morghen". Die meyster sprack: »dat u got salich make; woe antwordy my alsoe?" Die arme mensche sprack: »Ic en wart nye [8] onsalich". Die meyster sprack: »dat u got geluck geve; woe antwordy my alsoe? antworde recht". Die arme mensche sprack: »Ic en kreech nye ongeluck. Ic hebbe my gade also gegeven: allet dat hy duet, dat duncket my goet. byn ic sieck in gads namen, byn
Bl. 85r. ic ghesont ever [9] in gads namen; byn ic ricke in // gads namen, byn ic arme ever in gads [namen]. In gads namen stervent my mijn vriende, in gads namen blijvent sy levendich; reghenyt in gads

---

1) De »D" is ter illuminatie weggelaten.

2) Verg. *De Katholiek*, t.a.p., blz. 284, aant. 4.

3) »Kene", *barst.* — De Vooys (in bovengemelde Bijlage V): »verscrecht ; verg. de opmerking aldaar, onderaan de bladzijde.

4) Om (Oostmnl. vorm; 3de naamv. enkelv. van »hi"), *hem.*

5) »Karn" (Oostmnl. vorm; = corn), *korrel, zaadkorrel.* — Vóór »karnre : een doorgehaald »daer in ge" (*begin regel*).

6) Zie *Mnl. Spraakk.*, blz. 275 volg. (§ 202).

7) Na »die": eene doorgehaalde »i".

8) *Hs.*: neij.

9) Ever, *andermaal, nogmaals.* Verg. *Mnd. Handwtb.*: aver (avers, averst), *abermals, wiederum.*

namen, is yt schoen weder ever in gads namen". Doe sprack die meyster: »segghet my, lieve mensche, wolde dych got in die hel hebben, woe woldy [1]) dan [2]) daer doen?" Doe sprak die arme mensche: »»Also lief inder hellen Als inden hemel: wolde got, hi mackten my wael een heme[l]rick inder hellen. Ic hebbe twe [3]) armen: mit mijnnen luchteren [4]) arme heb [ic] sijn mynscheit om fanghen also vast, dat ic van hem niet en mach [5]) Ende myt mijnnen rechteren arme sijn gotheit [6]), ende byn mit hem also verenyget, dat ic niet en mach noch en wil anders dan hi en wil [7]). Mer ic segghe hem: »sal ic in die [8]) helle, hi moet mede daer in"" [9]). Die meyster gynck [10]) hynnen toe huus ende was onderwijst [11]) der nester waer-
Bl. 85v. heit [12]) mit der groter ghelatenheit, die men in // der tijt hebben mach.

---

1) Boven de »ij" (verg. boven, blz. 186, aant. 2): een met kleine letters geschreven, maar doorgehaald »daer" (da').

2) Een verwijzingsteeken bij »dan" duidt aan dat het woord »daer", in margine en voluit geschreven, hier behoort ingevoegd te worden.

3) *Hs.*: tue.

4) Hier is een scheurtje in het handschrift.

5) Niet en mach, *niet los kan, niet weg kan.*

6) De »i" is bijgeschreven.

7) Men zou verwacht hebben: anders dan hi mach en(-de) wil.

8) *Hs.*: indie (*in één woord*).

9) Na »in": een doorgehaald »die".

10) Vóór »gijnck": een doorgehaald »sprack" (*begin regel*).

11) *Hs.*: onder wijst (*in twee woorden*).

12) Men zou verwacht hebben: in der nester (*d. i.* neester = naester) waerheit. — Doch verg. uitgave De Vooys (in bovengemelde Bijlage V): »Die meester begeerde hier of onderwesen te sijn".

II.

(Bl. 85v—86r.)

[Gelijk ik in *De Katholiek*, t. a. p., blz. 279, heb opgemerkt, is dit exempel reeds jaren geleden uitgegeven, eerst in [J. van Vloten], *Verzameling van Nederlandsche Prozastukken, van 1229—1476, naar tijdsorde gerangschikt*, Leid. en Amst. 1851, blz. 221 (onder den titel: Levenswijsheid), en later door den Leidschen predikant F. H. G. van Iterson in zijne *Stemmen uit den Voortijd, die wel verdienen nog eens gehoord te worden, verzameld uit een viertal handschriften der* XIVe en XVe *eeuw*, Leid. 1857, blz. 122. Deze beide uitgaven zijn geschied volgens een handschrift in 12° (groot 162

bladen of 324 bladzijden), dat tegenwoordig berust te 's-Gravenhage in de Koninklijke Bibliotheek, doch dat afkomstig is uit de Boekerij van het »Oude Hof" (ook: Oude Convent) of »St. Jan-Evangelistenhuis" te Weesp, waar het in den Catalogus heeft vermeld gestaan onder n°. 30.

Het exempel komt in genoemd handschrift voor op blz. 219—220 (zie Van Iterson, a. w., blz. 189 volg.).

De uitgave in de *Ned. Prozastukken* en die in de *Stemmen uit den Voortijd* verschillen natuurlijk onderling weinig, maar wijken op sommige plaatsen niet onbelangrijk af van de hier volgende. Om derhalve de varianten te beter te doen uitkomen, heb ik de uitgave volgens de *Prozastukken* als Bijlage (zie beneden, blz. 198) laten afdrukken, ook omdat niet iedereen dit boekwerk zal bezitten; tevens zijn daar opgenomen de afwijkende lezingen van den tekst volgens de *Stemmen*].

Merket!

* Een iongelynck sprack tot sijnen meyster: »du leerst my al vremde konsten; leert my dat ic doechsam werde". Die meyster sprack: »wolde du doechsam sijn: als du gaes, so siet voer dy; als du spreken wilt, so bedenckt di voer; vlie quade geselschap [1]; niet en berycht meer dan di bevalen is [2]; guede[n] lude[n] weest heymelijck [3]. Als di wael gaet Soe en verhefdi niet; als di [4] que[l]lick [5] gaet, so sij verduldich. Teghen den hoverdighen soltu [6] oetmoedich sijn. Teghen den tarnigen [7] saltu verduldich [sijn]. Den doeren [8] saltu verdraghen. Den wijsen saltu hoeren. Teghen den alden saltu swijghen. Dijn wandelinge sal sachtmoedich sijn. Dijn hert sal op in gade gherycht sijn. Dijn spraek [9] sal gemaet [10] ende bescheyden sijn ende van hemelschen [dynghen], dijn ogen sullen neder geslagen [sijn]. Waer du niet gewy[n]nen en kan[s], daer en verliese niet. Den du niet geven en wilt, den en neme niet. Wattu [niet] beteren

---

1) Na »geselschap": eene dubbele punt.

2) »Berichten" (= berechten), *in orde brengen, verrichten, ten uitvoer brengen.* Verg. de meer juiste lezing in de *Ned. Prozastukken* (zie beneden, in de Bijlage): »niet en berecht dat dy bevolen is", waar »berechten" beteekent *terechtwijzen, aanmerkingen maken op.* Nog zie men het *Mnl. Wdb.*, Dl. I, kol. 920 en 918.

3) Heymelijck (= heimelijc), *genegen, minzaam, vriendelijk jegens.*

4) *Hs.*: die (*met doorgehaalde* e).

5) Verg. boven, blz. 188, aant. 8.

6) Er schijnt eerder »soltu" (verg. bl. 83r: sol men) dan »saltu" te staan.

7) Tarnigen, *d. i.* tornigen (*met de gewone wisseling van* o *en* a).

8) »Doer" (= door), *dwaas.*

9) Het is onzeker, of er »spraek" staat dan wel »sprack".

10) Gemaet (= gemate), *bezadigd, niet tot uitersten vervallende.*

Bl. 86r. en wilt, des en [1]) ergher niet; op wen // du niet guets reden en wilt, op den en rede geen quaet. Ende wat dy niet aen en geet, daer mit en becommert di ummer niet. Duestu dyt, soe kanstu alre meyster konsten".

[1]) Bijgeschreven.

III.

(Bl. 86r—88r.)

[Het exempel »Van een vroukijn van XXI iaren" (in ons handschrift en ook in de straks te noemen uitgave Van Iterson wordt het getal »XXII" opgegeven) is in de Middeleeuwen zeer populair geweest en in onze gewesten vrij algemeen verspreid. Vele handschriften deelen het mede, met teksten, die onderling weinig van elkander verschillen. Wie wenscht te weten, tot welken kring van exempelen het behoort en met welke andere exempelen het verwantschap vertoont, leze wat dienaangaande door Dr. De Vooys is geschreven, zoowel op blz. 335—336 van zijn Academisch proefschrift *Middelnederlandsche Legenden en Exempelen. Bijdrage tot de kennis van de prozalitteratuur en het volksgeloof der Middeleeuwen* ('s-Gravenh. 1900), als op blz. 268 van Rogge en Pijper, *Ned Arch. voor kerkgesch.*, Nieuwe Serie, Dl. III, afl. 3, 's-Gravenh. 1905 (in *Meister Eckart en de Nederlandse mystiek, III*). Volledigheidshalve verg. diens *Middelnederlandse Marialegenden*, Dl. II, Leid. [1903], blz. 207—210 (n°. CCCXXXIX); inzonderheid aldaar, blz. 329—331 (in de »Aanteekeningen").

Het exempel is volgens het z.g. »Weesper handschrift n°. 34" (in 12°, met perkamenten omslag; groot 117 bladen of 234 bladzijden), doch dat thans, evenals het »Weesper handschrift n°. 30" (zie boven, blz. 193) in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage berust en aldaar onder Hs. n°. L 48 voorkomt, uitgegeven in Van Iterson, *Stemmen uit den Voortijd*, blz. 32—34. Een gedeelte staat nog afgedrukt, maar naar de eenigszins afwijkende redactie van Ms. Brussel n°. 1956, bij De Vooys in zijne geciteerde *Mnl. Leg. en Exemp.*, blz. 335.

Ik heb hieraan weinig meer toe te voegen. Alleen nog dit:

Het zal, dunkt mij, onnoodig wezen om ter verkrijging van een goed overzicht van al de varianten ditmaal weder den reeds gedrukten tekst, met name dien uit de *Stemmen*, bij wijze van Bijlage te doen opnemen; immers in bewerking is eene vergelijkende uitgave van de onderscheiden teksten van het merkwaardige exempel, bezorgd als zij zal worden door Prof. W. L. de Vreese te Gent (zie De Vooys

in zijne *Mnl. Leg. en Exemp.*, blz. 335, aant. 1, en in Rogge en Pijper, *Ned. Arch. voor kerkgesch.*, Nieuwe Serie, Dl. III, afl. 3, t. a. p.). Toch kwam het mij niet ondienstig voor de voornaamste varianten mede te deelen in de aanteekeningen aan den voet der bladzijden.]

E[1])En meyster inder [2]) gotheit [3]) quam in een stat [4]); daer quam een ioncfrouwe van xxij. [5]) iaeren Ende begeerden den meyster te spreken. Doe die meyster die ioncfrouwe sach, hy namt in onwerdicheit [6]) dat hem die ioncfrouwe spreken wolde; want hi was es bet ghewoen dat [7]) die meyste studenten nae hem vrageden dan al sulke vrouwe. Doe spracke die meyster onwerdelike: »vrouwe, wat wildi?" Sy antworden oetmoedelicken ende sachte [8]): »O meyster, wat hoert om toe oeffenen, die totter alre hoech[s]ter ende claerster claerheit gheern [9]) weer, alsoe
Bl. 86v. verre alset vrouwen moegelic is te verkrieghen // ende te comen tot eenre sekerre vrientschop [10]) mit gade?" Doe antworden die meyster: »vrouwe, wat is u staet: sijt di inder ee [11]) Ende hebdi goet ende eer der werlt?" »Ia here", sprack si, »ic byn inder ee ghebonden Mer en weer [12]) ic niet daer in, om een gulde werlt en queme ic niet daer in [13]). Ende nu ic daer in byn, nu heb ick des ganse gelove [14]) dat my god daer toe heft ghevoeget voer dat alre best [15]). Want ick halde mijn goet tot allen goeden dynghen gheern [16]) Ende

1) Met rooden inkt geschreven.

2) *Stemm.*: van der; *Mnl. Leg. en Exemp.*: vander (in één woord).

3) »Gotheit" (= godheit; zie bl. 88r), *godgeleerdheid, theologie.*

4) Vóór »stat": een — bij uitzondering met rooden inkt — doorgehaald »stat".

5) Het stipje achter »xxij" staat in rooden inkt.

6) *Stemm.*: nam hijt in onwairde (in de aanteekening verklaard: *vond hij het onwaardig, nam hij 't kwalijk*). — *Mnl. Leg. en Exemp.*: Doen gaf dit den groten meester onwert.

7) Na »dat": een doorgehaald »hem" (*einde regel*).

8) *Stemm.*: seide. — In *Mnl. Leg. en Exemp.* ontbreekt »ende sachte" of »ende seide".

9) *Hs.*: bege (*begin regel*) gheern.

10) Vóór »schop" (*begin regel*): een paar verschreven, maar doorgehaalde letters.

11) »Ee" (Mnd. ê, ee, ehe, ewe; Hd. ehe), eig. *wet*; in oostelijke dialecten *huwelijk*. — *Stemm.*: inder ewen; *Mnl. Leg. en Exemp.*: in die weerelt.

12) *Hs.*: we'.

13) Om — daer in, *voor geen geld van de wereld zou ik daarin willen komen* (*nl.* inder ee).

14) Nu — gelove, *nu ben ik er volkomen van overtuigd.*

15) *Stemm.*: dattet mi God toe hevet ghevoeghet voir dat alre best; *Mnl. Leg. en Exemp.*: dat mi god daer toe ghevoeghet heeft op mijn beste.

16) *Stemm.*: want ic gave mi gaern tot alle goede dinghen; *Mnl. Leg. en Exemp.*: want ic hadde minen man gherne tot alle goeden dingen.

ick leer mijnnen kynderen docht, waer ic kan ende mach". Doe sprack die meyster: »wat is dijn oefenynghe?" Si antworden seer oetmoedelicken [1]: »heer, ick heb drie oefenynghe wtwendich ende drie inwendich oefenynghe. Die ierste utwendighe oefenynghe [2]
Bl. 87r. die ick al daghe doe Dat is dat ick // my alle daghe spygel inden werdighen leven ons heren ihesu cristi. Ic sie aen sijn oetmoedicheit, sijn sachtmoedicheit Ende al sijn doechden, so ick beste mach [3]. Dan sie ick op my selven, woe rechte onghelijck ick oem byn. Soe gae ic tot der anderre [4] oefenynghe ende sie woe die vader sijn ewighe wort ghebaerden [5] inden reynnen [6] licham maria Ende, en heddet om die ghehorsamheit sijns hemelschen vaders niet ghewest Ende en hedde daer mede der mensschen [7] salicheit [8] niet ghehyndert geweest Hy hedde daer gheern dusent iaer in gewoent. Noch liever woent hi in reynen herten gheestelick dan in sijnre moeder licham lijflick [9]. Die derde oefenynge utwendich [10] is dat ic my al dage bade inden roede bloedighe wonden [11] mijns lieven
Bl. 87v. heren ihesu cristi Ende ick heb tot hem // een gans toeverlaet [12], also dat aen my ghebreckt dat hi dat mit sijnen [13] lijden in my vervullen sal" [14]. Doe sprack die meyster: »o goede vrouwe, sijn [15] dyt u utwendighe oefenynghe die ghi al daghe doet Soe segghet my om god die inwendige oefenynghe die ghi hebt". Doe sprack si: »die [ierste] inwendighe oefenynghe die ick al daghe doe, is dat ick al daghe scheyde [16] van allen creatueren, so dat ic mit gheenen creatueren te doen en heb totter tijt toe dat die dyenst gads over al gedaen is [17]. Dat ander is dat ic ledich mijn hert van al onledicheiden

---

1) *Stemm.*: Si antwoerde seer oetmoedelic ende seide; *Mnl. Leg. en Exemp.*: Si antwerde.

2) Na »oefenynghe": een doorgehaald »is".

3) *Stemm.*: als ic alre diepste mach.

4) »Ander", *tweede*.

5) »Ghebaren" (= gebaren), *voortbrengen*. — *Stemm.*: bereit heeft.

6) *Stemm.*: maechdeliken.

7) *Hs.*: mens (*einde regel*) schen.

8) *Stemm.*: die menschelike salicheit.

9) *Stemm.*: Mer noch liever woent Hi in luteren (*onbesmet, rein*) ende in reyne herten gheesteliken dan in synre moeder lichaem lijflic.

10) *Hs.*: vt wendich (*in twee woorden*).

11) Verg. *Mnl. Spraakk.*, blz. 406 (§ 309). — *Stemm.*: in den gebenediden wonden.

12) *Hs.*: toe verlaet (*in twee woorden*).

13) Vóór »sijnen": eene verschreven »s".

14) *Stemm.*: al dat an mi ghebrect dat sal Hi met sinen liden vervullen.

15) *Hs.*: sijn (*begin regel*) sijn.

16) *Stemm.*: mi sceide.

17) Na »is" nog in de *Stemm.*: ende becommer mi niet dan mit mine ghebedekijn.

ende inghetaghen [1]) hynderlicken dynghen [2]), so dat niet hynderlijx en blyeft tuschen [3]) gade en mijnre siellen. Die derde oeffeninghe is: wanneer ic in die kerck come Ende twe voeten rumes krijgen
Bl. 88r. kan, // so verenyghe ic my mit gade [4]), dat my duncket dat nyemant dae [5]) in [6]) en is dan god en ic alleen". Doe sprac [7]) die meyster: »O goede vrouwe, ghi sijt inden rechten weghe. Ic heb dese cappe ghedragen wael vijftych iaer lanck ende heit een meyster inder godheit Dan ic en quam noch niet [8]) tot deser volcomenheit". voert sprack hi: »ghebenedijt sij die here, die sijn ghenade [9]) alsus [10]) myldelicken gheven [11]) kan!"

---

1) »Inghetaghen" (Oostmnl. vorm; = inghetoghen, ingetogen), *er bij gehaald, van buiten af gehaald.* Zie *Mnl. Wdb.* op ingetogen. Het woord komt nog eenmaal in het handschrift voor, nl. op bl. 44v (in de Devoete epistelen), waar — de interpunctie is van mijne hand — gevonden wordt: »Ghi en sult in u niet laeten coemen dat (*lees*: dan) got: van allen dingen ende van allen creatueren, alsoe voel als moegelic is, suldi u aff scheiden mitter herten, ende sult u pinen ledich te wesen van allen inghetoeghenen beelden ende uwe ghemoede vryen van allen toevalle". Verg. Moll, *Joh. Brugman*, Dl. I, blz. 292; Van Iterson, *Stemmen uit den Voortijd*, blz. 50.

2) *Stemm.*: van allen onnutten dinghen ende hinderliken inghetogen beelden.

3) Het woord is onduidelijk geschreven. Verg. voor nog eene andere spelling van »tussc(h)en" dit zelfde handschrift, bl. 50r (in de Devoete epistelen): tussenn.

4) *Stemm.*: so sinke ic also diep in God.

5) Verg. bl. 66r (in de Devoete epistelen): dae in. — Behalve »dae" (Hd. da) komt op twee plaatsen in het handschrift (bl. 51v en 53r; beide mede in de Devoete epistelen) het evenzeer Duitsch gekleurde »hie" voor; zie *Mnl. Wdb.*, Dl. III, kol. 425 (op hier).

6) *Stemm.*: bi mi.

7) *Hs.*: »sprac" of »sprack"? Het blad is hier (*einde regel*) afgesneden.

8) *Stemm.*: ende ic en quam nie.

9) *Stemm.*: sine gaven.

10) Alsus, *alzoo, aldus.*

11) *Hs.*: ghenen. — De »u" (somtijds ook de »n") is niet overal even correct geschreven: zoo staat er b.v. op het vorige blad (87v) eerder »tnschen" dan »tuschen" (zie boven, aant. 3) en op bl. 85r zeer duidelijk »sterneut" i.p.v. »steruent" (*d. i.* stervent).

BIJLAGE.

(Zie boven, blz. 193.)

Exempel II volgens de »Ned. Prozastukken".

Een jonghelinc sprac tot sinen meister aldus: meyster, du leerste my vreemde conste; leer my dat ic doechsam werde. Die meyster sprac: wilstu doechsam werden? — alstu gaste [1]), sich voirdy; alstu spreecste, so bedenc dy; vlye quade gheselscap; niet en berecht dat dy bevolen is; toe den luden wes heymelic; alsti welgaet, so wes ghematich; alsti evelgaet [2]) so wes verduldich; ontganc den hoverdighen mit oetmoedicheyt; ontganc den toernighen mit lidelicheit [3]); den doren saltu verdragen, den wisen saltu horen, den ouden saltu swighen; dijn wandering sal zachtmoedich sijn, dijn hert sal op Gode gherecht sijn ende tot hemelschen dinghen, ende alle verganclike dinghen saltu opgheven; ende alle oetmoedicheyt saltu pleghen; so wair du niet ghewinnen en kuns, daer en verlies niet; dien du niet gheven en wils, dien en neem niet; dattu niet beteren en wils, dat en verarghe niet; op wyen du niet goeds redenen en wils, op dien en redene ghien quaet; ende wat dy niet aengaet, dair en becommer dy niet mede. Doestu dit, so konstu alre meyster const. Des help ons God. Amen.

1) »Du gaste" (*d. i.* ga-ste) is de jongere Mnl. vorm voor »du gaes", zooals ons handschrift heeft (zie bl. 85v.). Verg. *Mnl. Wdb.*, Dl. II, kol. 874 (op g a e n, 1ste Art.) en vooral kol. 930 (op g a s t e n, Aanm.).

2) »Evel" (= evele), *slecht*, *noodlottig*; Mnd. ovele; Hd. übel; Ndl. euvel.

3) Lidelicheit (= lidelijcheit), *lijdzaamheid*, *verdraagzaamheid*.

Afwijkende lezingen in de »Stemmen uit den Voortija".

3 voirdy: voir dy (*in twee woorden*). — 4, 5 dat dy bevolen is: dan dy bevolen is (*verg. boven, blz.* 193, *aant.* 2). — 5 toe den: Goeden (*met eene hoofdletter*; *aan het begin van een volzin*). — 5 welgaet: wel gaet (*in twee woorden*). — 6 evelgaet: evel gaet (*in twee woorden*). — 7 lidelicheit: lidelicheyt. — 8 verdragen: verdraghen. — 9 zachtmoedich: sachtmoedich. — 9, 10 op Gode gherecht: op in Gode gherecht. — 10, 11 verganclike dinghen: verghanckelike dinghe. — 15 niet aengaet: niet aen en gaet. — 15 dair: daer.

LENTE-ILLUSIE.

Het windje moet door de bloemenstrooi
Blij-pronkerig draaien;
de meiebruidjes hun kleurenmooi
in 't zonnelaaien
maar schudden, als deden ze 't nooi.
Wat doet zoo'n wind zoo te waaien!

Om gezelschap voor 't nestje fluit,
voor 't nestje, dat nog moet komen,
het lievende vogeltje honderd uit
en houdt zijn vrijstertje aan 't droomen,
dat wegvlucht, zoo gauw het liedje sluit.
Wat heeft ze hem beetgenomen!

In kinderlachen schatert het lied
van 't springende, joelende leven;
de vogeltjes hooren 't en schrikken niet,
de roosjes voelen 't en beven:
een kind grijpt spelend al 't mooi dat het ziet.
Waar is zijn lachen gebleven?

Fr. E. VAN KROONENBURG.

LIEDEKEN DOULOUREUSE.

Mijn dagen en nachten gaan zoetjes
Als kindren met wankele voetjes
In schreiende, schreiende stoetjes
  Voorbij, voorbij, voorbij....
Ze weten vol smart hun jong leven.
Zie, smeekend hun armpjes geheven,
Vragen ze troost hun te geven —
  Aan mij!.... aan mij!... aan mij!....

't Zijn mijn droevige nachten en dagen....
Ik alleen hoor ze weenend vragen,
Ik alleen hoor ze teeder klagen....
  Voorbij, voorbij, voorbij....
O, stoor niet hun trage gangen,
Want ze klagen zoo schoone zangen,
Zangen van roerend verlangen,
  Voor mij, voor mij, voor mij....

JAN V. D. HORST.

WOLKEN.

O witte karavanen der woestijn,
Langs blauwe rotsen trekt gij traagzaam voort,
Met licht belaân en goud, dat staag bekoort
De gretige oogen van wie verre zijn.

Als schoone schepen, door geen storm gestoord,
De blanke vlaggen hoog ten vreugdesein,
Naar zoele landen waar 't zal zomer zijn,
Vaart ge altoos, wondre wolken, stille voort.

Tot u de wind de witte zeilen spant,
En lichter klieft gij 't onbewogen meer,
En dichter gloriet 't verbegroete land.

En in een stille oase, blank en rein
De hooge tenten heffend, rusten weer
De witte karavanen der woestijn.

H.

LIJDENSTROOST.

Als ik eenzaam lijdend met mijn ziel alleen
Troostloos te staren zit in 't wijd heelal —
En rozen blozend bloeien overal —
Stort zich mijn wezen uit in stil geween.

Ik vraag mij af waarom, het droefst van al,
Ik hier zoo moed'loos zit en moegestreên
Geen helper vindt na zóoveel zielsgebeên
Om hulpe en troost in 't droeve tranendal.

Tot zich mijn ziel verheft tot U, mijn God,
Wiens minlijk aanschijn blinkt in 't blauw der lucht,
Zoo hemelsch-rein, waar pure liefde uitstraalt.

En stil berust ik in mijn menschenlot
En sluit in 't hart de bange lijdenszucht
En heb U lief, die me in mijn lijden staalt.

H

NIEUWE UITGAVEN.

Wedergeboorte, drie voordrachten uitgesproken te Leuven voor het Sint-Thomasgenootschap der studenten van de Katholieke Hoogeschool, door P. MAG. J. V. DE GROOT, ORD. PRAED. *Hoogleeraar bij de Universiteit te Amsterdam.* — Amsterdam, C. L. van Langenhuysen, 1906. Prijs: 90 ct.

Deze drie voordrachten van den Amsterdamschen Hoogleeraar Prof. Dr. J. V. de Groot, zijn zoo gedachtenrijk en van zoo hooge levenswijsheid, dat zij niet genoeg ter lezing en herlezing kunnen aanbevolen worden.

Herlezing is hier werkelijk een vereischte, omdat een eerste kennisneming wel niet in staat zal zijn de geheele volheid te omvatten of de elkander verdringende ideeën in scherpen omtrek en logische volgorde vast te houden. Maar de moeite is meer dan welbesteed. Niemand zal deze weinige bladzijden uit de hand leggen zonder iets geleerd te hebben; inzonderheid de meer ontwikkelden onder ons, die het geestesleven van hun tijd meeleven, zullen ze dankbaar verwelkomen; en voor de studeerende jongelingschap zijn ze recht eigenlijk gedacht en geschreven.

Hier is een man aan 't woord, die de geestesstrooming van zijn tijd met diepdenkenden en vromen zin doorschouwt, en zich niet aan den oever daarvan verheft om er ach! en wee! en dreigwoorden over uit te roepen, maar om aan die strooming den eenig goeden weg te wijzen naar het beoogde doel.

Zulke leidslieden hebben wij in dezen woeligen tijd vooral noodig en onze studeerende jongelingschap kan ze niet

missen. Vol van hun jonge geest- en lichaamskracht, vooruitstrevend naar een toekomst van velerlei verwachting, werpen zij zich zonder bedenking in den vollen stroom van hun eigen tijd. Roep hun toe: terug, roekeloozen, terug naar het verledene! en zij zullen u niet eens antwoorden. Hoeveel beter wordt hun gezegd: weest kloek en krachtig in uw streven, maar tevens welbewust, waar het om gaat, en wat het einddoel is.

Reeds de titel *Wedergeboorte* is eene aanduiding. Wedergeboorte? ongetwijfeld. Vernieuwing? Juist het eigen christelijk idee. Vooruitgang? stellig en zeker. Maar dan geen half werk en nog minder slecht werk; geen blindelings voortrennen, al was het den afgrond in; maar doelbewuste kracht en wedergeboorte in den echten, vollen zin.

En nu wordt in deze drie voordrachten de wedergeboorte geteekend in haar alomvattende christelijke beteekenis: vooreerst het verlangen naar wedergeboorte; dan het leven der wedergeboorte in geest en in daad; eindelijk de voltooiing der wedergeboorte, waarnaar »alle schepsel als in barensnood verzucht".

Meent echter niet, dat u hier drie preeken worden aangeboden. Volstrekt niet: het eigenaardige is juist, dat de gedachtegang uit de natuur opklimt, uitgaande van alles, wat er goeds en edels en opstrevends is in 's menschen natuurlijk zieleleven, niet om het te beknibbelen of te kluisteren, maar om het de volle verwezenlijking zijner eigen idealen te toonen, boven de natuur uit, in de orde der openbaring. Een wijsgeerige opvatting van diepen zin. Voor den dichter is al het vèrgankelijke eene gelijkenis, hier wordt het een parabel in denzelfden geest als de parabels van het evangelie.

»Renaissance, hervorming, omwenteling, réveil, sociale omkeer, bestaansvernieuwing in allerlei vormen van wijsgeerige bespiegeling en godsdienstleer: altegader openbaren zij ons, ondanks velerhande dwaling en misleiding, de verhevene gedachte van wedergeboorte. De rede heeft het begrip van een goed zonder einde; dit goed gunt den wil geen rust; en over de puinen zooveler ijdelheid der ijdel-

heden en van mislukt menschenwerk streven wij allen, met meer of minder bewustheid, naar het opperste doel" (bl. 2). Dat is edel gedacht en edel gezegd.

Het verlangen naar vernieuwing en wedergeboorte alzoo is er. Welnu, zegt ons de eerste voordracht, geen verlangen van dien aard zou in den mensch opkomen, als niet in zijne redelijke ziel de drie stemmen gehoord werden van *God*, van de *natuurlijke zedenwet* in het niet uit te roeien besef van goed en kwaad, en van het *geweten*. En omgekeerd kan de menschelijke ziel die stemmen niet in zich versmoren zonder haar eigen redelijkheid te verminken en te verloochenen. Is dat zoeken en streven van heel de menschheid vergeefs en doelloos? Niets dan wreede begoocheling? Neen, daar is aan de aarde een »blijde boodschap" gebracht, die Nicodemus het eerst vernam uit den mond van Christus zelf, een blijde boodschap van wedergeboorte door de liefde Gods, die zijne redelijke schepselen opheft tot zich.

Van welken aard dat nieuwe leven der wedergeboorte is, teekent ons de tweede voordracht.

»Bijgeloovig en onmanlijk is het den schijn van nieuwheid aan te kleven meer dan de waarheid. Oppervlakkigheid echter zou het verraden, indien een katholiek beweerde, dat er wezenlijke en innerlijke strijd bestaan kan tusschen het Christendom en wat er waar, goed, schoon en edel is in deze eeuw of in welk ander tijdvak der geschiedenis. Nieuwheid is een bij uitstek christelijke gedachte" (bl. 334).

De evangelische nieuwheid echter is goddelijke gave en geen menschelijke vondst. Het christelijk geloof uitbloeiend in christelijke daden, ziedaar het nieuwe leven des evangelies. Maar dan moet dat geloof meer zijn dan een vage stemming en aandoening: het moet een zielsovertuiging zijn, die vaststaat op het dogma, nog steviger dan de rede op haar axiomen. Geloof zonder geloofsinhoud is ijdelheid. De formuleering is het werk des tijds, maar de inhoud is de van God gegevene waarheid. Niettemin echter: »Gods onuitsprekelijke verborgennheden" zijn niet in een formule op te sluiten. Het geloof kan in woorden enkel gestameld worden, maar het leeft in

de daad. En juist de christelijke daad, bezield door het christelijk geloof, dat is het leven der christelijke wedergeboorte. Maar dan ook de christelijke daad op ieder gebied van menschelijk weten en menschelijk kunnen en menschelijk scheppen; maar dan ook de christelijke daad in heel de maatschappelijke orde van huisgezin en staat; maar dan ook de christelijke daad opstrevend naar de volle hernieuwing en hersamenvatting van alles onder één hoofd Christus.

Die albeslissende eindvoltooiing is niet van deze aarde en van deze vergankelijkheid: daarheen wijst ons de laatste voordracht. Evenwel, zij zou geen voltooiing kunnen zijn, als de beginselen niet te vinden waren op aarde, in de natuur, opgebeurd en veredeld door de genade.

Aanbidding is de bewustheid, waarmee de menschelijke ziel hier beneden op de aanroering van het oneindige antwoordt. En die aanbidding, door goddelijke liefde gelouterd en vervoerd, die uit God, door God, naar God opstreeft, henenworstelend door de vallei van lijden en dood, zij is vol hoopvolle verwachting, omdat zij aldoor uitziet naar het licht, dat achter de nevelen der sterfelijkheid schemerend doorbreekt en opdaagt. Daarheen dan ook richt de symboliek der Kerk voortdurend aller oogen en geest. Daartoe ontvlamt hare mystiek de ziel. Daarheen wijst zij den weg ook aan de eenvoudigen in de gewone praktijk van het christelijk leven. Ziehier een ideale teekening van dat gewone leven, dat in zijn stille werkelijkheid ons allen toch zoo gemeenzaam bekend is:

»Ziet de eenvoudigen Gods wil volbrengen. De landman ploegt en zaait, om het dagelijksch brood voor gade en kroost, en wacht biddend van God den zegen. Het is, als zag hij Hem, die de ontelbare gele korenaren met een schat belaadde. Dankbaar jegens den Vader, die in den hemel woont, zet hij zijn sikkel in de halmen, bereid tot het dragen der hitte van den dag, en in tevredenheid zwoegend tot de lucht ontblauwt en de avondstilte rust brengt voor zijn vermoeide leden. In zijne woning, zonder pronk of praal, heerscht de Gekruiste tusschen hemelingen, vertegenwoordigd door de geliefkoosde heiligen en de onbevlekte Moedermaagd. Wat aandoenlijke, zich nooit tot zelfbehagen bewust-wordende adoratie in de trouwe gade, die, bij vroege en

late zorgen voor huis en hof, vroom-en-goed onbeperkt de offers van het moederschap aanvaardt, bij elk lijden getroost, alleen troosteloos, wanneer er schade dreigt voor een der haar geschonken zielen. Dat arbeidt en doet wel; dat verblijdt zich en treurt en leeft en sterft onder Gods alziend oog, en als ging Christus rond door het land, om de zaligheden te prediken, de kinderen te zegenen, te vermanen: *Zoo iemand na mij wil komen, die verloochene zich zelven, en neme zijn kruis op, en volge mij na* [1]). Hier is die onbedorvenheid, waar menschelijke zwakheid binnendringt, maar niet de zonde in koele bloede. Hier rijpen in Gods tegenwoordigheid de mooie daden" (bl 80).

* * *

Geenszins meenen wij hiermede aan onze lezers een samenvatting of overzicht van deze drie geestrijke voordrachten gegeven te hebben maar enkel eenig inzicht in den gedachtengang en een proeve van den gloedrijken stijl.

Mogen we er een raad bijvoegen, dan is het: laat deze zoo wèl doordachte bladzijden op u werken. Zij zijn geschreven met een ruimte van blik, een onbekrompenheid van waardeering en tevens met een innigheid van geloofsovertuiging, die een hoogst weldadigen invloed moeten uitoefenen. Daarom zijn ze bij uitstek geschikt voor ons en voor onzen tijd.

Voor niets is onze tijd, met al zijn goed en kwaad, zoo fataal als voor »rustige rust", het ideaal van alle doenieten. Een machtige drang naar vernieuwing is overal aan het werk. Het feit is niet te loochenen. Wie er de oogen voor sluit loopt gevaar op gevoelige wijze wakker geschud te worden. Daarom is het een tijd van velerlei verwachting, maar ook van velerlei gevaar. En dat is tevens de scheiding der geesten. De een ziet hoopvol uit naar de verwachtingen, de ander deinst ontzet terug voor de gevaren. Dat ligt in den aard der zaak. Maar het ongeluk is, dat zoo dikwerf met veel toeleg en goede bedoeling alles in het werk wordt gesteld om die twee tot verbitterde vijanden te maken.

Dat is in geen geval de christelijke geest. Als Christus ons zegt: »Ik ben de weg, de waarheid en het leven" dan wil

[1]) Matth. XVI. 24.

dit toch zeker beduiden: Ik ben de weg, als ge vooruit wilt; Ik ben de waarheid, als uw geest u geen rust laat in zijn machtig streven naar steeds volkomener kennis; Ik ben het leven, als ge naar de volle ontwikkeling van dat leven tracht. Nooit kan dat woord zóó vertaald worden, dat stilstaan, en staking van dieper onderzoek, en belemmering van alzijdige levensontwikkeling de eigenlijke kenmerken van echtheid worden voor den christelijken geest en voor christelijke gezindheid.

Doch waar die woorden in een zoo doordachte en tegelijk zoo innig vrome vertolking tot ons komen als de Amsterdamsche Hoogleeraar Dr. J. v. d. Groot er aan geeft, daar vervullen zij ons met dankbaarheid en blijdschap. Mogen deze voordrachten voor velen zijn wat ze voor mij geweest zijn: woorden van wezenlijke opbeuring en verheffing, omdat zij tegemoet komen aan hetgeen er in hoofd en hart van ons thans levend geslacht omgaat, en omdat zij voor alwat er goed en edel is in het streven van een onstuimigen tijd vergezichten openen, die aller inspanning waard zijn, en geen afgronden, waarin alles moet verzinken. Wanneer ik mijne waardeering in een paar woorden moest samenvatten, dan zou ik van deze voordrachten dit willen zeggen, dat zij bij uitstek zijn: het rechte woord op de rechte plaats.

A. M. C. VAN COOTH.

De Wording der Hedendaagsche Beschaving van GODFR. KURTH, *Hoogleeraar. In het Nederlandsch bewerkt door* OSW. ROBIJNS, *Priester*, Twee deelen, Haarlem, H. van Alfen, Prijs: ieder deel *f* 1,40.

De Luiksche Hoogleeraar Godefroid Kurth, die deze maand zijn emeritaat heeft aanvaard, is hier te lande geen onbekende meer.

Vooral na de knappe vertaling van zijn werk *L'Eglise aux tournants de l'histoire*, welke wij, met de door Dr. G. Brom ontworpen forsche figuur van den gevierden professor voorop,

sedert eenige jaren bezitten, is er heel wat over hem geschreven.

Men weet wat zijn werken hoofdzakelijk geven: niet juist geheel nieuw ontdekte bijzonderheden van historische feiten en personen, maar meer een nieuwe en eigenaardig schoone belichting van het historisch bekende, eene na veel zoeken kunstvolle en allerkeurigste naast-elkander-plaatsing in één groot geheel van wat in de geschiedenis werkelijk bij elkander hoort, niet naar eenvoudig chronologische orde maar naar die van oorzaak en gevolg.

Van meet af zijn historische studies met Kurth te beginnen, is dus vrijwel onmogelijk. Hij veronderstelt bij den lezer reeds volbrachte studie, en dikwijls moet een enkele naam, een even vlug aangestipte herinnering, een enkel kenschetsend woord heel wat uit de oude dagen voor den geest kunnen roepen.

Maar behalve dat moet men, om van dit boek te genieten, er ook tegen kunnen, dat de Katholieke Kerk de lofspraak krijgt van »gloriosa ecclesia": want al schouwt men hier niet van de eigenlijke hoogte des geloofs opwaarts naar de hemelsche stad, waar het eeuwig dag is, en die geen behoefte heeft aan zon of maan, omdat haar luchter het Lam is; men krijgt hier toch een zóó machtig mooi gezicht op de stad Gods dezer aarde, dat geen andere schoonheid er bij halen kan.

Menschen dus, die azen op schandalen in het katholieke kamp, zullen dit boek moeilijk kunnen zetten. Zij gunnen aan de Katholieke Kerk desnoods nog liever de belofte eener toekomstige zaligheid, waar hun weinig aan gelegen is, dan haar oud-adellijke rechten op de goederen der hedendaagsche beschaving.

Wij katholieken daarentegen plegen, als een indirecte weldaad ook het ontstaan der ware beschaving op te eischen voor de Kerk, onze Moeder. 't Is zelfs een van de geliefkoosde stellingen, die wij met veel vuur en veel geestdrift kunnen verdedigen.

Maar de liefde, die volgens het woord van den Apostel alles vermag, overwint hier wel eens te gemakkelijk alle

moeilijkheden. Men kan soms zóó bijster vlug klaar komen met die verandering van het aanschijn der aarde, dat het den schijn krijgt, alsof de Geest Gods zelf moest overtroffen worden. Van zulk een liefde heeft dit werk van Godefroid Kurth niets.

Hoewel »opgevat in een dier oogenblikken van geestdrift waarin de verbeelding, verrukt door de schoonheid van haar visioen, er henenvliegt, trots alle hinderpalen", bood Kurth het een twintig jaar geleden, bij de eerste uitgave, reeds aan als »de vrucht van verscheidene jaren noesten arbeid, waarbij hij zich opgesloten had in de eenzaamheid met zijn boek", het tot eenig voorwerp makend van zijn onvermoeibaren ijver. Nog tot viermaal toe heeft hij zijn werk daarna zelf herzien en bijgewerkt, en de vertaling, die wij hier voor ons hebben, is naar de laatste vijfde Fransche uitgave.

Wie nu Kurth ook maar eenigszins kent, begrijpt licht, dat hier een stevig en schitterend pleidooi gevoerd wordt voor eene fel aangevochten katholieke zaak, die in zich zelve inderdaad uiterst zorgvuldige nasporing eischt.

De beeldspraak van den Meester, hoezeer ook aan het leven der kleine luyden ontleend, wijst er genoeg op: »Het Rijk der Hemelen is gelijk aan zuurdeeg, dat een vrouw nam en in drie maten tarwemeel mengde, totdat dit geheel gedeesemd was". 't Is geen eenvoudig, even in haast klaar te spelen werk: in den doolhof van 's werelds gangen en wegen die duizenden miniatuurdeeltjes der gist allen op te speuren en te achterhalen, overal waar ze zich hebben vastgezet. Hier blijven altijd geheime gangen, waar niemand den weg in weet.

Maar zeer diep is Kurth toch doorgedrongen in die wereld der acht eerste Christen-eeuwen, en van de wondere werking van 't zuurdeeg brengt hij heel wat aan het licht.

Allernauwkeurigst heeft hij nagegaan: hoe de menschen uit die tijden dachten en leefden, werkten en rust namen, krijg voerden en speelden; hoe het openbare leven zich toen uitte, en waar het private zich mee bezig hield; hoe de overheid optrad en heerschte, of overheerscht werd en verging; wat in die dagen goede zeden waren, en wat recht was en schoonheid en geluk; wie de benijden en de deugdzamen en de

dapperen en grooten van die tijden waren, en wie de ellendigen en laffen en uitgestootenen; wie er rijk waren en wie arm, en wat dat beteekende; waar de gebrekkelijken heen moesten en de zwakken en de ouden van dagen; wie het kind vormde; wat er geleden en begeerd werd in de stad en op het land; wat het leven van den mensch toen waard was en zijn vrijheid en zijn godsdienst; wie zijn God was en de wetten en regels van zijn geweten bestierde.

In dat felle licht van zóó sterk weten rijst de heidensche beschaving van die tijden en volkeren voor ons op. We zien haar heele verschijning van buiten, maar we kijken haar ook in het hart. Wat een trots en een statie en een verlokking naar buiten, en van binnen een hopeloos bedorven hart! De kanker vreet aldoor verder in, en nog schrijdt de Romeinsche Beschaving plechtstatig voort in lang sleepgewaad.

Achter haar aan komt de Barbaarschheid in ruwe, plompe vormen, die afstooten en schrik verwekken; ook zij lijdende en met veel akelige ellende van binnen.

Maar haar ziekte is toch niet tot den dood: als er maar krachtige hulp opdaagt en wijze en liefdevolle verzorging.

Die komt in de persoon van de H. Kerk, die alles aanbrengt, wat aan de barbaarsche wereld ontbreekt; die haar zuivert, en olie en wijn in haar wonden giet, en met goedhartige zorg verpleegt; die, teruggeduwd en weggestooten, telkens weer met nog meer zachtheid en liefde terugkeert; die aan wilde stammen levensluister en levensblijheid schenkt, zooals ze nimmer hebben gekend, en oneindig beter dagen doet genieten, dan ze zich ooit hebben gedroomd. Dan zijn de bange uren voorbij, en liggen tusschen Kerk en Maatschappij banden zóó sterk, dat het schijnt, of ze nimmer meer ver broken zullen worden.

Dit werk is Kurth's meesterstuk. Stout en grootsch opgevat, is het met geheel persoonlijk en oorspronkelijk talent uitgevoerd. Streng van plan is het en natuurlijk van indeeling, zoodat men er gemakkelijk den weg in vindt, maar het geheel is rijk en schitterend; tot het kleinste hoekje en plekje toe is met de grootste liefde en nauwkeurigste zorg afge-

bouwd. Hier staat een werk voor ons, wat men blijft bewonderen, hoe dikwijls men 't ook ziet.

En opdat nu de schoonheid van uiterlijke vormen bij niemand vrees wekke voor de degelijkheid, moge hier nog eens volgen dat woord van Böhmer over Görres, wat Dr. Schaepman al eenmaal toepaste op Kurth: »Er besitzt das reichste Wissen, ist aber seiner innern Natur nach eigentlich ein Dichter, doch mehr im alten Sinne des Wortes, wo es noch keine erlogene, sondern noch eine wahre und geglaubte Poesie gab".

Den bewerker van deze twee flinke deelen, elkaar zoo dicht op de hielen gevolgd, onzen dank. Daar zijn er hier te lande, die zulke boeken verstaan, zonder ze — althans met 't noodige gemak — in het oorspronkelijke te kunnen lezen; en al kunnen ze het, ook hier geldt wel eens: »a posse ad esse non valet conclusio", feitelijk doen zij het daarom nog niet. Bovendien wanneer men dit werk als bron wil gebruiken, waar het zich om de meesterlijke behandeling van zooveel telkens terugkeerende vragen zoo uitstekend voor leent, dan kan deze vertaling nog dikwijls heel wat werk uit de hand nemen, door haar conscientieuze getrouwheid aan den zin. En deze is toch ten slotte — althans bij een dichter »mehr im alten Sinne des Wortes" — van hoogere waarde nog dan gevoelige woordschikking en klank, die me niet altijd even zuiver lijken.

's Gravenhage, H. J. C. HAVER, Pr.

A. LEHMKUHL, *De Staat en de Sociale Questie.* — Uitgeversgenootschap „Futura", Leiden, 1906. Prijs *f* 0.75.

Dit geschrift bestaat uit vier opstellen, welke samen twee zelfstandige deelen vormen. Het eerste deel is eene onderzoeking naar den rechtsgrond der verplichte arbeidersverzekering en behandelt dienovereenkomstig het vraagstuk: of de Staat bevoegd is de verplichte arbeidersverzekering in te voeren. Dit deel omvat de eerste drie hoofdstukken

van het werk (blz 6—72), terwijl het vierde hoofdstuk of tweede deel (blz. 72 –95) het vraagstuk der staatsinmenging op economisch gebied in het algemeen, zonder bijzonder verband met het verzekeringsvraagstuk, bespreekt. Met het oog op het beperkt aantal sociale vraagstukken, welke hier behandeld worden, is de titel van het werk wel wat al te wijd genomen. Menigeen zal meer verwachten dan het geschrift in werkelijkheid geeft, doch de aandachtige lezer zal dra bemerken, dat wat gegeven wordt, de vrucht is van zelfstandig onderzoek en alzijdige belangstelling in de hangende vraagstukken.

Zijne ideeen over algemeene inmenging des Staats op economisch gebied (blz. 72—95) zet hij uiteen in aansluiting aan Schäffle's bekende werk over de »Scheiding van Staat en van Volkshuishouding". Dit geheele deel bestaat eigenlijk uit eene kritische behandeling van Schäffle's boek. Dat Lehmkuhl met diens hoofdgedachte omtrent eene noodige scheiding zou instemmen, was van zijn standpunt te verwachten. Terwijl echter Schäffle ter begronding zijner ideeën zich in hoofdzaak beroept op de geringe bekwaamheid van den Staat op het gebied der goederenproductie (blz. 78) en op de bepaalde taak des Staats als regelend centraalorgaan (blz. 78), wijst Lehmkuhl op de niet geheel voldoende waarde dezer argumenten en gaat in de eerste plaats van het karakter des menschen als zelfstandig wezen uit (blz. 80). Overigens geeft hij toe, dat zoowel voor een indirekt (blz. 88) als voor een direkt (blz. 84) ingrijpen des Staats bij verder gaande ontwikkeling meer aanleiding dan te voren aanwezig is, maar in zijn geheele traktaat blijft hij toch, tegenover het streven om den Staat immer meer macht in handen te geven, zeer beslist op antimonistisch standpunt staan, en polemiseert op vruchtbare wijze tegen Schaffle's voorstel eener publiekrechtelijke volkshuishouding (blz. 90 vv.).

Onder den titel »Verzekering en verzekeringsdwang" behandelt hij in het eerste hoofdstuk (blz. 6—26) — na eene korte inleidingsparagraaf over de geoorloofdheid der verzekering (blz. 9-13) — de vraag: of de arbeider door den Staat mag worden verplicht, zich uit eigen middelen te verzekeren. Met

een beroep op het onbeperkt eigendomsrecht van den arbeider op zijn volle loon en op de beschikking erover, verwerpt hij de bevoegdheid des Staats, den arbeider *direkt* tot zelfverzekering te verplichten (blz. 13 en 17); daarentegen verdedigt hij de bevoegdheid des Staats den arbeider door *indirekten* dwang tot verzekering te brengen (blz. 20 vv.), zóó namelijk dat de arbeider door middel van het arbeidskontrakt met den patroon verplicht worde zich te verzekeren. Zeer lezenswaardig is de bewijsvoering, waarmede de schrijver uiteen zet, dat deze verplichting eene verhooging van het nominale loon met zich voert, of ten minste met zich voeren moet, zoodat ten slotte de geheele last der verzekering op de industrie en niet op den arbeider valt (blz. 23).

Op gelijke wijze verdedigt hij in het tweede hoofdstuk (blz. 27—50) de verplichte verzekering der arbeiders tegen ongevallen door middel der wettelijke aansprakelijkheid der patroons, terwijl hij in het derde hoofdstuk (blz. 51—72) de vraag behandelt, of en hoeverre de bevoegdheid van den Staat op het punt der verplichte arbeidersverzekering onbeperkt is.

Het tweede gedeelte van het werk zal voor sommige lezers misschien eenige moeielijkheden bieden; het eerste gedeelte is echter voldoende in populairen stijl geschreven om geregeld zonder stoornis te worden gelezen. De logische gedachtengang van heel het betoog treedt echter wegens herhaalde onderbrekingen en invoegingen niet altijd sterk op den voorgrond.

Freiburg in Zwitserland. Dr. G. J. LIESKER.

Zuster Pascale (*l'Isolée*) *door* RENÉ BAZIN. *Vertaling van* STÉPHANIE VETTER. — Den Haag, M. Hols.

Wie Fransch lezen kan heeft zeker reeds lang Bazin's heerlijke *Isolée* genoten, zich in dezen roman van echt katholiek ziels- en gevoelsleven verdiept, geleefd met het vijftal zusters zoo wreed uit hun cellen verjaagd; hij volgde ze op haar droeven tocht door de koude, wreede wereld, schreide bij het afscheid van haar stillen kloostervrede, van haar kinderen

en van haar kleed, huiverde bij 't vreeselijke lot, dat de teerste, de liefste, de zwakste trof, juist toen redding naakte.

En zij verhaalden aan velen, voor wie de taal *L'Isolée* tot een gesloten boek maakte, van het fraaie prozagedicht, teerwitte roze in de zoo verleidelijke maar door haar giftbloemen gevaarlijke gaarde der fransche litteratuur. Vertellen echter geeft slechts een flauw beeld van die aangrijpende tragedie der vijf arme nonnekes, een tragedie, zooals er in de laatste jaren vele zich afspeelden in 't arme Frankrijk!

Welnu, juist voor die eenvoudigen en vromen, zoo karig bedeeld met geschikte lectuur, is 't een voorrecht, dat er een talentvolle vrouw gevonden werd, wie 't gelukte *L'Isolée* te vertalen, neen, ik durf zeggen, op nieuw in 't Hollandsch te schrijven, zooals René Bazin ware hij een landgenoot van ons geweest, in plaats van Fransch litterator, lid der Académie enz., het zelf zou geschreven hebben, d. w. z. in goed, zuiver, gevoelig Hollandsch.

Waar men het boek ook openslaat, overal treft de smaakvolle, keurige vertolking; wie 't oorspronkelijke en bovendien meer van Bazin las, weet wat 'n zware, bijna onmogelijke taak het is hem in 't Hollandsch na te spreken. Stéphanie Vetter heeft geworsteld met het origineel, 't heeft haar stellig moeite, veel moeite gekost, maar zij heeft overwonnen en verdient een eeresaluut.

Na hetgeen voor eenige maanden hier over Bazin is geschreven, achten wij 't onnoodig over den roman zelf nog veel te zeggen. Volmaakt is dit allen eerbied waardige boek evenmin als ander menschelijk werk. Een groote fout in de constructie is, dat het mooiste en bijna omvangrijkste gedeelte van het verhaal — Pascale's samenleven met haar vader, haar roeping en de reis naar Nimes — den vorm heeft van een terugblik, het gevolg van Pascale's herinneringen in den somberen nacht, als haar de aanstaande saecularisatie is aangekondigd: men voelt genoeg, dat het niet Pascale is, die denkt, maar Bazin, die vertelt. Verder het melodramatische om niet te zeggen drakerige slot, waarin Bazin, geen raad meer wetende met zijn gevallen engel, haar eenvoudig

laat doodsteken. Maar ondanks alles is *l'Isolée* of *Zuster Pascale* een pracht-roman, meesterlijk geschreven en vertaald. Het is ook zeker, dat weinig Fransche boeken in een vertaling zoo goed tot hun recht komen.

Wij kunnen ons niet weerhouden een kleine proeve te geven en doen maar een greep in den rijken inhoud. De illuminatie van Fourvières:

»Toen zij [Pascale en haar vader] er uitgingen was het bij zevenen. Bekomen van hun vermoeienissen, blijde vertrouwelijker met elkaar gesproken te hebben dan gewoonlijk, in hun schik dat ze eens iets buitengewoons hadden gedaan, gingen zij de trappen en de kronkelende straten af, die van Saint Irenée naar de haven van de Saône leiden. Zij waren midden op de kleine, hangende brug, die op de rue Sala uitkomt en onder de voeten der voorbijgangers kreunt als een achtervolgde zeemeeuw, toen het zeven uur sloeg en al de klokken der stad begonnen te luiden. Zij gaven het sein tot de illuminatie. En oogenblikkelijk schenen de door gaspitten gevormde lichtlijnen zich te vermenigvuldigen. Van onder, van boven, heel hoog aan de onzichtbare gevels der huizen van Lyon, rechts, links, overal flikkerden lijnen van lichtpunten in de duisternis op. Met ongelooflijke snelheid en grilligheid doken zij op en gaven de bruggen, pleinen en straten een geheel ander aanzien. De lijsten der ramen, de portieken en omtrekken der deuren, de nissen der beelden teekenden zich in vurige lijnen af. De kaden schitterden, de heuvel van Fourvières straalde, de oude kerktoren verhief zich in gloeiend goud tegen den donkeren achtergrond, een reusachtig kruis op het terras van de basiliek geplant strekte zijn armen boven de stad uit; de woning van den bisschop leek een paleis van vuur; opschriften blonken links en rechts tegen den heuvel van Lyon aan Maria, *Maria Mater Dei.* God bescherme Frankrijk. Sterren, slingers, festoenen, nachtpitten in glazen, lampions, kaarsen in de halzen van flesschen gestoken flikkerden door den wind in de straten, op de dwarswegen en getuigden tot degenen, die er aan mochten twijfelen dat er hier en ginds, en onder en boven zielen leefden in de armelijke woningen en eenzelfde geloof in de uitgestrekte stad . . ." (bl. 53).

Dan nog een der mooiste tooneelen van het boek, bij de modiste, waar de zusters haar kloosterkleeren ruilen tegen ouderwetsche, wereldsche japonnen, die haar alle poëzie, alle illusie ontnemen; en later de scheiding in de wachtkamer 3e klasse onder het bidden van den rozenkrans, een afscheid wreeder in zijn eenvoud dan dat der Carmelitessen van Compiègne vóór het schavot:

> »Een conducteur riep: »Richting Macon uitstappen!" En twee van de vijf, die tegenover de Overste zaten, zuster Daniella en zuster Hedwig stonden op. Een oogenblik schenen ze zich te bedenken, of het bidden zou ophouden, maar toen zuster Justine met opzet weer begon *Sancta Maria, Mater Dei,* begrepen ze, dat zij nooit waardiger afscheid konden nemen, en tegen de drie zusters, die bleven zitten, even buigend, lieten zij ze het begonnen *Ave Maria* alleen afbidden. Een ander *Ave* volgde na dit; Pascale kneep de oogen stijf dicht nu ze zuster Hedwig en zuster Daniella niet meer tegenover zich had. Een paar minuten verliepen, toen was het haar beurt om te vertrekken en ze stond op, boog en ging snikkend heen. Achter haar bleven twee stemmen van uit de diepe droefheid van twee zielen hun gebed aan Maria opzingen. En toen was het de beurt van zuster Leonide, die den trein moest hebben in de richting Bugey en Genève. De oude Overste groette haar met het hoofd, bad alleen het begonnen Ave af...."

Men ziet het: die geen Fransch leest, behoeft zich niet al te zeer te beklagen. Aan Stéphanie Vetter is 't gelukt de bloem, den geur van het origineel te bewaren. Daarvoor zij haar onze dank en onze lof.

Ten hoogste zou men wat minder tusschenzinnen, wat kariger gebruik van die's wenschen, overigens doet dit weinig aan het vlotte, vlugge van het verhaal af. Nog een kleine bedenking: in de laatste hoofdstukken, wanneer Pascale zoo ellendig geworden is, als een vrouw, laat staan een non, worden kan, spreken de vrouwen uit het achterbuurtje, waarin zij verkeert, haar in 't Fransch aan als »madame Pascale". De vertaalster daarentegen maakt er o. i. ten onrechte

»juffrouw Pascale" van. De Franschen spreken zooals bekend is religieuzen — de bruiden des Heeren — als zij niet Zuster zeggen, officieel met »madame" en niet met »mademoiselle" aan, en dat men thans nog Pascale in haar diepe vernedering zoo noemt is te typisch dan dat het trekje verloren zou mogen gaan door het meer gewone »juffrouw".

Wij wenschen *Zuster Pascale* veel lezers en lezeressen toe. Schrijver, vertaalster, onderwerp en behandeling verdienen dit succes ten volle en de uitgever ook.

M. S.

Uitgaven van: de Apologetische Vereeniging »Petrus Canisius"
en van: de Serie »Geloof en Wetenschap' onder redactie van R. BOUMAN *en* Dr. J. VAN VESSEM.

Gelijk verleden jaar (aflev. Juli) zal ik mij weer bepalen, om eerlijk, kort en bondig, mijne meening over bovengenoemde uitgaven te zeggen.

De oogst van »Petrus Canisius" is in het afgeloopen jaar schraal. Zij zal echter binnenkort een heerlijke vrucht afwerpen, die reeds lang hangt te rijpen, n.l. *De vier Evangeliën en de Handelingen der Apostelen.* Met deze voor ons katholieke volk zoo hoogst nuttige uitgave zal zij haar schade ruim inhalen.

Verschenen zijn dit jaar slechts twee kleine maar uitstekende boekjes, n.l. Prof. G. van Noort, *Apostolische overlevering en vooruitgang*, en Th. Samuel (Bensdorp), *Is het geloof in Christus' Verrijzenis van geschiedkundig standpunt te verdedigen?* Beiden kunnen niet anders dan geprezen en aanbevolen worden. Ze behandelen in meer of minder populairen vorm de meest fundamenteele hoofdpunten van onze hedendaagsche apologetiek. Ze zijn niet vertaald, het is eigen, oorspronkelijk werk van vakmannen, die over hetzelfde onderwerp een wetenschappelijk boek konden schrijven.

De serie »Geloof en Wetenschap" heeft in hetzelfde tijds-

verloop negen boekjes uitgegeven, maar deze vruchten zijn niet allen even deugdelijk en rijp. Wij zullen ze één voor één beschouwen.

Quo vadis, door Jacowicz, aangediend als een oorspronkelijke studie, bevat een meditatie uit de geestelijke oefeningen van den H. Ignatius, n.l. over het einddoel van den mensch, echter zóó raar behandeld, hier en daar met zóó vreemde redeneeringen doorregen, dat het onverklaarbaar is, hoe een dergelijk boekje in deze serie plaats heeft kunnen vinden.

Uit de duisternis naar het licht (naar 't Fransch) is een tamelijk goed boekje, maar niet levendig, niet aantrekkelijk geschreven.

Moed en vertrouwen (naar 't Fransch) bevat philosophische beschouwingen, soms luchtsprongen en buitelingen, van Brunetière, die als apologeet toch zeker niet volkomen vertrouwbaar is.

Spiritisme door W. de Veer, met eenigen ophef aangekondigd als oorspronkelijke studie, blijkt te zijn een compilatie van velerlei brokstukken, letterlijk overgenomen of hier en daar verkort, zonder vermelding van bron ter plaatse. Grootendeels zijn ze ontleend aan H. N. de Fremery, *Handleiding tot de kennis van het Spiritisme*. Meer ontwikkelden zullen er weinig nieuws uit leeren.

De Christenvervolgingen in het licht der hedendaagsche critiek is een zeer belangwekkend, voortreffelijk geschreven boekje, uitstekend vertaald en bewerkt naar het Fransch van Paul Allard.

Lourdes I De Verschijningen (naar het Fransch) geeft een duidelijk en bevattelijk geschreven verhaal. De vertaler had in zijn woordje vooraf met anderen ook en voornamelijk moeten vermelden: Estrade, *De Verschijningen te Lourdes.*

De H. Schrift en de Egyptologie (naar het Fransch) is vrij oppervlakkig, en gaat er niet diep in. De schrijver is met zijn bewijsvoering meestal te vlug klaar.

Lourdes II De Genezingen is van gelijke waarde als *Lourdes I*, en wil vooral de vertrouwbaarheid van het »Bureau des Constatations" te Lourdes, laten uitkomen.

Moderne Christenen, door Is. Vogels, bevat drie toespraken,

door den schrijver gehouden voor de leden van de Gonzaga-Vereeniging te Amsterdam, over en naar aanleiding van Harnacks boekje: *Het wezen des Christendoms*. Dit is een praktisch, pakkend boekje, voor den gewonen man ook helder verstaanbaar. Zonder wetenschappelijken omhaal wordt aangetoond, waartoe in de praktijk des levens het Christendom van Harnack leidt.

Resumeerende komen wij tot de slotsom, dat de twee oorspronkelijke studies geen hooge verdienste hebben. De zeven andere boekjes zijn op één na vertaalwerk meest van anonymi. Twee boekjes kunnen in alle opzichten geprezen worden, n.l. dat van Paul Allard en dat van Pastoor Vogels. Drie mogen er zijn. Twee anderen had men beter onvertaald gelaten.

Wie omtrent deze boekjes meer wil weten, leze de uitgebreide recensie in de eerste nummers van *Boekenschouw* door Prof. Dr. Ch. van Dam, te Hoeven.

Amsterdam. J. RUIJTER.

A. VAN WAESBERGHE, *Ingenieur, Bestuurder der Weldadigheidschool van Moll. De verwaarloosde en misdadige jeugd.* (No 83 v. *Verhandelingen van de Katholicke Vlaamsche Hoogeschooluitbreiding.* — Antwerpen, Ned. Boekh.

Het is eene niet te loochenen, integendeel echter, eene striemende waarheid, dat de breede weg, die tot *Boefje* maakt, in onze hyper-modernen tijd, onrustbarend dikwijls in het huisgezin begint. Moeten wij ons daarover verwonderen? Is het wonder, dat die vloedgolf van misdadigheid daar zijn aanvang neemt en al hooger en hooger wast, waar men Hem, die de Weg, de Waarheid en het Leven is, uit de huisgezinnen rooft of bant en den leugen van het moderne ongeloof daarvoor in de plaats geeft? Is het niet akelig gewoon, dat duizenden jonge levens daar den breeden weg opgaan, waar walgelijke lectuur in de familiekring gastvrij wordt ontvangen,

den kinderen dikwerf in den handen wordt geduwd, opdat zij met den tijd mede kunnen gaan?

Zie maar even rondom u in de samenleving, en gij ontdekt, met het bloote oog nog tallooze oorzaken en oorzaakjes, welke de kinderziel aan de verpestende zegekar van ongeloof, ontucht en misdaad vastbinden. Uit alle landen, uit alle kringen en partijen, stijgen noodkreten op om aan die ontzettende gevolgen paal en perk te stellen. Pedagogische congressen worden gehouden, leerstoelen in opvoedkunde zijn ingesteld, tentoonstellingen betreffende het kind georganiseerd, doch al deze pogingen, zelfs de doopnaam van de XXe eeuw, als »de eeuw van het kind", zullen nooit kunnen verhinderen dat de criminaliteit van de jeugd toeneemt zoowel op zedelijk als op maatschappelijk gebied, tenzij .... het bezielende woord van onzen grooten Paus Pius X in vervulling komt, en in de eerste plaats, het *huisgezin*, als de hoeksteen van de maatschappij, »in Christus hersteld" wordt.

De soms vinnige beginselstrijd over de oorzaken van de ontzettende boefjesvermenigvuldiging heeft, hoewel tot heden onbeslist, die lichtzijde, dat men de gevolgen wil temperen door den jeugdigen schipbreukelingen des levens vasten grond onder de voeten te geven. De drang naar het ideaal bleef gelukkig bestaan. Die edele drang deed ook het boekje van den Heer v. Waesberghe geboren worden, en hoewel enkele opmerkingen niet achterwege kunnen blijven, beveel ik het daarom alleen reeds ter lezing aan. Eene korte inleiding — te kort echter om de hypothese omtrent den »*geboren misdadiger*" naar het rijk der fabelen te verwijzen — over de jonge Italiaansche school naast de eeuwenoude christelijke moraal van den vrijen wil, van verantwoordelijkheid en straf, is zeer op zijn plaats. Zij prikkelt tot lezing van de specifieke boekjes en brochures door dezelfde »Vlaamsche Hoogeschooluitbreiding" daaromtrent in het licht gegeven (inzonderheid n. 58, 59, 80 en 82). Bij de hoofdoorzaken van misdadigheid der jeugd (zie Hoofdstuk II) ben ik zoo vrij een groot vraagteeken te plaatsen. Er is naar mijne bescheiden meening maar *één* hoofdoorzaak, en wel: het midden, waar de misdaad onbeteugeld voortwoe-

kert, en dat zijn die huisgezinnen, waar de innerlijke godsdienstigheid uit der ouderen hart weggerukt of geniepig ontroofd of langzaam vergiftigd is. De andere omstandigheden zijn òf bijkomende oorzaakjes òf gevolgen van de hoofdoorzaak.

Wat de Belgische Weldadigsheidsscholen zelven betreft, zegt de schrijver: »Laten wij aannemen, dat 50 pCt van de boefjes blijvend tot eerlijke en degelijke mannen in de maatschappij gevormd" worden (blz. 33). Maar dat is een gat in de lucht slaan. Met feiten, d. i. duurzame resultaten onder cijfers gebracht, moet de strijd beslecht worden en niet met veronderstellingen.

Wanneer de justitie geen statistieken levert in deze materie (blz. 30), waarom maken de bestuurders van de Weldadigheidsscholen die zelf niet? Zwitserland geeft statistieken, welke aantoonen, dat 50 tot 70 pCt. zich goed gedragen en op eerlijke wijze hun brood verdienen, dat sommigen goede posten bekleeden, dat allen in hun stand geacht en geëerd zijn. Daarom is het natuurlijk, dat daar de inrichtingen hoog staan aangeschreven, en dat de ontslagen verpleegden door de gemeenschap en de patronaten worden vooruitgeholpen. Moge België dit eveneens ondervinden.

Eene andere opmerking betreft de vaagheid, waarmede de inwendige dienst in die inrichtingen besproken wordt. De brochure had zeker aan belangrijkheid gewonnen, wanneer het godsdienst- vak- en lager onderwijs uitvoeriger was besproken, o. a. of de ontslagen verpleegden als bekwame werklieden de maatschappij weer intreden; hoe in extenso de dagverdeeling plaats heeft; wat voor de lichamelijke opvoeding wordt gedaan; of en, zoo ja, hoe het familiesysteem is ingevoerd. Mijne vaste meening is, dat eene dergelijke inrichting met eene bevolking van 300—400 jongens, zonder het famieleven aan groot gevaar blootstaan. Vóór de invoering der kinderwetten werden sommige opvoedingsgestichten bij ons door de publieke opinie gebrandmerkt als vakscholen voor allerlei misdadige beroepen.

De gulle bekentenis van den schrijver, dat er aan de »Weldadigheidscholen" nog veel te veranderen en te verbeteren

valt (blz. 34), geeft blijk van onpartijdigheid en ruimen blik, en mijn slotwoord is de vurige wensch, dat het dien kindervriend eenmaal gegeven moge zijn, met rechtmatigen trots te kunnen wijzen op eene modelinrichting, zoodat dan een getuigschrift met het stempel *W.S.* (blz. 37) de aanbeveling bij uitnemendheid moge zijn,

T. C. VAN ERP,
1e Luitenant der Infanterie.

Antwoord der Natuur op de vragen: Van waar de wereld? Van waar het leven? Van waar dier en mensch? Van waar de ziel? *Vrij bewerkt naar het Duitsch van* CONSTANTIN HASERT *door* E. PETRY. (*Met verlof van den schrijver en goedkeuring der kerkelijke overheid.*) Eerste en tweede aflevering. Kerkrade, N. Alberts.

De twee eerste afleveringen van dit werk, dat we alleen nog aankondigen kunnen, zijn van goede belofte. De tekst is belangwekkend en, in Duitsche uitgave, herhaaldelijk op nieuw gedrukt. Het is geen slaafsche vertaling maar een eigen bewerking voor ons land. En zoowel de oorspronkelijke schrijver als de kerkelijke overheid hechten er hunne goedkeuring aan.

Welke beweegreden den bewerker tot dezen arbeid heeft aangezet, geeft hij zelf in een *Woord vooraf* aldus aan:

»Waarom we besloten dit werk te vertalen? — Herhaaldelijk zagen we om naar een beknopte en een eenvoudige uiteenzetting van de voornaamste gegevens der hedendaagsche natuurwetenschap. Wij meenen beide in dit boekje te hebben gevonden, en in de hoop eenig nut te stichten, gingen we over tot vertaling.

Gelijk de schrijver achten ook wij het echter niet ondienstig er met nadruk op te wijzen, dat 't volstrekt niet ons doel was, een streng wetenschappelijk of een letterkundig boek te schrijven. De bedoeling was enkel en alleen aan een wijderen kring van lezers, die niet in de

gelegenheid zijn om uitgebreider werken te bestudeeren, eenig inzicht te verschaffen in deze groote wereldvragen. Wij zullen trachten zoo eenvoudig en bevattelijk mogelijk te zijn.

Eenvoud is het zegel der waarheid."

Eene behandeling alzoo van de meest belangrijke vragen, die ieder denkend mensch zich stelt, niet in streng wetenschappelijken vorm, maar toch op streng wetenschappelijken grond, naar de gegevens der hedendaagsche natuurwetenschap: een bevattelijke wereldbeschouwing.

De eerste aflevering behandelt het ontstaan der wereld: het hoe en wanneer en de wijze waarop, bij toeval of met redelijke bedoeling. De tweede, die onlangs verschenen is, evenzoo het ontstaan der levende wezens, den mensch ingesloten.

Naar deze gedeelten te oordeelen verdient het werk alle aanbeveling. De wetenschap wordt aan het woord gelaten voor alles, wat zij bewijzen kan, zonder bekrompenheid of achterdocht. Waar het noodig is, weet de bewerker het oorspronkelijke aan te vullen, zooals vooral op blz. 108 duidelijk wordt. Van te vele en te fijne bijzonderheden, die den gewonen lezer zouden verwarren, onthoudt hij zich wijselijk en niet minder van haastige en ongewaarborgde gevolgtrekkingen.

Eenige ongelijkmatigheid in de behandeling is niet te ontkennen en vakgenooten zullen hier en daar wel een paar vraagteekens zetten. Maar zonder in deze bijzonderheden te treden durven wij desniettemin te verzekeren, dat lezers van eenige ontwikkeling hier, in een goed overzicht, zullen vinden: wat omtrent de behandelde levensvragen wetenschappelijk vaststaat; wat min of meer gegronde hypothese en nog twijfelachtig is; wat met doorzichtige oogmerken ten onrechte als wetenschap wordt uitgevent aan de schare. C.

DE MESSIANISCHE PSALMEN.

V.

PSALM LXVIII (HEBREEUWSCH LXIX).

SMEEKLIED VAN DEN SCHULDELOOS LIJDENDEN CHRISTUS.

1. Voor den opperzangmeester; op [de wijze van het lied] de leliën; door David.
2. Red mij, o God!
   Want de wateren zijn doorgedrongen tot mijne ziel [1]).
3. Ik zink in het slijk der diepte en er is geen vaste bodem [2]).
   Ik zink in de diepte der wateren en de stortvloed [3]) overstroomt mij.
4. Afgemat ben ik van het roepen; schor is mijne keel.
   Verzwakt zijn mijne oogen door 't uitzien tot mijn God.
5. Talrijker dan de haren mijns hoofd zijn zij, die onverdiend mij haten;
   Machtig veel zijn mijne vervolgers, die zonder grond mij vijandig zijn;
   Ik moet betalen wat ik niet heb geroofd.
6. O God! Gij weet, welke mijne dwaasheid is;
   't Is voor U niet verborgen, welke mijne misdrijven zijn [4]).
7. Laat hen, die op U hopen, niet over mij beschaamd worden,
   O Heer, Heer der heirscharen!
   Laat hen, die U zoeken, niet over mij ten schande worden,
   O God van Israël!

---

1) *Nephes*, *ziel*, is hier het leven of beginsel van 't leven.

2) Substantia beteekent hier volgens het Hebreeuwsch een steunpunt, een vaste grond, waarop de voet kan staan.

3) Volgens den oorspronkelijken tekst is *altitudinem maris* de diepte der wateren en *tempestas* de vloed der golven.

4) O God, Gij weet, dat mijne dwaasheid geen andere is, dan mijne liefde; 't is u niet verborgen, dat mijne misdrijven geen andere zijn dan die ik heb overgenomen, om ze te boeten. Dat zulks de zin is, blijkt uit het onmiddellijk voorafgaande: »ik moet betalen, wat ik niet heb geroofd". Dit blijkt ook door hetgeen volgt, vooral door vers 8: »om uwent wille lijd ik smaad".

8. Want om uwentwil lijd ik smaad,
Bedekt schaamte mijn aangezicht.
9. Ik ben mijnen broederen een vreemdeling geworden,
En een onbekende voor de zonen mijner moeder.
10. Want de ijver voor uw huis heeft mij verteerd,
En de smaadheden van hen, die U smaadden, zijn op mij gevallen.
11. Ik weende [1]; mijne ziel was in 't vasten,
En het werd mij tot smaad.
12. Ik nam tot gewaad een boetekleed,
En ik werd hun tot een spotwoord.
13. Die aan de poort zitten, bespreken mij,
En wijndrinkers bezingen mij.
14. Doch ik richt mijne bede tot U, o Heer!
Het zij de tijd van welgevallen, o God [2]!
Verhoor mij, Heer, naar de grootheid uwer barmhartigheid;
Toon mij de trouw uwer hulp!
15. Trek mij uit het slijk, opdat ik er niet in verzinke,
Red mij van hen, die mij haten, en uit de diepte der wateren.
16. Dat mij de vloed niet overstelpe, en de diepte mij niet verslinde,
En de put zijne opening boven mij niet sluite!
17. Verhoor mij, Heer, want goedertieren is uwe barmhartigheid!
Zie op mij neder volgens de menigte uwer ontfermingen!
18. En keer uw aangezicht niet af van uwen dienaar;
Want het is mij bang; verhoor mij spoedig!
19. Geef acht op mijne ziel en red haar!
Om mijner vijanden wille verlos mij!
20. Gij, Gij kent mijn smaad,
Mijne schande en mijne beschaming;
21. Gij ziet ze allen, die mij kwellen;
De smaad heeft mijn hart gebroken en ik ben krank geworden,
En ik wacht op eenen, die deelneemt in mijn droefenis, en daar is er geen,
En op een trooster en ik vind dien niet.
22. En tot spijze geven zij mij gal [3],
En bij mijn dorst drenken zij mij met edik.

23. Hunne tafel zij hun tot strik
En tot vergelding en tot struikelblok.

---

[1]) Zie 't Hebreeuwsch.

[2]) Namelijk het worde de tijd door uw goedheid, door uw welgevallen gewild en geschonken.

[3]) *Rosch* beteekent *bitterheid*, gal, vergift, bedwelming. Hier is vooral bitterheid te verstaan. Op dezelfde wijze moet het *fel* der vulgaat en het *cholè* der septuaginta opgevat worden.

24. Verduister hunne oogen, dat zij niet zien,
En krom aanhoudend hunnen rug [1]).
25. Stort uwe gramschap over hen uit,
En de verbolgenheid van uw toorn grijpe hen aan.
26. Verlaten worde hunne woning,
En niemand verblijve in hunne tenten.
27. Want zij vervolgen hem, dien Gij geslagen hebt,
En zij drijven den spot met de smart uwer gewonden.
28. Voeg boosheid bij hunne boosheid,
En laat hen niet komen tot uwe gerechtigheid.
29 Laat hen uitgewischt worden van het boek der levenden
En niet opgeschreven worden met de gerechtigen.

30. Maar ik was in armoede en ellende,
Uwe hulp, o God, heeft mij beschermd.
31. Prijzen zal ik Gods naam met gezang
En Hem verheffen met lofspraak.
32. Dit is den Heer welgevalliger dan [het offer van] een jongen stier
Met hoornen en hoeven.
33. Ziet het, gij armen, en verblijdt u!
Zoekt God, en uwe ziel zal er door verkwikt worden.
34. Want de Heer verhoort de noodlijdenden,
En zijne geboeiden versmaadt hij niet.
35. Dat hemel en aarde Hem prijzen
De zee en al wat daarin wemelt!
36. Want God zal Sion verlossen en Juda's steden opbouwen,
En zij zullen daarin wonen en hun erfdeel bezitten.
37. En het kroost zijner dienaren zal ze in eigendom ontvangen;
En die zijn naam beminnen zullen daarin wonen.

De psalm, gelijk het opschrift ons leert, is door David vervaardigd. Ook de H. Apostel Paulus schrijft dien aan hem toe [2]). Afdoende redenen, die het tegendeel zouden aantoonen, worden niet aangevoerd; en zoolang dit niet geschiedt, zijn wij in het volste recht ons aan deze gegevens te houden. Wel is waar zijn er, die het lied tot de Babylonische gevangenschap terugbrengen. Het slot van den psalm, meenen zij, zou hiervoor pleiten. Tot de ballingen dier dagen wordt volgens hen gezegd: »Ziet het, armen of bedrukten, en ver-

---

1) In het Hebreeuwsch leest men: »doe hunne lendenen waggelen".
2) Rom. XI : 9.

blijdt u; zoekt den Heer en uwe ziel zal herleven. Want de Heer verhoort de noodlijdenden en zijne gebeden versmaadt Hij niet. Want God zal Sion verlossen en Juda's steden opbouwen". Gaarne geven wij toe, dat deze laatste verzen (v, 33—37) zeer goed passen op den toestand van Israël tijdens Babels gevangenschap. Doch, dit toegegeven, volgt nog slechts, dat, gelijk Beelen van gevoelen is, dit slot een toevoegsel is uit dien tijd [1]); maar geenszins, dat om deze eindverzen de geheele psalm aan David zou moeten ontzegd worden. Ja Fillion is des ondanks van meening, dat het geheele slot niets bevat, dat niet aan David toegekend kan worden. Hij sluit zich aan bij degenen, die zoowel hier als in psalm 50 ook het slot aan David toeschrijven [2]).

Wij laten het liefst dit twistgeding in het midden, en zijn van gevoelen, dat de geheele psalm voor het overige moet toegeschreven worden aan David, met wiens stijl en dichtwijze hij geheel en al overeenkomt.

Eene tweede vraag is, of de psalm rechtstreeks en niet slechts middellijk of typisch den lijdenden Christus voorspelt. Drie redenen vooral sporen mij aan om af te wijken van hen, die het lijden van Christus hier slechts typisch door het lijden van David onder de vervolging van Saul of Absalom of door het lijden van Israël in Babels gevangenschap voorspeld zouden willen zien. Vooreerst verstaan schier alle kerkvaders, Theodoretus alleen uitgezonderd, volgens Bellarminus en ook volgens Fillion den psalm letterlijk van Christus. Bij de kerkvaders sluiten zich de beste en de meeste schriftverklaarders aan.

Vervolgens wordt deze psalm in het nieuwe verbond zeer dikwerf, uitdrukkelijk en rechtstreeks op Christus toegepast. Zes plaatsen van dezen psalm [3]) worden door de evangelisten en apostelen tot de verschijning van Christus teruggebracht,

---

1) Vergelijk Beelen op slot van dezen psalm.

2) Zie Fillion over vers. 36—37.

3) Vergelijk 1°. vers 5 met Jo. XV : 25; 2°. vers 10α met Jo. II : 17; 3°. vers 10β met Rom. XV : 3; 4°. vers 22 met Mt. XXVII : 48; 5°. vers 23, 24, met Rom. XI : 9 en 6°. vers 26 met Hand. I : 20.

en met deze Messianische plaatsen hangt de geheele psalm saam. Overal is het dezelfde persoon, die aan het woord is, en deze is volgens die aanwijzingen de Messias.

Ten derde past de geheele psalm uitstekend op den Messias. Zelfs zij, die den typischen zin slechts laten gelden, moeten dit toegeven. »Vele dingen", zegt Jansenius, »komen in den psalm voor, die niet ten volle in den eigenlijken zin van David of van het Israëlitische volk in Babels gevangenschap kunnen verstaan worden". »De lijder, die in dezen psalm spreekt", zegt Mgr. Drehmans, »is onschuldig, maar hij lijdt om God en door God. Wel past dit op David, die in zijn lijden een profetisch beeld van Christus was; *maar* de maat en de reden van dat lijden worden in den psalm geschetst met beelden, welke in de smarten van Christus [1]) en in de straffen, die zijne vervolgers treffen [2]), *naar de letter vervuld werden*". »Het is zeker", zegt Fillion, »dat de voornaamste en de talrijkste trekken van deze prachtige elegie op geenerlei wijze in David verwezenlijkt worden".

Alle deze redenen pleiten voor de rechtstreeks Messianische opvatting. De uiteenzetting van den psalm zal, vertrouw ik, ons ten volle overtuigen, dat wij hem op die wijze hebben te verstaan.

De psalm kan gevoegelijk in drie deelen gesplitst worden. Het eerste deel (v. 2—19) beschrijft het vreeselijk lijden van hem, die hier bidt. Het tweede deel (v. 20—29) kondigt de straffen aan, die zijne vijanden zullen treffen. Het derde deel (v. 30—37) drukt dank en vreugde uit over de verkregene bevrijding en wijst op hare schoone en overvloedige vruchten.

* * *

2. Red mij o God!
   Want de wateren zijn doorgedrongen tot mijne ziel.
3. Ik zink in het slijk der diepte en er is geen vaste grond;
   Ik zink in de diepte der wateren en de stortvloed overstroomt mij.
4. Afgemat ben ik door het roepen; schor is mijne keel;
   Verzwakt zijn mijne oogen door 't uitzien naar mijn God.

---

[1]) v. 22.
[2]) v. 26.

De Messias in het midden van zijn vreeselijk lijden, smeekt zijn God om redding. Het is de weerklank van het gebed, dat Hij stortte, toen zijne ziel bedroefd was ten dood toe: »Vader, indien het mogelijk is, laat dien kelk van mij voorbijgaan!" De reden van zijn hulpgeroep is de uitgestrektheid zijner smarten en het hachelijke van zijn toestand. Hij drukt dien toestand uit door twee beelden. Hij zinkt als in een slijkpoel van ellenden en weet als het ware geen vasten bodem, geen steunpunt [1]) te vinden, dat het verdere zinken belet. Hij wordt als overstroomd door de wateren der kwelling [2]), die hem tot aan de lippen komen, zoodat het bestaan van zijn leven door dien fellen stortvloed wordt bedreigd. Zoo aanhoudend en hevig zijn zijne kwellingen, dat zijne stem heesch is van het roepen om hulp en zijne oogen vermoeid zijn van het uitzien naar God.

Nu drukt hij zijn lijden uit zonder beelden:

5. Talrijker dan de haren mijns hoofds zijn zij, die onverdiend mij haten.
   Machtig veel zijn mijne vervolgers, die zonder grond mij vijandig zijn;
   Ik moet betalen, wat ik niet heb geroofd.
6. O God, Gij weet, welke mijne dwaasheid is,
   't Is voor U niet verborgen, welke mijne misdaden zijn.

Talrijk zullen de lieden zijn zijns volks, die Hem zullen weêrstreven; machtig velen zullen zich tegen Hem verzetten, omdat Hij optreedt als de Zoon, die door zijn goddelijken Vader gezonden is. Maar ten onrechte zullen zij Hem haten, wijl Hij verkondigt Gods Zoon te zijn. »Indien ik", zegt Hij, »geen werken onder hen gedaan had, die geen andere heeft verricht, zouden zij geen zonde hebben. Maar nu hebben zij die aanschouwd, en toch [laten zij zich door mijne talrijke en schitterende wonderen niet overtuigen; neen!] zij haten

---

1) Deze is de beteekenis van substantia: een bodem om op te staan, een steunpunt.

2) Een groot lijden wordt in de psalmen meermalen uitgedrukt door het beeld van overstroomende wateren. Ps. XVII: 5, 17; Ps. XXXI: 6; Ps. LXXXVII: 8, 16.

mij en mijn Vader. Zoo moest het woord vervuld worden, dat in hunne wet geschreven staat: *zij hebben mij zonder grond gehaat*" [1]).

Zij zouden Hem vervolgen, ter dood veroordeelen en doen kruisigen als eenen, die zich op bedriegelijke wijze uitgaf voor den Christus en voor Gods Zoon, en zij zouden Hem doen boeten voor een misdrijf, waaraan Hij niet schuldig was, en laten betalen wat Hij niet had geroofd. Daarom roept hij God ten getuige, om te oordeelen, of hij werkelijk zich schuldig gemaakt heeft aan zulke dwaasheid en zulk een misdrijf. Het is voor zijns Vaders alwetendheid niet verborgen, dat Hij niet schuldig is aan de misleiding, het bedrog, de godslastering, als hadde Hij zich valschelijk uitgegeven voor Gods Zoon [2]).

7. Laat hen, die op U hopen, niet over mij beschaamd worden,
   O Heer, Heer der heirscharen!
   Laat hen, die U zoeken, niet over mij ten schande worden,
   O God van Israël!
8. Want om uwentwill lijd ik smaad,
   Bedekt schaamte mijn aangezicht.

Na God ten getuige geroepen te hebben, dat hij in werkelijkheid geen schuld heeft en dat zijne vijanden Hem ten onrechte voor een dwaas en bedrieger wilden doen doorgaan, omdat Hij zich als den Christus deed gelden, smeekt Hij den God der legerscharen niet te dulden, dat de spot, de schimp,

---

1) Jo. XV : 25.

2) Het is duidelijk, dat men v. 6 als eene betuiging zijner onschuld moet opvatten. Dit blijkt uit het verband tusschen v. 6 en v. 5. In vers 5 betuigt de zanger zijne onschuld, en zegt, dat men Hem ten onrechte haat en beticht. Hij zou zich zelven tegenspreken, indien Hij nu in v. 6 zou erkennen voor God, dat hij werkelijk zich schuldig heeft gemaakt aan dwaasheid en misdrijf. Dit blijkt nog meer, wanneer hij in v. 7 en 8 voortgaat met te spreken in het volle bewustzijn zijner onschuld. Zij, die God zoeken en op Hem hopen, hebben zich niet te schamen over Hem als een godslasteraar en bedrieger. Hij heeft geleden om Gods wil en niet omdat Hij werkelijk had misdreven. »Indien gij lijdt", zegt de H. Augustinus, »omdat gij hebt misdaan, lijdt gij om u zelven, en niet om God. Want welke is uw glorie, zegt de H. Petrus (Pet. II : 20) indien gij als zondaar gestraft wordt en lijdt? Maar indien gij lijdt, omdat gij Gods gebod hebt onderhouden, lijdt gij waarlijk om God" (S. August. m. h. ps. n. 12).

de lasteringen en vervolgingen zijner vijanden, de goedgezinden, de oprechten van harte, de heilzoekende Israëlieten zouden ergeren en van Hem aftrekken. Hij bidt den God van Israël, dat de schande zijner veroordeeling, zijner geeseling, zijner kruisiging tusschen twee moordenaars en de bittere verwijtingen, die de overpriesters hem zullen toeduwen, geen slechten invloed mogen uitoefenen op de verbreiding zijner leer. Want niet om wille van schuld en bedrog, maar om wille van zijn Vader, die Hem gezonden heeft en aan wien Hij gehoorzaamt, om de eer van zijn God, lijdt Hij smaad en voegt men Hem toe: »Ha, gij die den tempel Gods afbreekt en in drie dagen opbouwt, kom af van het kruis. Anderen heeft hij gered, laat hem nu zichzelven redden. Is hij de Christus, de uitverkorene Gods, de Koning van Israël, zoo kome hij af van het kruis, opdat wij het zien en in hem gelooven! Hij heeft op God vertrouwd; deze verlosse Hem nu, indien Hij hem lief heeft. Want hij heeft gezegd: Ik ben de Zoon van God" [1]).

Ziedaar den bitteren smaad, dien Hij aan het kruis om wille der beschikkingen zijns Vaders heeft te verduren. Hij smeekt, dat die smaad zijn doel niet bereike, en geen enkele, die oprecht van harte is, van hem verwijdere en aan zijne liefde ontrukke, zijn kruis mag niet, gelijk het den joden is, den zijnen eenen ergernis zijn, noch, gelijk het den heidenen is, eene dwaasheid; maar de geroepenen moeten in Hem, den Christus, de kracht Gods en de wijsheid Gods erkennen [2]).

9. Ik ben mijnen broederen een vreemdeling geworden,
   En een onbekende voor de zonen mijner moeder.
10. Want de ijver voor uw huis heeft mij verteerd,
   En de smaadheden van hen,die U smaadden, zijn op mij gevallen.

Hij klaagt, dat Hij tot de kinderen van Israël, tot zijne broeders, tot hen, die hem eigen zijn, zal komen als Verlosser, en dat zij Hem niet zullen aannemen. Hij zal de

---

[1]) Mt. XXVII : 40, 42, 43.
[2]) I Cor. I : 23—24; I Jo. I : 11.

kinderen zijner moeder, de kinderen van Jerusalem willen vergaderen onder zijne hoede, gelijk eene hen hare kiekens onder hare vleugelen vergadert, maar zij zullen niet willen [1]), zij zullen Hem verwerpen, en Hij zal voor hen als een vreemdeling zijn. Zij zullen Hem toevoegen, dat Hij een Samaritaan, een door den duivel bezetene is [2]).

Die haat, die verwijdering van Christus zal zich reeds dadelijk bij de joden openbaren, als Hij bij den aanvang zijner prediking met bewonderenswaardigen ijver tegen hen optreedt Bij het eerste Paaschfeest ontvlamt Hij van heilige verontwaardiging en ijver bij het zien, dat de tempel des Heeren in een luidruchtige jaarmarkt was herschapen en dat het heiligdom door hebzucht en woeker werd ontwijd. Zijne hand greep naar hetgeen het eerst onder haar bereik viel, naar de strikken, waarmede het offervee werd gebonden, en dreef daarmee de ossen en schapen den tempel uit. Hij wierp de tafels om, stortte het geld der wisselaars uit en sprak tot de woekerende kooplieden: »Neemt weg deze dingen van hier en maakt het huis mijns Vaders niet tot een huis van koophandel" [3]). De leerlingen werden getroffen door dien vlammenden en opzienbarenden ijver van Hem, dien zij als den Christus erkenden, en herinnerden zich, zoo merkt de H. Joannes op, dat geschreven stond: *De ijver voor uw huis heeft mij verslonden.* Zij verstonden dit woord van den Messias en pasten het op hun Meester toe.

Van dit oogenblik werden de joodsche schriftgeleerden en overpriesters bezield met afkeer, haat en nijd tegen den Heer en hielden niet op Hem al den tijd zijner prediking met spot, valsche beschuldigingen en allerlei smaadredenen te achtervolgen. Zelfs bij zijne kruisiging herhalen zij verbitterd het woord door Jesus bij de tempelreiniging op het eerste Paaschfeest gesproken. Ja, zij rusten niet, voordat Hij als het slachtoffer van hunne lasteringen en hun smaad uit den weg is geruimd. In den vollen en letterlijken zin dus is het woord

---

1) Mt. XXIII : 37.
2) Jo. VIII : 48.
3) Jo. II : 17.

van den psalm in Jesus bewaarheid: »De ijver voor uw huis heeft mij verslonden, en de smaadredenen van hen, die U smaadden, zijn op mij neergekomen". Hoe echter kunnen deze woorden David gelden, daar het eigenlijke huis des Heeren ten zijnen tijde nog niet bestond en hij om den tabernakel niet had te lijden. Evenmin valt hier te denken aan Israël en Babels gevangenschap. Maar het is ten volle waar in Jesus, Gods mensch geworden Zoon. Omdat de ijver voor 's Heerenhuis Hem verslond, aarzelde Hij niet tegen dezes ontheiliging op te treden en deinsde Hij niet terug voor den smaad en de beschuldigingen van hen, die Hij terechtwees. Die smaad en die lasteringen zijn op hem neêrgekomen en hebben Hem zoo diep mogelijk vernederd aan het schandhout des kruises. In dien zin klaagt Hij: »Om uwentwille lijd ik smaad, bedekt schaamte mijn aangezicht. Ik ben mijnen broederen een vreemdeling geworden, en een onbekende voor de zonen mijner moeder".

11 Ik weende; mijne ziel treurde in vasten [1])
En het werd mij ten smaad.
12. Ik nam tot gewaad een boetekleed,
En ik werd hun tot een spotwoord.
13. Die aan de poort zitten, bespreken mij,
En wijndrinkers bezingen mij.

Zijn vlammende ijver was voortdurend voor zijne vijanden eene aanleiding tot beschimping. Hoe meer Hij treurde en weende over de zonden zijns volks, des te meer werd Hij het voorwerp van smaad en hoon. Hoe meer Hij boette voor de zonden der wereld, des te meer werd Hij bespot. Lieden des volks, bijeengezeten aan de stadspoort om al wat er voorviel te bespreken, legden zijn handel en wandel boosaardig uit, en luidruchtige dronkaards in hunne liederen maakten zich met hem vroolijk.

14. Doch ik richt mijne bede tot U, o Heer!
Het zij de tijd van welgevallen, o God!
Verhoor mij, Heer, naar de grootheid uwer barmhartigheid;
Toon mij de trouw uwer hulp!

---

[1]) In 't Hebreeuwsch staat: *hebchen*. ik weende; *badsoem naphschih*: mijne ziel was in 't vasten of in treurnis.

15. Trek mij uit het slijk, opdat ik er niet in verzinke,
Red mij van hen, die mij haten, en uit de diepte der wateren.
16. Dat de stroom mij niet overstelpe, en de diepte mij niet verslinde,
En de put zijne opening boven mij niet sluite!

Bij het ondervinden van al dien smaad en spot richt de zanger zich andermaal door het gebed tot God en smeekt Hem eindelijk het uur van genade en bijstand te doen aanbreken. Daartoe steunt hij op Gods overgroote barmhartigheid en onwankelbare trouw. Alleen dezen zullen hem redden uit den slijkpoel der ellenden en uit de diepten der wateren, die hem tot aan de lippen komen [1]). Zij zullen hem redden uit den put en niet toelaten dat deze zich over hem sluite.

17. Verhoor mij, o Heer! want goedertieren is uwe barmhartigheid!
Zie op mij neder volgens de meenigte uwer ontfermingen!
18. En keer uw aangezicht niet af van uwen dienaar;
Want het is mij bang; verhoor mij spoedig!
19. Geef acht op mijne ziel en red haar!
Om mijner vijanden wille verlos mij!

Zijne bede wordt nog dringender; Hij beroept zich ten tweeden male [2]) op Gods goedertierene barmhartigheid en op den overvloed harer ontfermingen. De nood is gestegen tot het uiterste en eischt spoedige tusschenkomst. Hij smeekt, dat de boosaardige toeleg zijner vijanden verijdeld worde.

20. Gij, Gij kent mijn smaad,
Mijne schande en mijne beschaming,
21. Gij ziet ze allen, die mij kwellen;
De smaad heeft mijn hart gebroken, en ik ben krank geworden,
En ik wacht op eenen, die deelneemt in mijne droefenis, en daar is er geen,
En op een trooster en ik vind dien niet.
22. En tot spijze geven zij mij gal,
En bij mijn dorst drenken zij mij met edik.

Hij klaagt aan God, dat zijne vijanden Hem, den Messias, ten diepste, als ware hij een booswicht, vernederen tot op

---

1) Zijne ellende ware zonder Gods hulp om te bezwijken. Zie vers 2 en 3.
2) Vergelijk vers 14.

het kruis en Hem overladen met schimp, schande en beschaming. Zijne ziel wordt daardoor op de smartelijkste wijze gekweld. Hij klaagt aan God, dat Hij door allen verlaten en bij zijn sterven van allen deelnemenden troost verstoken is. Zijne vrienden zijn bevreesd; zijne apostelen zijn heengevloden; zijne vijanden zegevieren. Gal of bitterheid wordt hem aangeboden. wanneer zij hem aan het kruis gaan slaan [1]), en wanneer hij ten prooi is aan een brandenden dorst, laven zij hem met edik. De Heer bij het naderen van zijn dood roept uit: mijn God! mijn God! waarom hebt Gij mij verlaten? Ongevoelig schertsen zij daarop met elkander: zie! deze roept Elias; wacht, laat ons zien, of Elias komt om hem te redden [2]). Alsdan kermt Jesus uitgeput door bloedverlies: ik heb dorst. Een der krijgsknechten doopt nu eene spons in azijn met water gemengd, en brengt die met een hijsopstengel aan 's Heeren verdroogde lippen. Het is het laatste lijden, waarop de groote Lijder heeft gewacht, om zijn offer voor ons heil te voltrekken. Het is de laatste druppel van den lijdenskelk, dien de Vader Hem te drinken heeft gegeven. Het is de laatste profetie, die nog vervuld moest worden. Als de edik de doodsbleeke lippen des Zaligmakers heeft bevochtigd [3]), kan Hij zeggen: »Het is volbracht", en geeft Hij zijn geest over in de handen zijns Vaders. Ook deze trek van den psalm wordt dus letterlijk in Jesus Christus vervuld, en zoo wordt de schildering van Jesus' lijden, in den 21sten psalm reeds profetisch bezongen, door dit lied verder aangevuld en volmaakt.

* * *

Nadat op die wijze duidelijk het uiteinde van den Godmensch is voorspeld, worden in het tweede deel van den psalm de straffen van zijne vijanden aangekondigd.

---

1) Mt. XXVIII : 34; Mc. XV : 23.
2) Mt. XXVII : 46—49.
3) Jo. XIX : 28—30.

23. Hunne tafel zij hun tot strik
    En tot vergelding en tot struikelblok.
24. Verduister hunne oogen, dat zij niet zien,
    En krom aanhoudend hun rug.
25. Stort uwe gramschap over hen uit,
    En de verbolgenheid van uw toorn grijpe hen aan.

Deze en ook de volgende gezegden moeten wij niet opvatten als vervloekingen. »Deze woorden", zegt de H. Augustinus, »zijn niet van eenen die wenscht, maar van eenen die voorspelt. Zij worden niet gesproken, opdat het geschiede, maar omdat het zal geschieden. Dit hebben wij dikwerf doen opmerken en gij moet het indachtig zijn, opdat hetgeen de ziel door Gods Geest voorspelt en zegt, niet eene boosaardige vervloeking schijne te zijn. Het geschiede dus, en het kan niet anders geschieden, dan dat deze dingen aan dergelijken overkomen. En daar wij zien, dat volgens de uitspraak van Gods Geest dergelijke dingen aan de boozen zullen overkomen, moeten wij dit uit hen leeren, met het doel om ons te wachten voor zulke misdrijven. Want het is ons nuttig dit in te zien en zoo met onze vijanden ons voordeel te doen"[1]).

Nu het lijden van den Messias was geëindigd, en het offer, dat Hij opdroeg voor het heil der wereld, was volbracht, mocht zulk een godsmoord niet ongestraft blijven. De Messias verlangt, dat de goddelijke gerechtigheid haren loop zal hebben ten opzichte zijner vijanden, niet uit wraakzucht, maar opdat de verfoeilijkheid hunner misdaad, gelijk zij ver-

---

1) S. August. *Enarr. in ps.* LXVIII n. 7. »Non optantis est sed prophetantis, non ut fiat, sed quia fiet. Hæc saepe commendavimus et meminisse debetis, ne quod præsaga mens in Spiritu Dei dicit, malevole imprecari videatur. Fiat ergo, nec potest aliter fieri, nisi ut talibus ista eveniant. Et quoniam videmus per Spiritum Dei dici, talia eventura malis, ad hoc in illis hæc intelligamus, ut nos talia devitemus; hoc enim nobis prodest intelligere et ex inimicis proficiere".

Wij moeten dus deze woorden van den psalm niet opvatten als voortvloeiende uit wraakzucht en verbittering. Het zijn beden en uitingen van het verlangen 1°. om de eer van God, zijne heiligheid, zijne heerschappij, zijne gerechtigheid gehandhaafd te zien; 2°. om de boosheid der goddeloozen te beteugelen; 3°. om de deugdzamen te bemoedigen en te beschermen tegen den overmoed der boozen; 4°. om de ergernis weg te nemen, die bij gebrek aan straf voor de zwakken zou ontstaan.

dient, voor allen in het volle licht gesteld worde. Hij wenscht gerechtelijke voldoening voor de gepleegde misdaad. Zij hebben Hem gal tot spijze aangeboden en Hem bij zijn dorst met edik gelaafd; wederkeerig zal de tafel, die men voor hen aanrecht, hun ten val en tot straf strekken. Duisternis der oogen en verblindheid zal hun deel zijn door Gods gerechtigen toorn, omdat zij moedwillig en hardnekkig de oogen hebben gesloten voor het goddelijk licht, dat hen bestraalde.

26. Verlaten worde hunne woning
En niemand verblijve in hunne tenten.
27. Want zij vervolgen hem, dien Gij geslagen hebt,
En zij drijven den spot met de smart uwer gewonden.

De joden, tot straf, dat zij Christus verworpen hebben, zullen ook verworpen worden. Judas, die hun aanvoerder was, toen zij het ondernamen hem uit hun midden weg te ruimen en te dooden, zou uit zijne woning, uit de plaats, die hij als apostel innam, verwijderd worden, en een ongelukkigen dood vinden. Zoo werd, gelijk de H. Petrus opmerkt, dit woord van den psalm op de eerste plaats aan hem vervuld [1]).

Maar ook het joodsche volk, dat Jesus niet in zijn midden gedoogde en daarom Hem doodde, zou uit zijne woon verdreven worden en zijn ondergang vinden. Onder Titus zou Jerusalem zoo deerlijk verwoest worden, dat de eene steen niet zou blijven op den anderen, en zijne puinhoopen zouden eenzaam en door zijne inwoners verlaten zijn. Christus zelf, terwijl hij zinspeelde op dit woord van den psalm, sprak het vonnis uit: »Zie, uwe woon zal u eenzaam gelaten worden" [2]). Die straf was rechtvaardig; want zij hadden wreedaardig en hardnekkig Hem vervolgd, die, gelijk Hij herhaaldelijk door zijne wonderen had getoond, de schuldelooze Zaligmaker was, en door de beschikking zijns Vaders alleen om de zonden van anderen moest lijden [3]). Terwijl Hij de menschgeworden Zoon

1) Hand. I : 20.
2) Lc. XIII : 35.
3) Zie vers 26.

van God ten prooi was aan de allerhevigste smart des kruises en met grenzelooze liefde zijn zoenoffer voor een schuldige wereld voltrok, zouden zij den spot drijven met hem als een machtelooze en hem grievend tarten, om van het kruis te komen.

28. Voeg boosheid bij hunne boosheid
En laat hen niet komen tot uwe gerechtigheid.
29. Laat hen uitgewischt worden van het boek der levenden
En niet opgeschreven worden met de gerechtigen.

Om groote zondaars te straffen, laat God ze soms geheel aan hun eigene boosheid over, zoodat ze van den eenen afgrond in den anderen afgrond vallen, van de eene misdaad tot de andere misdaad overgaan en geheel en al verblind en verhard worden. God schenkt aan die zondaars de werkdadige genade niet meer, die zij zoo dikwerf en zoo moedwillig verkwist hebben. De H. Schrift drukt deze handelwijze des Heeren soms door bewoordingen uit, alsof Hij de zondaars deed zondigen, terwijl de zonde eigenlijk het uitvloeisel is van des zondaars verkeerden wil, en God alleen de werkdadige genade hem weigert, waardoor hij de zonde zou hebben overwonnen.

Zoo zegt de Schriftuur, dat God het hart van Pharao verhardde, en geeft daardoor alleen te kennen, dat God hem niet zulke hulp verleende, waardoor hij werkelijk tot inkeer zou gekomen zijn. Op dezelfde wijze wordt hier gezegd: voeg boosheid bij hunne boosheid, niet alsof God zou bewerken, dat zij boosheden opeenstapelden; maar wijl God tot straf hunner boosheid niet door zijne tusschenkomst zou voorkomen, dat zij in nog grootere boosheid vervielen, en niet zou bewerken, dat zij tot de gerechtigheid konden komen.

Door het boek der levenden, waarvan spraak is, verstaat de H. Hiëronymus, hierin door velen gevolgd, het boek van het volk Gods, waarin de dienaren des Heeren en de rechtvaardigen zijn opgeschreven. Zij zouden om hun onwaardig gedrag daarin niet langer onder zijn volk blijven opgeteekend, en de namen van Christus' vijanden en moordenaars zouden in dit boek niet naast de namen der aartsvaders, der profeten

en van zoo vele rechtvaardigen staan opgeschreven. Zoo voorspelt ook de profeet Ezechiël: »In de vergadering van mijn volk zullen zij niet zijn, noch geschreven worden in de opschrijving van het huis Gods" [1]).

Met andere woorden, omdat zij zooverre waren gegaan, dat zij niet slechts de profeten, die tot hen gezonden waren, hadden gedood, maar zelfs den eenigen Zoon des Vaders hadden vermoord, zouden zij, gelijk Christus in de gelijkenis der booze landlieden te verstaan geeft, verworpen worden van het rijk Gods en zou dit gegeven worden aan anderen, die er vrucht meê zouden doen [2]).

Zoo smeekt dus de vervolgde Christus zijnen Vader, dat zijne onschuld, zijne vernederingen, zijne offers mogen zegevieren over de miskenning, de onbeschaamde versmading en de wreede kwellingen zijner vijanden, en dat Gods liefde en barmhartigheid in zijn schuldeloos lijden voor het heil der wereld mogen uitschitteren, maar tevens smeekt Hij, dat ter wille van de deugdzamen, en tot wegneming der ergernis die vijanden zullen beschaamd worden en in de straf van het weerbarstige volk, dat zich door zijne goedheid niet liet overwinnen, Gods heiligheid en rechtvaardigheid zich mogen doen gelden.

* * *

Nu volgt de dankzegging van den zegevierenden Messias:

30. Maar ik was in armoede en ellende,
Uwe hulp, o God, heeft mij beschermd.
31. Prijzen zal ik Gods naam met gezang
En Hem verheffen met lofspraak.
32. Dit is den Heer welgevalliger dan [het offer van] een jongen stier
Met hoornen en hoeven.

De Messias stelt nu zijn lot tegenover dat zijner vijanden Hij was ongelukkig en lijdende; zijne vervolgers, terwijl zij Hem met spot en smaad overlaadden, meenden te zegevieren. Zij echter zouden door God gestraft en vernederd worden;

---

[1]) Ezech. XIII : 9.
[2]) Mt. XXI : 41.

maar Hem zou Gods macht beschermen en redden. Daarom geeft Hij zich over aan gevoelens van liefde en dank. Hij prijst zijnen Vader om de verlossing uit de hand zijner vijanden en verheerlijkt Hem door een loflied. Zulk een loflied is voortreffelijker dan het voortreffelijkste slachtoffer der wet, het offer van een jongen stier [1]) in de volle kracht des levens met hoeven en hoornen. Want aan zulk een offer konden de vereischte gevoelens en bedoelingen der ziel ontbreken. Het voltrokkene lijdensoffer van Gods Zoon, dat deze met dank en lof den Vader aanbiedt, is Hem zoo welgevallig, dat geen offer der wet, hoe uitgelezen ook, hiermede in vergelijking kan komen.

33. Ziet het, gij armen, en verblijdt u!
Zoekt God, en uwe ziel zal er door verkwikt worden.
34. Want de Heer verhoort de noodlijdenden,
En zijne geboeiden versmaadt Hij niet.

De armen en ongelukkigen, zegt de zanger [2]), zullen, wanneer zij hun lijden met het bezongene lijden van den Messias vergelijken, getroost worden, wijl hun lot aan dat van hun Zaligmaker gelijkvormig is. Indien zij God zoeken, zullen zij verkwikt worden door het zoete vertrouwen, dat zijne zegepraal het onderpand is van hunne zegepraal. Hier kunnen zij leeren, dat God een vertrouwend smeeken niet beschaamt en de geboeiden, die Hem aanroepen, van hunne banden bevrijdt.

35. Dat hemel en aarde Hem prijzen,
De zee en al wat daarin wemelt!
36. Want God zal Sion verlossen en Juda's steden opbouwen.
En zij zullen daarin wonen en ze erfelijk bezitten.
37. En het kroost zijner dienaren zal ze in eigendom ontvangen;
En die zijnen naam beminnen zullen daarin wonen.

---

1) Volgens de opmerking van kardinaal Bellarminus heeft men hier in het Hebreeuwsch eene speling tusschen *schjèr: loflied*, en *schjior: jonge stier*. Gewoonlijk was een offerstier driejarig, en het was dus een kostbaar offerdier.

2) Hetzij men meent, dat David hier nog aan het woord is; hetzij men met Beelen en anderen aanneemt, dat deze laatste verzen (v. 33—37) later aan den psalm zijn toegevoegd en te danken zijn aan een zanger uit de ballingschap.

Hemel en aarde en alles, van het grootste tot het minste, moet God verheerlijken om de zegepraal van den onschuldig vervolgden Christus en om de verhooring van zijn gebed. God zal het aardsche Sion eens weder opheffen uit zijne verdrukking om de beden zijner bannelingen, en weder opbouwen de steden van Juda of van Gods volk, die door Babylon verwoest waren; Hij zal ze ten erfdeel en ter bezetting geven aan de kinderen zijner dienaren: zoo zal Hij ook handelen, om het offer van Christus, met de Kerk van het nieuwe verbond of het hemelsch Jerusalem.

* * *

Dit droevige smeeklied van den vervolgden, gesmaden en lijdenden Christus maakt de Kerk tot het hare telkens als zij de smarten van haren Goddelijken Bruidegom herdenkt. In de groote lijdensweek keert deze psalm aanhoudend terug in hare liturgie. Het is de psalm, waarmede zij op witten Donderdag hare treurmetten aanvangt. Zij laat den Christus klagen: »O God, red mij! De wateren zijn doorgedrongen tot mijne ziel, ik zink in het slijk der diepte... de stortvloed overstelpt mij". Is dit niet een wederklank van het klagende woord des Heeren bij het binnengaan van Gethsemane: »Mijne ziel is bedroefd ten doode toe". — »Vader! laat dien kelk van mij voorbijgaan". — Door dien psalm roept zij ons het schreeuwende onrecht voor den geest, dat de onschuldige Jesus van zijne onrechtvaardige rechters had te verduren. »Hetgeen ik niet geroofd heb, laat men mij betalen". — Al den smaad hem aangedaan door het volk, al de beschimpingen der krijgsknechten, al de grievende spot der Phariseeën en overpriesters tot op Golgotha roept zij ons voor den geest, wanneer zij ons het woord laat vernemen: »Gij, gij kent mijn smaad, mijne schande en mijne beschaming. Gij ziet ze allen die mij kwellen. De smaad heeft mijn hart gebroken en ik ben krank geworden". — Zij herinnert ons, hoe aan den stervenden Zaligmaker de laatste lijdensprofetie van den psalm is vervuld: »Tot spijze geven zij mij gal; en in mijn dorst drenken zij mij met edik".

Telkens wanneer de smarten des Heeren worden herdacht: in het offertorium van Palmzondag, bij de communie van den volgenden Dinsdag, op Woensdag bij het graduale, in de votiefmis van het lijden, op het feest van Jesus' lans en nagelen, op den feestdag van den H. Sindon, op den grooten dag toegewijd aan Jesus' Goddelijk Hart, telkens, maakt de liturgie de woorden van dezen psalm tot de haren, teneinde ons wel te doen doordringen in het vreeselijke en innige zielelijden, dat onze God en Zaligmaker voor ons heeft verduurd. Zij geeft ons in dezen psalm het middel aan de hand om door te dringen in het Goddelijk Hart van Jesus; zij leert ons in zijne bede na te gaan, wat het heeft geleden onder den ontzettenden last van de ontelbare en overgroote zonden der wereld, waarmede het beladen was; wat het heeft verduurd door het grievende onrecht, dat zijne vlekkelooze onschuld en heiligheid werd aangedaan; hoe pijnlijk zijne gevoelens waren bij den fellen haat, bij den bitteren smaad en bij de krenkende bespotting, die het van zoo vele zijden en van zoo velen ondervond; eindelijk hoe allertreurigst het gestemd was bij zijne algeheele verlatenheid en bij de ongevoeligheid, onverschilligheid en wreedaardigen ondank, waarmede zijne ontelbare en overgroote weldaden, en grenzelooze liefde vergolden werd en vergolden zou worden. Voorzeker allergeschikst is deze psalm om ons vrees voor Gods gerechtigheid, rouw en boete over onze zonden, deelnemend medelijden met Jesus en onuitsprekelijken dank en liefde voor onzen God en Zaligmaker in ons op te wekken.

F. J. P. G. VAN ETTEN, O. E. S. A.

DE HOMOEOPATHIE VOORHEEN EN THANS.

nleiding. 't Is nog niet zoo heel lang geleden, dat de over 't algemeen slechts bij naam gekende artsenijmiddelleer, die zich homoeopathie noemt, tot zelfs in de kringen der hooge regeering veel van zich deed spreken. Ik zeg met opzet: in de kringen der hooge regeering; want in de niet-officieele hoogere kringen van ons vaderland trekt al sedert lang en ook nu nog het stelsel der homoeopathie bizonder de aandacht, en de mogelijkheid is niet uitgesloten, dat het homoeopathische vraagstuk weer brandend zou kunnen worden, indien soms Dr. Abraham Kuyper, na 't snuffelen in Hammurabi's gedenksteenen tusschen Babylon's ruïnen, weer met jeugdige frischheid teruggekeerd, zich achter de groene tafel eene eereplaats mocht heroveren.

Onder zijn ministerie toch is zeer ernstig sprake geweest van een leerstoel in de homoeopathie aan de universiteit te Leiden. Met de hem eigene stuwkracht zou hij der homoeopathie een zwaardere medicijn te slikken gegeven hebben dan zij bij ons te lande nog verduwen kan, eenigszins in strijd met den geest dier leer, die van ouds in verdunde artsenijen haar kracht heeft gezocht. Die poging heeft toen echter schipbreuk geleden. Onder de ongeveer twintig homoeopathische collega's was er geen te vinden, wien de professorale toga paste, en ook in 't buitenland werd vergeefs gezocht. 't Was ook voor onze volgelingen van Hahnemann van 't goede op eens te veel; ze waren voorloopig tevreden met toezicht op de uitoefening der homoeopathische pharmacie en daarna met de stichting van een ziekenhuis, van hun standpunt een niet onbillijke eisch, zooals ik later nog hoop aan te toonen.

Zooveel is intusschen verkregen, dat de nieuwe pharmakopee, in den vorm van een supplement, rekening zal houden met

de eischen der homoeopathische bereidingswijze van geneesmiddelen; terwijl een ziekenhuis, waar die leer wordt toegepast, kans heeft door particuliere bijdragen tot stand te komen [1]).

Na deze inleiding veroorloof ik mij wat nader in te gaan op het stelsel van Hahnemann, den grondvester der homoeopathische leer en vervolgens op de veranderingen, die zijn stelsel, onder den invloed der moderne ontdekkingen op geneeskundig gebied, van lieverlede heeft ondergaan [2]).

A. De oude homoeopathische leer.

Levensbeschrijving van Hahnemann.

Christiaan Friedrich Samuel Hahnemann werd den 10den April 1755 te Meissen uit onbemiddelde ouders geboren. Zijn vader, een porceleinschilder, schijnt een ontwikkeld man uit den burgerstand te zijn geweest, die zijn zoon een degelijke opvoeding gaf. Tot zijn 20ste jaar hield de jonge man zich

---

[1]) Volgens latere berichten is 't fonds tot stichting van een homoeop. ziekenhuis te Utrecht reeds bijeen.

[2]) Litteratuur over homoeopathie.

1. *Organon der geneeskunst*, door Samuel Hahnemann. (Naar de derde ver beterde uitgave vertaald.) Amsterdam, Gebr. Diederichs, 1827.
2. *Geest der homoeop geneesleer*, van S. Hahnemann. (Vertaald door J. F. P. Schonfeld.) Te Winschoten bij Huisingh, 1834.
3. *Rationelle Heilmittellehre*, door S. Hahnemann.
4. *Fragmenta de viribus medicamentorum positivis*, door S. Hahnemann.
5. *Chronische ziekten*, door S. Hahnemann.
6. *Zur Reform der medicinische Therapie*, door Prof. Th. von Bakody.
7. *Retorsion. Sendschreiben an Prof. Virchow*, door Prof. Th. von Bakody.
8. *Hahnemann Redivivus*, door Prof. Th. von Bakody.
9. *Naturwissenschaftliche Methode d. hom. Schule*, door Prof. Th. von Bakody.
10. *Karyomitosis*, door Prof. Th. von Bakody.
11. *Zur Lehre von der Arzneiwirkung* (1887 *Virchow's Acrhiv.*, Band 108, Heft 3).
12. *De homoeopathie is wetenschappelijke dwaling en kwakzalverij*, door H. H. Prins Wielandt. G. C. Visscher, 's Gravenhage, 1888.
13. *Voordrachten over homoeopathie*, door B. J. Stokvis. Bohn, Haarlem, 1888.
14. *De aanval afgeslagen*, door Dr. F. W. O. Kallenbach. Blommendaal, 's Gravenhage, 1888.
15. *Prof. B. J. Stokvis' voordrachten beoordeeld door een medic. etc. doctor.* Blommendaal, 1888.
16. *Hahnemann en de homoeopathie*, door H. Merckens. Blommendaal, 1887.
17. *Is de homoeopathie kwakzalverij?* door Dr. N. A. J. Voorhoeve. Blommendaal, 1887

met voorbereidende studiën bezig en bleef in zijn geboorteplaats; maar toen werd die hem te eng en trok hij de wijde wereld in, want hij hield er niet van, zooals hij 't uitdrukt: „polypenartig am Geburtsfelsen angewurzelt unbeweglich fortzuvegetiren." Eerst ging hij naar Leipzig en toen naar Weenen, waar hij Quarin, den lateren lijfarts van Jozef II, tot leermeester koos. Behalve met geneeskunde hield hij zich ook op verdienstelijke wijze met scheikunde bezig, en de daarbij verkregen kundigheden kwamen hem bij zijn medische studiën goed te pas. Den 10den Augustus 1779 promoveerde hij te Erlangen met eene dissertatie over krampachtige bezwaren.

Het geld, noodig om zijn studies zoover te voltooien, had Hahnemann grootendeels zelf verdiend. Vóór zijn promotie

---

18. *De vertegenwoordiging der homoeopathie te Budapest*, door Dr. D. K. Munting Jr. La Rivière & Voorhoeve, Zwolle, 1891.
19. *De cholera en hare homoeop. behandeling*, door Dr. N. A. J. Voorhoeve. Zwolle, 1893.
20. *De homoeop. geneesmiddelleer. Kritische studie* van Dr. Arthur Sperling. (Vertaald door Dr. Munting Jr.). La Rivière & Voorhoeve, Zwolle, 1895.
21. *De grondbeginselen van de homoeopathie, getoetst aan de grondwetten van de orgaantherapie volgens Prof. H. Schulz e. a.*, door Dr. M. L. v. d. Stempel. Zaandam, H. Kruyver, 1899.
22. *Homoeopathie en praktijk*, door P. H. van Eden, arts. Groningen, J. B. Wolters, 1899.
23. *De brochure van den heer P. H. van Eden besproken*, door Dr. F. W. O. Kallenbach. Zwolle, La Rivière & Voorhoeve, 1899.
24. *De homoeopathie in de Vereen. Staten van N. Amerika.* (Overgedrukt uit het *Homoeop. Maandblad.*) door Dr. D. K. Munting Jr.
25. *Similia similibus curantur, populaire voordracht over homoeopathie*, door J. T. Wouters, arts. Noordhoff, 1898.
26. *Het wezen der homoeopathie*, door Dr. N. A. J. Voorhoeve, arts. La Rivière & Voorhoeve, Zwolle, 1905.
27. *Pro en Contra.* *Pro*: Dr. A. C. A. Hoffman, arts te Gouda. *Contra*: Dr. H. Pinkhof, arts te Amsterdam. Baarn, Hollandia-drukkerij 1906.
28. *Homoeop. Maandblad*, La Rivière & Voorhoeve.
29. *Homoeopathie in de praktijk*, door Dr. J. Voorhoeve te Dillenburg. La Rivière & Voorhoeve, 1905.
30. *De homoeopatische huisdokter.*
31. *Vijftig redenen, waarom ik homoeopaat ben*, door J. Campton Burnett. (Uit 't Engelsch vertaald.) La Rivière & Voorhoeve, 1897.
32. *N. T. v. Geneeskunde.* Jaargang 1903, II, bl. 1389. Artikel v. C. J. Mijnlieff, waarin tevens opgave van litteratuur over »Das biolog. Grundgezetz" enz. Zie ook Jg. 1904 en 1906, I, bl. 1670.

was hij nog als bibliothecaris bij den vrijheer von Brückenthal, te Hermannstadt, in functie geweest. In 1783 trad hij te Gommern bij Maagdenburg, in het huwelijk met de dochter van een apotheker, en een jaar later werd hij tot geneesheer aan het ziekenhuis te Dresden aangesteld, welke plaats hij verliet om zich in 1789 als geneesheer te Leipzig te vestigen, waar hij zich door zijne praktijk een ruim bestaan verwierf [1]).

Aanvankelijk trok hem een onderdeel der geneeskunde, de psychiatrie, meer bizonder aan en hij was de eerste, die 't nu zoo in zwang zijnde„ no restraint-stelsel", vrije verpleging voor krankzinnigen, konsekwent durfde doorzetten. Met den steun van Hertog Ernst van Gotha genas hij in een vleugel van het jachtslot volgens zijn methode den ongelukkigen Klockenbring en verdiende daarmede het bedongen honorarium van 1000 thaler. In § 243 van zijn *Organon* zegt hij o. a. met betrekking tot de behandeling van krankzinnigen: „Tegen dolzinnige razernij moet men stille onverschrokkenheid en koelbloedige standvastigheid stellen; tegen droevig klagende smart, sprakeloos medelijden in houding en gebaren; tegen zinneloos gesnap, een niet geheel onopmerkzaam stilzwijgen; tegen walgelijke, afschuwelijke gedragingen en woorden, volstrekte onopmerkzaamheid. Vernieling en beschadiging van uitwendige dingen verhoede men zonder den lijder daarover eenige verwijten te doen en richte alles derwijze in, dat er nimmer eenige lichamelijke tuchtiging noch kwelling plaats hebbe".

En in een noot voegt hij er aan toe: „Men moet verbaasd staan over de wreedheid en onbezonnenheid der artsen in vele krankzinnigengestichten, niet alleen in Engeland, maar ook in Duitschland, die, zonder de ware geneeswijze op den eenig heilzamen weg, door middel van *homoeopathische artsenij* te zoeken, zich vergenoegen deze beklagenswaardigsten aller menschen met zware stokslagen te martelen. Zij vernederen zich door zulk eene afgrijselijke

[1]) Zie H. Merckens: *Hahnemann en de homoeopathie.* 's Gravenhage, Blommendaal, 1887.

handelwijze verre beneden den tuchtmeester in crimineele strafhuizen; want deze begaat zulke wreedheden slechts uit ambtsplicht en aan boosdoeners".

De psychiatrische periode duurde echter niet lang bij gebrek aan patienten. Of dit aan 't eigenaardige van H's karakter of aan het toen zoo ongewone der behandeling lag, is moeilijk te beoordeelen; maar zeker schijnt het, dat de Amtsman, te Georgenthal op de vraag: hoeveel „Narren" Hahnemann thans in behandeling had, antwoordde: „Nur Einen, und das ist er selbst" [1]).

Omstreeks 1810 verscheen het geruchtmakend *Organon der rationellen Heilkunde nach homoeopatischen Gesetzen,* waarin Hahnemann uitvoerig zijn nieuwe ideeën uiteenzette. In beknopter vorm deed hij 't later ook als inleiding van het 2de deel zijner *Reine Arzneimittelehre.*

Aan de oude geneeskundige school had de vader der homoeopathie een broertje dood, dat steekt hij niet onder stoelen of banken en vooral de artsenijgeneeskunde, toen nog de meest gevierde, moest het ontgelden. Over 't toedienen van »op de gesteldheid der menschen nimmer beproefde artsenijen, zoo blindelings in ziekten", zegt hij: »zoo dringt een krankzinnige in de werkplaats eens kunstenaars binnen, en grijpt handen vol hem onbekende, zeer verschillende werktuigen om de aldaar aanwezige kunstgewrochten te bewerken" [2]). En elders [3]): »Tritt zurück du, noch in alles verwechsenlder Kindheit lallende Arzneikunde. Während du noch in der Wiege schlummerst, sind schon längst um dich her die übrigen Disciplinen zu zweckmässiger Thätigkeit erwacht und den Jahren der unwissenden Leichtgläubigkeit entwachsen. Und du schlummerst immer noch zum Erbarmen bisher verfüttert mit dem kindischen Zuckerbrode der Hypothesen, und verkrüppelt in den, alle Untersuchung verbietenden, alle

---

1) Zie *Voordrachten over homoeopathie,* door B. J. Stokvis. Erven Bohn, 1888, bl. 5.

2) *Organon,* § 124. Aanm.

3) Zie B. J. Stokvis, l. c. bl. 13.

Freiheit des Geistes einengenden, ewigen Wickelband der Autoritäten, kommt es dir nicht zu . . . in die Reihe der aus. gebildeten Kunste zu treten". En 't valt niet te ontkennen, zijn hekel was grootendeels gerechtvaardigd. De geneeskundige wetenschap in 't algemeen was ten tijde van Hahnemann een onmogelijk samenstel van onbewezen stellingen en willekeurige meeningen over de organische levensprocessen en de eigenschappen der geneesmiddelen. Den geneeskundigen ontbrak bovendien de kennis der werking van de artsenijen waarmede zij wilden helpen, en elke leiddraad voor hare toepassing.

De groote beginselen, waardoor men op natuur- en geneeskundig gebied tot meerdere kennis zou geraken, het *onderzoek* en *experiment,* waren nog weinig tot de beoefenaren dier wetenschap doorgedrongen. Wel was men, dank zij Vesalius, den anatoom, Harvey, den ontdekker van den bloedsomloop, Boerhave en zijn leerlingen (o. a. Albrecht van Haller, den ontdekker der spierprikkelbaarheid) in verschillende onderdeelen tot zuiverder en helderder begrippen gekomen dan Hippocrates en Galenus hadden verdedigd; maar de juiste methode van studie was nog niet gevonden en de vorderingen betroffen dan nog meer het gebied der anatomie (ontleedkunde) en physiologie (leer der levenverschijnselen) dan de pathologie (ziektekunde) en de eigenlijke geneeskunst (therapie), die eerst in 't midden der 19e eeuw tot bloei zouden geraken, nadat Virchow de cel als de eenheid, waaruit ons lichaam is opgebouwd, had aangewezen, en nadat Donders, Helmholtz, Pasteur, Lister en honderd anderen als bij tooverslag gewichtige ontdekkingen hadden gedaan.

Iets over de geschiedenis der geneeskunde vóór Hahnemann.

Men was — om met de Grieken te beginnen; want vóór hen was van geordende kennis eigenlijk geen sprake, al schijnt 't waar, dat de Egyptenaren reeds staar konden opereeren en door de Indiërs, naar luid van hun heilige boeken (de Veda's), hazenlip-, darmfistel- en steensnedeoperaties werden verricht — men was steeds dwalende geweest van de eene hypothese naar de andere.

De Griek Hippocrates, de vader der geneeskunde, 't Orakel van Kos, waar hij in 't jaar 460 v. Christus geboren werd,

liet talrijke geschriften na, waarvan de *Aphorismen* de meest bekende zijn. Hij schreef reeds opstellen over de natuur van den mensch, over natuur en ziekten der vrouw, over de gewrichten, over embryotomie, over klieren, dentitie, krisis, bleekzucht, epilepsie, fistels van den endeldarm, kortom over onderwerpen, die de geheele geneeskunde omvatten. Zijn drie grondstellingen luidden: 1. volg de natuur; 2. de natuur is de geneesheer der ziekten (medicus minister, non magister naturae est); 3. de arts mag helpen, maar niet schaden. Van hem is ook de bekende spreuk: ἡ μεν τεχνη μακρη, ἡ δε βιος βραχυς (de kunst is lang, het leven kort). Zeer tot nadeel der wetenschap, heeft men later ook vergeten, wat hij leeraarde over den eenvoud in 't geneeskundig handelen; over het beoefenen der geschiedenis; over 't rekening houden met de ervaring en de natuurwetenschappelijke methode van onderzoek. Op ziektekundig gebied was hij *humoraal patholoog*, verkondigde hij een soort chemische theorie, waarbij de vier door hem aangenomen elementen van den mikrokosmos (het menschelijke lichaam) de hoofdrol speelden, n.l. het bloed, de slijm, de gele en de zwarte gal. Als die vier onder den invloed van de andere vier elementen van den makrokosmos (aarde, water, lucht en vuur) niet goed op elkaar werkten, niet behoorlijk verdeeld en gemengd waren, ontstond een materia peccans of ziektestof, en werd die naar buiten afgezonderd, dan kwam er genezing. Verder nam hij nog een εμφυτον θειον aan, de warmte, dat ook tot genezing bijdroeg.

Als uitvloeisel van dit leerstelsel waren langen tijd de laxantia en de klysteerspuit in bizonder hooge eere, en 't is bekend genoeg, hoezeer Molière, door de Fransche geneesheeren hun »cruel et sympathique ennemi" genaamd, het »purgare et iterum purgare" in zijn blijspelen heeft gehekeld [1]).

[1]) In een onlangs gehouden lezing voor de Nederl. Antropolog. Vereeniging verhaalt Prof. Dr. E. C. van Leersum uit Leiden, hoe Lodewijk XIV en op zijn voorbeeld »tout Paris" verslaafd waren aan dat instrument, uitgevonden door den beroemden Hollandschen Anatoom Reinier de Graaff, en te dien tijde te verkrijgen bij Samuël Musschenbroek in de Heerensteegh te Leiden. Het gaf zelfs aanleiding tot een belangrijk proces over 2100 lavementen die mej. Etienne Boyau aan François Bourgeois had toegediend.

Er waren ook nog andere middelen om aan de kwade sappen een uitweg te verschaffen, o.a. de aderlating. Hier had, volgens Van Beverwijck, het dier den mensch den weg gewezen: »Want gelijck de menschen hoewel vernuftig sijnde, velen dinghen gheleert hebben van de onvernufte dieren, soo is oock in dit deel van de geneeskunst (segt Plinius in 't 8ste boek van sijn natuurlijcke historie op 't 26ste kapittel) ons een leermeester gheweest het Rivierpaart, een groot beest, dat hem in de Nijl, een rivier in 't Landt van Aegypten, alwaer van oudts de eerste geneesmeesters gheweest sijn, ophoudt. Dit, wanneer het verneemt, dat het door langhdurige gulsigheit met al te veel bloed overlast is, soo begeeft het hem op den oever van de rivier, om te vinden eenigh versch afgebroken riet ende een scherp siende, quetst daarmede (sijn lichaam daarin druckende) een ader in sijn dije, en ontlast alsoo sijn lichaam, dat anders in sieckte soude vervallen, van het overtolligh bloedt, ende hem dan wentelende in 't slick, sluit so wederom de openinghe".

De Engelsche arts Sydenham en de Franschman Bouillaud, die de oorzaak der ziekten weet aan de veranderingen in de bloedvaten, bezondigden zich zeer aan 't aderlaten. Bouillaud deed 4 tot 7 aderlatingen bij longontsteking, ongerekend nog een kleine honderd bloedzuigers en een groot aantal koppen. Oude vrouwen vonden in 't koppen zetten een bestaan, en de leverantie van bloedzuigers aan de Fransche hospitalen bedroeg in het begin der 18de eeuw eene waarde van duizenden francs [1]).

Een derde, tot 't zelfde doel dienende, categorie van geneesmiddelen waren de maagpomp en de braakmiddelen, die buitengewoon veel opgang maakten, toen Lodewijk XIV aan braakwijnsteen zijn herstel toeschreef.

Volgelingen van de *humoraal-pathologische* of *iatro-chemische school*, van de Hippokratische richting dus, toonden zich later ten onzent de beroemde Johan Baptist van Helmond, heer van Merode en Oirschot, een Zuid-Nederlander, en Frans de la Boue Sylvius, een afstammeling der Hugenoten, geboren te Amsterdam, nader-

[1]) Uit de lezing van prof. E. C. van Leersum voor de Antropolog. Vereeniging.

hand professor te Leiden. Van Helmond leefde in 't laatst der 16de en 't begin der 17de eeuw; hij bestudeerde de gistingsprocessen, die bij de spijsvertering optreden, en meende de oorzaak van vele ziekten te moeten zoeken in schadelijke stoffen, die bij een abnormaal verloop dier processen ontstonden; zoo ontdekte hij 't koolzuur. Hij onderzocht ook 't eerst de samenstelling van niersteenen en andere ziekteproducten van 't menschelijk lichaam. Overigens hadden zijn begrippen over ziekte veel overeenkomst met die van Paracelsus, den bekenden medicus-alchimist. Frans de la Boue Sylvius was van meening, dat ziekte (acromanie) kon ontstaan, als zuren en alkaliën, volgens hem grondstoffen van het menschelijk lichaam, elkaar niet neutraliseerden [1]).

Behalve de humoraal-pathologische of iatro-chemische was er in de geneeskunde al van oudsher eene *solidair-pathologische* of *iatro-mechanische* richting. Zij hing samen met de materialistische wereldbeschouwingen van Democritus en Epicurus, volgens wie alle leven zich oplost in een bizondere beweging en rangschikking der kleinste deeltjes van ons lichaam. Ze werd in den ouden tijd door Asclepiades, beroemd geneesheer te Rome, van oorsprong een Griek, en anderen verdedigd. Hier vormen dus niet de vloeibare, maar de vaste bestand-

[1]) Ook al onder invloed van de humoraal-pathologie werden indertijd allerlei dranken met vochtdrijvende eigenschappen als koffie, chocolade, ook tabak, als panacee aanbevolen. Zoo verhaalt Bontekoe dat „de vrouwen van het Gooi en Noord-Holland op 't rooken verzot zijn; men dampt daar, dat het een aard heeft, en niemand wordt er om geblameert". Ook de thee heeft, waarschijnlijk als gevolg van haar zweetdrijvend vermogen, een tijd beleefd, waarin haar lof op alle toonaarden werd gezongen. Dezelfde Cornelius Bontekoe, lijfarts van den Brandenburgschen keurvorst, schreef — volgens booze tongen op instigatie van praktische kooplieden, — een boek getiteld: *Tractaat van het excellente kruyd Thee, 't welk vertoont het regte gebruyk en de groote krachten van 't selve in gesondheyt en sieckten;* waarin hij o. a. de vragen behandelt: wat de beste thee is; of 't water lang moet koken enz. Onder 't „regte gebruyk" verstaat Bontekoe: „Indien alle menschen eén natuur hadden, soo vond ik geen swarigheit haar aan te raden dat ze 60 of 100 of 200 kopjes achtereen souden drincken; ik heb er menigmaal soo veel gedronken op een voor- of namiddagh en niet alleen ik, maar veele personen met mij, waarvan er nog niet een gestorven is, hebben 't zelfde gedaan".

deelen van ons lichaam het substraat der ziekteprocessen. Een vergrooting van den onderlingen afstand dier kleinste deeltjes (atomen) geeft verslapping (laxum); verkleining geeft versterking; te veel toenadering dier atomen veroorzaakt kramp.

Een iatro-mechanicus van den lateren tijd was onze groote Boerhave. Eene hoofdvoorwaarde voor onze gezondheid was volgens hem eene ongestoorde beweging van het bloed. Hij vestigde de aandacht op de bewegingen van de maag en geloofde, dat door wrijving der spijsdeelen het eten in oplosbaren vorm werd gebracht. Door eenzelfde onderlinge wrijving van de kleinste deeltjes van ons lichaam ontstond de warmte en door diezelfde oorzaak takelen we af, worden de wanden van onze bloedvaten door 't erlangs stroomende bloed afgeschuurd. De voorstanders van deze richting keurden braak- en laxeermiddelen af; schreven dieet voor en beweging nemen; lieten masseeren en baden; pasten de aderlating met groote omzichtigheid toe. Boerhave liet vele geschriften na; die van Asklepiades, nog dateerend van de eerste eeuw vóór Christus, zijn teloor gegaan.

Een derde richting in de geneeskunde was de *spiritualistische*, vitalistische of *dynamisch-pathologische*, in de oudheid door Erysistratus van Cos vertegenwoordigd. Volgens hem werden de ziekten veroorzaakt door 't »pneuma", zooals hij 't noemde; m. a. w. door den invloed van den geest op 't lichaam. Verandert dit »pneuma", dan ontstaat ook wijziging in onzen gezondheidstoestand. Later stelde Stahl eveneens de ziel voor alle reactieverschijnselen in 't lichaam verantwoordelijk. Koorts was de reactie der ziel, waardoor ze de aanvallende ziekte verdrijft; bij krachtige werking der ziel ontstaan acute ziekten; bij trage werking onstaan chronische (slepende) ongesteldheden.

Toen Albrecht van Haller (leerling van Boerhave) in 1778 de gewichtige ontdekking deed, dat de spieren en eigenlijk alle levende stof prikkelbaar waren, verschenen Culling en later Robert Brown, die van meening waren, dat de levensprocessen afhangen van de wisselwerking tusschen prikkel- en levens-

geest en dat de ziekten hun oorsprong vinden in vermeerdering of vermindering der prikkeling en prikkelbaarheid. Aan dat ziektebegrip ontleent de typhus zijn naam: typhus=doofheid. Daarvan ook de benamingen stenische en asthenische ziekten. Deze zienswijze gaf, wat de therapie betreft, aanleiding tot het geven van opwekkende en versterkende middelen.

Om niet uitvoerig te worden wil ik nog slechts een paar namen vermelden van mannen van beteekenis, die vóór Hahnemann's tijd leefden en moeielijk onder de volgelingen van een der drie genoemde scholen te rangschikken zijn; ik bedoel Claudius Galenus, Avicenna, Philippus Aureolus Theophrastus Paracelsus ab Hohenheim bijgenaamd Bombastus, en Athanasius Kircher.

Galenus, een Romein, geb. 131 na Chr. te Pergamus nam uit alle systemen iets over; zijn stellingen werden meer dan 1000 jaar lang, ook gedurende de middeleeuwen tot aan Paracelsus toe, als onbetwistbare waarheid aangenomen. Hij heeft zich vooral verdienstelijk gemaakt door het beoefenen der ontleedkunde van dieren, hoofdzakelijk van apen, en paste de resultaten daarvan, niet altijd terecht, op menschen toe.

Avicenna, de meest beroemde geneesheer der Arabische school, leefde van 980-1037 en beschreef in 5 deelen de geneeskunde der middeleeuwen in haar geheelen omvang. Onder den titel *Canonum medicinae libri V* werd het werk door Gerhard van Cremona in 't Latijn vertaald. De Arabische geneeskunde trad weldra in 't voetspoor van Galenus.

Paracelsus, de geneesheer o.a. van Erasmus in Basel, wilde noch van Galenus, noch van Avicenna iets weten. Hij verbrandde openlijk te Basel hunne werken; hij deed aan alchimie en geneeskunde, beschouwde zout, kwik en zwavel als de grondbestanddeelen van 't heelal en ook van 't menschelijk lichaam. Verder was er nog een „archeus" die zorgde, dat de elementen goed onder elkaar werkten; deed die zijn plicht niet, dan was er ziekte. Als verdienste mag hem toegerekend worden, dat hij de geneeskrachtige werking van vele delfstoffen aantoonde en uit planten ook extracten leerde bereiden.

Athanasius Kircher, ten slotte, was een Jesuïet, die voor zijn tijd een zeldzaam helderen blik in alle onderdeelen der natuur- en geneeskundige wetenschappen bezat. Zoo antwoordde hij aan Paracelsus, die beweerde dat evenals 't ijzer in vitriool gedoopt in koper wordt veranderd, zoo ook een ander metaal wel in goud zou kunnen veranderen: »Doch wij hebben tevoren getoond, dat hier niet anders geschiet, als dat de koperen deeltjes, die in vitriool schuilen, door een drift tot het ijzer na hetselve toeloopen en daar blijven vastkleven". Zijn zienswijze over 't onstaan en de verspreiding der pest komt met de tegenwoordige overeen. Op de vraag, of iemand alleen door verbeelding en vrees de pest kan beloopen, antwoordt hij beslist: »De kiemen moeten het ontstaan voorafgegaan; zonder deze kan niemand door de ziekte worden aangetast". Reeds 16 jaren vóór Leeuwenhoek, doet en beschrijft hij proeven om aan te toonen, dat rottend vleesch krioelt van levende wezens, al verwart hij dan ook sommige infusoriën met de larven van kleine insekten. Leibnitz schreef hem den 10den Mei 1670: »Overigens wensch ik U, die, in zooverre zij den mensch ten deel kan vallen, de onsterfelijkheid waardig zijt, gelijk uw naam Athanasius heilvoorspellend aanduidt, in krachtigen, frisschen ouderdom de onsterfelijkheid".

Uit het voorafgaande historische overzicht blijkt voldoende, dat op 't gebied der geneeskunde, al waren er mannen van beteekenis geweest, 't licht nog onder de korenmaat verscholen lag en Hahnemann niet geheel ongelijk had met te zeggen, dat »hetgene tot nu toe geneeskunst genoemd is geworden, niets anders geweest is dan een hooggeleerd klinkend maakwerk, dat van tijd tot tijd, gelijk Gellert's hoed in de fabel, naar de mode gefatsoeneerd werd, maar in het wezen der zaak een blinde, ondoelmatige behandeling bleef" [1]). Toch begon reeds in Hahnemann's tijd het morgenrood eener nieuwe periode te gloren. Lavoisier, scheikundige; Albrecht van Haller en Bichat [2]), physiologen; Cruveilhier, anatoom; Auen-

[1]) Voorbericht der tweede uitgave van het *Organon*.

[2]) Lavoisier en Bichat werden beiden (de laatste zelfs op jeugdigen leeftijd) gedurende de Fransche revolutie geguillotineerd.

brugger, ontdekker der percussie; Corvisart, lijfarts van Napoleon; Läennec, ontdekker der auscultatie, en anderen met hen, leidden de natuurwetenschappen in de juiste richting van onderzoek en experiment. Hahnemann nam van geen van allen notitie behalve van Albrecht von Haller en von Hufeland, omdat zulks wel eens in zijn kraam te pas kwam. Hij voelde zich sterk genoeg om een geheel nieuw systeem op te bouwen, in dat »juxtum, mixtum, compositum" van gegevens een vasten leiddraad te vinden en, gelijk Moses de joden naar 't Heilige Land, zoo het komend geslacht te voeren in de armen van Hygiea, niet indachtig de gulden woorden van Boileau : »La critique est aisée; l'art est difficile".

Hahnemann's denkbeelden over ziektekunde (pathologie).

De gedachtengang in Hahnemann's systeem van *pathologie* zal ik nauwkeurig trachten weer te geven; daardoor zal ook op den therapeutischen regel (natuurwet, zooals hij 't noemt), die hem zijn vermaardheid schonk en in 't „similia similibus curentur" wordt uitgedrukt, een helderder licht vallen.

De levenskracht (dynamis) bestuurt al de verrichtingen van ons lichaam en houdt die in harmonischen samenhang. Door ontstemming van die levenskracht ontstaat ziekte, zich uitend in abnormale gewaarwordingen (b.v. pijn) en functiestoornissen van het lichaam of zijn organen. Het wezen der levenskracht kennen we niet; hoe die levenskracht bij ziekte op 't lichaam inwerkt, is evenmin juist bekend; maar in elk geval „gaat het leven voort in geen opzicht naar zuiver physische wetten, die alleen in onbewerktuigde zelfstandigheden haar vermogen kunnen uitoefenen. Met niets ter wereld kan het vergeleken worden, dat levenloos is: met geen raderwerk, hydraulische machine, chemische processen of galvanische batterij — hier heerscht een namelooze grondkracht, welke iedere neiging der bestanddeelen des liehaams, om de wetten der drukking, der botsing, der kracht, der traagheid, der gisting, der verrotting te willen volgen, wegneemt en dezelve alleen onder de wonderbare wetten des levens leidt en beheerscht" [1]).

[1]) Zie *Geest der homoeopatische geneesleer van Dr. S Hahnemann*, vertaald door Schonfeld. Te Winschoten, bij Hulsingh, 1834.

Het hoogste en eenige beroep des geneesheers, zegt hij in § 1 van zijn *Organon*, is: „het gezond maken van zieke menschen, niet zulke geleerde dweperijen als het samenspinnen van zinledige invallen en hypothesen over het inwendig Wezen van den voortgang des Levens en het ontstaan der ziekten in het onzichtbaar binnenste, tot een zoogenaamd systema (men geeft daaraan den naam van Theoretische Geneeskunde en heeft daarvoor zelfs een afzonderlijk professoraat). 't Wordt meer dan tijd, dat ieder, die zich arts noemt eindelijk eens ophoude het lijdende menschdom met ijdele woorden te begoochelen."

Zoeken naar het wezen der ziekte is niet alleen onzin, maar ook volstrekt onnoodig voor den geneesheer (§ 6 Aanm.): „Het zoude hoegenaamd niet onverstandiger zijn, wanneer men om een door water nat geworden papier te herstellen, dit niet beter meende te kunnen doen dan door vooraf de inwendige natuur van de vochtigheid des waters diepzinnig te bespiegelen, om daaruit een hulpmiddel tegen die natheid te ontdekken. O, neen, leg het natte papier in de lucht, totdat gij de uiterlijke kenteekenen der vochtigheid ziet verdwijnen; dan is het doel bereikt".

Evenmin als met het wezen der ziekte hebben de artsen iets te maken met de oorzaak, als ze 't ten minste eens zijn met de volgende redeneering: »Een zaak of toestand hebben alleen tot hunne wording een eerste oorzaak noodig; als ze eenmaal bestaan, hebben ze er niet meer mee te maken. Zoo ook de ziekte. Ze duurt voort, afgescheiden van haar oorzaak. In het wegruimen der prima causa heil te zoeken, is dus irrationeel. Een vliegende kogel is ook niet meer met de prima causa van zijn vlucht verbonden en het zou meer dan belachelijk zijn, te beweren, dat men deze vlucht niet zou kunnen doen ophouden dan door voorafgaande nasporing der oorzaak. De ondervinding leert integendeel, dat een enkele in juiste richting toegebrachte stoot den kogel tot stilstand brengt zonder wegneming der prima causa zijner vlucht."

Van een ziektestof, eene materia peccans, als stoffelijke oorzaak der natuurlijke ziekten, wil H. absoluut niets weten.

Door die theorie, zoo zegt hij in § 49, welke eene der ziekte tot grondslag verstrekkende ziektestof aanneemt, die door uitwaseming of zweetdrijving, door nieren of speekselklieren uit bloed- en lymphvaten, uit de borst door slijmuitwerping, uit maag en darm door braking en ontlasting moest afgeleid worden, door die theorie zijn helaas de geneesheeren ertoe gekomen, aan de zieken ongelijkvormige, allopathische, bijgevolg onheilzame en nadeelige artsenijen toe te dienen.

Daarom vindt men ook, van Dioskorides af, in geene materia medica iets te boek gesteld over de bizondere eigenlijke werkingen der artsenijen; maar alleen of die artsenijen waterloozing, zweetuitdrijving, slijmuitwerking of ontlasting bevorderen; omdat alle denken en trachten zich louter bepaalde tot de wegruiming eener lichamelijke ziektestof. Edoch, het wezen der ziekte is een onstoffelijke ontstemming van ons wezen. En waar is de nosologist, die ooit met eigene oogen zulk een ziektestof gezien heeft om daarover zoo stellig te redeneeren en daarop eene behandeling te bouwen? Wie heeft ooit een jichtstof, een scrophelgif of eenige andere scherpe stoffe aan het oog kunnen vertoonen? De kampioenen der zoo grof-zinnelijk aangenomen ziektestof mogen zich schamen de geestelijke natuur van ons leven over 't hoofd te hebben gezien. Zijn dan de kwaadaardige uitwerpselen juist de stoffen, die de ziekte veroorzaken en onderhouden? en niet integendeel voortbrengselen van de ziekte, van het louter dynamisch onstelde leven? Zoo niet, dan zoude elke verkoudheid door zorgvuldig neussnuiten onfeilbaar en spoedig moeten genezen [1]).

Op grond van deze en dergelijke uitspraken mogen we veilig H. tot een aanhanger van de dynamisch-pathologische of spiritualistische richting rekenen, al zegt hij in een noot bij § 25: „Wanneer ik de ziekte eene ontstemming van de menschelijke gesteldheid noem, ben ik er verre af van hierdoor eene hyperphysische verklaring van de inwendige natuur der ziekte in 't algemeen te willen geven. Ik wil daarmee alleen te kennen geven, wat de ziekten, volgens de bestaande bewijzen,

---

[1]) Zie § 49, 51 en 58 van zijn *Organon*.

niet zijn en niet kunnen zijn; te weten geen mechanische of chemische veranderingen van de stoffelijke lichaamszelfstandigheid en niet afhankelijk van een lichamelijke ziektestof; maar louter geestelijke (dynamische) ontstemmingen des levens".

Met allen eerbied voor de nagedachtenis van Hahnemann moet ik toch bekennen de logica van deze laatste passage niet te kunnen vatten; maar zeker is in elk geval uit wat voorafgaat, dat de stichter van 't homoeopatisch stelsel het zoeken naar het wezen der ziekte dwaas en het opsporen der oorzaak onnoodig vindt.

Een systematische indeeling der ziekten moeten we ook niet beproeven; elke ziekte is als 't ware een »ens sui generis"; omdat de oorzaken zoo oneindig vele kunnen zijn en de verschijnselen dus eveneens, zoodat, strikt genomen, »elk ziektegeval in deze gedaante slechts eenmaal in de wereld te voorschijn komt". — Meent men somwijlen benamingen voor ziekten noodig te hebben, dan bediene men zich daarvan enkel als van collectieve naamwoorden en zegge bijvoorbeeld: »De lijder heeft een soort van waterzucht, zenuwkoorts of koude koorts" [1]). Met min of meer recht vreest hij van 't schematisch indeelen ook eene schematische behandeling; de arts moet elk ziektegeval op zich zelf behandelen en de eigenaardige kenteekenen daarvan opteekenen. Een modern homoeopaath drukte hetzelfde idee onlangs nog dichterlijker uit met de woorden: »Er bestaan eigenlijk geen ziekten, maar ziekelijke persoonlijkheden. En de therapie is een tempel met zuilenomgang. Aan alle zijden kan men opgaan, zonder het mystiek innerlijk te kunnen aanschouwen; want men blijft in 't propyleaon" [2]). Niet het wezen en de oorzaak dus, maar de verschijnselen van alle ziekten heeft de Schepper voor ons gemakkelijk waarneembaar gemaakt en daarmede alleen hebben we rekening te houden ook bij onze therapie; zij wijzen ons aan alles wat genezen moet worden en geneesbaar is; de gezamenlijke symptomen zijn de eenige

---

[1]) *Organon*, § 83.

[2]) Dr. A. C. A. Hoffman, *N. T. voor Geneeskunde* (31 Maart 1906).

wegwijzers bij 't zoeken naar een geneesmiddel, en als ze verdwenen zijn, is ook de ziekte overwonnen. Een andere verklaring laten m. i. althans de volgende regelen uit § 6 van 't *Organon* niet toe: „Het onzichtbare, ziekelijk veranderde in het inwendige en de voor onze zinnen merkbare verandering van den uitwendigen toestand vormen te zamen voor het oog der scheppende Almacht hetgeen men ziekte noemt; doch alleen de gezamenlijkheid der kenteekenen is de zijde der ziekte, welke den geneesheer is toegekeerd. Deze zijde alleen valt onder het bereik zijner waarnemingen en hierin alleen bestaat hetgene hij van de ziekte te weten komen kan en ook voor de genezing derzelve te weten behoeft".

Dat er ziekten zijn, die in haar eerste periode door geen uiterlijke verschijnselen zich kenbaar maken, achtte H. blijkbaar onmogelijk, want volgens § 9 „is 't niet te denken en nooit ondervonden, dat na de wegruiming van alle kenteekenen der ziekte, iets anders dan volkomen gezondheid overblijft of overig blijven kan of dat de ziektetoestand inwendig nog ongenezen gebleven zoude zijn".

Kritiek op H's ideeën over pathologie (ziektekunde).

Met opzet heb ik Hahneman's ideeën op pathologiseh gebied grootendeels met aanhaling zijner eigen woorden geschetst, omdat ik in de over zijn stelsel handelende strijdschriften wel dikwijls van de eene zijde uitbundigen lof zag toegezwaaid, van de andere zijde groote minachting te kennen gegeven; maar een duidelijke en vertrouwelijke uiteenzetting miste. Overigens behoeft 't wel geen lang betoog, dat dergelijke opvattingen den toets der kritiek niet meer kunnen doorstaan.

Uitgaande van H's ideeën, waarbij wezen en oorzaak ondergeschikt worden geacht, zou de wetenschap 't niet veel verder hebben gebracht. Zij zou nooit de ziektestoffen hebben ontdekt, wier aanwezigheid, tenzij men aan de geheele parasitologie en bacteriologie geen waarde toekent, door niemand meer wordt geloochend; Pasteur en Koch hebben ons daarvoor voldoende bewijzen bijgebracht. De zienersblik, die H. wordt toegeschreven, heeft onder dat opzicht zeker gefaald. Ook 't ontkennen van alle physische en chemische werkingen in 't menschelijk lichaam, 't op den voor-

grond stellen in alles van 't spiritueele, een onbekende levenskracht, is sinds lang wetenschappelijk niet meer vol te houden.

Reeds Bichat, in zijn *Recherches zur les causes de la vie et de la mort*, heeft dat gevoeld, en sinds Friedrich Wöhler in 't midden der vorige eeuw het »ureum" kunstmatig fabriceerde, was ook bewezen, dat door 't lichaam geproduceerde stoffen, organische verbindingen dus, kunnen worden nagemaakt; al mag men daaruit nu maar niet concludeeren, dat alle levensverschijnselen in physische en chemische opgaan.

Niemand zal ook meer de overeenkomst van de spijsvertering met een chemisch proces loochenen. Verschillende phasen van dat proces kunnen »in vitro" zoo worden nagebootst, dat de identiteit niet valt te ontkennen; o. a. de inwerking van 't zoutzuur en pepsine in de maag; de splitsende werking van verschillende fermenten van 't pancreas (alvleeschklier) enz.

Om niet onwelwillend te zijn mag men aan H. deze eer nageven, dat hij in ziekte niet meer een intrinsiek van alle levensprocessen verschillend iets zag, maar slechts een gewijzigde functie der organen, wat zeker een vooruitgang kan genoemd worden. Hier en daar schemert dat in zijn beschouwingen door, o.a. waar hij in *Die Geist d. hom. Lehre* (bl. 7) zegt: „dat de geneesmiddelen onmogelijk naar eene andere eigendommelijke natuurwet bij zieken, dan bij gezonden kunnen werken".

Ten slotte doet echter H. weer een schrede achteruit, waar hij elke systematische indeeling met de meest krasse termen veroordeelt en alleen den nadruk op het individueele, op de verschijnselen wil gelegd zien. De bevordering onzer kennis, een wetenschappelijk overzicht der ziekten, zal zonder twijfel eerst door een nauwkeurige rangschikking, liefst naar hare oorzaken, worden verkregen.

Hahnemann's denkbeelden op therapeutisch (geneeskundig) gebied.

Maar de volgelingen van H. beweren dan ook niet, naar ik meen, dat zijn groote verdiensten gelegen zijn in zijn pathologische (ziektekundige) voorstellingen; de lauweren, die hem toekomen, zijn geoogst op 't gebied der *therapie*, speciaal op dat van zijn artsenij-therapie, die uitgaat van 't huns inziens juiste beginsel: „Similia similibus curentur" of, zooals 't

duidelijk wordt uitgedrukt in de inleiding van 't *Organon:* „Kies, om zacht, spoedig, zeker en duurzaam te genezen, in elk geval eene artsenij, die door zich zelve eene dergelijke ziekte (ὅμοιον πάθος) als die zij genezen moet, verwekken kan". 't Omgekeerde dus der stelling van Galenus: „Contraria contrariis curentur."

Min of meer als gevolg van deze zoogenaamde „*wet der gelijkheden*" was H. ook krachtig voorstander van *onderzoek naar de werking der geneesmiddelen op den gezonden mensch* en van *'t geven van slechts één geneesmiddel tegelijk* (dat nl. in zijn verschijnselen 't meest doet denken aan de te genezen ziekte). Ook het *toedienen van buitengewoon kleine doses en dan in bepaalde vormen* is van H. afkomstig.

Hoe kwam H. aan den stelregel van 't »Similia similibus curentur"?

Door proefnemingen, welke hij voor 't eerst in 't jaar 1790 met de kinabast nam, ondervond H., dat de kina bij hem ongeveer dezelfde verschijnselen te voorschijn riep als de tusschenpoozende koorts, waartegen kina, zooals bekend is, een uitstekend geneesmiddel mag genoemd worden. Meenende, dat tusschen die twee feiten verband bestond, vroeg hij zich af, of niet bij iedere ziekte dat geneesmiddel kon helpen, hetwelk soortgelijke verschijnselen in 't gezonde lichaam veroorzaakt als het in 't zieke genezen moet.

Nu geloof ik niet, dat iedere proefnemer met kinabast tot dezelfde conclusie omtrent haar uitwerking zal komen als Hahneman. Maar als men, zooals hij, verscheidene dagen achtereen dertig gram kinapoeder slikt, is 't niet te verwonderen, dat men onder vele andere verschijnselen ook koorts krijgt, al was 't alleen maar door de groote massa looizuur en houtvezel, die de slijmvliezen van het darmkanaal aantasten. „Eikenbast — zegt Prins Wieland terecht — zou hetzelfde effect kunnen hebben. 't Is duidelijk, dat, als men te veel neemt, van welke stof ook, 't daardoor ontstane derangement koortsachtige reacties kan opwekken" [1]). Koorts is dan ook geen typisch kenteeken van

[1]) H. H. Prins Wieland: *De homoeopathie is wetenschappelijke dwaling en kwakzalverij.* 's Gravenhage, bij G. C. Visser, 1888.

kinavergiftiging, al kan ze bij enkele zeer gevoelige menschen optreden (idiosynkrasie), en deze proef van H. is zeker geen slaand bewijs voor zijn leer.

Zijn overige argumenten, voor zoover controleerbaar, zijn al even losstaand. In de inleiding van zijn *Organon* haalt hij uit alle mogelijke boeken beschrijvingen over de werking van geneesmiddelen bij bepaalde ziekteverschijnselen, neemt die voor waar aan zonder eenige kritiek, en noemt dan weer een anderen schrijver, die beweerd heeft, dat het middel bij den gezonde een op die verschijnselen gelijkende werking heeft. Daarmede is dan 't homoeopathische dier artsenijwerkingen aangetoond. Zoo is anijsolie een homoeopathisch middel bij buikpijn door purgeeren veroorzaakt, omdat Albrecht maagpijn en Forest koliek door anijsolie zouden hebben zien ontstaan. Op dezelfde ongenoegzame gronden wordt bij verstopping opium, en bij braking braakwijnsteen, bij cholera witte nieswortel aangeraden. „Reeds de schrijver van 't Hippocratische boek Επιδημιων (Lib. V) — zoo zegt hij — genas eene cholera, waartegen alle andere middelen te vergeefs waren beproefd geworden, alleenlijk door witten nieswortel (Veratrum album), welke nogtans op zich zelve de cholera veroorzaakt, gelijk Forestus, Ledelius, Reimann en vele anderen ondervonden en gezien hebben". Zoo is Belladonna een uitstekend homoeopathisch middel tegen hondsdolheid, o.a. omdat Sauter, Dumoulin en nog een paar anderen na 't gebruik van Belladonna „de met bevreesdheid afwisselende begeerte om naar de omstanders te bijten" zouden hebben waargenomen. En zoo gaat 't voort, de eene bladzijde na de andere.

In zijn *Fragmenta de viribus medicamentorum positivis*, in zijn werk over *Chronische ziekten* en in de *Zuivere geneesmiddelleer* verhaalt H. nog veel ongelooflijker dingen. In 't laatste boek b.v. deelt hij mede, dat hoofdzeer, kaalhoofdigheid, de grauwe staar, het hoesten en opgeven met etter, het stinkend voetzweet, angstige droomen, ongeschiktheid om te denken en veelvuldig geeuwen genezen worden door een druppel van de 30e verdunning van kiezelzuur (dat n. b. onoplosbaar is) op een strooikogeltje te druppelen en daaraan te .... ruiken [1]).

[1]) Zie Prins Wieland, l. c.

In de 30e verdunning zou, als kiezelzuur oplosbaar was, dan nog geen decillioenste grein aanwezig zijn. Ik zal verder maar niet ingaan op de 891 afzonderlijke werkingen, door hem aan lycopodium toegeschreven (waaronder b. v. dat men duizelig wordt in een heete kamer na 23 dagen, en bij 't opstaan na 30 dagen). Wat ik heb medegedeeld is voldoende om te bewijzen, dat men de proeven van H. onmogelijk au sérieux kan nemen. De petitio principii straalt er overal doorheen.

Hoe 't mogelijk is, dat hij zelf, schoon toch een heldere kop, dat alles te goeder trouw aannam (en zijn goede trouw is boven alles verheven: dat blijkt uit den ernst en 't vuur, waarmede hij zijn stellingen verdedigde), is mij een psychologisch raadsel. Dat zijn volgelingen, althans een deel ervan, zulke beweringen voor zoete koek opaten, is te verklaren uit de suggestieve kracht, die van zijn persoonlijkheid uitging. Hij wordt beschreven als een man, kort maar krachtig van gestalte, met zijdeglanzende, lange, naar achteren hangende, gekrulde, grijze haren, met blauwe doordringende oogen, waaraan een sterk ontwikkelde »arcus senilis" een bijzondere uitdrukking gaf, met eigenaardig gekrulde bovenlip en sterk zich bewegenden arendsneus, met een gelaat, waarop elke trek van heerschen en diep inzicht getuigde [1]).

Nog een stukje levens beschrijving.

In 1821 verliet hij Leipzig, omdat de regeering hem verboden had langer zelf geneesmiddelen te bereiden en af te leveren (hij had zich daar als privaatdocent gevestigd en met zijne leerlingen vele proeven gedaan om zijn nieuwe leer, nu de Homoeopathie genaamd, op vaste grondslagen te vestigen) en begaf zich, reeds 67 jaar oud, naar Cothen, waar hij als hofarts 't toppunt van zijn roem bereikte. Doch ook daar werd 't hem door den afval en tegenstand van de Leipziger homoeopathen ten slotte te benauwd en hij trok nog op 80-jarigen leeftijd naar Parijs. Kort te voren was hij voor de tweede maal in den echt getreden met Melanie d'Hervilly Gohier, die eerst met een ouden schilder, daarna met een 70-jarigen dichter en nu met den Altmeister der homoeopathie zich verbond. Deze tweede echtgenoote was zoo

---

[1]) Zie Stokvis: *Voordrachten over homoeopathie.*

van de kunde van haar profetischen echtgenoot en de juistheid zijner zienswijze overtuigd, dat zij aan Legouvé, die zich eens bij haar over eene oneerlijke dienstbode beklaagde, die hij had moeten wegzenden, ten antwoord gaf: »Que ne me l'avez-vous dit plus tôt? Nous avons des médicaments pour cela".

In 1843, op 88-jarigen leeftijd, overleed H. te Parijs.

Wanneer we nu weer terugkomen op de gronden, die H. voor de juistheid zijner stelling: »Similia similibus curentur" aanvoert, dan zien we, dat hij zich ten eerste op ervaring en proefnemingen beriep, waarvan wij evenwel de waarde niet hoog kunnen aanslaan; omdat hij die zonder schifting of kritiek ten voordeele van zijn thesis uitlegt.

Verdere uiteenzetting van Hahneman's geneesleer.

Maar de geestelijke vader der homoeopathie argumenteert nog op andere wijze. Zijn ervaring steunt hij door de volgende redeneering: De veranderingen in 't welbevinden door ziekte veroorzaakt, kunnen niet anders genezen worden dan door middelen, die evenzoo veranderingen in onze bevinding te voorschijn roepen. Die verandering door 't geneesmiddel nu kan een aan de ziekte tegenovergestelde zijn, dan is 't middel antipathisch (enantiopatisch) of palliatief geweest; of wel die verandering kan eene geheel andere zijn dan die door de ziekte veroorzaakt, dan was 't middel allopathisch (ἄλλος = ander); of wel die verandering kan gelijksoortig zijn aan die door de ziekte veroorzaakt, dan was 't middel homoeopathisch.

Wat nu de antipathische werking betreft, daarmede komt men niet ver. Men kan er eenigen tijd lang enkele ziekteverschijnselen mee onderdrukken; maar weldra komen de ziekteverschijnselen weer heviger terug, en men moet steeds sterker werkende middelen aanwenden, die bij slot van rekening ook geen invloed meer hebben. »Overeenkomstig eene bewonderenswaardige inrichting in de schepping .... laat zich het levend menschelijk lichaam eerst wel door de inwerking van physische krachten veranderen; maar deze verandering is bij hetzelve niet, zooals bij onbewerktuigde zelfstandigheden, duurzaam en blijvend; het levend organisme streeft er veel meer naar, rechtstreeks het tegen-

deel der vroeger van buiten bijgebrachte aandoening door antagonismus voort te brengen" [1]).

Toch kon ook Hahnemann de antipathische of palliatieve middelen niet altijd missen en wordt hij daardoor inconsequent. Zoo zegt hij (*Organon*, § 78): „Alleen in hoogst dringend gevaar: bij stikking of schijndood door bliksem, bedorven lucht of bevriezing, door verdrinken enz. is 't geoorloofd door een palliatief (door elektrischen schok, sterke koffie, prikkelend reukmiddel, langzame verwarming) de prikkelbaarheid en 't gevoel weer op te wekken. Wanneer dit eenvoudig is opgewekt, gaat de werking van de levensorganen wederom haar vorigen gezonden gang, gelijk van een te voren gezond lichaam te verwachten is".

De allopathische werking, waarbij middelen worden aangewend, die geen betrekking hebben op den ziektetoestand: „welker kenteekenen — zegt H. (§ 16 Aanm.) — derhalve noch gelijkwerkend, noch strijdigwerkend met de kenteekenen der ziekte zijn; waarbij de artsenijen, in recepten door elkaar gemengd, tegen den niet onderzochten ziektetoestand (d.i. tegen een verdicht goochelbeeld uit de pathologie) worden gebruikt, gelijk zulks in de gemeene geneeskunde van ouds gewoonlijk is geweest — verdient nauwelijks vermelding. En nochtans kan dit zoo lang bestaan hebbende, onnatuurlijke medicineeren der bestaande geneeskundige school even zoo min onvermeld blijven als in een algemeene wereldgeschiedenis de duizendjarige verdrukking der menschheid onder de barbaarsche regeeringen van redelooze despoten mag uitgelaten worden".

De homoeopathische werking, waarbij middelen worden aangewend met aan de ziekteverschijnselen gelijkvormigen invloed op ons lichaam, is de werkelijk genezende. Dergelijke middelen kunnen helpen op grond van een door H. ontdekte natuurwet, luidende:

(*Org.* § 20.) »Een zwakkere (dynamische) aandoening wordt in 't levend organisme door een sterkere duur-

1) *Geest der homoeopatische leer*, bl. 9.

zaam weggenomen, wanneer deze, in haar wezen van gene afwijkende, in hare uitwerking eraan gelijkvormig is [1]). Men wane niet, zegt hij ter toelichting, dat het levend organismus, wanneer daaraan een gelijke aandoening wordt toegevoegd, sterker en dus met vermeerdering van lijden wordt belast, evenals een looden plaat, reeds door een ijzeren gewicht gedrukt, door een toegevoegden steen nog sterker wordt gekneusd; neen met levensantagonismus werkt het terug, om, als een levende, volstrekte eenheid, zich van zijn ziekte te ontslaan, wanneer een soortgelijke, sterkere ziekte zich daarvan meester maakt.

Zóó worden ook physieke aandoeningen en moreele kwalen der menschen op de zekerste wijze weggenomen. Hoe kan b.v. in de ochtendschemering de helderblinkende Jupiter uit 't gezicht des beschouwers verdwijnen? Door een sterkere, zeer gelijkvormig op de gezichtszenuw werkende macht: de helderheid van den aanbrekenden dag. Droefheid wordt door een nog grooter droefheid verwekkend toeval, al ware dit ook verdicht, gematigd (*Org.* § 21 (2)). Er bestaat dus, zegt Hahnemann, in ons organisme een zeker vermogen om aan de inwerking van prikkels of aandoeningen weerstand te bieden (antagonisme noemt H. 't) om er met verhoogde werking op te reageeren, en dat antagonisme wordt door een homoeopatisch middel zoo sterk aangezet, dat het ziekelijke aandoeningen verdrijft en wel het eerst de oorspronkelijke ziekte, omdat die bij een goed gekozen middel, de zwakste aandoening vormt. Daarna is de opgewekte energie nog krachtig genoeg om spoedig de door de artsenij veroorzaakte ziekte te verjagen Zoo althans meen ik de op dit punt niet altijd heldere betoogen van Hahnemann te moeten opvatten.

En langs dezen vrij omslachtigen weg, waarbij en passant nog een nieuwe natuurwet wordt opgesteld, maakt H. zijn »similia similibus" plausiebel.

[1]) Zonder dit verschil *in het wezen* (den aard) van twee ziektewekkende krachten zou nimmer de een door den ander kunnen genezen worden, gesteld dat zij overigens in kenteekenen en uitwerkselen zeer gelijkvormig waren of de eene sterker dan de andere. Syphilis wordt door de in den *aard* verschillende maar in de *verschijnselen* overstemmende mercuriaalziekte genezen.

In verband met deze opvattingen moet men zich ook de verdeeling van de werking der artsenijen, in eene eerste werking en eene eindwerking, verklaren.

Bij de *eerste werking* komt het lichaam geheel onder den invloed van de artsenij, gedraagt zich passief. Zal het middel goed werken, dan dient deze ziekelijke ontstemming door de artsenij sterker te zijn dan die, welke de ziekte zelf voortbracht, en daarom wordt ze door Hahnemann wel de *homoeopathische verergering* genoemd, die, om 't nog eens in zijn eigen taal (*Org.* § 165). weer te geven, »geheel naar den regel is: alzoo de artsenijziekte natuurlijk sterker moet zijn dan de daardoor te genezen ziekte, zal zij de laatste kunnen uitdooven en vernietigen, zooals ook een gelijkvormige natuurlijke ziekte, alleenlijk wanneer zij sterker is dan eene andere, deze andere wegnemen en vernietigen kan".

Blijkbaar was 't Hahnemann dus ook niet ontgaan, dat door homoeopatische middelen de toestand van een patient wel eens slechter wordt in plaats van beter, en tevens kan men uit deze aanhaling lezen, hoe hij zich voorstelde, dat de natuur ook wel zijn methode van genezen volgt.

De homoeopatische verergering is dus een goed teeken, zelfs een bewijs, dat de ziekte wel door ééne gave van het geneesmiddel zal verdreven worden (§ 165). Immers op die eerste werking of homoeopatische verergering volgt de *eind-* of *tegenwerking*, waardoor ons organisme in den tegenovergestelden toestand komt, »in gelijke mate als de eerste werking der artsenij op hetzelve geweest was en naar evenredigheid van deszelfs eigene levenskracht". Voorbeelden van dat eigenaardige reactievermogen in ons, van dat antagonismus, zien we dagelijks: »Eene in heet water gestoken hand is wel aanvankelijk veel warmer dan de andere (eerste werking), doch, uit 't water getrokken en weder afgedroogd zijnde (eindwerking), wordt ze na eenigen tijd koud en veel kouder dan de andere. Na eene groote verhitting door sterke lichaamsbeweging volgt weldra huivering en koude. Na den door maankopsap (opium) veroorzaakten, diepen, verdoovenden slaap wordt de volgende nacht des te slapeloozer doorwaakt (zie § 75 en 76 v/h *Organon*).

Overigens schrijft H. aan de geneesmiddelen een wonderbaarlijke kracht toe. Dat volgt ook weer uit een door hem opgemerkte natuurwet, die luidt: dat »de vatbaarheid van het levend organisme om aangedaan te worden met natuurlijke ziekte stellig geringer is dan die om aangedaan te worden door artsenijziekten" [1]). Deze wet (inderdaad een nieuwe hypothese) licht hij toe met er op te wijzen, dat alle dagen en uren verscheiden ziektewekkende oorzaken op onze gesteldheid inwerken, zonder dat deze het vermogen hebben om ons evenwicht te verbreken; elke ware artsenij echter werkt op alle tijden, onder alle omstandigheden op elk levend mensch en brengt in denzelven de haar eigenaardig toebehoorende kenteekenen voort,

De *natuur* heeft bij de genezing van zieken zelden wat in te brengen. Als ze geneest, we zinspeelden daar reeds op, is dat op homoeopatische wijze door een tweede ziekte met overeenkomstige verschijnselen aan de eerste toe te voegen; maar dat doet de stumperd, die vis medicatrix naturae heet, slechts zelden, want ze heeft slechts weinig van die ziekten tot haar dispositie en dan gaat 't nog met groote zwarigheden gepaard (*Org.* § 41-48).

De geneesmiddelen bewerken de genezing niet anders dan op *virtueele* of *spiritueele* wijze, niet door physische of chemische veranderingen; dat ligt ook geheel in de lijn van zijn dynamo-pathologisch systeem.

Verder is H. van meening, dat de zenuwen de verbindingsdraden tusschen levenskracht en artsenij vormen; hoe meer zenuwen geprikkeld worden, hoe krachtiger de werking eener artsenij is [2]).

De artsenijen-cultus, dat mogen we uit al het voorgaande wel concludeeren, heeft zonder twijfel nooit sterker hoogtij gevierd dan onder Hahnemann. Het geneesmiddel kan alles,

---

1) Zie *Geest d. hom. leer*, blz. 11, en *Org.* § 25-28.

2) Voedingsmiddelen en geneesmiddelen in den zin van Hahnemann zijn in wezen geheel verschillend. De eerste dienen tot opbouw en onderhoud van het lichaam; de laatste zijn slechts prikkelende agentia.

indien maar eene homoeopathische verklaring voor zijn werking mogelijk is. Mocht de evidentie der homoeopathische verklaring in sommige gevallen van heilzame werking eens geneesmiddels niet zeer treffend zijn, dan redt hij zich aldus (zie § 78): »Eene homoeopathische artsenij is daarom — zoo zegt hij — nog niet onpassend voor eene ziekte gekozen, omdat eenige artsenijsymptomen antipathisch tegen enkele kleinere ziektekenteekenen overstaan; wanneer slechts de hoofdzakelijke, karakteristieke kenteekenen der ziekte door de artsenij homoeopathisch overstemd, vernietigd en uitgebluscht worden, alsdan vergaan ook de weinige tegenstrijdige kenteekenen van zelve, na afloop der werking van de artsenij, zonder in 't minst aan de genezing hinderlijk te zijn".

Welke wonderlijke bokkesprongen H. soms moet maken om de verklaring eener artsenijmiddelwerking in een homoeopathisch keurslijf te wringen, blijkt o. a. uit zijn bespreking van de lintwormziekte en 't succes der toediening van den mannetjesvaren. Tevens ziet men daaruit nog eens, hoezeer hij door principienreiterei elke uitdrijvende therapie uit den booze acht en daarmede ook de causale verwerpt. Immers volgens zijn opvatting moet men zelfs den lintworm rustig laten, waar hij is. Zoo heet 't dan in een aanmerking van § 62: »De familie der buikwormen, lintwormen genoemd, werd door den Schepper niet tot plaag der menschheid geschapen. — De lintworm werd bestemd om in de darmuitwerpselen, die voor ons niets bruikbaars meer bevatten, zijn leven door te brengen. — Zoolang wij tamelijk gezond zijn, raakt hij onze darmen niet aan en doet ons geen leed. Doch wanneer de mensch ernstig ziek wordt, dan wordt den worm zijn verblijf lastig. Alsdan kronkelt hij zich heen en weder en raakt, in zijn onrustigheid, ook de gevoelige bekleedsels van het gedarmte aan, waardoor de ziekte des lijders vermeerderd wordt. (Op gelijke wijze wordt ook de vrucht in 't moederlijf onrustig, stoot en wendt zich, doch niet anders dan wanneer de moeder ziek is, terwijl dezelve stil in zijn water zwemt, zoodra de moeder gezond is). En nu is het opmerkelijk dat de ziekteteekenen van den mensch in dien tijd zoo

zijn, dat zij door de tinctuur van den mannelijken varenkruidswortel en wel in de kleinste gave, worden weggenomen".

Aan welke voorwaarden moet nu voldaan zijn, of m. a. w. waarop heeft men bij de toediening van een homoeopathisch middel te letten, opdat de werking doeltreffend zij?

Die voorwaarden zijn alleen dan vervuld:

1. indien de verschijnselen der ziekte zijn vastgesteld;

2. indien eene artsenij wordt toegediend, die bij den gezonden mensch met 't ziektebeeld overeenkomende symptomen veroorzaakt, dus aan 't simile-beginsel beantwoordt; het geneesmiddel moet op den gezonden mensch beproefd zijn, want het zieke lichaam reageert niet normaal en we kunnen in twijfel geraken of de verschijnselen van 't middel of van de ziekte afkomstig zijn;

3. indien slechts één enkele artsenij op eenmaal wordt toegediend en de gift niet wordt herhaald, voordat de eerste gift heeft uitgewerkt: immers geven we meer middelen tegelijk of herhalen we te spoedig, dan kunnen de artsenijen elkaars werking belemmeren of te zeer versterken;

4. indien het geneesmiddel in de kleinst mogelijke gave, d. w. z. zóó, dat ze juist nog tot de aanvankelijke homoeopathische verergering voert, wordt toegediend; dat is voor den patient reeds daarom wenschelijk, omdat door grooter gaven ook de artsenij-ziekte, die de patient noodzakelijk krijgt, sterker wordt en niet zoo gemakkelijk weer verdwijnt. De noodzakelijkheid dier kleine gave volgt ook uit de vroeger reeds vermelde door H. ontdekte wet van de groote gevoeligheid der menschen voor geneesmiddelen; en dan nog is »elke zieke, bizonder in 't punt van zijn ziekte, ongeloofelijk vatbaar voor verandering (herstel = Umstimming) door de door gelijkvormigheid van werking passende machten, en er is geen mensch, hoe sterk ook, al ware hij zelfs met een chronische kwaal behept, die niet weldra in 't lijdende deel de gewenschte verandering bespeurt, nadat hij de heilzame artsenij in de allerkleinst mogelijke gave heeft ingenomen" (zie § 306).

Behalve dat ontzag voor kleine giften, koestert de vader der homoeopathie in vele opzichten zijn eigen ideëen over

de *intensiteit* der geneesmiddelwerking. Een paar daarvan zal ik even releveeren. Zoo hebben de zelfstandigheden uit het dieren- en plantenrijk de krachtigste werking in derzelver ruwen of natuurlijken staat (§ 290 *Org.*). 't Is niet altijd mogelijk ze in dien staat aan te wenden, en men kan zich dan van de krachten der inlandsche en versche planten op de zekerste wijze meester maken door 't versch uitgeperste sap terstond met gelijke deelen wijngeest te vermengen; in dien toestand kan men er duurzaam op vertrouwen (§291).

Liefst diene men de geneesmiddelen in oplossing toe; verwrijvingen of poeders zijn minder, pillen in 't geheel niet aan te bevelen (§ 293).

Door de verdunning of verwrijving zoo innig mogelijk te maken, door lang schudden of mengen wordt de geneeskrachtige werking versterkt (gepotentieerd), maar de werking eener gift vermeerdert niet in rechte evenredigheid met de stoffelijke hoeveelheid: acht druppels eener tinctuur werken b.v. niet viermaal zoo sterk als twee druppels, maar wellicht slechts dubbel zooveel, en H. heeft »een droppel van eene decillioen-verdunning van kreeftsoogen-tinctuur tamelijk nauwkeurig zeer dikwijls half zooveel werking zien doen als een druppel van een quintillioenvoudige verdunning onder dezelfde omstandigheden" (§ 310).

Daarentegen klimt de werking eener homoeopatische artsenijgift, naarmate zij in grooter hoeveelheid vocht aan den zieke wordt toegediend; ofschoon de ware hoeveelheid der artsenijstoffe dezelfde is gebleven. Want hier wordt bij het innemen een veel grooter omvang van gevoelige, voor de artsenij vatbare zenuwen aangeraakt. In een noot (zie § 312) volgt dan weer: alleenlijk de eenvoudigsten onder alle prikkelmiddelen, wijn en wijngeest,verminderen hunne verhittende en dronkenmakende kracht door verdunning met water. Zooals men ziet „Il y a des accommodements avec la médecine".

Kritiek op Hahnem.'s therapeutisch (geneesk.) stelsel.

Indien, zooals ik hoop, mijne uiteenzetting van H. therapeutisch systeem duidelijk genoeg is geweest, dan zal den lezer wel gebleken zijn, dat zijn hypothese in elk geval 't voordeel heeft een tamelijk goed samenhangend geheel te

vormen. Oorspronkelijkheid kan men er zeker niet aan ontzeggen. Waren de argumenten, waarop Hanemann steunt, van degelijker aard of zijn proefnemingen overtuigend, men zou er zich gaarne bij neerleggen. Maar helaas: de redeneeringen van den »Altmeister der Homoeopathie" op therapeutisch gebied zijn grootendeels apodictische uitspraken, evenzeer als wij dat vroeger van zijn beweringen op pathologisch gebied moesten constateeren. De leer van de levenskracht, die den invloed van twee gelijksoortige aandoeningen niet kan ondergaan, zonder dat de eene door de andere totaal wordt opgeheven, met al wat daaruit voortvloeit [1]), zal wel niemand meer verdedigen. Ook de leer van het antagonisme is, althans in den vorm, waarin H. zich die denkt, niet vol te houden. Een antagonisme in den zin van reactievermogen bezit ons organisme zeker; maar ook dat is een veel gecompliceerder proces dan het schijnt. De hydrotherapeuten van den tegenwoordigen tijd hebben ons b.v. geleerd, dat er ten opzichte der werking op het bloedvaatstelsel een groot verschil bestaat tusschen een korte en een langdurige koude- of warmteprikkel. Een korte prikkeling door koude of warmte zal de vaten slechts tijdelijk, een langdurige zal ze blijvend doen samentrekken of verslappen enz.

Een duister punt voor een, niet slaafs den meester volgend, leerling is verder 't spoorloos verdwijnen der artsenijziekte, die de oorspronkelijke ziekte verdreef. Wel zegt Hahnemann (§ 79): »Deze artsenijziekte is uithoofde der buitengewone geringheid der gave, zoo voorbijgaand, dat 't organisme tegen deze kleine kunstmatige ontstemming geen sterke tegenwerking behoeft uit te oefenen om zich volkomen te herstellen"; maar daarmede is de zaak niet opgehelderd; want die geringe gave moet, volgens H., in elk geval het organisme (de levenskracht eigenlijk) nog sterker aangrijpen dan de ziekte zelve; immers daardoor alleen verdrijft zij die.

Even stoutmoedig als 't wegmoffelen der artsenijziekte schijnt mij 't ontkennen der macht van de natuurgenezing en 't wille-

[1]) Zoo stelt H. b.v. in § 31—33 van zijn *Organon* de thesis op, dat alle ziekten van ongelijkvormigen aard door elkaar, de zwakkere door de sterkere, worden gestuit doch dat nimmer de een door de andere wordt genezen.

keurig vaststellen van den invloed, die volumen, massa en gewicht der artsenijen op hare werking uitoefenen. En 't zwakste punt schijnt mij wel zijn leer der kleine giften en verdunningen.

Maar men moet den stichter der homoeopathie beoordeelen in de omlijsting van zijn tijd.

De geneesmiddelleer verkeerde in een periode van sterk verval. Wie zich de moeite wil getroosten het geschiedkundig medisch-pharmaceutisch museum [1]) in Amsterdam te bezichtigen, kan zich daar de zonderlinge geneesmiddelen, die vroeger werden aangewend, door den vriendelijken custos ad oculos laten demonstreeren. Overeenkomst in vorm, kleur of smaak van een voorwerp uit het dieren-, planten- of delfstoffenrijk met een bepaald lichaamsdeel was dikwijls alleen reden genoeg om het tot geneesmiddel bij aandoeningen van dat lichaamsdeel te promoveeren. Elandspooten golden als probaat middel tegen de stuipen, omdat de eland, op zijn pooten liggende, rustig gaat slapen; koehaarpoeder werd ingenomen om iets uit de keel te verwijderen; een varkensgehoor was een middel tegen kiespijn; galsteenen in goud gezet verdreven galsteen kolieken; slangentanden, kreeftsoogen, duizendpooten, zelfs drakenbloed! werden voor bepaalde medische doeleinden nuttig geacht. In die omstandigheden was 't een groote verdienste van Hahnemann, dat hij zoo krachtig aandrong op 't onderzoek van geneesmiddelen op den gezonden mensch, en paal en perk trachtte te stellen aan 't ongemotiveerd voorschrijven van te hooi en te gras verzamelde artsenijen. Ook dat hij de werking der artsenijen nog elders zocht dan in hare uitdrijvende eigenschappen, moet hem als een eer worden toegerekend. Daarvoor vergeven wij hem gaarne, dat hij weinig waarde hechtte aan de toen reeds ontdekte natuurwetten over stof en kracht, aan 't inwendig onderzoek en aan de objectieve verschijnselen der zieken; dat hij zelfs de geheele werking der artsenijen door zenuwprikkeling verklaarde, terwijl hij de rol van het bloed daarbij geheel over 't hoofd zag. Non cuivis homini contingit adire Corinthum.

(Slot volgt.) Dr. E. A. M. DROOG.

[1]) De verzamelingen van dit instituut zijn ondergebracht in het stedelijk Museum, Paulus Potterstraat te Amsterdam, en voor geringen prijs te bezichtigen.

VICENZA.

We hebben Venetië verlaten.

Na veertien dagen rondzwervens door deze heerlijkheid van marmer en zon en spiegelend water, gleden we voor het laatst over het wonderbare Canale Grande, langs de paleizenreeks, die in stille overpeinzing hun gevels beschouwen in het gladde wateroppervlak, onder den Rialto-brug door, voorbij de Palazzi Cornaro en Pesaro, voorbij het Gouden Huis, voorbij de blanke, slanke bogenrij van het Fondaco dei Turchi en den nobelen renaissancebouw van Palazzo Vendramin, deftig grijs naast zooveel rijkdom van marmer en goud.

Aan het leelijke station zijn we weer in de gewone wereld teruggekeerd, en nu we over den dam sporen en verder het donkerende avondland inrijden, waar het late licht droomend draalt onder de schaduwboomen, is het of we zacht wegglijden uit een sprookjeswereld, die als een blank phantasma naschemert achter de oogleden. Vermoeid van al het opnemen-van-indrukken, hebben we deze gesloten. Na zoo veel en zoo krachtig kunstleven een weldoende rust, waarin de duizenden impressies kalm bezinken in den sterk geprikkelden geest.

Die aangename rust blijft als we de provincieplaats Vicenza na anderhalf uur sporens bereiken en na in den Albergo Roma gedineerd te hebben de stad inslenteren. In den Corso Principe Umberto, de hoofdstraat, ontmoeten we maar weinig menschen, die provinciaal hun Zondagavondwandeling doen of onder de galerijen, tegen hun huizen lui leunen. Melancholiek staan de vuil-gele gevels met de donkere portieken langs de eenzame straat, en hol klinken onze voetstappen als we door dèn duisteren sottoportico, de overdekte gang, gaan, die den Corso met de Piazza dei Signori verbindt. Hoe goed ons de

rust ook doet, toch, nu we door deze halfverlichte straten loopen, komt de herinnering aan de schitterende feestzaal, de Piazza di San Marco op, en een zachte weemoed zinkt om ons heen in de provinciale dufheid hier, bij het terugdenken aan het volle leven ginds.

Maar op eens daar staan we verrast stil. Voor ons een langwerpig plein, druk van heen en weer slenterende menschen. Trossen rossige gasvlammen werpen hun gloed tegen een lange rij van gracieuse marmeren bogengangen, twee verdiepingen boven elkaar, waar de slanke pilasters der halve rondbogen afwisselen met de zwaardere kolommen, die de kroonlijsten dragen boven de eenvoudige, zuivervormige kapiteelen. Hoog in den nacht, de schimmen eener lange beeldenrij, opblankend uit het zwart. Door de avondverlichting spreken de hoofdlijnen van den bouw bijzonder sterk, zoodat we de Basilica Palladiana, een der meesterstukken van den grooten Vicentijn Palladio, in alle reinheid en zuivere vormbekoring aanschouwen. Hier is alles licht en harmonieus, wondercharmeerend in de zuivere afgewogenheid der deelen, uiting van een zoo zuiver kunstgevoel, dat terwijl anders de renaissance gewoonlijk meer bekoort dan overweldigt, meer de zinnen streelt, dan het hart doet kloppen, deze bouw werkelijk ontroert door den zuiveren adel en het aantrekkelijkste leven, die de kunst aan de levenlooze stof wist te verleenen

Vergelijken we met de Basilica Palladiana het vlak daarover liggende, eveneens door Palladio gebouwde Municipio, dan zien we hoe dit laatste mooie werk toch, door zijn te kolossale zuilen en zijn min of meer barokke indeeling, veel minder is dan het eerste, dan valt ons de teerheid van indeeling der Basilica dubbel op.

We zijn ook hier, zoowel als zooeven in den Corso, nog in de provincie. Het leven voor het café, de sobere verlichting van het verder gelegen gedeelte der lange Piazza dei Signori, de duisternis, waarin de belendende Piazza della Biava ligt, de physiognomie der Zondagavond-menschen rondslenterend om de militaire muziek, alles is kleinsteedsch, maar ook, dat alles verdwijnt naast de basilica, want in haar blanke pracht

wijkt deze niet voor het schoonste paleis, waarop de wereldstad in de Lagune groot kan gaan.

* * *

Een provinciestad meenden we te gaan zien, toen we den volgenden morgen uitgingen. Ja, Vicenza is niet groot, telt minder inwoners dan Nijmegen, maar welk een verschil! Wat groeide bij 't voortgaan onze verbazing! Eerst die verwondering, toen we opkeken tegen de gevels, die we gisterenavond vuil-geel of smoezerig-grijs zagen wegdonkeren in de lucht, en die daar nu stonden paleis naast paleis, marmer blank of deftig grijs, gebroken door mooie Venetiaansch-gothieke vensters of verdeeld door elegante renaissance-zuilen en kolommen en lijsten. Nu zagen we de »Bianca Città di Palladio", de blanke stad van Palladio, waar honderden paleizen hun heerlijkheid van vorm toonen, die ze aan den elegantsten architect van Italië danken; waar bij het gaan door de straten portiek op portiek een perspectief geeft van weelderige tuinen achter de woningen der talrijke adellijke families of van met slanke kolonnaden omgeven binnenplaatsen. Een stad van paleizen, naar verhouding niet minder dan Venetië: gothieke met deftig-kleurige muurversiering als het Casa Regau, het Casa Navarotto, het Palazzo Braschi of het coquette met wel wat overdruk ornament versierde Casa Pigafetta en vooral het Palazzo da Schio, ook wel Cà d'oro genoemd, niet zoo wonderbaar als het Venetiaansche, maar toch waardig zijn naam te dragen. Ik noem er slechts een paar, maar geen straat in geheel Vicenza, waar we niet telkens verrast werden door een mooien gevel, door soms maar enkele in een ouden muur bewaard gebleven vensters, ons de Venetiaansche gothiek herinnerend. En dan de Renaissance gebouwen. Die zijn hier nog talrijker en niet minder mooi. Uit alle tijdperken treffen we ze aan, maar vooral natuurlijk uit de 16e eeuw, toen Palladio, een der grootste bouwmeesters van Italië, zijn vaderstad met kunstwerk op kunstwerk verrijkte. Met recht gaat dan ook Vicenza groot op dezen artist, al spreekt

het niet mooie standbeeld naast de Basilica slechts stamelend van die vereering; want *hij* vooral gaf aan deze stad haar deftig aanzien.

En zoo zwierven we er een morgen rond, verbaasd over wat we zagen. Indien iemand, dan heeft Palladio in zijn paleizen getoond wat een ernstige bestudeering der antieken den bouwmeester geven kan. Want hij was geen slaafsch navolger, maar inspireerde zich op hun werken en deed, volgens het woord van de Quincey, dit zoodanig, »dat hij niet bouwde zooals zij, maar zooals zij stellig zouden hebben gedaan, wanneer zij, in het leven teruggekeerd, in de behoeften van zijn tijd aan bouwwerken hadden moeten voorzien". Vandaar die afwisseling in zijn grondplannen en gevels, vandaar de ongeëvenaarde gratie zijner lijnen en de behagelijkheid die uit zijn gebouwen spreekt. Wie Italië bereist, moet er tegen kunnen veel baroks te zien en vaak opgeschroefdheid nemen voor gevoel, bombast voor diepte, overlading voor rijkdom, maar — al kunnen wij een enkelen keer ons niet aanpassen aan het overheerschen van zoo zware zuilenorde als bij het onvoltooide Palazzo Porto bijvoorbeeld, — waar Palladio spreekt, hooren wij de harmonie der kunst. Geen wonder trouwens bij iemand, die ten opzichte der bouwkunst de uitdrukking gebruikte: harmonie der oogen, »armonia degli occhi".

Van dit zich aanpassen der oude wetten aan zijn eigen tijd, deze »mirabile fusione di grandiosa e severa maestà d'arte antica e di elegante leggiadria d'arte italiana rinascente" [1]), is zeker het Teatro Olympico wel een der eigenaardigste uitingen. Het is gebouwd in 1580, het jaar waarin Palladio stierf, zoodat hij het niet af heeft gezien, en werd ingewijd met een in de Italiaansche litteratuurgeschiedenis beroemd geworden voorstelling van *Koning Oedipus*, terwijl het ook nu nog van tijd tot tijd dienst doet. In 1901 werd genoemd treurspel nog opgevoerd. Het theater is als een oud-romeinsch gebouwd, behalve dat het amphitheater ellipsvormig is, en

---

1) Deze „wonderbare samenvloeiing van grootsche en strenge majesteit der antieke kunst, en van elegante sierlijkheid der herlevende italiaansche kunst".

bestaat uit 13 rijen zitplaatsen, geheel zooals bij de ouden, en gelijk ze nu nog zijn te zien in de Arena van Verona. Over die zitplaatsen en het orkest een plafond, in den vorm van een door koorden opgehouden velarium. De scena is versierd door twee orden van corinthische kolommen, waarboven standbeelden. In het midden een majestueuse poort, die evenals de andere kleinere in- en uitgangen uitzicht geeft op een perspectief, dat door Scamozzi met groote vaardigheid is aangebracht en de straten van de stad Thebe op bedriegelijke wijze weergeeft. Het geheel maakt een hoogst eleganten en pompeuzen indruk, en 't moet zeker een genot zijn, in deze sober-rijke omgeving de sonore klanken van een oud treurspel te hooren en de acteurs te zien gebaren in statige strengheid van plastiek.

We zouden nu gaan naar de Basilica en den Dom maar kwamen eerst nog voorbij S. Corona, een gothieke kerk, heel eenvoudig van uiterlijk en inwendig, maar prijkend met een paar mooie schilderijen, vooral met een heerlijke Giovanni Bellini, dat niet noodig had in zoo mooie renaissancelijst te worden ingeraamd, om het te doen, maar dat toch uit die rijke omgeving in volle schoonheid naar voren komt. 't Is niet de mooiste Bellini, die we zagen; de madonna's uit de Accademia en uit San Tomà in Venetië hingen nog in onze oogen; maar wat een land toch, waar in een plaatsje als Vicenza zoo veel moois op allerlei kunstgebied te zien is. Want onze verbazing zou nog steeds stijgen. We kwamen nu langs San Stefano, met een Madonna van Palma Vecchio, door de Via Zanella en langs het Corso in de Calle del Monte, die rechthoekig staat op de Basilica Palladiana, het blanke gebouw, dat met zijn luchte bogen als een tooverbeeld de straat afsloot. En nu, voor we de Biblioteca Bertoliana binnengingen, aanschouwden we nog even bij vollen dag het meesterstuk van Palladio's genie, dat als een droom van marmer stond te glanzen in de zon, dat zijn blankheid liet overstroomen door het licht, dat naar kleur en vorm, in ongerepte reinheid het plein beheerscht, rustig, zelfbewust in het weten hoe zuiver zijn vormen zijn; een glorie voor zijn schepper, een glorie voor de stad, die het zich oprichtte, een lust der

oogen en een voldoening voor het wegende en metende verstand, de verheerlijking van de door ernstige studie tot schoonheid samengeordende maat en lijn.

* * *

De abbé Sebastiano Rumor, directeur der stedelijke bibliotheek van Vicenza, had nog bezoek, en daardoor moest ik een tijdje wachten, voor ik hem kon spreken. Dat wachten werd mij heel licht, doordat ik dit kon doen in een groote zaal met een rijkdom van boeken. Toen ik den beminnelijken priester, die mij met overgroote hartelijkheid ontving, mijn compliment maakte over zijn bibliotheek, glimlachte hij even en leidde me toen rond door een dertigtal zalen, alle volgepropt met boeken, zoodat ik niet kon gelooven nog maar altijd in het provincieplaatsje Vicenza te zijn. En wat voor verzameling! De grootste verscheidenheid en rijkdom heerschte hier. De modernste werken zag ik niet minder dan de door eeuwenlange heugenis eerbiedwaardig en kostbaar gewordene. Een handschrift van Dante werd met grooten eerbied getoond en bewonderd. Mooi verluchte, middeleeuwsche manuscripten haalde hij met koesterend gebaar te voorschijn en sloeg ze open met voorzichtige vingers. Dan noemde hij de namen van wie deze biblotheek gemaakt hadden tot wat ze nu was: rijke schenkers, vrienden van kunst en wetenschap, het bestuur der stad ook. Onwillekeurig vergeleek ik: Vicenza en Nijmegen. Zou eenige provinciestad in ons land zoo iets kunnen laten zien aan den vreemdeling: een gemeentebibliotheek, waar het aantal deelen honderdduizenden bedraagt, aan welke voortdurend nog uitbreiding wordt gegeven, waar een goed ingerichte studiezaal gelegenheid tot werken biedt. 't Is waar, in Vicenza woont veel adel, en Italië is Italië, het latijnsche ras blijft nog altijd het latijnsche ras, — maar konden wij niet veel meer doen, en wordt het voor ons land niet dringend zaak, dat ook de bestuurders meer gaan beseffen, van hoe hoog belang geestesontwikkeling voor een volk is, en niet maar altijd blijven voortsukkelen in de meening, dat een volk werkelijk leeft en gezond is, terwijl kunsten en wetenschappen maar

moeten zien hoe ze zich boven water houden. Zie eens met wat 'n trots een Italiaan zijn kerken, zijn schilderijen laat zien. Hoor eens hoe een Florentijnsche straatjongen u, terwijl ge in bewondering staat voor Ghiberti's meesterwerk, in het voorbijloopen toeroept: »La porta del Paradiso, Signore!"

De zuidelijken mogen wel eens overdrijven, — in *ons* oog doen ze dat al heel gauw — maar toch liever overdrijving en te fel brandend uitslaande bewondering en vereering voor de groote mannen in eigen kring, dan onze koelheid, die schuwt een graad te stijgen, bang is zich aan te stellen, en den kunstenaar, die onder ons leeft, aanziet als een vreemdsoortig wezen, dat eigenlijk buiten de kringen der ernstige menschen moet worden gehouden, of hoogstens daarin wordt ontvangen als curiositeit, in plaats dat hij geëerd wordt als een glorie van zijn land, van zijn stad.

Kunt ge u een Amsterdamsch burgerman denken, die zijn bezoeker met een gevoel van trots brengt bij het standbeeld van Vondel? Van de minderen spreek ik niet, ook al omdat deze nagenoeg geheel verwaarloosd worden door de volkserkenning. Het standbeeld van Palladio moge niet mooi wezen, en dat van Zanella zeker ook nog beter kunnen zijn, ze staan er toch maar, de grootste geesten van deze plaats — trouwens geen locale beroemdheden alleen, maar gloriën van geheel Italië, — ze staan er toch maar en spreken tot het volk, dat met eerbied opziet naar hun figuren en beseft, dat Vicenza zich verheugen mag wijl zij daar gewerkt hebben. Toen Zanella 17 Mei 1888 's avonds om elf uur gestorven was, hield de gemeenteraad der stad reeds 18 Mei een vergadering om te beraadslagen, hoe de stad haar grooten burger zou eeren, en besloot aan Giuseppe Zanella, 's dichters broeder, de deelneming van alle burgers te betuigen, de uitvaart te doen plaats hebben op gemeentekosten, beroemde mannen uit te noodigen, die daarbij spreken zouden over 's dichters verdiensten, en een gedenkteeken te plaatsen in de loggia van het stadhuis.

Wat doet onze met-moeite-in-mekaar-gezette Rembrandtherdenking daar treurig bij!

Waarlijk het is meer dan tijd, dat in ons land alle pogingen om het volk op te wekken tot beter begrip van kunst, krachtig worden gesteund door hen, die door invloed en vermogen daartoe in staat zijn.

Ook dat is sociale actie!

* * *

Ik noemde al eenige keeren den naam Zanella. Om dezen man, die het grootste deel van zijn leven in Vicenza woonde, bezocht ik de stad. Het was me een behoefte de plaats te zien, waar hij rondgegaan was, het huis te bezoeken, dat hij zich in zijn ouderdom had gebouwd, te wandelen langs het riviertje Astichello, door hem bezongen in de beroemde sonnettenreeks, die den naam van het smalle stroompje in Italië heeft verbreid, zooals wij Nederlanders de Lijë kennen door G. Gezelle's gedichten. Gezelle en zijn Lijë en Zanella en zijn Astichello: er is meer verwantschap tusschen beide poëeten dan het feit, dat zij een onaanzienlijk water in de oogen van duizenden deden stralen van licht. Hoezeer verschillend in nationaliteit en ook in kunstrichting, aanhankelijk als de zuiderling nagenoeg zijn heele leven bleef aan den klassieken vorm, vrij als de Vlaming zich voortbewoog op het oorspronkelijk rythme zijner verzen; — in karakter, dat eenvoud en diepte kenmerkten, dat helde tot weemoed, overstortte soms in onzegbare melancholie, die den mond vastneep, om maar geen woorden uit te laten; — in innige vroomheid, die 't priester-zijn zoo nederig-hoog en bindend door heiligen plicht opvatte; in naieveteit, die sprak tot de natuur als tot een zielverwant-wezen; in zuiverheid van kunstbedoelen; in ontmoedigd zwijgen jaren lang, om dan verjongd en verjeugdigd weer te gaan spreken over de schoonheid, die beiden beminden om de schoonheid-zelf, wetende dat *l'art pour l'art* niet in alle opvattingen een te verwerpen leuze is, maar, welbegrepen, den kunstenaar de eerste wet moet zijn — in al deze eigenschappen van geest en gemoed gelijkt de Italiaan op den Vlaming, gelijkt Gezelle op Zanella. Zooals beider namen ons als muziek in de ooren klinken,

gonzen beider verzen me om het hoofd, en al heeft Zanella niet, als Gezelle, een heel geslacht, een heel volk op zijn breede armen omhoog geheven in het gouden licht der schoonheid, toch trachtte ook Zanella ernstig naar de heropleving van het beste wat in zijn landgenooten sluimerde, toch was ook hij *una vera gloria dell' arte cristiana* [1]), zooals niemand minder dan Leo XIII hem genoemd heeft.

Aandoenlijker trekken van overeenkomst nog in beider meest intieme karakter-eigenschappen. Was Gezelle in veel opzichten een kind, een kind vooral, doordat hij, als kinderen, zoo onzegbare behoefte had aan liefde ontvangen en liefde geven, Zanella komt hem daarin gelijk. Ieder kent de verzuchting van den zestigjarigen grijsaard, als hij zegt geen portret van zijn moeder te hebben, dan wat in zijn hart is achtergebleven :

»O Moge ik, u
onweerdig, nooit
die beeltenis
bederven,
maar eerzaam laat
ze leven in
mij, eerzaam in
mij sterven".

En Zanella, als in zijn ouderdom de wensch naar rustig buiten-wonen vervuld is, zou het eenvoudig landhuis veranderd wanen in een tempel, wanneer hij daar zijn moeder kon zien zitten, luisterend naar de klachten van al wie smart en droefheid torsen moeten, of rondgaande om met zorgzame hand het huis te bestieren.

»Se ti vedessi, o madre in sulle soglie
Di questa casa....
Il terren non è d'erbe cosi bello
Che negli atrî d'un tempio io non credessi
Questo suolo cangiato e questo ostello" [2]).

---

1) »Een ware glorie der christelijke kunst."

2) »Als ik u moeder, op den drempel van dit huis kon zien... kon deze plek niet zoo schoon met gras zijn, dat ik dezen bodem en deze eenvoudige woning niet veranderd zou wanen in het atrium van een tempel."

Wie leed, vond hulp bij Zanella als bij Gezelle. Als we lezen wat Fedele Lampertico en Zardo en Rumor ons vertellen: hoe de dichter de zieken troostte, de armen beschonk, de schamele noodlijdenden opzocht, daar ze hun leed niet dorsten uitspreken, is 't alsof we Verriest hooren vertellen hoe Gezelle een choleralijderes in 't eigen bed vlijde of met zelf-gekregen kleeren weer anderen bedekte. De eerste katholieke lyricus van 't huidige Italië zong uit even rein gemoed als de eerste lyricus van Dietschen stam in geheel de laatste eeuw. Een glorie te meer voor de kunst, als nobelheid van persoon zoo innig verbonden zijn aan adel van uitdrukking.

Er is nog iets.

Gezelle was buitengewoon als leeraar in poëzie.

Zanella ook. Omstreeks denzelfden tijd, in de vijftiger jaren, toen de Vlaming alleen in den lande begreep, dat letterkundeonderwijs kunstonderwijs moet zijn, sprak en deed Zanella hetzelfde in Italië. Zeker, Zanella stond meer in den ban der klassieken, maar wie zijn redevoeringen leest, wordt getroffen door de zeldzame overeenstemming in inzicht van beide dichterlijke geesten, en wie Zanella's leerlingen over hem spreekt, verneemt in hun stem dezelfde geestdrift en dankbaarheid, die Gezelle's jongeren hun geheele leven bijgebleven is.

't Is een heerlijke voorjaarsdag, nu ik dit schrijf en mijn herinneringen doe teruggaan naar October van het vorige jaar. Schaterend dringt de lente binnen door de wijdopen deuren van mijn kamer, en de vol-bloeiende azalea op mijn lessenaar breidt zijn takken uit, het zonlicht tegemoet om het op te slurpen in de wijde rose kelken van zijn bloemen, die in haar ongeregelde ontplooiing den vollen zomer gekomen doen wanen. Jonge nieuwe geluiden, lang niet gehoord, zwieren door de lucht, en toen ik eenige uren geleden op het rijwiel voortsnorde over den Waaldijk, met rechts het breede helglanzende watervlak en verder de bekoorlijke perspectieven der onder hooge, eerst ver boven den grond zich vertakkende canada's wegwazende weidevlakken, terwijl we links neerzagen in de bloesemsneeuw van wijduitgestrekte boomgaarden, die

wolken vol geuren opstuiven deden, brak de jubel om de komende lente, de blijde verrukking om de naderende volle heerlijkheid los met breed gebaar; want al wat dichters droomen in hun diepste ontroering, stond, werkelijkheid geworden, om me heen onder het doorzichtige hemelblauw. Maar nu sla ik in mijn kamer een eenvoudig schrijfboek op, waarin ik voor een paar jaar al de verzen uit Astichello overschreef, toen ik het uitverkochte boekje van een goed vriend, naar wien mijn gedachten steeds dankbaar teruggaan, geleend had. Tusschen de eerste bladen, ligt een droge tak met ineengeschrompelde trossen kleine vruchtkiempjes, met bruingroene perkamentachtige ovale bladeren. Als ik dien tak eerbiedig opneem en naderbreng, ruik ik een zwakken, welriekenden geur. En zie, al de schoonheidsontroering der laatste uren wijkt voor deze, of neen stoot samen tot één siddering van weelde, geboren uit herinnering en tegenwoordigheid. Wat zegt mij deze *olea fragrans* niet, deze tak geplukt in Zanella's tuin, de *olea fragrans* door hem in Astichello bezongen?

't Is me, of ik Zanella dicht bij me hoor spreken in zijn »arte squisita", zooals zijn grootste leerling, Antonio Fogazzaro mocht zeggen, in zijn »arte squisita, mirabile scuola di elletti sentimenti". 't Is alsof Zanella tot me fluistert van het gelukkig leven, dat hij leidt nu, na zooveel ontgoocheling, hij den vrede gevonden heeft tusschen zijn boomen en bloemen.

»dopo sparsi al vento
Tanti sogni superbi e tanto foco
Di poesia dagli anni inerti spento,
Volontario romito in questo loco
Fra pochi arbori e fior vivo contento" [1]).

Want geen »mitica benda" [2]), lispelt hij verder, ontrooft hem hier langer de waarheid. Nu spreekt de natuur direct tot hem, en meer waarheidbrengend dan de oude dichters zelf,

---

[1]) „Nadat zooveel trotsche droomen in den wind verstrooid zijn, en zooveel dichtvuur door de trage jaren is gebluscht, leef ik, vrijwillig kluizenaar, in deze plaats tevreden tusschen weinige boomen en bloemen".

[2]) „Mythische blinddoek".

zoodat thans „al cor tutto è lingua" [1]), de kunst zwijgen moet voor de natuur, en als ze nog gaat spreken, geleerd heeft geen andere taal te voeren dan zij, die toch haar meesteres is:

»Non rimpiango l'Olimpo; e m'è ventura
Pascer la mente, di sognar già stanca,
Nella schietta beltà della Natura" [2]).

Als ooit een tocht-uit-piëteit voldoening schonk en dankbare-herinnering-voor-steeds, dan mag ik wel mij verheugen op mijn gang naar Vicenza. Want behalve dat mij Palladio's heerlijkheid werd geopenbaard, kwam Zanella's gestalte me zoo innig-na. Dank ook aan 's dichters leerling en vriend Sebastiano Rumor. Want in dezelfde bibliotheek, waar ik door Rumor werd rondgeleid en waar Zanella veel had gewerkt, zag ik in een kast alles bij-een-verzameld, wat betrekking heeft op den dichter. Portretten, handschriften, uitgaven van zijn werken. En dan de beroemde versteende schelp. Ik schrijf nu geen studie over 's dichters leven en werken, al zou ik dat gaarne doen, als mij maar vrije tijd gewerd, maar bij de *Conchiglia fossile* moet ik even stilstaan.

Op een wandeling over de Monti Lessini vond de dichter een verrassend mooi exemplaar van een versteende schelp. Hij nam ze mee naar huis, en legde ze op een stapel boeken. In dienzelfden tijd (in het jaar 1864) leed hij aan dichterlijke onvruchtbaarheid, maar verdiepte zich in allerlei studie, die hem, naar hij meende, met de muzen zoodanig in strijd zoude brengen, dat hij er geen enkele gunst van verwachtte. Hij las Lyell en Prescott [3]). Maar zie »op een klaren avond", verhaalt de dichter zelf, »voelde zich mijn geest getrokken om te gaan zwerven in de lichte ruimten der poëzie. Ik ging mijn kamer binnen en mijn blik trof de versteende schelp op mijn tafel. Toen drongen in dichte massa's mijn

---

1) »Tot het hart alles spreekt."

2) »Ik wensch den Olympus niet terug en vind het een geluk mijn peinzensmoeden geest te laten weiden in de eenvoudige schoonheid der natuur."

1) Antonio Zardo: *Giacomo Zanella nella vita e nelle opere* (Firenze 1905) blz. 74.

herinneringen als een feestende stoet in mijn geest te zamen en spontaan werd het gedicht geboren, dat ik zonder correcties, zonder moeite neerschreef".

Met dit werk had Zanella, die al 44 jaar was, zijn weg gevonden.

En wat was dat? Niet minder dan een lyrische ontboezeming over de voorgeschiedenis der wereld, volgens den natuurkundige Paolo Lioy: »il piu stupendo quadro dell' epoca terziaria", de jubel om de heerlijkheid aller krachten, die in de natuur werken, de geestdrift, die in het besef van de jeugd der aarde, hoopvol uitziet naar de toekomst:

»Se schiavi, se lagrime
Ancora rinserra,
E giovin la terra" [1]).

Want in een paar strofen heeft de dichter ons de groote kosmische gebeurtenissen geschilderd, die aan de verschijning van den mensch op aarde voorafgingen. Daarom is de mensch »nog maar van gisteren," al meent hij reeds oud te zijn:

»Si crede canuto
Appena all' Artefice
Uscito di mano
Il genere umano" [2]).

Voor den mensch is dan ook nog veel te doen gebleven. Want wie kan zeggen, welk plan God met de wereld heeft, waartoe Hij wil dat de mensch in zijn ontwikkeling zal stijgen.

»Eccelsa, segreta
Nel buio degli anni
Dio pose la mèta
De' nobili affanni,
Con brando e con fiaccola
Sull' erta fatale
Ascendi mortale" [3]).

---

[1]) »Moge zij nog slaven en tranen bevatten, de aarde is nog maar jong."

[2]) »Nauwelijks voortgekomen uit de handen van zijn Maker, gelooft het menschengeslacht zich reeds een grijsaard."

[3]) »Verheven, verborgen in het duister der tijden, bepaalde God het doel van onze edele verlangens. Sterveling, met zwaard en fakkel bestijg de fatale helling."

Wanneer de mensch dat doel zal bereikt hebben, wanneer de op de bevrijde wateren neergedaalde geest de volken zal gereinigd hebben, en wanneer de eenige vrijheidsbanier op de tot-rust-gekomen aarde zal schitteren; als de hemelen tot hun bestemming gekomen zijn en de aarde is gevaren in de lichtglanzende havens, wacht zij daar voor anker den goddelijken wenk, die haar nieuwe banen zal doen inslaan:

»Poi quando disceso
Sui mari redenti
Lo spirito atteso
Ripurghi le genti,
E splenda de' liberi
Un solo vessillo
Sul mondo tranquillo;

Compiute le sorti
Allora de' cieli
Ne' lucidi porti
La terra si celi:
Attenda sull' ancora
Il cenno divino
Per novo camminio" [1]).

Dit gedicht was een revelatie. Het wees in krachtig hopen en met blijden jubel op de toekomst. Het was de strijdkreet voor een nieuwe kunst, een katholieke kunst, die zou moeten streven naar de verheven taak wegwijster te zijn aan de wereld. Als de wereld, door wetenschap hoovaardig geworden, door kennis verdwaald, door kunst misleid, niet meer den weg zal weten, dan moet de Poëzie haar redding brengen.

»Conservatrice del superno foco
Che l'avvenir rallumi, arca di Dio
Sul tetro abisso Poesia galleggi" [2]).

---

[1]) »Vervolgens, wanneer, neergedaald op de bevrijde wateren, de verwachte geest de menschheid zal gezuiverd hebben en van de bevrijden één standaard zal schitteren over de aarde, waar rust heerscht; wanneer de bestemming der hemelen vervuld zal zijn, schuilt de aarde in de lichtende havens en wacht daar, voor anker, den goddelijken wenk, die haar een nieuwen weg aanwijst".

[2]) »Bewaarster van het hemelsche vuur, dat de toekomst moet verlichten, ark Gods, drijft de poezie op den donkeren afgrond".

Aldus de dichter in *Milton e Galileo.* En door zijn geheele werk, waarbij hij toch de leuze aanheft, *l'art pour l'art,* streeft hij ter volvoering van de groote sociale taak der dichtkunst. De *Conchiglia fossile* opende de rij der gedichten, die Zanella maakten tot den geestdriftigen zanger der wetenschap, die wel de valsche wetenschap terug dreef, als zij, haar gebied verlatend, de Moraal wilde vervormen, maar zoo oneindig veel heerlijks in haar werken zag, dat de uitbreiding van haar gebied hem geheele nieuwe werelden van voorheen onvermoede poezie ontsloot:

»Or son fecondi, come secoli, gli anni" [1]).

De dichter, die toch van geologie, paleontologie en natuurkennis maar oppervlakkige begrippen had, zag bij intuitie, wat heerlijks hier de nieuwe kunst kan putten. Hij vroeg zich niet bevreesd af, welke wetenschappelijke kwesties de nieuwe geologie met zich bracht; de apologetische vraagstukken, die ze heeft opgeworpen, hielden hem niet bezig, en beangstigden hem nog minder, want een wetenschappelijke openbaring, waardoor het Goddelijk wereldplan ruimer, uitgestrekter, schooner zich vertoonde, kòn niet valsch zijn in zich, kòn niet in botsing komen met het geloof. *De mensch die zich een grijsaard waande, is nog een kind.* Deze oorspronkelijke gedachte geeft den sleutel tot al zijn werken en wordt het thema voor bewonderenswaardige odes als *La Veglia, A Dante Alighieri, Il Lavoro, Il taglio dell' Istmo di Suez, Microscopio e Telescopio, Milton e Galileo* e. a.

Zanella is een der eersten, zoo niet de eerste, die de meening liet varen, alsof onze tijd minder poëtisch is dan vroegere dagen. Hij is zeker de eerste die gewezen heeft op het positief hoogdichterlijke wat de wetenschap der 19e eeuw aan de menschheid gebracht heeft [2]).

Daar had ik nu die beroemde schelp in mijn handen. Met zorg had Rumor ze er in neergelegd, als een kostbare reliquie.

---

[1]) »Nu zijn de jaren vruchtbaar als eeuwen".

[2]) Zie Giovanni Semeria: *Evoluzione religiosa della Lirica italiana nel secolo XIX,* blz. 26.

En de schelp werd gevolgd door veel ander kostbaars en innigs: portretten brieven, boeken, waarbij het warmgezegde commentaar van den dankbaren vriend en leerling ieder voorwerp met fluweelige woorden omwikkelde. En waar we ook kwamen: in zijn kamer, op onzen tocht door de straten, bij ons bezoek aan kerken, telkens was het weer de dichter over wien hij sprak, altijd met geestdrift en liefde, zooals — ik kan 't niet beter vergelijken — zooals Verriest niet ophoudt over Den Meester en zijn Vlaanderen te spreken, overvol als zijn gemoed er van is.

* * *

De voorkomende abbé offerde verder zijn dag op om me rond te leiden. Weer was het verrassing op verrassing. We bezochten eenige paleizen, de woning van Zanella in de stad, gingen een boekwinkel in, waar ik werd overladen met werken over den dichter, die mij in overgroote gulheid werden geschonken, bezochten even den redacteur van het dagblad *Il Berico*, den heer A. Navarotto, die mij een exemplaar schonk van zijn werk over Nederland: *Nel paese delle dighe*, en nog eens veel aangename herinneringen met me ophaalde. Toen door de hoogst interessante straten van de stad, voorbij honderden mooie gevels, gothiek en renaissance, naar het Museo Civico, in het vroegere palazzo Chiericati. Hier vonden we heel mooie dingen. Ons bezoek moest te vluchtig zijn, maar wat van de Vicentijnsche school het beste is, zagen we toch goed: eenige Montagna's, een Cima da Conegliano, vooral een heerlijke aflegging van het kruis, door Giovanni Buonconsiglio. Een wonderbare stemming fluistert uit dit schilderij, waar de droefheid van Maria en Joannes zoo sober streng zijn uitgebeeld, waar de donkere toon van de omgeving zoo samenklinkt met de half geuite klacht uit Maria's even-geopende lippen, waar de adellijke eenvoud der compositie door de rust der geheele voorstelling de droefheid der verlatene vrouwe nog droever maakt.

* * *

We beklommen nu den Monte Berico. De heer Navarotto, had gezegd: Vicenza bezoeken en niet den Berico opgaan, is de stad niet gezien hebben. Hij had gelijk. Toen we door de tegen den berg opgebouwde galerij naar boven waren gewandeld, zagen we verbaasd de witte stad liggen in de vlakte, helder afstekend tegen de donkerblauwe, achter haar oprijzende bergen, een ligging zoo schoon, dat ze aan die van Florence herinnert. »Iederen morgen", vertelde me Rumor, „bestijg ik dezen berg om in de basiliek daarboven, een bekende bedevaartsplaats, de mis te lezen. En iederen ochtend ga ik getroffen door de schoonheid dezer plaats weer naar mijn werk, gelukkig door zulk een begin van den dag."

We konden ons dit voorstellen. Want met nood scheidden wij van de plek. Helaas ontbrak de tijd de basiliek van binnen te zien, evenzeer als het Convito di S. Gregorio Magno door Paolo Veronese in het belendende klooster. Evenmin konden we naar de villa Valmarana gaan, die dicht bij de villa Fogazzaro op dit bevoorrechte deel der aarde een schat van fresco's bewaart, waarmee »de laatste groote Venetiaan", Tiepolo, de wanden der villa versierde. Toch speet mij dit laatste niet bijzonder. Ik had al zooveel Tiepolo's gezien, de kerk der Gesuati in Venetië, het Palazzo Labia enz. genoeg om dien schilder te kennen, het virtuose te kunnen waardeeren, het gemaniereerde en ziekelijk-decadente op te merken, zijn kleurenrijkdom te genieten, maar te kunnen verklaren tevens waardoor zijn kunst ons zoo koud laat. Natuurlijk, als we meer tijd hadden gehad, waren we de villa Valmarana gaan zien. De omgeving vormende van *Piccolo Mondo Moderno*, den meesterlijken roman van Fogazzaro, is zij daarom alleen een bezoek waard. Doch wel is Vicenza de stad van Palladio, Foggazzaro en eenigszins van Tiepolo ook, maar voor mij was ze op de eerste plaats de stad van Zanella, en... nog hadden we Astichello niet bezocht.

* * *

Een eigenaardige overgang. Toen we per rijtuig wegreden was het karakter van het landschap geheel anders en, ware

de horizon niet afgesloten door de Alpen, we hadden ons soms in Holland verplaatst kunnen denken. Landelijk rustig met ruime vergezichten, maar kalmeerend weldadig na het vele trotschschoone, waar we dien dag langs waren gegaan.

Even een onderbreking. Een herinnering aan vroeger tijd, aan de weelderigste dagen der renaissance, bij het voorbijrijden van Cricoli, de villa, waar Trissino zijn hof hield, waar Palladio als jongen had verkeerd:

»Cricole, di fontane e di roseti
Bello, un dì" [1]),

nu ontdaan van zijn vroegeren luister, beroofd van zijn schilderijen en wandtapijten, zonder rozen, zonder fonteingeklater. 't Is stil langs de boorden van het kleine riviertje, geen druk gezelschap van feestende menschen stoort de rust, alleen de dichtende droomer ziet hier nog het renaissancegewoel herleefd, zooals de herder, verdiept in de Reali di Francia, nog om zich den luister van het oude Karelshof herbloeien ziet.

Nu zijn we weldra in Astichello. Daar op die zonbeschenen heuvel ligt de eenvoudige villa met haar nobele vormen: de villa, „met nauwelijks vijftien meter frontlengte, rijker aan sereene lucht dan aan grond, rijker vooral aan wijden, dichterlijken horizon".

Datur hora quieti staat in bronzen letteren op den voorgevel. Hier dronk de dichter — »naufrago anch'io del mondo e di me stesso" [2]), zooals hij zich noemt — de vergetelheid: »l'obblio dell' universo". Hier wilde hij geheel zichzelf zijn: samenleven met de natuur, die hij in haar intiemste schuilhoeken ging naspeuren. Hier zocht hij zichzelf te worden door allen te vergeten, en hij werd zichzelf, meer nog dan hij ooit te voren geweest was. Hij ging tot de natuur, in haar schijnbaren eenvoud en stond versteld over haar werkelijke pracht. 't Was, alsof hij hier, in de nauwste aanraking met de aarde gekomen, van haar kreeg een nieuwe frissche

---

1) »Cricoli, eens schoon door rozengaarden en fonteinen."
2) »Schipbreukeling ook ik van de wereld en van mijzelf."

levenskracht, alsof de natuur zich wreken wilde op alles, wat hem tot nog toe van hun innigste samenvoelen had verwijderd gehouden, maar wreken zoodanig, dat hij er te rijker door werd. Want hier in Astichello heeft Zanella nog meer dan vroeger de natuur leeren liefhebben om haar zelf en haar bezongen om haar zelf. Hier is zijn rijpste, zijn klaarste, zijn helderste werk gegroeid en uitgebarsten in vollen bloei, hier heeft hij in den sonettenkrans, om het kleine riviertje heen geslingerd, gebroken met al het schoolsche, met al het van buiten geleerde, met al het quasi-poëtische der pedanterie, met al het kunstmatige, dat de poezie zijner landgenooten toen nog zoo veel aankleefde. De natuur gezien in haar eenvoud, weergegeven in eenvoud, waarheid en oprechtheid, maar waarheid, eenvoud en oprechtheid, alleen mogelijk gemaakt door het stevigste kunnen en de meest volmaakte beheersching van de stof, van den vorm en van zich-zelf, ziedaar de beteekenis van Astichello voor de litteratuur in Italië.

Voor den dichter was de beteekenis nog een andere. Hier werd die moede ziel versterkt, hier herkreeg die gewonde geest haar gezondheid, hier daalden rust en vrede over dat uiterlijk zoo effen gemoed, waarin wie weet welke hevige beroeringen hadden gestormd. Hier heropende zich die mond na zoo lang zwijgen. Wat de drukte der stad, het verkeer met vrienden niet had gekund, deed de rust der natuur. In woelige omgeving zweeg Zanella steeds hardnekkiger, kroop hij terug in zichzelf; hier in de vrije frischheid van den buiten richtte hij zich op, dronk zijn oog de schoonheid der wijd-uitgestrekte vlakte, volgde het den klimop in zijn langzaam opranken langs den stam van zware boomen, rustte het met liefde op de rozen waar zijn tuin vol van was, vloog het met den sperwer door de wijde ruimte, drong het door tot de besneeuwde toppen der Alpen; en als hij dan verzadigd en versterkt stond voor zijn huis, bij zijn bloemen, naast zijn geurende olea fragrans, of peinzend wandelde langs zijn Astichello, ging zijn mond open, en welde uit het vol gemoed het warmgevoelde, echte vers, in strengheid en scherpheid van zeggenskracht, in juiste afgewogenheid van beeld en ge-

dachte, het bewijs dat het geboren was uit de zuiverste harmonie van geest en hart beide.

Daar stonden we op den drempel van het huis, waar Zanella zooveel jaren geleefd heeft, waar hij rust kwam zoeken en een schuilhoek voor de wereld, waar hij heeft gedacht en gedicht, geleden en gebeden, — nooit waren deze bij hem gescheiden — het huis, van waar zijn geest zweefde over de vlakte, naar den largo, poetico orizzonte en dan weer terugkeerde vol melodieën die 's dichters kunst wist vast te houden in de onstoffelijke banden der helderstgeluidende metriek.

Ja, in waarheid, de dichter is toch *de* zielenbeheerscher. We traden het huis binnen, nu niet alleen meer hoofd en hart, maar ook oog en oor vol van wat om den dichter leefde, wat hij uitbeeldde in zijn klare taal.

Een zeldzame ontroering greep mij vast. Als ik nu na maanden weer terugdenk aan alles wat toen gebeurde, dan voel ik het opnieuw, hoe dat binnengaan in het huis van Zanella was als het treden in de woning van een heel dierbaren bloedverwant, als het komen in een plaats waar eigen zieleleven zich ontwikkelde en waar herinnering op herinnering aandrijven komt. De verzen van den dichter stegen op uit mijn geheugen, en begeleidden alle zien, elke gewaarwording met zachten zang. Hier had hij geleefd. Dat was zijn huiskamer, dat de eenvoudige salon, dat de bibliotheek uit kersenhout getimmerd, met de boeken die hij gebruikt had. Voor dit venster zal hij misschien gestaan hebben toen dat keurige sonnet geboren werd, dat zoo meesterlijk-rustig 's dichters onrust en verlangen en telkens-weer-opwaarts-willen uitspreekt:

»Molto ciel, poca terra e d'aria e sole
Un torrente vorrei nella mia stanza:
Dell' aquila le penne e la fragranza
Vorrei de' fiori nelle mie parole:

Fiori non colti in queste basse aiuole:
Ma forme alate d'immortal sostanza,
Chiuse in un vel, del velo a somiglianza
Che le venuste avvolge attiche fole.

Esser vorrei l'allodola, che ascende
Ilare i cieli, e si travolve e gira
Sotto le nubi, che cantando fende;

Che se del nido amor quaggiù la tira,
Dopo breve dimora il vol riprende,
Ed a' suoi cieli ripentita aspira" [1]).

Daar kwam 's dichters broeder, de heer Giuseppe Zanella, ons verwelkomen. Met gulle gastvrijheid ontving hij ons, ontsloot deur op deur, en noodde met heusche gebaren tot binnentreden. Met welk een piëteit deed hij dit. Niets had hij veranderd, alles was zoo als Giacomo het had geordend. Uit gebaar en stem sprak de vereering en liefde, die bij bloedverwanten in Italië zoo sterk is, en zich zoo gaarne uit in streelende koester-woorden. We overschreden de deur van 's dichters slaap- en sterfvertrek. Nog waren de gordijnen laag gelaten, nog lag op het bed de geelzijden sprei, met daarop de verdorde kransen, die de baar hadden gedekt, nog hingen daar de kleedingstukken van den overledene. Hier vooral was niets veranderd. Een oude olielamp stond op de studeertafel, waar nog de pen lag, waarmee Astichello geschreven werd, waar nog een paar stapels boeken lagen, die de dichter nooit in zijn bibliotheek wegzette, omdat ze hem het dagelijksch zielebrood gaven.

Morale influenza della solitudine sopra lo spirito ed il cuore, las ik op een ervan. Was dit niet een echo op de spreuken, die Zanella deed beitelen op een kolom in zijn tuin, die tijdens zijn leven een vaas met bloemen droeg, en nu zijn eigen buste steunt? Een diep-gedachte krans van wijsheid, die zoo den dichter omgeeft en zijn geest geheel weerspiegelt:

---

1) »Veel hemel, weinig aarde, en een stroom van lucht en zon wensch ik in mijn kamer. Ik zou den vleugel van den adelaar en den geur der bloemen in mijn woorden willen. Geen bloemen geplukt in deze lage gewesten, maar gevleugelde vormen van onsterfelijke stof, geheel besloten in een omhulsel, gelijkende op dat hetwelk de oude attische sprookjes omwikkelt. Ik zou de leeuwrik willen zijn, die blijde ten hemel stijgt en rondvliegt onder de wolken, welke hij zingende doorboort, die wanneer de liefde voor zijn nest hem naar beneden trekt, na een kort verblijf berouwvol zijn vlucht herneemt naar zijn hemelen".

Qui latuit bene vixit — In agello cum libello sola quies — Tuta silentio merces. — En toch ook 't: *Hospes ingredere, boni vultus aderunt*, dat ons den dichter doet zien, die niet als Leopardi verdronk in pessimisme, maar die

»nella schietta beltà della natura" [1])

zich wist op te richten tot eenvoudig, oprecht mensch-zijn.

Zanella schreef immers ook met *A un cespo di rose in Napoli* den tegenzang tot Leopardi's *Ginestra!*

Maar... daar lag ook de *Imitatio Christi* op die tafel!

* * *

Toen we terugreden, zagen we weldra den Monte Berico weer voor ons. Mijn gedachten gingen van het eenvoudige riviertje naar den berg met de villa Valmarana, van den dichter, die de menschen ontvluchtend in de natuur zichzelf vond, naar den anderen dichter, den dankbaren leerling van Zanella, die met zijn werk is gaan staan midden in de wereld, toch zichzelf, rotsvast in zijn overtuiging, niet minder nobel van geest en van hart dan de oude priester die Astichello verheerlijkte en in de natuur haar Schepper eerde. Waarlijk Vicenza is wel bevoorrecht de woonplaats te mogen zijn van Italie's eersten katholieken dichter en van zijn niet minder grooten eersten katholieken romanschrijver. Hoe verscheiden beider talent en beider werk ook moge zijn, tóch verbindt hen een innige band, toch dankt Fogazzaro zijn leermeester de liefde voor de natuur, niet minder dan zijn diep geloof, niet minder dan den moed, waarmee hij zijn overtuiging uitspreekt, niet minder dan den nog grooteren moed, ter wille van de heerlijkheid der zaak, die hij voorstaat, zichzelf te kunnen overwinnen, en ondanks velerlei invloeden te durven spreken: »Roma locuta, causa finita".

Als Zanella nog leefde zou hij zeker in deze dagen dikwijls van Astichello uit over de stad naar den Berico blikken, waar zijn vriend en jongere woont en werkt. En zijn geest zou

---

1) »in de eenvoudige schoonheid der natuur".

opstijgen van den lagen heuvel en een groet van eerbiedige sympathie gaan brengen aan den Cavaliere dello spirito, die zijn werk heeft voortgezet, aan wien niet minder dan aan den moeden, melancholieken priester de natuur zich heeft geopenbaard in al haar wondere, weergalooze schoonheid: schoonheid van vorm, schoonheid van de in haar besloten gedachte.

Gloria che vale senza virtù? [1]) had Zanella gezegd. En Sebastiano Rumor met wien ik op de terugreis sprak over beide gloriën van Vicenza en over hun grooten invloed formuleerde het niet minder kort en waar: *Tutto è nella vita santa* [2]).

* * *

Nu neem ik de zwak-geurende *olea fragrans* weer op, leg ze voorzichtig in mijn exemplaar van *Astichello* en zet dit in mijn bibliotheek. Maar heel dicht bij me, zoodat ik mijn arm maar heb uit te strekken, om weer naar die rustige poëzie te kunnen luisteren; die rustige poëzie met toch zoo felle onderstroomingen, met even zwaar-nadreunen van razende stormen, rustige, klare, heldere, bezonken poëzie, die, schoon in de enge vormen van het sonnet besloten, toch breed uitstroomt onder den langzaam optrekkenden gloed der gedaalde zon, onder 't doorzichtig luchtamethyst, waar ster bij ster komt staan te flonkeren.

Nijmegen, Mei 1906. M. A. P. C. POELHEKKE.

BIO- EN BIBLIOGRAPHISCHE AANTEEKENING.

GIACOMO ZANELLA werd 9 September 1820 geboren in Chiampo bij Vicenza. Zijn jeugd bracht hij buiten door, en de herinnering aan de tochten door de Alpen leeft in veel van zijn werken. Hij bezocht het gymnasium en later het seminarie te Vicenza, waar hij 6 Augustus 1843 priester gewijd werd.

Van 1843—1847 was hij leeraar aan het klein seminarie, daarna professor in filosofie en letteren aan het lyceum, uit welk ambt hij

1) »Wat is roem waard, zonder deugd?"

2) »Heilig leven is alles."

later door de Oostenrijksche regeering ontzet werd, 1853. Ondertusschen was hij in 1847 aan de universiteit van Padua met grooten lof gepromoveerd in de wijsbegeerte.

Na eenigen tijd buiten het onderwijs te hebben gewerkt, werd hij in 1857 plaatsvervangend leeraar in wijsbegeerte en Italiaansche letteren in Venetië, 1858 leeraar in Vicenza, in 1864 Directeur van het Gymnasium in Padua, 1866 Professor aan de Hoogeschool dier stad (in taal en letteren), 1871 Rector der Universiteit.

In 1872 werd de dichter door een zoo zwaren aanval van melancholie terneergedrukt, dat hij drie jaren lang voor alles en allen als niet meer leefde. Hij bedankte als professor en ging nu buiten wonen in een villa op enkele mijlen afstands van Vicenza. Hier schreef hij zijn mooie sonnettenreeks, genoemd *Astichello*, naar het riviertje, dat langs zijn woning stroomt. Nog voor hij den geheelen cyclus had voltooid, stierf hij 17 Mei 1888 in zijn villa. Onder groote deelneming werd de met rozen bedekte lijkkist naar 't graf gedragen.

Zijn verzamelde gedichten zijn uitgegeven door Fedele Lampertico: *Poesie di Giacomo Zanella* (Firenze, Le Monnier, 2 deelen) met bibliografie van Sebastiano Rumor. De vele vertalingen door Zanella geleverd, verschenen afzonderlijk onder den titel: *Varie versioni poetiche di G. Zanella.*

Nog schreef Zanella: *Della letteratura italiana nell' ultimo secolo* en een biografie van Andrea Palladio. Zie verder Fedele Lampertico: *Giacomo Zanella, Ricordi* (Vicenza 1902); Sebastiano Rumor: *La villa del poeta* (Torino 1893); Antonio Fogazzaro: *Giacomo Zanella* en *Giacoma Zanella e la sua fama* (in *Discorsi*) en vooral het in 1905 verschenen uitstekende boek van Antonio Zardo: *Giacomo Zanella nella vita e nelle opere* (Firenze, Le Monnier). P.

HARTE-LIED.

O! in mijn harte ruischt een lied,
en ach! ik zelve kende 't niet.
Hoe dikwijls op mijn levenspad
in ademlooze stilte ik zat
te luist'ren met verkennend oor
naar 't wereld-stemmig scheppingskoor!
Maar de echo van mijn harte-lied
vernam ik uit die zangen niet.

De schelp, die, huilend, heimwee bruist,
het riet, dat, buigende, ootmoed ruischt,
de nachtegaal, die kele-speelt
in 't duister, hope en wijding kweelt,
noch dichterstemme, hemel-schoon,
vertolkten mij des harten toon.
En waar ik, zoekend, dwaalde of niet,
ik hoorde nooit mijn harte-lied.

Toen ben ik, zoekensmoe, gegaan
ter kerke en knielde smeekende aan
den voet van 't lamp-verlichte altaar
en klaagde nood den Zegenaar,
Die, onder brood-geheimenis,
geduldig dáár vertoevende is,
uit liefde, opdat er zonder schroom
een ieder ter vertroosting koom!

En als mijn ziel met droef genugt'
tot God een wijle had verzucht,
ruischte uit het tabernakel zacht
een innig lied, een teere klacht.
Er trilde een lied van liefde en wee,
dat mij, zoo diep ontroeren deê.
En immer klinkt de weerklank voort
in 't lied mijns harten, toen gehoord.

Wijchen. fr. MARTIALIS VREESWIJK, O. F. M.

IN EENZAAMHEID.

Eenzaam ligt het klare water
in een diepe bergenkom,
of vóórlang zich daar een krater
sloot, nadien het vuur verglom.

Geurig kruid wil daar niet groeien
tusschen al dien grauwen steen,
en geen kleurige bloem wil bloeien
om dat klare water heen.

Nauwlijks zag men 't water beven,
wen omhooge winddrift ging:
enkel hemel bleef er leven
in zijn stille spiegeling.

't Spiegelt rust en jacht der luchten,
zonneschijn in 't strakke blauw,
spokig-vreemde wolkenvluchten,
dampen snel en nevelgrauw.

't Droomt zijn droom vol stergeflonker
in den helderstillen nacht.
Rustig in het leege donker
Als in volle manepracht.

't Weet van dingen, die vergingen
in het stuwend windgejaag;
't vond na 't wilde wolkendringen
met zijn hemel rust omlaag.

Cairo. fr. E. VAN KROONENBURG, O. F. M.

KLEINERE MEDEDEELINGEN AAN LEZERS EN SCHRIJVERS.

De *Revue biblique internationale* van Juli 1906 geeft de volgende mededeeling der Pauselijke Bijbelcommissie:

DE MOSAICA AUTHENTIA PENTATEUCHI.

Propositis sequentibus dubiis Consilium Pontificium pro studiis de re biblica provehendis respondendum censuit prout sequitur:

I. Utrum argumenta a criticis congesta ad impugnandam authentiam Mosaicam sacrorum Librorum, qui Pentateuchi nomine designantur, tanti sint ponderis, ut posthabitis quampluribus testimoniis utriusque Testamenti collective sumptis, perpetua consensione populi Iudaici, Ecclesiae quoque constanti traditione nec non indiciis internis, quae ex ipso textu eruuntur, ius tribuant affirmandi hos libros non Moysen habere auctorem, sed ex fontibus maxima ex parte aetate Mosaica posterioribus esse confectos?

Resp. Negative.

II. Utrum Mosaica authentia Pentateuchi talem necessario postulet redactionem totius operis, ut prorsus tenendum sit Moysen omnia et singula manu sua scripsisse vel amanuensibus dictasse; an etiam eorum hypothesis permitti possit, qui existimant eum opus ipsum a se sub divinae inspirationis afflatu conceptum alteri vel pluribus scribendum commisisse, ita tamen ut sensa sua fideliter redderent, nihil contra suam voluntatem scriberent, nihil omitterent; ac tandem opus hac ratione confectum, ab eodem Moyse principe inspiratoque auctore probatum, ipsiusmet nomine vulgaretur?

Resp. Negative ad primam partem; affirmative ad secundam.

III. Utrum absque praeiudicio Mosaicae authentiae Pentateuchi concedi possit Moysen ad suum conficiendum opus fontes adhibuisse, scripta videlicet documenta vel orales traditiones, ex quibus, secundum peculiarem scopum sibi propositum et sub divinae inspirationis afflatu, nonnulla hauserit eaque ad verbum vel quoad sententiam, contracta vel amplificata, ipsi operi inseruerit?

Resp. Affirmative.

IV. Utrum, salva substantialiter Mosaica authentia et integritate Pentateuchi, admitti possit tam longo saeculorum decursu nonnullas ei modificationes obvenisse, uti: additamenta post Moysi mortem vel ab auctore inspirato apposita, vel glossas et explicationes textui interiectas; vocabula quaedam et formas e sermone antiquato in sermonem recentiorem translatas; mendosas demum lectiones vitio amanuensium adscribendas, de quibus fas sit ad normas artis criticae disquirere et iudicare?

Resp. Affirmative, salvo Ecclesiae iudicio.

Die autem 27 junii an. 1906, in Audientia R^mis Consultoribus ab Actis benigne concessa Sanctissimus praedicta Responsa approbavit ac publici juris fieri mandavit.

FULCRANUS G. VIGOUROUX, P. S. S.
LAURENTIUS JANSSENS, O. S. B.
Consultores ab Actis.

Bovenstaande beslissingen zullen wij zoo duidelijk en getrouw mogelijk trachten te vertalen:

I. Hebben de argumenten, door de critiek samengebracht tegen de Mosaïsche authenticiteit van den Pentateuch, zoodanig gewicht, dat zij gesteld moeten worden boven de talrijke getuigenissen van het Oude en Nieuwe Testament gezamenlijk genomen, boven de voortdurende overtuiging van het Joodsche volk, boven de standvastige overlevering der Kerk, en boven de innerlijke bewijzen van den tekst zelven, en dat zij recht geven tot de bewering, dat die boeken Moses niet tot auteur hebben, maar dat zij samengesteld zijn uit bronnen, die grootendeels van het na-Mosaïsche tijdvak dagteekenen?

Antw. Neen.

II. Eischt de Mosaïsche authenticiteit van den Pentateuch een zoodanige redactie van het geheele werk, dat men moet houden: Moses heeft alles woord voor woord eigenhandig geschreven, of aan zijn secretarissen gedicteerd? Of mag men de veronderstelling opzetten, dat Moses, na zijn werk onder aanblazing der goddelijke inspiratie geconcipieerd te hebben, de redactie er van aan een of meer schrijvers toevertrouwd heeft, zóó evenwel dat deze zijn zin en bedoeling getrouw weergaven, niets tegen zijn wil schreven of uitlieten en eindelijk het op die wijze tot stand gekomen werk uitgaven

met de goedkeuring en in den naam van Moses, den eigenlijken geïnspireerden auteur van het werk?

Antw. Neen, wat betreft de eerste vraag; ja, wat betreft de tweede.

III. Kan men zonder praeiudicium voor de Mosaïsche authenticiteit van den Pentateuch toegeven, dat Moses voor de samenstelling van zijn werk bronnen heeft gebruikt, namelijk geschreven documenten of mondelingsche traditiën, en dat Moses naar het bijzondere doel, dat hij zich voorstelde, en onder goddelijke inspiratie, daaruit eenige stoffen heeft geput en in zijn werk ingevoegd, letterlijk of alleen naar den zin, na ze samengevat of verder uitgewerkt te hebben?

Antw. Ja.

IV. Kan men, zonder de Mosaïsche authenticiteit en integriteit van den Pentateuch in wezen te schaden, toegeven, dat in den langen loop der eeuwen eenige veranderingen zijn ingedrongen, zooals bijv. bijvoegsels na Moses' dood, die door een geïnspireerd schrijver zijn ingevoegd, of glossen en verklaringen, tusschen den tekst binnengeslopen, zekere woorden en vormen, uit een verouderden stijl in meer modernen stijl overgezet, eindelijk foutieve lezingen, die geweten moeten worden aan overschrijvers: allen wijzigingen, die naar de regels der critiek dienen onderzocht en beoordeeld te worden?

Antw. Ja, behoudens het oordeel der Kerk.

De eindindruk, welken deze beslissingen maken, is wel deze: de hooge commissie erkent de rechtmatigheid van eenige postulata der litteraire critiek, doch wijst die der historische critiek in hoofdzaak af.

J. VAN DEN DRIES.

NIEUWE UITGAVEN.

JOS. DE COCK, *Uit de Reistesch.* — Leuven, Bomans en Vanbrusselen. Prijs: fr. 2.

De ongemeene geestdrift, in Holland en Vlaanderen ontvlamd, is een vruchtbare gebleken. De werken der jongste generatie vormen een boekenlijst van aanzienlijken omvang.

Toch geloof ik, al noemde ik zoo even Noord en Zuid in éénen adem, dat Vlaanderen in vruchtbaarheid, zoowel van dicht als ondicht, facile princeps mag geheeten.

Voor een gedeelte, misschien wel voor het grootste, is dit te danken aan het welgezind gehoor, waarvan de vlaamsche schrijver verzekerd is; ook dàn zelfs, wanneer het zuivere gehalte van zijn arbeid niet ten eenenmale onberispelijk is.

Wij, kiesche en preutsche Hollanders, hooren met aandachtige liefde alleen naar den koning der zangers, den orgeljuichenden nachtegaal, maar het volk van Vlaanderen luistert, volgens de getuigenis van Hugo Verriest, met grage toewijding ook naar den lustig kwinkenden vink.

Hachelijk is daarom de taak van ons recensenten in het Noorden, wanneer wij het geluid moeten schatten van vogels uit het Zuiden.

»Ik weet het wel" — zoo spreekt W. G. van Nouhuys in het begin van zijn *Nederlandsche Belletrie 1901—1903* — »ik weet het wel, op ons, recensenten, rust de zware verdenking van niets liever te doen dan afbreken, vitten, met schennende hand uiteenrafelen het werk der artiesten. Wij zijn lastige menschen met zure gezichten". Aan dit verwijt gevoelen wij ons blootgesteld, nu wij adviseeren gaan omtrent een onlangs verschenen werkje van Jos. de Cock, getiteld: *Uit de Reistesch.* Maar, verwijt of geen verwijt, onpartijdig willen

wij de waarheid huldigen, de waarheid, die alleen koninklijk te kronen is met het fonkelgoud eener eerlijk en vrij uitgesproken overtuiging.

Het boekje van den Heer Jos. de Cock is gunstig onthaal en waardeering waardig. Alleen maar is met den overvloed van koren ook heel wat kaf deze schuur binnengedragen. Over het geheel maakt het den indruk niet gansch en al voldragen te zijn. Het laat u telkens en telkens onbevredigd, zoodat ge deze schetsen onmogelijk achtereen met genoegen kunt lezen.

Wel beamen wij ten volle de bewering van M. A. P. C. Poelhekke [1]): »Het eigenaardige van een schets is zeker wel, dat de bijzonderheden niet zijn uitgewerkt, maar dat daarentegen de hoofdlijnen des te sterker spreken"; juist daarom echter zijn er onderwerpen, wier werkelijkheids-afmeting niet zonder nadeelige gevolgen worden geperst binnen het benepen raam eener schets.

Neemt b.v. de overigens mooi-plastische schets: *De Parade* en vergelijk die met van Hulzen's *Kroningsfeesten:* terstond zal u benauwen de gedruktheid, waardoor dit stukje afmat en verlamt. 't Is jammer, dat De Cock een zoo grootsche beweging als een »parade" van het Duitsche leger heeft willen samenpersen op een paar bladzijden. Van Hulzen had, wel is waar, een feest van enkele dagen, d.w.z. het kroningsfeest met zijn vóór- en ná-pret te beschrijven, maar dit mag De Cock alleen vrijspreken van de verplichting den lezer een gansch boekdeel te schenken. *De Parade* is te kort, te gedrongen. Ik kan 't niet beter vergelijken dan met een klein, dik, rond kereltje, dat puft van benauwdheid in de hondsdagen en met den adem steunt van aamborstigheid. Al moge dit eenigszins in overeenstemming zijn met de stoffigdrukkende warmte van een zomer-parade, ditzelfde ware óók te bereiken, al had de schilder van dit machtig tafereel een paneel genomen van wat grooteren omvang.

De kunstenaars-krachten van Jos. de Cock schijnen te kort

---

1) *De Katholiek*, 1906.

te schieten tot breeder weergeven en wijder ontplooien van de hef-kracht der realiteit, geïdealiseerd door visie en gevoel. 't Is of de schrijver somtijds reeds voor het einde op is.

Denzelfden indruk maakt op ons de hier en daar sympathiek-ontroerende geschiedenis van »Gross-papa". De man is te gauw dood en begraven.

Verreweg het meest van alles trof mij eene bijzonderheid uit *Een stadzieke brief*. Ziehier de aanhaling: »Ik ben »verzot op de natuur, Ik kan een kwartier staan zien op »'n boom en trotsch zijn op zijn stoeren stam, of mijn »oogen weiden aan de slanke vormen van zijn opstrevende »gestalte — en terwijl ge met uw gemoed een sonnet aan 't »dichten en doorproeven zijt, een sonnet zonder woorden »noch rijm, maar daarom niet leelijker dan de andere, stappen »uw makkers onverschillig vooruit, tot ze gewaar worden, dat »ze u kwijt zijn en zich omkeerende roepen of ge ergens »in slaap ligt".

Dàt noem ik heerlijk. Dat teekent den dichter. Het zou mij een feest wezen op wandel te mogen gaan met dien pracht-liefhebber van natuurschoonheid. Deze harte-luchting is voor mij het schoonste van heel het werkje, omdat ik daardoor een menschen-ziel heb mogen peilen tot haar diepste diepte. Nog menig ander brokje van dezelfde schets zou het aanhalen overwaard zijn. De lezer zelf onderzoeke.

Tischgesellhaft heeft aardige trekjes, zooals het relaas van die koddige weddenschap. Dikwijls echter wordt er, hier en ook elders door het heele boekje heen, te veel geleuterd, te burgerlijk gepraat. Van iemand, die optreedt als artiest, en dat ook werkelijk is, blijkens vele mooie teekeningen van personen en plaatsen, verlangt men meer dan alledaagsche gesprekjes en onbeduidendheid.

Flink geteekende personen vindt ge in de leden van datzelfde *Tischgesellhaft*, alsook bij de *Professors*, en in de wandel-voorbij-trekkende schaar van de *Alte Zoll*.

Niet alle schetsen zal ik hier afzonderlijk gaan bespreken. Vast en zeker is het, dat ieder stukje iets moois heeft, behalve wellicht het al te drooge en zoutelooze *Tusschen pennelikkers*

door. Ook wordt hier en daar nog al eens aan vrouwe Rhetorica geofferd. Maar ondanks de onvolkomenheden en feilen, die het werk van Jos. de Cock nog aankleven, betuigen wij onzen welgemeenden dank voor het schoone ons geboden, en bevelen wij zijn *Uit de Reistesch* allen ter lezing aan.

Wijchen. fr. MARTIALIS VREESWIJK, O. F. M.

Verhalen van CHRISTINE VETTER, *met een inleiding van* J. M. J. KNAAPEN. — Amsterdam, E. van der Vecht.

In zijn inleiding verhaalt de heer J. M. J. Knaapen de genesis dezer verhalen, hoe de schrijfster eenvoudig en zonder eenige pretentie haar stukjes in verschillende periodieken plaatste, niets anders beoogend dan de goede pers te steunen, en den lezers wat levensvreugde te brengen, en hoe zij eerst na lange aarzeling en slechts in het bewustzijn een goed werk te verrichten zich liet overhalen de verspreide verhalen te verzamelen en afzonderlijk uit te geven.

De inleider vindt hier reden tot blijdschap in, roemt het verschijnen dezer blijmoedige vertellingen als een vreugdewekkende gebeurtenis. Hoewel hij ze prijst als vlot en vlug verteld met bewonderenswaardig gemak en met een variatievermogen, dat van groote vindingrijkheid getuigt, erkent hij, dat zij weinig litterair kunstgenot zullen schenken.

Over genot en vooral kunstgenot valt niet te strijden, en Mejuffrouw Vetter is 't er blijkbaar ook niet om te doen geweest kunst te maken om kunst. Vóór alles wilde zij nuttig zijn, stichten, goede lectuur leveren; in dit opzicht is zij uitstekend geslaagd, en alles, wat de heer Knaapen zegt van de wijze, waarop zij het gaf, onderschrijven wij gaarne.

De katholieke atmosfeer, waarin zij zelve zich zoo thuis voelt, geeft zij op waarlijk bewonderenswaardige wijze weer. Meer dan honderd verschillende mannen en vrouwen en kinderen laat zij praten en handelen, en geen is er, die niet precies zoo doet en spreekt als hollandsche roomschen het in werkelijkheid zouden doen. Zij zijn er met hun gebreken, hun eigen-

aardigheden, hun kleine hebbelijkheden, maar ook met hun groote deugden, hun vurige, het leven doorgloeiende godsvrucht, »die gelukkige vertrouwelijkheid, welke gemeenzamen omgang met 's Heeren Heiligen vraagt en al het aardsche beschouwt als het toevallige, het vergankelijke, wat zoo spoedig wegvalt en uiteenstort voor de onomstootbare glorie des hemels".

Nuttig dus in hooge mate, nuttig bovenal zijn deze verhalen, die ons menigmaal doen denken aan de verhalen van Kanunnik Schmidt, den oudsten onder ons nog zoo dankbaar in herinnering: die verhaaltjes zoo kort, zoo verschillend, en toch weer zoo één met hun puntje van moraal, allen met het eenig doel geschreven den lezers al vertellend een nuttig waarheidje te verkondigen.

Toen hadden die verhalen groot succès, en 't is noch de schuld van den goeden Kanunnik, noch van de ernstige, gemoedelijke Christine Vetter, dat ons tegenwoordig geslacht zoo'n hekel heeft aan »nuttige lectuur". Het nut moet verborgen worden zoo diep, dat men het nauwelijks meer ziet, 't moet aangenaam, prettig worden voorgesteld, het pilletje dient zwaar verguld te worden: 't is eenmaal zoo en niet anders.

Het pilletje van Mej. Vetter is gewoonlijk best in orde, maar aan 't verguldsel mankeert het wel eens, dat verwaarloost zij meermalen. En dat zij vergulden kan, dat zij weet te typeeren en zelfs alleraardigst weet uit te beelden, zal ieder toegeven, die het schetsje leest: *Geroepen en Uitverkoren* (blz. 89). Fijn gevoeld, die geschiedenis van het jodenjongske, dat zoo graag christen wilde worden, zielkundig waar geteekend en humoristisch verteld: het wreede spotten van de schoolkinderen, het lijden van Japie en zijn volhouden om toch den godsdienst te willen leeren kennen van hen, die hem zoo hoonden en scholden, omdat de schoonheid er van hem aantrok; het kijkje in 't joodsche huishouden: dat is echt, dat is waar, dat is raak, dat is mooi ook. Dit verhaal is ontegenzeggelijk het juweeltje van den bundel.

Och! dat Christine Vetter ons meer in dat genre gaf, dat zij niet altijd geïllustreerde preekjes ons deed hooren — wer-

kelijk wij zouden er allen best bij varen. Zij had dan niet noodig zelf te praten, zij kon het haar personen rustig overlaten en ook de moraal, waar 't haar hoofdzakelijk om te doen is, zou dan nog beter tot haar recht komen.

In elk geval, mogen deze verhalen evenals indertijd Schmidt's »Hondertallen" veel nut en vermaak verschaffen aan het katholieke Nederland. M. S.

Novellen van Madame JULIE LAVERGNE *door* W. VAN NIEUWENHOFF S. J. Tweede bundel. Amsterdam, G. Borg.

De novellen van Madame Lavergne schijnen zeer in den smaak van het hollandsche katholieke publiek te vallen. De vertaling, in 1902 door Pater van Nieuwenhoff bezorgd, bleek zoo welkom, dat de uitgever hem dringend een tweeden bundel vroeg, Deze bundel is nu verschenen en bevat verscheidene lieve verhalen, ontleend aan de *Légendes de Trianon*, *Les Neiges d'Antan* en *Les Hirondelles*, verrijkt met eenige brieven van de schrijfster en een levensbeschrijving. Terecht zegt de ZeerEerwaarde vertaler: »Het beste portret vond ik haar eigen brieven, met keurige kieschheid door haar zoon in 't licht gegeven [1]). Wel waait u uit hare novellen een kamferfoeliegeur tegen, die streelend verkwikt; ge voelt, dat niet enkel een begaafde, talentvolle, maar ook geestige, opgewekte, aangename vrouw aan het woord is; doch haar eigen levensbeeld teekent ze, zonder het te bedoelen, ten voeten uit in haar brieven. Deze spiegelen haar gemoed af als kind, jong meisje, echtgenoote en moeder, bovenal echter als christin en sterke vrouw".

Wij kunnen niet anders dan ten volle dit oordeel onderschrijven en wij hopen dat de Eerw. Heer Van Nieuwenhoff het ons vergeven zal, wanneer wij mevrouw Lavergne als vrouw belangwekkender en nog sympathieker vinden dan als schrijfster.

---

[1]) *Correspondance de Mme Juli Lavergne.* 2 vols. Paris, Taffin Lefort, 1902—'03.

Verwenden van smaak met ietwat overprikkeld literaire tong mogen deze novellen wat al te zoet en lief, te pensionnairachtig vinden, zeker zal iedereen na de lezing der brieven en der biographie het geheel eens zijn met den vertaler en zijn sympathie deelen voor de bewonderenswaardige echtgenoote en moeder, die haar huis bewaard heeft en de zware taak, haar opgelegd, schitterend vervulde.

M. S.

De anti-christelijke leer der theosofie door J. WATERREUS, Pr., *Oud-Missionaris in Engelsch-Indie* — Haarlem, H. G. van Alfen.

In *De Katholiek* van 1897 (Dl. CXII, bl. 284 vv.) is een artikel over theosophie te vinden, dat ingezonden was door den schrijver van bovengenoemd vlugschrift, toen nog Missionaris en Aalmoezenier bij het Engelsche leger te Peshawur, aan de grenzen van Britsch-Indië. Dit artikel was eene toelichting van het ontstaan der hedendaagsche theosophische beweging, zooals deze zich uit Amerika en Engelsch-Indië heeft overgeplant naar ons werelddeel. Door zijn verblijf en omgang in Indie was de schrijver in staat daaromtrent betrouwbare en waarschuwende inlichting te geven.

Een uitvoerige verhandeling echter over de theosophische »wijsheid" meenden wij toen aan onze lezers niet te moeten aanbieden om de volgende reden: »De theosophie in haar nieuwsten *zeitgemäszen* vorm is, dunkt ons, een vrij duister mengsel van goddeloosheid, die den schijn van godsdienstigheid aanneemt, en van onzin, die zich als diepzinnige »esoterische" wijsheid voordoet, waardoorheen eenige vonken van waarheid spelen, die voor zwakke en ontredderde geesten gemakkelijk dwaallichten kunnen worden. Er een duidelijk en scherp omlijnd beeld van te ontwerpen is, ook bij eene uitvoerige behandeling, een ondankbare onderneming, omdat het wezen der zaak zelve met zulk eene voorstelling in strijd is. En wie eenmaal de theosophische leer heeft aangenomen is tegen weerlegging, al is zij nog zoo afdoende, met *aes*

triplex gepantserd. Als iemand zich eenmaal kan wijsmaken zelf een »reïncarnatie" te zijn — al neemt hij dit op goed geloof aan, van een ander, die er nog minder van weten kan, — dan is alle verdere redeneering daarover, naar ons inzien, eenvoudig moeite en tijd verloren" (t. a. p. bl. 284).

Intusschen is de toen uitgesproken verwachting, dat de theosophie desondanks opgang zou maken in onze dagen, vervuld geworden. Geen wonder. Deze leer beantwoordt juist aan hetgeen A. Achleitner geestig noemt de »nervöse religiöse Hunger" van onzen tijd, een zenuw-ziekelijke gesteltenis, die, na het echte en wezenlijke voedsel weggeworpen te hebben, met ongezonde gretigheid aanvalt op allerlei surrogaten, te goeder of te kwader trouw aangeboden, maar in den grond niets anders dan kwakzalverij.

Evenwel 't is eenmaal zóó en er moet rekening mede gehouden worden. Bovendien weten de theosofen hunne leer in verleidelijke voorstellingen te kleeden en er onvermoeid de aandacht op te vestigen. Daarom is het hier aangekondigde boekje een welkome verschijning en zeker voor velen nuttig.

De schrijver behandelt de theosophische leer niet uitvoerig en volledig als in een studieboek — dat ook voor de meesten niet zou te ontcijferen zijn — maar enkel in groote trekken voor zooveel noodig is om het anti-christelijke karakter duidelijk en waarschuwend te laten uitkomen. Het vlugschrift is bestemd voor de velen die, aangetrokken door het rumoer, dat de theosofen maken, gevaar konden loopen zich te laten verschalken door hun fraaie voorstellingen of te laten overbluffen door hun stoute beweringen. Daarom moge dit werkje aan allen, die eenigerwijs met theosophie in aanraking komen, heilzame inlichting verschaffen [1]). C.

---

[1]) Bovenstaande regels waren reeds geschreven, toen mij het pas verschenen boekje der Apologetische Vereeniging »Petrus Canisius' in handen kwam, dat getiteld is: *De Broederschap der Witte Loge of de Theosophie in Nederland.* Dit boekje is algemeener van opzet en daarom wat uitvoeriger en volledige, zonder evenwel al te veel van het geduld zijner lezers te vergen Beide werkjes mogen samen aan belanghebbenden aanbevolen worden.

AAN GUIDO GEZELLE.

(† November, 1899.)

I. Den Dichter.

Beati mundo corde,
quoniam ipsi Deum videbunt.

O zalige Ziener,
wien 't needrigste kruid
langs de wegen
den eindloozen God heeft beduid,
en een schijn van z'n Zijn deed ontwaren;
wien geen van z'n schepsels,
hoe nietig en kleen
het ook ware,
voor liefde te nietig en scheen,
wien Gods vogelkens vriendekens waren!

Hoe kinderonnoozel
gij luistrende waart
wat hun gorgel
in heldere klanken verklaart
van het Wezen, waar alles uit vloeide;
hoe innig-genietend
gij schouwende stondt
voor de bloemen,
waar gij uwen Schepper in vondt,
die zoo schoon in hun bloesemen bloeide.

O vlekkeloos water
en zuivere ziel,
in wier klaarheid
het reine geschapene viel
als een stralengestroom uit Gods wezen;
als 't adembejeegnen
van Gods eigen Geest; —
als een regen
van klank uit het jublende feest
van zijn zaligheid nedergerezen.

O eerde van reinheid
met waarheid bestraald,
waar de dingen
gaaf-zuiver zijn nedergedaald
langs zoo zuivere zinnen en oogen!
Zij zijn er in zangen
weer buitengebot:
niet als dingen,
maar als levende schepsels van God,
zonder smet, zonder kreuk, zonder logen.

II. Den Priester.

Aperiet os suum in oratione

O Priester die zoo bidden kont,
en biddend Jesus' liefde vondt,
en heure rust
en zuivren lust
zoo zalig hebt genoten;
die van Gods bloed en liefdewijn
zoo geestlijk dronken-blij kont zijn,
en in zijn brood,
al vóór den dood,
den hemel vondt ontsloten.

Uw lelieziel heeft naar den dag
gehaakt, waarin Maria's lach
en zongelaat
te schijnen staat
op zuiver zielevelden;
Uw rozenziel en liefde zag
zoo graag den kruis- en liefdedag,
waarin het Lam
zoo zoetig kwam
den zoen des Vaders melden.

Uw lijdersziel gedacht den hoon,
waarin Gods kruis en smertentroon
stond ingesteld,
waarvoor 't geweld
van eigen leed moest knielen;
Uw englenziel het ruim en licht
des hemels zocht, waar 't zielgezicht
niet stuit op stof
en waar Gods lof
in luidt uit duizend zielen.

Gij waart een keers van zuiver was,
waarop 't Geloof hel lichtend was,
de Liefdevlam
heur voedsel nam,
waar blij de Hoop om straalde:
Uw licht heeft God alleen vereerd,
gij zijt voor 't outaar stil verteerd,
totdat uw vlam
te wanklen kwam
en God uw leven haalde.

Dr. L. R.

DE INDUSTRIE TE NIAGARA FALLS.

(Zie Dl. CXXIX, blz. 116 vv.)

Zagen we in ons vorig opstel, dat tegenwoordig uit de Niagara watervallen eenige honderd duizenden paardekrachten worden omgezet in electrisch arbeidsvermogen, thans willen we nog in 't kort een overzicht geven van de industrieele ondernemingen, die zich als gevolg daarvan te Niagara Falls hebben gevestigd en deze plaats gemaakt hebben tot een merkwaardig centrum van industrie. Hierbij moeten we dadelijk die fabrieken splitsen in twee groote groepen: 1°. die, welke de electriciteit uitsluitend als beweegkracht gebruiken en die dus even goed door stoommachines konden gedreven worden, 2°. die, welke de electriciteit absoluut noodig hebben voor het bedrijf, omdat de electrische stroom alleen in staat is te doen, wat bij de fabricage vereischt wordt. Duidelijk is het, dat tot de eerste categorie allerlei fabrieken kunnen behooren, die zich van gelijksoortige inrichtingen op andere plaatsen alleen daardoor onderscheiden, dat alle beweegkracht door electromotoren wordt voortgebracht; van deze valt dus uit den aard der zaak niet veel bijzonders te vertellen. Iets anders is het met de tweede groep, de zoogenaamde electro chemische fabrieken, die men wel nergens ter wereld in zoo grooten getale bijeen zal vinden als te Niagara Falls. Het is dan ook juist deze groep, waaromtrent we hier in hoofdzaak eenige meer of minder belangrijke bijzonderheden zullen bespreken.

* * *

DE »ACKER PROCESS COMPANY". — De etablissementen van de »Acker Process Company" beslaan een oppervlakte van ongeveer $^2/_3$ H.A. Er wordt een arbeidsvermogen van 3800 paardekracht verbruikt, dat in den vorm van gelijkstroom door de »Niagara Falls Hydraulic Power and Manufacturing Company" aan deze fabrieken geleverd wordt. Het grootste deel van deze energie wordt direct verbruikt in electrische ovens voor de ontleding van natrium chloride (keukenzout). De stroom van 9000 ampère en 300 volt spanning wordt van het krachtstation af, door een bundel leidingen van aluminium, ondergronds naar de fabrieken gevoerd en deze geheele stroom doorloopt achtereenvolgens een reeks van electrische ovens. De producten, die vervaardigd worden, zijn bijtende soda, bleekpoeder, tetrachloride van tin, tinoxyde en kooltetrachloride.

Het electrolytisch alkali-proces is te danken aan Mr. Charles E. Acker. Een beschrijving van dit proces werd voor het eerst gegeven in een vergadering van de »American Electrochemical Society" te Philadelphia in 1902 en werd gepubliceerd in de *Transactions of the Society* 1902 (Vol. I). Ook in de *Electrical World and Engineer* van 5 April 1902 en in het *Zeitschrift für Electrochemie* van 16 April 1903 komen overeenkomstige beschrijvingen voor. Aan Mr. Acker werd voor de vinding van zijn procédé, waarbij bijtende soda en chlorine werden verkregen door de electrolyse van gewoon keukenzout, de Elliott Cresson gouden medalje toegekend door het Franklin Instituut. Een nieuw procédé voor de bereiding van tintetrachloride werd in 1903 ingevoerd; ook dit proces, evenals dat voor de bereiding van kooltetrachloride, tinkristallen, tinoxyde enz. zijn vindingen van Mr. Acker.

Iedere electrische oven bevat 4 koolelectroden (anoden), waarover zich dus de stroom van 9000 ampère verdeelt, zoodat iedere kool 2250 ampère voor zijn rekening krijgt. Ieder dezer kolen kan afzonderlijk uitgeschoven worden, zoodat, als dit met ééne anode plaats heeft, de stroom zich tijdelijk slechts over 3 electroden verdeelt, waarbij dus ieder 3000 ampère moet doorlaten. De andere electrode bestaat uit gesmolten lood, dat in voortdurende circulatie wordt ge-

houden door een stoomstraal; dit lood dient om de soda op te nemen, die van het zout wordt afgescheiden door den electrischen stroom. Dit mengsel van lood en soda komt tijdens de circulatie bij de pijp, waar de stoom wordt ingeblazen, de soda ontleedt den stoom, onder vorming van bijtende soda, waterstofgas en metallisch lood.

De ontwikkelde waterstof verbrandt onmiddellijk met een groote vlam, het lood vloeit weer terug om op nieuw zijn functie te vervullen, terwijl de bijtende soda in gesmolten toestand uit den oven loopt door een overlooppijp. Uit alle ovens vloeit die gesmolten bijtende soda te samen in een reservoir, waarin het vast wordt. De fabrieken werken dag en nacht, Zondags en door de week, zonder oponthoud voort.

DE »CORUNDUM COMPANY". — Deze maatschappij ontvangt de benoodigde electrische energie van de »Niagara Falls Power Company". Zij houdt zich bezig met de bereiding van silicium carbide, in den handel bekend onder den naam carborundum en de bijproducten. Carborundum is een scheikundige verbinding van kool en silicium (kiezelzuur), welke elementen uit cokes en zand worden bereid door smelting in een electrischen oven bij een temperatuur van meer dan 3000° C. De »Carborundum Company" is opgericht in 1891 en had hare eerste fabrieken in Monongahela P.a. waar de electrische ovens den benoodigden stroom kregen van electrische machines, die door stoomwerktuigen werden gedreven. In 1895 werd het bedrijf naar Niagara Falls overgebracht, waar men begon met vijf ovens, die om de beurt in werking werden gesteld. Zulk een oven verbruikt alleen 1000 paardekracht, de stroom wordt aangevoerd onder een spanning van 2200 volt en getransformeerd op 150 volt, terwijl de inrichting zoo is getroffen, dat de spanning van 100—200 volt kan geregeld worden tot op $^1/_2$ volt. In 1899 werd een tweede stel ovens en in 1902 een derde stel ieder van 1000 paardekracht bijgebouwd, terwijl in April 1904 nog een stel in werking werd gebracht van 2000 paardekracht. Ook deze fabriek werkt 24 uur per dag en 365 dagen in het jaar.

Het fabrieksterrein is 3¼ H.A. groot, de gebouwen beslaan een oppervlakte van ongeveer 2 H.A.; dit groote oppervlak is noodig voor het malen en vermengen der ruw-materialen, voor de ovens, en voor het malen, wasschen en ziften van carborundum, benevens voor het brengen van dit materiaal in de verlangde handelsvormen.

De merkwaardige eigenschappen van het carborundum zijn: hardheid, brosheid, onsmeltbaarheid en onoplosbaarheid. In hardheid doet het niet veel onder voor diamant, en van daar dat het in hoofdzaak wordt gebruikt als slijpmiddel; ook in gevallen, waarbij een groot weerstandsvermogen tegen verhitting verlangd wordt, bewijst het belangrijke diensten, terwijl het verder nog wordt gebezigd als vloeimiddel bij gesmolten metalen. In den laatsten tijd is het tevens aan deze maatschappij gelukt zuiver metallisch silicium te bereiden in groote hoeveelheden, waardoor dit artikel meer dan 25 maal goedkooper is geworden dan voorheen.

DE »UNION CARBIDE COMPANY". — Deze maatschappij is ook een van de groote afnemers van de »Niagara Falls Power Company", ze verbruikt tegenwoordig niet minder dan 15000 P.k., die in den vorm van wisselstroom met 2250 volt spanning wordt aangevoerd, doch in de fabriek zelf op lage spanning wordt getransformeerd, waarna de stroom eensdeels naar de electrische ovens en voor het overige deel naar een 40-tal electromotoren wordt gevoerd. Het ruw materiaal voor de bereiding van calcium-carbide bestaat uit een mengsel van gebrande kalk en cokes in de verhouding 3 : 2. Het wordt gebracht in draaiende electrische ovens van eigenaardigen vorm, waarvan er 72 aanwezig en steeds 50 in werking zijn. In deze ovens wordt de lading aan de hitte van den electrischen boog blootgesteld, door het ronddraaien van den oven komt de lading buiten werking van den boog, koelt langzaam af en stolt.

Iedere oven verbruikt 2000 amp. bij 110 v. en levert per dag een ton carbide.

Het calcium-carbide en de grootindustrie, die hieraan zijn ontstaan te danken heeft, is toevallig ontdekt in 1892 in de

aluminiumfabriek in Spray N.C. Men was daar bezig met proefnemingen om met behulp van kool calcium te maken uit gebrande kalk. Hierbij werd ontdekt dat het gevormde carbide een ontvlambaar gas voortbracht, zoodra het met water in aanraking kwam.

Over de beteekenis van het calcium-carbide voor verlichting (*acetyleen*) behoeft hier niet verder te worden uitgeweid.

DE »ELECTRICAL LEAD REDUCTION COMPANY". — Gedurende de laatste drie, vier jaren is in Niagara Falls een nieuw proces voor reductie van lood in exploitatie gebracht, gepatenteerd door P. G. Salom.

De groote verdienste van dit nieuwe procédé bestaat in de goedkoope wijze, waarop het zuivere lood wordt verkregen, en de snelle en economische wijze, waarop het in verschillende handelsproducten wordt omgezet. Het procédé verloopt als volgt. Het looderts wordt eerst zorgvuldig gewasschen, tot fijn poeder gemalen en vervolgens gebracht in groote cirkelvormige ovens waarvan de bodem ronddraait; terwijl die bodem langzaam draait, wordt het erts blootgesteld aan de werking van een electrischen stroom, en zoodra de massa een rondgang heeft gemaakt, na 1 of 1½ uur, is het geheel in metallisch sponsachtig lood, z.g. loodzwam, omgezet en wordt weder uit den oven verwijderd. De ovens zijn geplaatst in dubbele rijen, waartusschen zich een doorloopende as bevindt, van waaruit iedere oven bewogen wordt.

Het loodzwam laat zich nu zeer gemakkelijk en in zeer korten tijd in andere loodverbindingen omzetten als loodglid, menie, loodwit enz., de grootste beteekenis heeft echter het loodzwam voor de bereiding van loodwit en voor accumulatoren.

De electrische uitrusting dezer fabriek bestaat in twee inductie-motoren van 300 Pk., direct gekoppeld met twee gelijkstroom-generatoren 110 volt en 250 kilowatt, de motoren worden direct gevoed met 2 fasen stroom van 2200 volt door de »Niagara Falls Power Company".

DE »INTERNATIONAL ACHESON GRAPHITE COMPANY". —

Het graphiet en het veelvuldig gebruik, dat men van dit uitstekend materiaal kan maken, is al lange jaren bekend, doch het procédé om het langs kunstmatigen weg te bereiden, dateert pas van de laatste jaren.

De bovengenoemde maatschappij begon hare werkzaamheden op zeer bescheiden schaal in 1898 en contracteerde daarvoor met de »Niagara Falls Power Company" voor de levering van 500 Pk. electrische energie. Dit vermogen werd al zeer spoedig op 1000 Pk. gebracht en bedraagt tegenwoordig al meer dan 2000 Pk., zoodat thans eenige duizende tonnen, dus eenige millioenen kilo's, kunstmatig bereid graphiet per jaar kunnen worden afgeleverd.

In 1891 hield Mr. E. G. Acheson zich bezig met proefnemingen om kool in kristallijnen vorm te verkrijgen door een mengsel van klei en cokes in een electrischen oven te verhitten. Deze proeven leidden tot de ontdekking van een nieuwe verbinding van kool en silicium, thans bekend onder den naam carborundum. Bij de fabricage van dit product vond Mr. Acheson dikwijls in den oven een vorm van kool, die al de eigenschappen van graphiet vertoonde, en het verdere onderzoek bracht aan het licht, dat deze gevormd werd bij de ontleding van silicium-carbide. Om silicium-carbide te maken is een zeer hooge temperatuur noodig, doch indien deze nog aanmerkelijk hooger wordt opgevoerd, valt de verbinding in zijne elementen uiteen, waarbij het silicium vervluchtigt, dus als damp ontwijkt, terwijl de kool als zuivere graphiet overblijft. Het feit, dat graphiet op deze wijze uit silicium-carbide gevormd werd, deed vermoeden dat ook uit andere carbiden graphiet kon verkregen worden door ze aan een hoogere temperatuur bloot te stellen. Dit vermoeden bleek juist te zijn, want Mr. Acheson vond, dat uit tal van carbiden, als aluminium-, magnesium-, ijzer-carbide, het graphiet kon gewonnen worden. In de meeste carbiden is echter het gewicht van het carbide-vormende element heel veel grooter dan het gewicht van de kool. Zoo bevat bijvoorbeeld silicium-carbide slechts 30 pCt kool, zoodat om uit 100 kilo 30 kilo graphiet te krijgen, 70 kilo silicium moeten vervluchtigd

worden, waarvoor een zeer groote hoeveelheid warmte noodig is en de productiekosten derhalve zeer hoog worden. Het voortgezet onderzoek leidde echter tot de ontdekking, dat indien een betrekkelijk kleine hoeveelheid carbide-vormend materiaal innig vermengd werd met amorphe kool, deze laatste mede in graphiet werd omgezet; eene verklaring voor dit verschijnsel wordt gezocht in een soort contactwerking, waarover ik niet verder zal uitweiden, daar zulks buiten mijne competentie ligt.

Het Acheson-proces werd het eerst toegepast voor de vervaardiging van koolelectroden voor electrolytische en electrometalurgische doeleinden. Deze kolen worden daarbij op gelijke wijze vervaardigd als de koolstaven der electrische booglampen, met dit verschil, dat een zekere hoeveelheid carbide-vormend materiaal wordt toegevoegd. Bij het verhitten van zoodanige electrode in den electrische oven wordt dus eerst een carbide gevormd, terwijl bij verdere verhitting het carbide-vormend materiaal uitgedreven wordt en de electrode dus als zuivere graphiet overblijft. De op deze wijze vervaardigde koolelectroden, bekend onder den naam Acheson-graphiet-electroden, hebben grooten opgang gemaakt in de electrochemische industrie ten gevolge van groote zuiverheid, hoog electrisch geleidingsvermogen, homogeniteit en andere uitstekende eigenschappen; het electrisch geleidingsvermogen is b.v. vijf maal grooter dan van de gewone amorphe kool, bij de fabricage van bijtende soda duren deze electroden vier tot acht maal langer dan de beste retorten-kool. Een buitengewoon groot voordeel van dit materiaal is nog de groote gemakkelijkheid, waarmede het in de gewone handelsvormen als staven, platen enz. kan worden gebracht. Ook voor motor- en generator-borstels, sleepcontacten, plunjers voor dashpotten enz. is dit materiaal beter dan eenig ander geschikt.

Om nog even bij de eigenlijke fabricage stil te staan. Bij het Acheson-proces tot bereiding van silicium-carbide, wordt de oven verhit door middel van een electrischen stroom, die door een kern van cokeskorrels gevoerd wordt; het blijkt nu,

dat na afkoeling van den oven vele korrels van deze cokes zijn omgezet in graphiet, en het onderzoek heeft geleerd dat deze graphietvorming afhangt van het aschgehalte van het oorspronkelijk materiaal.

Door talrijke proefnemingen kwam Mr. Acheson nu tot het resultaat, dat een uitstekende graphiet voor practisch gebruik verkregen kon worden uit anthraciet. De ovens, die voor de omzetting van anthraciet in graphiet gebezigd worden, hebben de gedaante van lange nauwe gangen, zijn uit vuurvasten steen opgetrokken en bekleed met een daarvoor geschikt vuurvast materiaal. Aan beide einden van den gang bevindt zich een bundel zware koolstaven, waaraan de kabels verbonden zijn die den electrischen stroom toe- en afvoeren. De gang wordt gevuld met anthraciet, waartusschen een koolstaaf wordt gelegd, ten einde een behoorlijk geleidend verband te krijgen tusschen de kabeleinden; de anthraciet is daartoe niet voldoende wegens het geringe geleidingsvermogen. Een sterke stroom wordt nu door den oven gevoerd, het energie-verbruik bedraagt daarbij 1000 à 2000 Pk. per oven. Het proces verloopt nu als volgt. Het silicium-oxyd van de asch, welke in de anthraciet voorhanden is, wordt gereduceerd en het silicium verbindt zich met de kool tot silicium-carbide; dit laatste wordt wederom ontleed en het silicium stroomt in den vorm van gloeienden damp naar den uitgang van den oven, verbrandt in de lucht en geeft daardoor een fijn witte neerslag van silicium-oxyd op de buitenwanden van den oven. Andere bestanddeelen van de asch, zooals ijzer en aluminium, worden op gelijke wijze vervluchtigd. Nadat de oven is afgekoeld, wordt de graphiet verwijderd, fijn gemalen en gezift. Indien men voor een of ander doel zeer zuivere graphiet noodig heeft en men wenscht daarvoor natuurlijke graphiet te bezigen, dan moet deze langs kunstmatigen weg gezuiverd worden door wasschen en behandeling met zuren, hetgeen kostbaar en tijdroovend is; aangezien echter bij het Acheson-proces het graphiet gevormd wordt bij een temperatuur, waarbij alles vervluchtigt behalve de kool, is het duidelijk, dat de zuiverheid der aldus verkregen graphiet slechts

afhangt van den tijd van verhitting. Voor het gewone handelsproduct kan 1 tot 10 pCt. onzuiverheden in de graphiet worden toegelaten. Men kan echter komen tot 0,03 pCt., waarbij men dus, practisch gesproken, chemisch zuivere graphiet verkrijgt. Voor het gewone gebruik is deze hooge graad van zuiverheid ten eenemale overbodig. Bij verbranding van de graphiet vindt men de onzuiverheden terug in de overblijvende asch; in hoofdzaak bestaan deze uit silicium, ijzer en aluminium.

Een toepassing van groote beteekenis van de graphiet vindt men tegenwoordig in de fabricage van verf voor ijzer- en staalconstructies; aangezien het Acheson-graphiet gemaakt wordt bij een temperatuur, waarbij nagenoeg alle chemische verbindingen ophouden te bestaan, komen in deze graphiet geen ontleedbare verbindingen meer voor; de eenige onzuiverheden zijn silicium-carbide, en sporen van silicium-, ijzer- en aluminium-oxyd; de verf met deze graphiet bereid, moet dus wel uitstekend bestand zijn tegen invloeden van buiten.

In Amerika wordt de Acheson-graphiet dan ook in enorme hoeveelheden voor dit doel verwerkt.

»ROBERTS CHEMICAL COMPANY". — Deze maatschappij houdt zich bezig met de bereiding van bijtende potasch en chemisch zuiver zoutzuur. Het proces verloopt zuiver electrolytisch door ontleding van chloorkalium.

Aan de katode wordt vloeibare potasch en waterstofgas afgescheiden, aan de anode chloorgas. Een belangrijke hoeveelheid van de potasch wordt in vloeibaren vorm verkocht, doch het grootste deel wordt uitgedampt en zoo in vasten toestand gebracht. Het zoutzuur wordt verkregen door de scheikundige verbinding van de waterstof en het chloor. De zoutzuurdampen, die hierbij ontstaan, worden geabsordeerd door gedistilleerd water, waardoor zoutzuur van buitengewone zuiverheid verkregen wordt. Vermeldingswaardig is zeker, dat de grondstof voor deze bereiding uit Duitschland wordt aangevoerd.

Potasch wordt bij de zeepfabricage op gelijke wijze aan-

gewend als de bijtende soda, is echter 3 tot 4 maal duurder en wordt derhalve niet gebruikt als de soda voor het te maken product even goed is. Bijtende soda geeft echter een harde zeep, bijtende potasch een zachte. Alle fijnere toiletzeepen bevatten daarom een groote hoeveelheid potasch, terwijl al de zeepen, die dienen voor het wasschen van zijde en wol, met potasch dienen bereid te worden, aangezien de zeepen, uit bijtende soda bereid, de vezels van deze stoffen aantasten.

Bijtende potasch wordt ook in groote hoeveelheid gebruikt in de galvanoplastiek om de voorwerpen te zuiveren van vetdeelen alvorens zij in het bad worden gebracht. Daar de zachte zeep, die hierbij door de potasch met de vetdeelen gevormd wordt, veel sneller oplost dan harde zeep, die bij 't gebruik van soda zou ontstaan, worden de voorwerpen veel sneller en beter gereinigd. Het zoutzuur wordt door de chemische laboratoria gebruikt en door de chemische fabrieken voor de bereiding van tal van andere chemicaliën.

»NORTON EMERY WHEEL COMPANY". — In de fabrieken van deze maatschappij voor zoover zij te Niagara Falls gevestigd zijn wordt uitsluitend alundum vervaardigd, welk materiaal daarna gezonden wordt naar de hoofdwerkplaatsen te Worcester in Massachusetts, waar het verwerkt wordt tot allerlei slijpmateriaal. Alundum is een kristallijn oxyd van aluminium. Dit oxyd komt ook in de natuur voor en wel in zeer zuiveren vorm als robijn en saphir en in minder zuiveren vorm als corundum. Corundum is het hardste natuurlijke product behalve diamant, het is echter minder hard dan alundum.

Het ruw materiaal, waaruit het alundum wordt vervaardigd, is het bauxite, een amorph aluminium hydraat vermengd met eenige vreemde bestanddeelen, die bij de fabricage verwijderd worden. Het bauxite werd oorspronkelijk gevonden te Baux in Frankrijk, waaraan het zijn naam ontleent, doch het wordt thans nog veel zuiverder gevonden in Georgia en Arkansas.

Het hydraat wordt omgezet in een oxyd, in speciale electrische ovens gesmolten, waarna de vreemde bestanddeelen verwijderd worden, en het alundum in groote blokken verkregen wordt, geheel kristalijn en in de prachtigste kleuren.

Het procédé is uitgevonden door Charles B. Jacobs te New-York en overal gepatenteerd, het wordt geëxploiteerd uitsluitend door de »Norton Emery Wheel Company". Het alundum wordt gebezigd voor de vervaardiging van slijpsteenen en schuurpapier, voor het slijpen van glas en het polijsten van harde voorwerpen.

* * *

Uit de korte beschrijving, die we hier van enkele fabrieken hebben gegeven, zal het den lezer duidelijk zijn wat een belangrijk centrum van zeer speciale industrie Niagara Falls thans, dank zij de watervallen, geworden is.

Een beschrijving van de andere fabrieken, die de electriciteit uitsluitend als beweegkracht gebruiken, komt mij overbodig voor, daar zij, zooals reeds in den aanvang is opgemerkt, zich alleen daardoor van andere soortgelijke inrichtingen onderscheiden, dat zij electriciteit in plaats van stoom als beweegkracht gebruiken. Een enkele uitzondering wil ik echter maken met betrekking tot een zeer merkwaardige fabriek, waarvan de producten ook in onze winkels worden aangeboden en zulks met te meer recht, omdat in deze inrichting de electriciteit niet uitsluitend als beweegkracht, doch voor het eerst op groote schaal voor het bakkersbedrijf werd toegepast, ik bedoel de fabrieken van de »NATURAL FOOD COMPANY", waarvan de producten Schredded Wheat, Biscuit en Triscuit ook hier te lande reeds hun weg gevonden hebben.

De tarwe wordt, zooals zij van de graanvelden komt, gebracht in een groot vertrek, waar de mechanische reiniging plaats heeft; iedere partij komt 26 maal in behandeling, doch dan zijn ook alle vreemde bestanddeelen, stof en vuil, er uit verwijderd. Het op deze wijze gezuiverde graan wordt in groote draaiende ketels, die uit metaalgaas vervaardigd zijn,

gedurende 35 minuten in stoom gekookt en vervolgens uitgespreid in open houten bakken, waarin men het zoo lang laat drogen, dat de massa geschikt is voor de verdere bewerking. De aldus verkregen tarwebrei wordt nu gespoten naar een lagere verdieping; aldaar aangekomen wordt de massa automatisch verdeeld over 36 paar walsen de z.g. Shredders. Iedere schredder bestaat uit een gegroefde wals (ongeveer 20 groeven per 2,5 c.m.) en een bijbehoorende gladde wals; de tarwebrei gaat daar tusschen door en wordt zoodoende tot draden geknepen, welke draden van zelf komen te liggen op een transportband; aangezien nu eenige »schredders" boven elkaar liggen, krijgt men op den transportband eenige lagen tarwedraden, waardoor de vereischte dikte verkregen wordt. De transportband loopt nu door de snijmachine, die het dradencomplex in stukken snijdt van bepaalden vorm en grootte en ze daarbij tevens plaatst op een rooster.

Een aantal van die roosters worden wederom automatisch op een rek geplaatst en dit laatste gevoerd naar een oven. Die oven bestaat uit een groote kamer waarin de temperatuur op ruim 230° C. gehouden wordt; daarin draait rond een soort Ferrisrad (luchtschommel als op de kermissen), waarvan ieder schuitje telkens een rek met roosters opneemt, door de verhitte ruimte voert en op een andere plaats weder naar buiten schuift. Het rad beweegt langzaam, zoodat ieder rooster ongeveer 30 minuten in den oven blijft. Het product wordt op deze manier goed doorbakken, maar om het minste spoor van vocht nog uit te drijven, schuiven de roosters nog langzaam door een tweeden bakoven, en vervolgens door een droogoven, waarin zij gedurende 1 à $1^1/_2$ uur aan een temperatuur van ruim 120° C. worden blootgesteld. Uit de ovens gekomen, komt het fabrikaat weder op een transportband te liggen, die op een hoogte van ongeveer 25 c.m. boven een lange tafel loopt, ter weerszijden waarvan een rij keurig zindelijk gekleede meisjes zitten, die het biscuit pakken in de kartons, welke eveneens onophoudelijk per transportband worden aangevoerd. Dit pakken in de kartons is de eenige bewerking, die met de

hand geschiedt, overigens is alles automatisch. De gevulde kartons verlaten weder per transportband het lokaal en komen terecht in de expeditiezaal, waar ze door een vernuftig uitgedachte machine worden gesloten, dichtgelakt en ten getale van 25 of 50 in kisten gepakt, waarna het product ter verzending gereed is.

De bereiding en de verpakking van het »Triscuit" geschiedt op overeenkomstige wijze; alleen het bakken gaat anders: de tarwedraden worden weer evenals bij de »Biscuit" door middel van een transportband naar de ovens gevoerd, doch zoo'n triscuitoven ziet er heel anders uit; hij bestaat om zoo te zeggen uit een reeks wafelijzers, ieder ijzer bestaande uit een onder- en bovenplaat voorzien van ijzeren punten, die in elkaar grijpen, de tarwedraden worden automatisch op de onderplaat gelegd, daarna gaat de bovenplaat naar beneden, waarbij dus een soort wafel wordt geperst, die echter tegelijkertijd gebakken wordt, daar de ijzers electrisch verhit worden.

De naam »triscuit", driemaal gebakken, is dus eigenlijk minder juist, want het product wordt slechts éénmaal doch op afdoende wijze gebakken.

De fabriek heeft verder een »roof garden", d.w.z. een tuin op het platte dak, een groote gehoorzaal met over de 1000 zitplaatsen, die gebruikt wordt voor lezingen, concerten en andere uitspanningen der beambten.

Op den beganen grond bevinden zich lokalen voor het maken der pakkisten en voor de electrische installaties, voorts bergplaatsen voor fietsen, benevens de ventilatieinrichtingen, waardoor iedere 15 minuten in de geheele fabriek de lucht ververscht wordt, in de kantoren iedere $7^1/_2$ minuut, in de gehoorzaal iedere 5 minuten.

Op iedere verdieping bevinden zich twee toiletkamers met badkamers, keurig ingericht, in marmer en mozaïk uitgevoerd als in de fijnste hotels. Aan de beambten wordt de noodige tijd gegeven voor het nemen van baden; alle benoodigdheden, zeep, handdoeken enz. worden door de maatschappij verstrekt.

Bij het bezichtigen van de inrichting staat men eenvoudig verstomd over de comfort, die hier aan het personeel gratis

wordt verschaft; toch was het volstrekt niet de bedoeling van de maatschappij om hier op sociologisch gebied een voorbeeld te geven; evenmin was het een proefneming. Het eenige doel was om het personeel in zoo gunstig mogelijke conditie te brengen voor het werk, dat ze te verrichten hebben, zooals de Amerikanen zeggen: »to surround the employees with ideal working conditions".

Bij de vervaardiging van de producten wordt de geheele vrucht gebruikt, zooals O. L. H. ze heeft laten groeien, ze wordt gezuiverd, gestoomd, gesponnen en gebakken, er wordt niets bijgedaan en ook niets afgenomen. Wat dus geleverd wordt is natuurlijk voedsel, de naam der maatschappij is dus zeer goed gekozen. Alle benoodigde electriciteit voor licht en kracht wordt door de »Niagara Falls Power Co." geleverd.

Delft. G. J. VAN SWAAY.

SYNESIUS.

(Zie Dl. CXXX, blz. 109 vv.)

Geen schrijver over Hypatia, historicus of romancier, zal verzuimen gewag te maken van haren leerling en vriend Synesius, den bisschop van Ptolemaïs aan de noordkust van Egypte. Zeer natuurlijk: »Waar men mee verkeert, wordt men mee geërd", zegt het spreekwoord, en terecht heeft niet alleen de hooge achting en de roem, dien Synesius bij zijne tijdgenooten bezat, er toe geleid, om van zijn joviaal, beminnelijk karakter een gevolgtrekking te maken op de hoogheid van karakter van Hypatia, maar ook hebben zijn philosophische theorieën gediend om de leemte aan te vullen, die er bestaat in onze kennis van de wijsgeerige beginselen zijner leermeesteres. Sommige tegenstanders zelfs van Cyrillus hebben, meenende, dat de roem van Hypatia de schande is van Cyrillus, daarom Synesius en de beteekenis zijner vriendschap zoo hoog mogelijk opgevijzeld, ja willen zelfs weten, dat Synesius, toen hij reeds bisschop was, zijne theologische werken nog ter goedkeuring aan Hypatia zond, een onderstelling waarvoor geen grond bestaat [1]).

Een vreemd figuur evenwel is Synesius ongetwijfeld, dat blijkt bijv. terstond als wij een werkje over geschiedenis der philosophie zooals Kirchner's *Katechismus* open slaan. Daar lezen wij (S. 221): »Toen Synesius in 409 bisschop zou worden, verklaarde hij, dat zijn philosophische meeningen zeer afweken van de leer der Kerk. Hij geloofde niet, dat de ziel eerst na het lichaam ontstond, noch dat de wereld met alles erbij

1) Hoche. — Meyer onderstelt in het wilde weg, dat Synesius zou gestorven zijn uit verdriet over den dood van Hypatia.

onder zal gaan. De opstanding hield hij voor iets heiligs, zonder de volksmeeningen daarin te volgen; maar hierin scheen hem een noodleugen geoorloofd, want voor het volk was de waarheid onaangenaam en nadeelig. De patriarch [Theophilus] nam geen aanstoot aan zulk een standpunt, en Synesius heeft ook in zijn preeken een christelijk gekleurd Nieuw-Platonismus voorgedragen". Al is nu deze wijze van voorstelling door hare oppervlakkigheid volstrekt niet betrouwbaaar, toch blijft het eenigszins onzeker, in welke betrekking de wijding van Synesius en zijn episcopaat tot zijne overtuiging heeft gestaan.

Wat Synesius' geestvermogens en kennis aangaat, mogen wij hem met één woord schetsen als geniaal. Hij is moedig, man van overtuiging, man van de daad, bekend met oorlogszaken, ervaren in werktuigkunde, wiskunde, sterrenkunde, letterkunde, wijsbegeerte en dichtkunst [1]).

Een niet onbelangrijke vraag is de vraag naar zijn geboortejaar, dewijl daarin de bepaling van Hypatia's leeftijd min of meer ligt opgesloten. Synesius immers noemt haar in zijn 16en brief zijne »moeder en zuster", wat ons mag doen vermoeden, dat Hypatia eenige jaren ouder was. Nu plaatst men meestal den tijd van geboorte van den leerling tusschen 370 en 375. Wij meenen echter, dat dit zijn geboortejaar niet kan wezen. Immers in het jaar 398 onderneemt Synesius een gezantschap naar Keizer Arcadius te Constantinopel namens zijn geboortestad Cyrene in de Pentapolis. Deze keizer was toen 21 jaar en Synesius volgens de onderstelling tusschen de 23 en 28. Maar in de redevoering, die Synesius toen (of iets later) hield, een rede, die onder den naam »*De regno*" bekend en nog aanwezig is, slaat de spreker een zoo vrijmoedigen en stouten toon aan, dat hij wel belangrijk ouder moet geweest zijn dan de toegesprokene om zulk een toespraak duldbaar te maken. Hij zal, zoo spreekt hij, de wijsbegeerte verkondigen en woorden spreken den *jongelieden* (μειράκια)

1) Van hem bezitten wij: *De regno*, *Dion*, *Calvitii encomium*, *De Providentia*, *De insomniis*, *Epistolae CLV*, *Homiliae II*, *Conciones II*, *De dono astrolabii*, *Hymni X* (Migne, *S. G.* LXVI).

niet welgevallig. Hij wil den keizer behouden ook tegen diens zin; zooals het scherpe zout het bederf van het vleesch tegengaat, zóó houdt de rede den geest van den *jongen* koning in bedwang, die anders door zijn macht wordt medegesleept, waar het toeval hem heenvoert. »Van de jeugd gaat alle wasdom uit, mits men haar tot deugdbeoefening leide". »Een jong koning heeft behoefte aan wijsbegeerte". Zulke uitingen nu doen ons besluiten, dat Synesius toen tegenover den 21-jarigen vorst minstens ruim 10 jaar ouder moet geweest zijn, zoodat wij zijn geboortejaar in stede van 370—375, op 366 of liefst nog wat vroeger moeten stellen. Deze onderstelling is met de overige feiten niet in strijd en vindt ook steun in de bewering van den kroniek-schrijver Malalas, die verzekert, dat Hypatia bij haar dood in 415 een oude vrouw was. Die kwalificatie is niet naar den zin der vijanden van Cyrillus en nog minder naar den geest der romanschrijvers. die liefst Hypatia een jonge maagd noemen. Volgens onze berekening echter zou zij ± 360 of vroeger moeten geboren zijn.

Vóór zijn gezantschap in 398 was Synesius Hypatia's leerling te Alexandrië; maar hij moet reeds eenigen tijd daarvóór naar Cyrene zijn teruggekeerd; anders zou zijn vaderstad hem geen gezantschap hebben opgedragen. In dien tijd schreef hij, schijnt het, zijn werken: *De Providentia*, satire tegen het hof, en *Calvitii encomium*, mogelijk ook zijn eerste hymnen. In zijn *Lof der kaalhoofdigheid* geeft hij bewijzen van geestigheid à la Lucianus en van groote belezenheid. Evenals Lucianus toont hij zich daar een spotter met alle godengeloof, ook met de Egyptische afgoderij, maar vreemd genoeg ook met neo-Platonische ideeën. Zijn hymnen daarentegen zijn een verheerlijking van deze denkbeelden. De kwestie der hymnen en wanneer deze geschreven zijn, blijft intusschen zeer duister, daar in deze weinig tijdsbepaling valt waar te nemen en sommige daarvan neo-Platonisch, andere Christelijk zijn. Men mag natuurlijk onderstellen, dat de neo-Platonische dateeren van vóór zijn Christendom. Toch vindt men reeds in zijn heidensche liederen de namen der drie Goddelijke Personen,

wat echter ook elders voorkomt. Hier volge een gedeelte van den tweeden hymne als proefje dier poëzie [1]):

»Weêr is 't licht, weêr morgenkrieken,
Weder glanst de dag ons tegen
Na het nachtdoordwalend duister.
Weder moet mijn ziel u smeeken,
God, in hare morgenzangen,
Die het licht gaaft aan den daag'raad,
En den nacht met sterren sierdet,
Die de wereld ommekransen.

Op der stof bewogen vlakte
Zweeft haar overspreiend aether,
Zelf weêr op de vuurvlok rustend,
Waar de maan, de wijdgeroemde,
Onderaan haar kringloop aflegt.
Boven de achtste van de sferen,
Die der sterren rijk begrenzen,
Vloeit een stroom, maar zonder sterren.
Aan zijn boezem kringen voerend,
Die elkander tegen loopen,
Draait hij om de grooten geest zich,
Die de spitsen van de wereld
Overschaûwt met grijze vleugels.
Hooger dekt een zalig zwijgen
Al wat kennend is en kenbaar
In een ongedeelde deeling.
Eéne bronne en één beginsel
Schittert daar, in vorm drieglanzig.
Waar de diepte is des Vaders,
Dáár is ook de glorievolle
Zoon, die telg is van zijn boezem,
Wijsheid, die de wereld bouwde,
En vereenigende schittert
Dáár het licht des heil'gen Geestes".

Dat laatste nu klinkt vrij christelijk, maar het doet ons denken aan Gretchen's: »Ungefähr sagt das der Pfarrer auch; nur mit ein bischen andern Worten". Een weinig later spreekt

---

1) Schoon vertaald is deze hymne door Dreves, *Stimmen a. M. L.* (LII).

de dichter van de laagste materie, alwaar de bezinkende natuur een menigte daemonen voortbrengt. Ook is zijn woordenkeus verdacht: den Vader noemt hij de Diepte des Vaders evenals de gnosticus Valentinus God βυθός: diepte noemde. Dat »zalige zwijgen" doet denken aan de σιγή bij dezen, waaronder hij de werkeloosheid van God aanduidde. De oorsprong van het heelal heet bij den gnosticus Manvrouw: ἀρρενόθηλυς; welnu bij Synesius vinden wij in dezelfde hymne:

»Gij zijt vader, Gij zijt moeder,
Gij zijt man'lijk, vrouw'lijk zijt Gij:
Σὺ δ'ἄρρην, σὺ δὲ θῆλυς".

Mogen wij dus Synesius neo-Platonist noemen — en daarop wijst wel zijn gedurig terugkomen op uitdrukkingen voor God als: *éénheid der éénheden:* ἑνοτήτων ἑνὰς, μονάδων μόνας en meer andere — dan is zijn neo-Platonisme toch gnostisch gekleurd; misschien zouden wij het zelfs een stelsel mogen nomen uit gnosticismus, neo-Platonismus en neo-Pythagoreismus samengesteld, en daar van Hypatia beweerd wordt, dat zij in allerlei philosophische stelsels ervaren was, zou dit een aanwijzing kunnen zijn van een zeer syncretistische richting in haar philosophie.

In 398 werd dan, zooals wij zagen, Synesius door zijne vaderstad naar den keizer gezonden. Het doel was aanvrage om belastingvermindering. Bij die gelegenheid zocht hij introductie bij machtige personen, niet slechts door middel van oude vriendschapsbanden, maar ook door geschenken, wat in dien tijd herhaaldelijk voorkomt [1]). Hij vervaardigde n.l. voor een invloedrijk hoveling een zilveren astrolabium, en voegde daar een verhandeling bij, waarin hij het instrument nauwkeurig beschrijft. Dit schrijven zond hij later aan Hypatia en meldde haar, dat hij van dat geschenk veel succes had be-

[1]) Het is daarom onverantwoordelijk, als eenmaal de H. Cyrillus der keizerin een geschenk aanbiedt, dezen daarom van omkooperij te beschuldigen.

leefd tijdens zijn driejarig, niet immer aangenaam, verblijf in de hoofdstad [1]).

Na zijn terugkeer uit Constantinopel schreef Synesius nog een paar werken, n.l. »Over de droomen" en »Dion".

Het werk over de droomen bewijst dat de schrijver toen nog heiden was, maar uit de »Dion" kan men niets met zekerheid over den godsdienst van den schrijver besluiten.

Dit laatste werk schreef hij blijkbaar na zijn huwelijk ± 404.

Daar de patriarch Theophilus bij dit huwelijk officieel tegenwoordig was, was de echtgenoote van Synesius zeker christin en hijzelf allicht minstens catechumeen.

Zijne goede verstandhouding met Hypatia leed daaronder niet. Zelfs vraagt hij om recensie zijner werken: alleen bij goedkeuring door Hypatia wil hij ze uitgeven.

Dit laatste is eenigszins onverklaarbaar, daar men van een christen of catechumeen nu juist niet mocht verwachten, dat hij een heidensch werk, als »Over de droomen" is, zou uitgeven, of daarover het oordeel eener heidensche vrouw zou inroepen.

Het huwelijk schonk hem meerdere kinderen, die echter spoedig na hun geboorte overleden. Dit maakte hem droefgeestig gestemd, wat in zijn brieven aan Hypatia uitkomt. Zij schijnen meest na den dood zijner kinderen geschreven, zooals de 16de brief [2]), waarin hij Hypatia noemt zijn moeder, zuster, leermeesteres en weldoenster, terwijl hij zich beklaagt over ziekte naar ziel en lichaam en over den dood zijner kinderen; de brief eindigt, schijnt het, wrevelig, eenigszins onvriendelijk. Ook brief 80 (de 23ste is onbeduidend) is klaagzaam, o. a. over

---

[1]) Het astrolabium van Synesius wordt ons duidelijk beschreven door Tannery in zijn *Géométrie grecque* (Paris, 1887): »L'astrolabe planisphère, permettait de déterminer l'heure au moyen d'une observation de hauteur sur le soleil ou sur une étoile, et d'une opération consistant à faire mouvoir l'un sur l'autre deux cercles figuraut en projection stéréographiqué l'un la sphère mobile, l'autre la sphère fixe". Dit werktuig diende den sterrekundigen derhalve tot klok. Het astrolabium van Synesius was een veel verbeterde uitgaaf van het door Ptolomaeus uitgevonden werktuig.

[2]) Evenzoo de 10e brief en de 15e, die een verzoek bevat voor den schrijver een hydroscopium te doen vervaardigen.

verlies aan invloed. Een andere brief (124) is geschreven tijdens den oorlog.

In dezen tijd toch werden in de Pentapolis herhaaldelijk invallen gedaan door woeste volkstammen. Vooral in deze oorlogen nu heeft Synesius zijn practischen blik en kunde aan het licht gebracht; ervaren jager als hij was, stelde hij zich aan het hoofd zijner landgenooten, en verwierf zich een buitengewone populariteit. Synesius gewaagt van de moordtooneelen, die den strijd vergezellen en geeft Hypatia te kennen, dat er maar één persoon is, voor wie hij zijn vaderland zou kunnen vergeten.

Deze brief is niet pessimistisch, zooals de vorige.

Het is daarom zeer te betreuren, dat wij de tijdsopvolging der brieven niet kennen; deze brief schijnt mij in elk geval een der vroegste te zijn, wijl daarin geen melding voorkomt van het verlies zijner kinderen. Evenmin geschiedt dit in den reeds besproken 153^{en} brief, waarbij hij zijn geschriften aan Hypatia ter keuring zendt.

Het schijnt wel dat de brieven 124 en 153 omstreeks het jaar 404, de overigen omstreeks 407 geschreven zijn. In dezen tijd vallen misschien ook eenige hymnen, die nog niet bepaald christelijk mogen heeten. Doch ook de dateering der hymnen is zeer onvast. Dit staat buiten kijf, dat omtrent 409 Synesius overtuigd christen was. In dezen tijd n.l. drongen de landgenooten van Synesius er op aan, dat hij door Theophilus tot bisschop van Ptolemais, evenals Cyrene in de Pentapolis gelegen, zou gewijd worden. Bij deze gelegenheid schreef Synesius dien merkwaardigen (105^{den}) brief aan zijn broeder Evoptius, denzelfden, die hem later als bisschop is opgevolgd. In dezen zet hij zijn bezwaren tegen de aanvaarding van het *onus episcopatus* uiteen: 1° hij is gehuwd, 2° hij gelooft niet aan een later ontstaan der ziel, 3° hij gelooft niet aan de opstanding der dooden, zooals zijn tijdgenooten dat doen. In dit schrijven drukt Synesius de hoop uit nog vader van vele kinderen te worden. Zijn zwartgalligheid over den dood zijner zoontjes schijnt dus geweken.

Aan het begin geeft Synesius zijn ongeschiktheid en on-

waardigheid te kennen; vervolgens zegt hij overtuigd te zijn, dat allen zijn schrijven zullen lezen en hij dus zijn bezwaren wil uiteenzetten, opdat niemand hem iets kunne verwijten: »God en de wet en de heilige hand van Theophilus hebben hem een vrouw geschonken; van haar wil hij niet scheiden". Daarna zegt hij: »Ik zal nooit gelooven, dat de ziel wordt geboren na het lichaam. Ik zal niet aannemen, dat de wereld en de andere gedeelten gezamenlijk ten ondergaan. De opstanding beschouw ik als iets heiligs en verborgens, en ik ben er ver van af, in te stemmen met de opvattingen der menigte". Het kan evenwel, meent hij, geraden zijn, het volk, dat ten opzichte der waarheid staat als een oogzieke tegenover het licht, zijn opvattingen te laten. »Maar, als ik tot het episcopaat geroepen word, wensch ik niet te doen, of ik zulke leerstellingen geloof".

Later zegt hij nog: »De bij God beminde vader Theophilus, mijne bezwaren kennende en zijn overtuiging mij duidelijk makende, moge over mij een beslissing nemen". Als deze hem zal waardig keuren, zal Synesius zich onderwerpen en dat opvatten »als een teeken van God". »Want — gaat hij voort — zóó redeneer ik: ook als de keizer het mij gelastte en een ongelukkige Praefectus Augustalis [1]), zou ik gestraft worden, als ik niet gehoorzaamde. Maar aan God moet men vrijwillig gehoorzamen".

Zooals elk ziet, spreekt overal de man van overtuiging. Wat nu de bezwaren betreft, deze waren vrijwel denkbeeldig en zullen in de zeven maanden, die Synesius vóór zijn wijding te Alexandrië doorbracht, voor zoover noodig, wel uit den weg geruimd zijn. Misschien meende hij, dat Theophilus te zeer tegen de leer van Origenes gekant was, dan dat hij in den bisschop van Ptolemais meeningen zou dulden, die Origenistisch konden schijnen. Dat de ziel tegelijk met het lichaam ontstaat, is immers juist; over den eeuwigen voortduur eener verbeterde wereld leze men bijv. wat Tilman Pesch in zijn werk: *Die grossen Welträthsel* schrijft:

[1]) Men ziet, dat de door Bigoni e. a. zoo hoog geprezen Synesius volstrekt niet zooveel respect heeft voor den Praefectus Augustalis als zij van Cyrillus voor dien regeeringspersoon vorderen.

»Gestützt auf die Lehre der christlichen Offenbarung, lehrten die christlichen Peripatetiker, dass die Welt alsdann durch einen besonderen göttlichen Einfluss zu einer höhern Vollkommenheit verklärt werde"; hij citeert daarbij o. a. teksten van Thomas van Aquinen [1]); en wat het bezwaar tegen de opstanding aangaat, is het waarschijnlijk de chiliastische voorstelling, die Synesius bestrijdt. Beducht echter voor de groote taak, zoekt hij angstvallig alles bijeen, wat misschien een hindernis zou kunnen vormen, mogelijk om tegelijk een kategorisch antwoord op zijne bezwaren te hebben.

Synesius werd gewijd, en was volstrekt niet die tamme, liberalistische bisschop, dien sommigen wel van hem zouden willen maken: immers hij trad krachtig op tegen de Eunomianen en sloeg den tyran Andronicus, den stadhouder, in den ban.

Veel zorgen brachten hem wederom de invallen der barbaren en de zwakheid der stadhouders of de onrechtvaardigheden van het hof te Constantinopel, alwaar sinds 408 de jonge Theodosius heerschte.

Er zijn geen teekenen, dat Synesius het jaar 413 heeft overleefd.

Vraagt men nog, hoe Synesius tot het Christendom is gekomen, dan meenen wij, dat reeds de kennismaking in Constantinopel met Joannes Chrysostomus daarop van invloed kan geweest zijn. Voor dezen behield hij sympathie en hij maakt geen bezwaar zijn gezindheid in zijn correspondentie met Theophilus aan den dag te leggen. Dat is eervol tevens voor Theophilus, die trouwens ook geen kleinzieligheid toonde door de wijding, toegediend aan Synesius, Chrysostomus' aanhanger. En ook dit moge tot steunpunt dienen voor het vermoeden, dat Theophilus Chrysostomus' nagedachtenis niet immer vijandig is gebleven.

---

[1]) »Simpliciter dicendum est, quod nihil omnino in nihilum redigetur" (*Summ. theol.* I, q. 104, a. 4); en «Homo universum diligit naturaliter; ergo et ejus bonum concupiscit; et ita, ut satis fiat hominis desiderio, debet etiam universum meliorari" (S. Thom., 4 dist. 48 q. 2 a. 1).

Van Synesius als bisschop bezitten wij een paar redevoeringen, een fragment eener homilie en een drietal hymnen (7de, 9de en 10de). Zijn laatste lied besluite deze levensschets:

»Christus, gedenk mij,
Gij die de zoon zijt
Van God den heerscher,
Denk aan uw dienstknecht,
Die, schoon een zondaar,
Dit heeft geschreven;
Wil mij verleenen
Vrijdom van zonden,
Waaraan mijn hart hangt,
In mij geboren,
Mijn ziel besmeurend;
Geef, dat 'k aanschouwe,
Jesus, mijn Redder,
Uw heil'gen lichtglans,
Waar ik verschijne
Om U te zingen,
Arts van de ziele,
Arts van het lichaam,
Met God den Vader
En heil'gen Geest".

Dr. L. J. SICKING.

MUTATIES.

NAAR DE ONDERZOEKINGEN VAN

PROF. HUGO DE VRIES.

(Zie Dl. CXXX, bl. 130 vv.)

HET ONTSTAAN VAN VARIËTEITEN DOOR MUTATIE.

De invoering van het experiment bij de studie der veelvormigheid van de levende en de begraven flora en fauna, welke men gewend is als het resultaat eener organische ontwikkeling te beschouwen, beteekent zonder twijfel eene groote schrede voorwaarts, zooals wij reeds aan het begin van ons opstel over *Fluctuaties en Mutaties* hebben opgemerkt [1]).

Reeds lang had zich de behoefte doen gevoelen aan waarnemingsfeiten, die een hechteren steun zouden vormen voor de evolutiegedachte dan de palaeontologie, de beschrijvende biologie, de vergelijkende morphologie en de philosophie in staat waren te leveren. Wel bood de ondervinding der kweekers veel materiaal, dat met succes te verwerken ware geweest, maar een groot bezwaar school hier in de absolute onbetrouwbaarheid der waarneming. Volgens een zuiver wetenschappelijk systeem werd er niet gewerkt. De practijk stelde trouwens andere eischen. Eene herhaalde kruisbevruchting b.v. die als middel wordt toegepast om de variabiliteit van gekweekte plantentypen te vergrooten, leent zich nu eenmaal niet tot eene bestudeering der bastaardeeringsverschijnselen. Men ziet zich toch daarbij geplaatst voor een uiterst ingewikkeld resultaat van factoren, die niet alleen ten deele on-

---

[1]) Vgl. Dl. CXXIX, bl. 380.

bekend zijn, maar waarvan zelfs de wederzijdsche invloed een onopgelost raadsel is. Niet alleen moest het probleem eerst tot zijn allereenvoudigsten vorm worden teruggebracht, waartoe een dieper inzicht in de onderlinge afhankelijkheid, en in het wezensonderscheid tusschen soorten en variëteiten noodzakelijk was, maar ook de methode van het statistisch onderzoek diende eerst voor toepassing geschikt te zijn gemaakt. Pas toen kon de directe waarneming bruikbare resultaten opleveren.

Ook de selectieleer had haar kracht gezocht in de ondervinding der kweekers en fokkers, maar had deze niet juist weten te gebruiken. Zij baseerde, zooals reeds opgemerkt, op deze beide onbewezen en onbewijsbare stellingen, dat door teeltkeus elke mogelijke afwijking zou zijn te verkrijgen en deze ten slotte van selectie onafhankelijk kon worden. Men weet thans, dat voor deze onderstellingen geen steekhoudende argumenten zijn aan te voeren. De afwijking, die het gevolg is van teeltkeus, bereikt zeer spoedig eene grens, die niet kan worden overschreden en door eene verbeterde selectiemethode slechts weinig is te verschuiven. Het verbeterde ras is geen type op zich zelf, maar eene verzameling van extremen, die bij verwaarloozing tot het oorspronkelijk gemiddelde terugkeeren. Verbetering van een type door selectie beteekent alleen isoleering van gunstig afwijkende exemplaren, uitsluiting der minderwaardige individuen. De afwijking, die door selectie in den loop van eenige generaties wordt bereikt, kan men — in overeenstemming met de wet van Quetelet — reeds in één keer onder een voldoende aantal zaailingen aantreffen. Selectie beteekent, nog eens, niet anders dan beperking van de schaal van het experiment. De bespreking der fluctuaties zal genoegzaam duidelijk hebben gemaakt, dat selectie onmachtig is de ontwikkeling der flora te verklaren. Wij staan op een gebied van waarschijnlijkheden. En als men op grond van de ondervinding, dat soorten van variëteiten lange jaren achtereen onveranderlijk hun type voortplanten, concludeert tot hun onveranderlijkheid, dan staat men sterker dan diegenen, die — om niet in conflict te komen met eene geliefde theorie — die waargenomen onveranderlijkheid willen

verklaren als eene zich zeer langzaam en zeer geleidelijk uitende veranderlijkheid. Behalve dat de consequentie van deze uitvlucht het Darwinisme zelf den nekslag geeft, pleiten tegen de selectieleer steeds meer feiten, naarmate men meer tracht ze op bijzondere gevallen toe te passen. Volgens de selectieleer kiest de natuur uit de vormen, die de fluctueerende variabiliteit haar ter schifting voorlegt. Het krachtiger deel blijft in leven, de minderwaardigen gaan onder. Zoo wordt het oorspronkelijk type langzamerhand verdrongen door de dragers van voordeeliger eigenschappen, treedt op den achtergrond en verdwijnt. Van het voortleven der oorspronkelijke vormen naast en zelfs langer dan de daaruit voortgekomen, jongere typen, — waarvan de palaeontologie meerdere voorbeelden kent — kan de selectieleer geen verklaring geven. Eene der grootste moeilijkheden echter, die tegen haar wordt ingebracht, betreft wel het voorkomen van nuttelooze, zelfs schadelijke organen en eigenschappen. Eene verklaring door bloot atavisme is ver van bevredigend. Een interessant voorbeeld van dergelijke organen leveren sommige soorten van het geslacht *Torenia*, die meeldraden bezitten welke uitstekend stuifmeel voortbrengen, maar niettemin volkomen nutteloos zijn, daar zij zich niet kunnen openen en er overigens ook normale meeldraden in de bloem aanwezig zijn. Dit verschijnsel werd door Burck op Java ontdekt [1]) en door hem als een der krachtigste argumenten tegen de selectieleer aangevoerd. En met reden. Volgens de selectieleer ontstaan immers nieuwe soorten door een steeds hooger ontwikkeling van nuttige eigenschappen, waardoor de nieuwe typen het in den strijd om het bestaan van de oudere kunnen winnen. Dat in den loop der tijden een of ander orgaan zijne beteekenis zal kunnen verliezen, daardoor nutteloos en zelfs op grond van het noodzakelijk voedselverbruik, schadelijk kan worden, moet natuurlijk worden toegegeven. Maar het selectieprinciep brengt dan ook mee, dat een zoodanig orgaan in ontwikkeling zal moeten achteruitgaan, aangezien de natuur-

[1]) De op Java voorkomende *Torenia's*, *Torasiatica* en *Toredentula* staan aldaar bekend onder de namen Kekoejoeän en Koekoejaän (*Soendan.*).

keus die planten zal bevoorrechten, bij welke dat orgaan in den minst ontwikkelden toestand aanwezig is. Schadelijke organen moeten verdwijnen, kunnen desnoods nog van tijd tot tijd door terugslag te voorschijn treden, maar zijn in geen geval voor vooruitgang vatbaar. Het besproken verschijnsel bij de meeldraden der *Torenia's* is voor de aanhangers der selectieleer een onoplosbaar raadsel. Dat allereerst slechts een *deel* der meeldraden het vermogen mist zich te openen en daarbij intusschen stuifmeel produceeren, dat zich na kunstmatige opening der helmknop met succes voor bevruchting laat aanwenden, kan door natuurlijke teeltkeus niet worden verklaard. En niet veel beter staat het met het verschijnsel, dat ook andere nuttelooze organen zich eeuw aan eeuw hardnekkig bij eene zelfde plant blijven herhalen. Juist waar het in den loop der tijden gaat om een strijd tusschen kleine voor- of nadeelen, is het onbegrijpelijk, dat dergelijke organen niet veel zeldzamer zijn, om niet te zeggen: zoo goed als geheel ontbreken. Als de bladerlooze acacia uit de gevindbladige al vóór duizenden jaren geleidelijk is ontstaan, omdat de vertikaal geplaatste verbreede stengels zooveel voordeeliger waren dan de normaal ontwikkelde bladeren, waarom is dan de natuurkeus er nog niet in geslaagd de ontplooiing van gevinde bladeren ook in het jeugdstadium te doen ophouden? De strijd om het bestaan wordt immers ook tusschen de jonge individuen gevoerd?

Hoe het zij, naast de selectieleer staat nog eene meening, die wij even dienen te noemen, welke de verschijnselen der organische wereld door geleidelijke omvorming wil verklaren en wel onder invloed van den *monde-ambiant*; de organen zouden zich plooien naar de omgeving: het klimaat, de voeding enz. en de kleine veranderingen zouden erfelijk op de nakomelingen worden overgedragen. Deze opvatting wordt vooral door palaeontologen voorgestaan op grond van de overweging, dat de groote gebeurtenissen in de geschiedenis der uitgestorven dier- en plantensoorten steeds parallel schijnen te loopen aan belangrijke veranderingen in klimaat, die moeten zijn opgetreden als gevolg van zee- en gebergtevorming, het

ontstaan van vaste landen, vulkanische uitbarstingen, het vooruitschuiven van gletschers, enz. Maar ook hier kan men zich niet op directe waarneming beroepen, zoodat men genoodzaakt is van elke toepassing op een bijzonder geval af te zien of wel zijne toevlucht te nemen tot nieuwe voorstellingen, die zich met den natuurlijken loop der dingen moeilijk of in het geheel niet verdragen.

De meest bevredigende oplossing geeft nu volgens De Vries de mutatieleer, die het bestaan van plotselinge veranderingen aanneemt. In overeenstemming met de waarneming neemt deze richting aan, dat de soorten standvastig zijn en dit duizenden jaren achtereen kunnen blijven, tot op een gegeven oogenblik — door innerlijke oorzaken, waarvan het wezen ons nog ontsnapt — uit de constante vorm, ineens, zonder overgangen, een aantal nieuwe soorten en variëteiten als bij explosie ontstaan. De constantheid der typen is dus hierbij de natuurlijke vooropstelling en deze is vooral gegrond op den blijkbaren ouderdom en de duidelijke begrensdheid der soorten.

Wat het eerste punt betreft, leveren de oude Egyptische begraafplaatsen en de resten der paalwomingen eenige zeer waardevolle gegevens; de Egyptenaren hadden, zooals bekend, de gewoonte, hunne dooden voor de reis naar Osiris van mondvoorraad te voorzien, eene gewoonte, die thans door de aanhangers der mutatieleer zeer op prijs wordt gesteld. Daardoor kon namelijk worden aangetoond, dat in de paar duizend jaar, die sedert zijn verloopen, de soorten, welke door de bedoelde resten worden vertegenwoordigd, niet zijn veranderd.

Daarnaast staat nu het feit, dat men een en dezelfde plantensoort dikwijls terugvindt in streken, die geheel van elkaar geisoleerd liggen, zoodat niet alleen de werkzame invloeden van klimaat, bodem, omgeving, zeer verschillen, maar tevens kruisbevruchting, welke eene vereffening van eventueel optredende afwijkingen zou kunnen bewerken, volmaakt is uitgesloten. Het is vreemd dat de natuurkeus, die toch in die verschillende omgeving zeer verschillend moet hebben gearbeid, niet in staat blijkt te zijn geweest om sedert het oogenblik, dat de bedoelde soort zich van haar geboortegrond over die

verschillende streken verbreidde, iets nieuws voort te brengen. Met de uitvlucht, dat de veranderingen in een paar duizend jaar nog niet zichtbaar zouden zijn, gooit de selectieleer haar eigen ruiten in. Want op die wijze wordt het eene onmogelijkheid zich voor te stellen, hoe in de 24 millioen jaar, dat het leven op aarde heeft kunnen bestaan, eene zoo hoog gedifferentieerde flora — en fauna — zich uit de oervormen kan hebben ontwikkeld.

Maar keeren wij terug tot de mutaties. Tegenover de geleidelijke vervorming stelt de mutatieleer de periodiciteit van het optreden der veranderingen: lange tijdperken van onveranderlijkheid worden onregelmatig afgewisseld door kortere mutatieperioden, waarin nieuwe vormen met één sprong uit de moedersoort ontstaan. En hier treft ons een tweede verschil. Terwijl de leer der geleidelijke ontwikkeling aanneemt, dat *de geheele soort* als zoodanig zich langzamerhand onder den invloed der natuurkeus — of anders van den *mondeambiant* — vervormt, uit zich volgens de mutatieleer de soortenvormende variabiliteit slechts in *enkele individuen;* het meerendeel der planten blijft aan het oorspronkelijk type getrouw. Hierdoor wordt verklaard hoe op eene zelfde plaats verschillende nieuwe soorten naast elkaar kunnen optreden, terwijl de moedersoort blijft voortbestaan. De oorzaak der afwijkingen ligt namelijk niet in uitwendige invloeden, welke voor alle planten niet ver kunnen uiteenloopen, maar moet gezocht worden in de aanwezigheid van inwendige erfelijke eigenschappen [1]). De nieuwe soorten onderscheiden zich in

---

1) De theorie der mutaties wordt toegelicht door de hulpvoorstelling, welke De Vries in zijne »Intracellulaire Pangenesis" aan de hand heeft gedaan. Men denke zich de erfelijke eigenschappen der planten, welke empirische eenheden zijn, gebonden aan stoffelijke dragers. Maar op welke wijze en in welke combinaties? De meest gangbare voorstelling is thans nog die van Spencer, waarbij het karakter der soort als één geheel gedacht en als zoodanig aan één materieelen drager gebonden wordt verklaard. Darwin wijkt in zijne opvatting hiervan principieel af. Zijne bekende theorie, die echter door geen geleerde van naam wordt aangenomen, laat zich als volgt samenvatten (*Die Mutationstheorie*, II, 685):

1. In elke kiemcel en elke knop zijn de cellen en organen van het geheele organisme door bepaalde stoffelijke deeltjes vertegenwoordigd. Deze vermeerderen

meerdere of geringere mate van den moedervorm, naast welken zij thans eene gelijkwaardige plaats gaan innemen. Zij zullen nu echter niet alle voor den strijd tegen de uitwendige invloeden even geschikt zijn; men zal onder de nieuwe soorten naast enkele, die beter blijken dan de moedervorm, er andere opmerken, die zich door minder voordeelige eigenschappen onderscheiden. Uit de rij van nieuwe typen kiest thans de natuur: de minderwaardige soorten gaan onder, de krachtiger alleen kunnen naast de moedersoort blijven voortleven en daarmede in concurrentie treden. Het groote verschil tusschen de rol der natuurkeus bij de selectie- en de mutatieleer is dus deze, dat zij in het eerste geval kiest tusschen individuen,

---

zich door deeling en gaan bij de celdeeling van de moedercel op de dochtercellen over *(Pangenesisleer)*.

2. Daarenboven werpen alle cellen van het lichaam op verschillende tijden van hun ontwikkeling dergelijke deeltjes af; deze stroomen naar de kiemcellen toe en deelen aan deze de hun eventueel nog ontbrekende eigenschappen van het organisme mede *(Transporthypothese)*.

Nadat deze theorie vooral door Brooks en Galton aanmerkelijk gewijzigd was, heeft De Vries ze ten slotte in een nieuw kleed gestoken. Althans de eigenlijke pangenesisleer, want de transporthypothese laat hij geheel vallen. Hij neemt aan, dat de eenheden, die men zich aan stoffelijke dragers gebonden moet denken, niet de organen en cellen zijn, maar de innerlijke elementaire eigenschappen, die de uitwendige kenmerken — door welker samenwerking de morphologische elementen ontstaan — bepalen. Deze innerlijke elementaire eenheden worden herkend aan hunne wederzijdsche onafhankelijkheid bij de variabiliteit; zij zijn intusschen gewoonlijk tot kleinere of grootere groepen vereenigd, die zich weer als eenheden gedragen, doordat de leden der groep gewoonlijk te zamen optreden of op dezelfde wijze in hunne uitingen door de levensomstandigheden worden beïnvloed.

Wat de tweede Darwinsche hypothese betreft neemt Hugo de Vries alleen nog een transport aan binnen de cel. Hij stelt zich voor, dat het heele, levende protoplasma uit verschillende soorten van pangenen bestaat. In de celkern — welke de erfelijke eigenschappen, waarvan zij de zetel is, door deeling op de dochterkernen overdraagt — zijn de meeste pangenen echter onwerkzaam, zij worden eerst actief door uit de kern te treden en hun eigen plaats in het omringende protoplasma (cytoplasma) in te nemen. De pangenen vermeerderen zich in het kiemplasma (idioplasma) der kernen door deeling. Terwijl een deel in de kern achter blijft om de kiemmassa voor de celdeelingen te leveren, treden de overige pangenen naar buiten in het cytoplasma, waar zij actief worden. Het is onder deze omstandigheden duidelijk, dat het geheele karakter van de cel, dus ook van de plant, onmiddellijk bepaald wordt door het complex

in het tweede tusschen soorten. Op geheel dezelfde wijze als de elementaire soorten ontstaan nu volgens de mutatieleer ook de variëteiten.

Ontstaan echter deze elementaire soorten en variëteiten altijd naast elkaar uit de gemeenschappelijke moedervorm, zoodat de constantheids- zoowel als de mutatieperioden voor beide steeds samenvallen? Dat is niet noodzakelijk. Als men zich in herinnering brengt, dat variëteiten door een schijnbaar verlies of eene schijnbare aanwinst van een of zeer enkele kenmerken uit de soort kunnen worden afgeleid, terwijl de verschillen tusschen de elementaire soorten aan het optreden van geheel nieuwe eigenschappen moeten worden toegeschreven, dan ligt het voor de hand aan te nemen, dat tot de geboorte eener elementaire soort een krachtiger impuls vereischt wordt dan tot die van eene variëteit. Met andere woorden zal men kunnen

---

van ongelijksoortige pangenen in den celkern. Zoo lang in de kern geen veranderingen plaats grijpen, blijft ook het karakter, het type van de plant, hetzelfde; eene schommeling in de onderlinge getalverhouding der groepen van pangenen in het cytoplasma kan, zooals men licht inziet, niet van ingrijpende beteekenis zijn. De Vries brengt nu het volgende verband tusschen de stoffelijke dragers en het gedrag der plant: »Verändertes numerisches Verhalten der Pangene ist die Grundlage der *fluctuirenden Variabilität*, Umlagerung der Pangene im Kerne bedingt die *retrogressiven* und *degressiven Mutationen*, während die Bildung neuer Arten von Pangenen zur Erklärung der *progressiven* erforderlich ist (Op. cit. II, 693).

De fluctueerende variabiliteit wordt dus verklaard door wisselingen in de getalsterkte der gelijksoortige pangenen. Deze getalsterkte is afhankelijk van uitwendige invloeden; goede voeding en gunstige levensomstandigheden hebben eene toename, het tegengestelde eene afname van het aantal ten gevolge. Vandaar dat de fluctueerende variabiliteit slechts lineair, d. i. in twee tegengestelde richtingen verloopt, zooals bij de bespreking der Galtoncurven gebleken is. Maar men heeft hierbij niet uit het oog te verliezen, dat de diverse soorten van pangenen een zeer verschillenden graad van gevoeligheid voor uitwendige invloeden bezitten, en dat tevens de periode van maximale gevoeligheid voor alle ongelijksoortige pangenen lang niet samenvalt. Hierdoor wordt dus het feit »verklaard", dat de eigenschappen van eenzelfde organisme op de levensomstandigheden zoo geheel verschillend kunnen reageeren.

In tegenstelling met de fluctuaties berust nu het voorkomen van retro- en degressive mutaties op de eigenaardigheid, dat de pangenen of groepen van gelijksoortige pangenen in het idioplasma in verschillende toestanden kunnen aanwezig zijn. De normale toestand is deze, dat zij zich in de overeenkomstige ontwikkelingsperiode van het organisme ongestoord kunnen vermeerderen en

verwachten, dat wel nu en dan retro- of degressieve mutaties, waaraan de overeenkomstig aangeduide variëteiten hun ontstaan danken, gezamenlijk of geïsoleerd zullen optreden, maar dat daarentegen progressieve mutaties, die aan elementaire soorten het leven schenken, in den regel door achterwaartsche en zijdelingsche vervormingen begeleid zullen worden.

* * *

Hugo de Vries heeft het geluk gehad het ontstaan van eenige elementaire soorten en variëteiten waar te nemen en wel onder omstandigheden, die eene nauwgezette studie van

---

gedeeltelijk in het protoplasma kunnen uittreden om daar hun functie te vervullen. Dit is de actieve toestand; daartegenover staat de latente, waarin het bedoelde proces niet of slechts zeer onvolmaakt zich kan afwikkelen. Bij de tusschenrassen beïnvloeden zich twee groepen van ongelijksoortige maar dicht bijeenstaande pangenen over en weer, en verkrijgen om de beurt de overhand. Dit laatste is hieraan toe te schrijven, dat beide groepen wel in dezelfden zin, maar in zeer verschillenden graad den invloed der uitwendige omstandigheden ondervinden; de phylogenetisch jongere groep is meestal veel gevoeliger dan de oudere. Die jongere eigenschap uit zich — door het uittreden van pangenen in het protoplasma — in zeer beperkten graad, wanneer zij in semilatenten toestand verkeert zooals in de halfrassen. Is zij echter semiactief, zooals in de middenrassen, dan ontstaat die buitengemeene variabiliteit, waaraan deze den naam van »ever sporting varieties" (de Vr.) te danken hebben.

De progressieve mutaties ten slotte ontstaan door de vorming van nieuwe soorten van pangenen in het idioplasma Deze zullen in het algemeen nog niet dadelijk in het protoplasma uittreden tengevolge van hun onvoldoend aantal of anderzins, en uiten zich dus niet onmiddellijk na hun ontstaan. De periode van mutatie, waarin planten verschijnen als dragers van nieuwe, zichtbare eigenschappen, wordt dus voorafgegaan door eene periode van praemutatie. Vele verschijnselen van parallele progressieve mutabiliteit worden begrijpelijk, wanneer men er mede rekening houdt hoe er groote kans bestaat, dat gelijksoortige pangenen in verschillende species licht dezelfde nieuwe soorten van pangenen zullen voortbrengen.

Afgezien van het zuiver subjectief en speculatief karakter der beschreven panganesisleer, brengt zij in hoofdzaak slechts eene verschuiving van moeilijkheden; zij geeft geene verklaring, alleen eene concrete voorstelling. Daarin schuilt haar eenige waarde. Als hulphypothese heeft zij aan De Vries vele diensten bewezen, vooral bij de studie der wetten, welke de zeer ingewikkelde bastaardeeringsverschijnselen beheerschen. Hierop echter nader in te gaan, zou ons te ver voeren; voor eenige critische opmerkingen over de pangenesisleer in haar geheel kan naar Reinke (*Theor. Biol.* p. 401, 455 e. a.) worden verwezen.

het verschijnsel mogelijk maakten. Wij zullen thans met de beschrijving van zijne interessante ontdekkingen een aanvang maken, en, daar de progressieve mutaties, zooals wij zagen, gewoonlijk van retro- en degressieve veranderingen vergezeld gaan, ons allereerst met het ontstaan van *variëteien* bezighouden.

Een voorbeeld van eene retrogressieve mutatie leverde de vlasleeuwenbek (*Linaria vulgaris*), eene plant, die men in Juli en October langs wegen en dijken met rijke, gele trossen kan zien bloeien [1]). De bloemen zijn symmetrisch, en bestaan uit twee lippen, waarvan de bovenste geel, de onderste zeer mooi oranje is gekleurd; deze laatste loopt naar achter uit in eene spoor, welke honig bevat. De twee lippen sluiten dicht opeen en vormen zoo een muil, die grootere insecten, zooals hommels, openen door zich op de onderlip neer te zetten. Bij hun bezoek van bloem tot bloem brengen zij het stuifmeel over en zorgen aldus tevens voor eene kruisbevruchting.

De genoemde vlasleeuwenbek, die zijn naam behalve aan den vorm van de bloem dankt aan de gelijkenis van zijne stengels en bladeren met die van het vlas, draagt nu van tijd tot tijd zeer enkele bloemen, die van de normale in meer dan één opzicht afwijken. Zij komen gewoonlijk aan den voet, ook wel in het midden der trossen voor en vallen hierdoor op, dat zij niet meer den oorspronkelijken symmetrischen bouw der normale bloemen bezitten, maar tot een meer radiaal-symmetrisch vijfdeeligen vorm zijn teruggekeerd. Inplaats van ééne spoor aan de onderlip blijken zij in het bezit te zijn van vijf sporen, waarvan de onderste de grootste is; daarop volgen twee, op gelijke hoogte geplaatste sporen van geringer afmeting, terwijl het paar dat aan de tegengestelde zijde van de grootste spoor, dus aan de bovenzijde van de bloem is geplaatst, het kleinst is. Bijzonder mooi ziet men deze merkwaardige bloemen ontwikkeld aan eene variëteit van de vlasleeuwenbek, die heele trossen daarvan, maar dan ook zonder één enkele normale bloem ertusschen, voort-

---

[1]) *Sp. a. Var.*, Lect. XVI: *The origin of the peloric Toadflax.*

brengt. De bloem, die aan den top van zulk een tros staat, is zuiver radiaal; elke aanduiding van tweezijdige symmetrie is verdwenen. De beide lippen hebben plaats gemaakt voor een doorloopenden rand, die oranje van kleur is en naar binnen in geel overgaat. De bloembuis vertoont in het midden eene kleine, ronde opening die te nauw is om nog aan hommels toegang te verleenen tot de vijf goed ontwikkelde sporen, die in een krans om den breeden voet van de bloem geplaatst, rijkelijk honig afzonderen.

Deze monstreuze variëteit werd het eerst opgemerkt door Zioberg, een leerling van Linné, die in 1742 op een eiland in de buurt van Upsala eene groep *Linaria's* vond, die uitsluitend dergelijke abnormale bloemen droegen. Er viel niet aan te twijfelen, dat het overigens gewone vlasleeuwenbekken waren, en vóór den bloeitijd was het ook niet mogelijk eenig verschil te vinden, Linné voerde voor deze bloemen den naam »pelorie" in, van πέλωρ: wonder, en sedert duidt men dergelijke anomalieën — die ook bij andere lipbloemigen, zooals de gewone tuinleeuwenbek, ontdekt werden — met dezen naam aan.

Toen eens de ontdekking van Zioberg bekend was geworden, werden pelorische *Linaria's* ook op verschillende andere plaatsen gevonden. Eerst in de buurt van Göttingen, in 1791, en later bij Berlijn, zooals door Ratzeburg in 1825 gemeld werd. Ook in ons land is de pelorische variëteit van den vlasleeuwenbek een paar malen gevonden; De Vries vermeldt eene vondst bij Zandvoort in 1874 en eene in 1896 bij Oldenzaal.

Het feit dat de pelorische *Linaria* bij lange tusschenpoozen en in zeer verschillende streken gevonden is, kan alleen zóó verklaard worden, dat zij telken keere op de plaats zelf uit den gewonen vlasleeuwenbek is ontstaan. Want de pelorische variëteit is voor verbreiding al zeer weinig geschikt, daar zij bijna niet bevrucht kan worden en zelfs na bevruchting nog zoo goed als geen zaad levert. Dat zij zich telkens na haar ontstaan een korten tijd kan handhaven, is hieraan toe te schrijven, dat de vlasleeuwenbek eene overblijvende plant is

en uit zijne wortels — door wortelknoppen — jonge planten kan voortbrengen.

Nu wordt aangenomen, dat de peloriën ontstaan door eene retrogressieve verandering en wel door het verlies van de bilaterale symmetrie der normale bloemen. Daardoor toch keert de bloem tot het oorspronkelijk vijfstralig type terug en neemt zij de beschreven gedaante aan.

De omstandigheid, dat de pelorische varieteit nog in de laatste jaren hier en daar was opgetreden en naar het scheen, daarbij telkens door eene plotselinge verandering uit den gewonen vlasleeuwenbek was ontstaan, gaf grond tot de verwachting, dat het mogelijk zou zijn bij eenige oplettendheid deze verandering of retrogressieve mutatie te zien plaats grijpen. Met deze hoop vervuld, zette zich De Vries aan het werk. Hij plantte in 1886 de wortels van eenige normale planten, die hij in de buurt van Hilversum met een of twee pelorische bloemen had zien bloeien, in zijn proeftuin over. In den daaropvolgenden zomer kwam de eerste generatie tot bloei, en het zaad werd in drie opvolgende jaren aan den bodem toevertrouwd. De planten die in 1889 bloeiden — wat eerst in het tweede levensjaar gebeurde — brachten slechts ééne pelorische bloem voort; die van 1890 twee. De derde generatie werd gekweekt uit het zaad van 1889, en ook hier kwam er op eenige duizenden normale bloemen slechts ééne pelorische voor. Deze eene bloem nu werd bevrucht en leverde genoeg zaad voor de geheele cultuur van 1892.

Om nu zijne kansen te verhoogen, besloot De Vries zijne planten reeds in het eerste jaar tot bloei te brengen, waardoor de levensduur van eene generatie tot de helft zou worden teruggebracht. Het bedoelde zaad werd daartoe in de broeikas tot ontkieming gebracht, en zoodra de jonge plantjes een paar c.M. hoog waren, werden zij in afzonderlijke potten met goed gemeste aarde overgeplant. Tot begin Juni groeiden zij onder glasbedekking en werden eerst dan naar het bed overgebracht. De volgende maand stonden er twintig planten in bloei; slechts ééne pelorische bloem had zich ontwikkeld. De draagster van deze bloem en — aangezien de vlasleeuwen-

bek bij zelfbevruchting geen zaad levert — nog eene plant werden voor de voortzetting der cultuur uitgekozen; de overige werden uitgeroeid.

De beide planten brachten ongeveer 10 c.c. zaad voort, waarvan in drie verschillende jaren telkens een gedeelte werd uitgezaaid. In den zomer van 1894 bloeide het eerste zaaisel en ... de nieuwe variëteit was er. Van de 50 planten waren er 11 in het bezit van 1 of 2, zelfs 3 peloriën, maar daarnaast was er ééne plant, waarvan alle trossen uit zuiver pelorische bloemen bestonden zonder ééne enkele symmetrische ertusschen. De variëteit was verschenen, geheel ineens, onverwacht, zonder dat de voorafgaande generaties door een veelvuldiger voorkomen van pelorische bloemen ook maar de minste aanduiding hadden gegeven, dat er eene mutatie op handen was. Geen overgangen verbonden het zuiver pelorische met het oorspronkelijke, z.g. hemipelorische type; de variëteit was er met één sprong en behield van nu af haar type onveranderd.

De pelorische plant werd geïsoleerd, alle overige planten werden uitgerooid en het bed zorgvuldig van hunne wortels gereinigd. Toen nu de plant ten tweeden male bloeide, bleken opnieuw alle trossen zuiver pelorisch te zijn; er was geen twijfel meer mogelijk aan de volmaaktheid der omvorming. En ook het verder onderzoek bevestigde deze laatste conclusie, zooals wij straks zullen zien.

Van de zaadhoeveelheid, waaruit dit eerste pelorische individu was voortgekomen, werden in 1896 en 1899 opnieuw gedeelten uitgezaaid. Het resultaat was, dat er op 1750 bloeiende planten 16 pelorische voorkwamen; het aantal mutanten bedroeg dus 1 pCt. Mutaties blijken dus betrekkelijk zeldzaam, en men dient, in het algemeen genomen, eene vrij groote hoeveelheid zaad uit te zaaien, om eene redelijke kans te hebben, ze op te merken.

De planten, die tegelijk met de mutanten waren opgegroeid, bleken zelf ook weer het vermogen te bezitten de pelorische variëteit voort te brengen. Dit sterkt de overtuiging dat de oorzaak der mutaties van inwendigen aard is en misschien

onder invloed van gunstige uitwendige omstandigheden — welke is nog onbekend — in werking kan treden.

De stamboom van de pelorische variëteit, hieronder weergegeven, vat de besproken proeven overzichtelijk samen [1]).

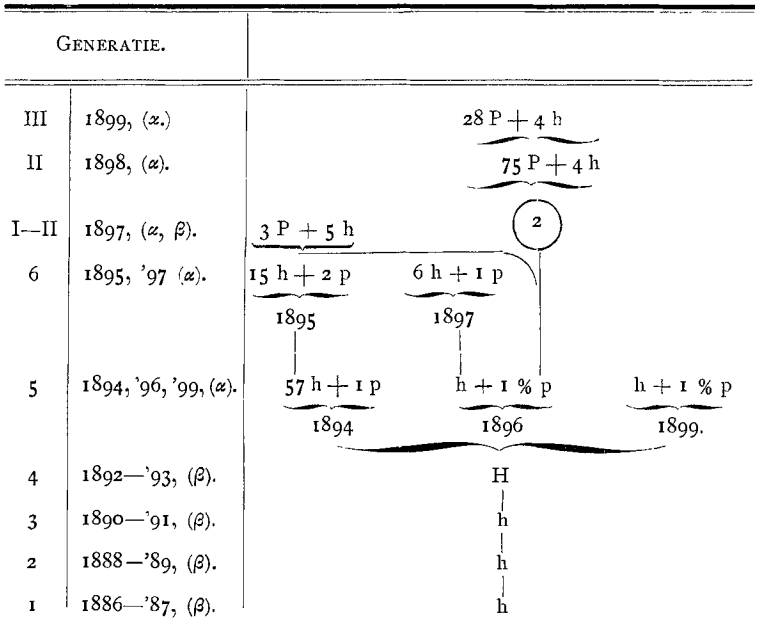

N.B. h en H = Linaria vulgaris hemipeloria; H = overwinterde plant van 1893, uit wiens zaad ten eersten male de Lin. vulg. peloria voortkwam. p = Lin. vulg. peloria, eerste generatie. P = Lin. vulg. peloria, 2e en 3e generatie.
α = éénjarig, β = tweejarig.
(2) = hetzelfde exempl. als het vorig jaar, droeg ten tweeden male zaad.

Nog met ééne vraag hadden wij ons bezig te houden en wel deze, of de mutatie erfelijk is en wij dus met eene normale, constante variëteit hebben te doen. De proefondervindelijke oplossing van dit vraagstuk stuit op het reeds genoemde bezwaar van de steriliteit der pelorische bloemen. Met het eigen stuifmeel bevrucht is de plant ongeveer geheel onvruchtbaar en het resultaat van eene beproefde kruisbe-

[1]) *Die Mutationen*, I, 559.

vruchting was, dat van meer dan duizend bloemen, ondanks veel zorg en moeite, maar zeer enkele, slecht ontwikkelde vruchten werden verkregen. Uit dit zaad kwamen, zooals de tabel doen zien, 119 [1]) bloeiende planten voort (generaties I, II en III) waarvan er 13 tot de gewone vlasleeuwenbek waren teruggekeerd. Meer dan 90 pCt. der pelorische planten bleef dus aan het moedertype getrouw, en dit is een vrij bevredigend breukdeel, als men met de volgende omstandigheid rekening houdt.

De bloemen van den vlasleeuwenbek zijn blijkbaar dimorf. Eene plant levert bij zelfbestuiving geen zaad en ook niet altijd bij kruisbevruchting, wat door proeven gemakkelijk kan worden aangetoond. De Vries heeft een aantal planten onder uitsluiting van het bezoek van insecten twee aan twee met elkaars stuifmeel bevrucht. Het bleek, dat ongeveer de helft der planten rijkelijk, de andere helft bijna in het geheel geen zaad voortbracht. Dit kan alleen verklaard worden wanneer men aanneemt, dat de genoemde planten uit twee ongeveer gelijk groote groepen bestaan, die sexueel verschillen, al uit zich dit niet op zichtbare wijze in de bloem. Kruisbestuiving tusschen twee exemplaren van dezelfde groep heeft hetzelfde resultaat als zelfbestuiving, d. i. geen resultaat. Alleen dan kan er zaad worden voortgebracht, wanneer twee exemplaren elkaar bevruchten, die tot verschillende groepen behooren, physiologisch onderscheiden zijn.

Dat de zaadplant van 1892 rijkelijk zaad leverde, moet dus hieraan worden toegeschreven, dat toen eveneens exemplaren van de twee bedoelde groepen aanwezig zijn geweest. Misschien niet slechts van elke groep één, maar meerdere. Want de planten stonden ongeveer 2 d.m. van elkaar, terwijl haar wortels — die, zooals wij weten, uit knoppen nieuwe planten kunnen voortbrengen — zich veel verder uitbreidden. Van isoleering was dus geen sprake en er is alle kans, dat hetgeen den indruk maakte ééne plant te zijn, in werkelijkheid een bos stengels was, die aan verschillende exemplaren toebehoorden.

---

1) Namelijk: 3 P + 5 h (1897), 75 P + 4 h (1898) en 28 P + 4 h (1899).

Wat nu onze pelorische planten betreft, is het merkwaardig, dat hare zaadproductie opvallend overeenstemt met de hoeveelheid zaad die door de steriele exemplaren bij de juist beschreven paarsgewijze bevruchting werd opgeleverd; zij behooren dus hoogstwaarschijnlijk alle tot dezelfde physiologische groep. Een krachtigen steun voor deze opvatting levert ook het feit, dat zij bij bevruchting met stuifmeel van den normalen vlasleeuwenbek rijkelijk zaad kunnen voortbrengen, zoodat het verschijnsel, dat 10 pCt. der nakomelingen tot de gewone *Linaria* terugkeert moet worden geweten, niet aan atavisme, maar aan vicinisme, d. w. z. aan bestuiving door in de buurt groeiende, normale planten. Het zou, volgens De Vries, waarschijnlijk gelukken eene geheel constante, erfelijke en vruchtbare pelorische variëteit te verkrijgen, indien bij toeval, onder andere omstandigheden, in een ander werelddeel misschien, eveneens door mutatie pelorische *Linaria's* van de andere physiologische groep ontstonden en met de hierboven bedoelde konden worden gekruist.

* * *

Bij de bespreking der degressieve variëteiten hebben wij met het veranderlijk karakter der dubbele bloemen reeds kennis gemaakt en gezien, hoe dit baseerde op het antagonisme van twee kenmerken die elkaar wederkeerig uitsluiten en die als het ware zonder ophouden om den voorrang strijden.

Dubbele bloemen [1]) zijn sedert een paar eeuwen gekweekt geworden. Abraham Munting noemt in zijn „Waare Oeffeninge der Planten" die in het jaar 1671 het licht zag, reeds een groot aantal dubbele variëteiten, waaronder b.v. die van de papaver, de muurbloem *(Cheiranthus)* en de maagdepalm *(Vinca)*. Uit Japan werden later de bekende *Chrysanthemum's* ingevoerd, uit Mexiko de dubbele *Zinnia's*. Van meer belang is, dat men eenige mededeelingen bezit omtrent het ontstaan van sommige dubbele variëteiten, al zijn deze ook nog zoo

[1]) *Spec. a. Var.*, Lect. XVII: *The production of double flowers.*

onvolledig. Men weet, om een voorbeeld te noemen, dat de enkele dahlia omtrent het jaar 1789 uit Mexiko naar Spanje werd overgebracht en in 1814 — op welke wijze staat niet vermeld — te Leuven het eerste dubbele exemplaar is ontstaan. De dubbele tuinanemone *(Anemone coronaria)* ontstond in eene Engelsche kweekerij waarvan de eigenaar in een aanplant tusschen geheel normale bloemen er ééne opmerkte, die een enkelen, verbreeden meeldraad bezat. Het zaad van deze bloem werd afzonderlijk geoogst en daaruit kwam het volgend jaar de gevulde variëteit voort, welke later met anders gekleurde variëteiten veelvuldig werd gekruist. Verder ontstonden ook de dubbele *Fuchsia* en de dubbele *Petunia* eerst in de vijftiger jaren der vorige eeuw. Telkens weer scheen de variëteit ineens of in een zeer kort tijdsverloop uit den oorspronkelijken vorm ontstaan te zijn en het feit, dat dit verschijnsel lang niet zeldzaam was, gaf De Vries hoop, het ook eens te kunnen waarnemen. Het gold dus eene plant te vinden die voor de productie van eene dubbele variëteit geschikt zou zijn. Allereerst verdiende het aanbeveling hiertoe eene plant uit te kiezen waarvan tot nog toe geene dubbele variëteit bekend was. En verder scheen uit den aard der zaak een zoodanig type bijzonder kans op slagen aan te bieden, dat onder zijne naaste verwanten reeds dubbele variëteiten bezat. De keuze viel zoo op den akker-chrysanthemum *(Chr. segetum)* die men op korenvelden, vooral op zanderigen bouwgrond, veelvuldig aantreft. Deze plant wordt door de landbouwende bevolking [1]) met de namen gele ganzebloem, vokelaar, pandbloem, wilde goudsbloem en stroobloem aangeduid en staat als een lastig onkruid bekend. Zij bezit eene variëteit, welke den toenaam *grandiflorum* draagt en om haar groote gele straalbloemen wordt gekweekt; zij telt verder onder hare naaste verwanten vele tuinvariëteiten, die om hare fraaie dubbele bloemen zeer gezocht zijn, zooals de Japansche Chrysanthemum.

Voor wij met de beschrijving van de proef beginnen is

---

[1]) *Onze Eeuw*, 1902, bl. 494.

het noodig een oogenblik stil te staan bij een merkwaardigen regel, die den bouw der bloemen van de groep der composieten, waartoe de Chrysanthemum gerekend wordt, beheerscht. Zooals bekend, bestaan deze bloemen uit eene min of meer vlakke schijf, die met korte buisbloemen is bezet en omgeven wordt door een gesloten krans van lange, radiaal geplaatste lintbloemen. Het aantal dezer lintbloemen is nu niet onbepaald, maar beantwoordt aan een term uit eene rij getallen, die als de reeks van Braun en Schimper bekend staat. Deze reeks wordt opgebouwd door, beginnende met 1 en 2, elke volgende term gelijk te stellen aan de som der beide voorgaande: 1, 2, 3, 5, 8 ... enz. Een aantal van 5, van 8 en van 13 lintbloemen is vrij algemeen, en vele gecultiveerde soorten met een vollen krans, zooals de madeliefjes, kamille, enz. zijn in het bezit van de 21 stralen. Dit aantal is natuurlijk niet absoluut constant; het heeft slechts de beteekenis van eene gemiddelde waarde, waaromheen schommelingen in positieve en negatieve richting kunnen plaats hebben. En de afwijking van het gemiddelde kan daarbij voor eene of andere bloem zoo belangrijk worden, dat zij naar weerszijden over de waarde der naastliggende term kan heengrijpen, zoodat eene bloem van een type, dat gemiddeld 13 stralen bezit onder omstandigheden minder dan 8 of meer dan 21 stralen kan voortbrengen. Overeenkomstig de wet van Quetelet zijn dergelijke extremen intusschen zeer zeldzaam, en de Galtoncurve doet ook hier een middel aan de hand, om in elk bijzonder geval met zekerheid uit te maken tot welk type eene bepaalde plantengroep behoort.

De wilde akker-Chrysanthemum bezit nu 13, de gekweekte grootstralige variëteit 21 straalbloemen, maar bij deze laatste is dit niet altijd even duidelijk te zien. En dit heeft zijn oorzaak hierin, dat de gekweekte variëteit niet zuiver is, doch met de wilde soort gemengd en gekruist in den handel wordt gebracht. Om ze tot uitgangspunt van zijne proeven te maken, moest De Vries ze eerst uit het mengsel afscheiden. Dit geschiedde door alle planten, die in hun eindhoofdje minder dan 21 stralen hadden uit te rooien. Hierbij bleven

natuurlijk nog wel planten van het 13-stralig type met eene groote toevallige afwijking van het gemiddelde bestaan, maar slechts in zeer gering aantal. Uit het zaad der overblijvende planten groeide eene tweede generatie op, waarvan nu ook alle zijhoofdjes geteld werden. Van de 300 planten hadden er slechts 6 voor alle bloemen een gemiddelde van 21. Deze werden als zaaddragers aangewezen, maar het was reeds te laat in het jaar om nog zaad van nieuwe bloemen te kunnen verzamelen, zoodat De Vries zich met het onzuiver zaad van deze individuen moest behelpen. Van deze zes planten werd nu het zaad afzonderlijk geoogst en gescheiden uitgezaaid en toen de ± 1500 jonge planten in bloei stonden, werden alle eindhoofdjes onderzocht en voor elke groep een curve geteekend. Het bleek dat vijf groepen nog mengsels waren, en alleen de planten van de zesde zuiver om het gemiddelde van 21 heenschommelden. Uit deze zesde groep werden twee planten uitgekozen, die zich door eene goede ontwikkeling der zijhoofdjes onderscheidden en hun zaad weer afzonderlijk geoogst en uitgezaaid. Beide groepen, die hieruit ontkiemden, leverden in den bloeitijd kransen met een gemiddelde van 21 stralen, waaromheen symmetrisch naar beide zijden fluctuatie plaats had. De variëteit was thans voldoende zuiver.

Met deze zuivere *grandiflorum* zou De Vries thans trachten het dubbele ras te verkrijgen. Om dubbel te worden is voor een bloem van het genoemde type niet alleen eene toename van het aantal straalbloemen vereischt, maar op de schijf, dus in het »hart" van de bloem, moeten de lage, onaanzienlijke buisbloemen door de lange lintbloemen worden vervangen. Het lag dus voor de hand, allereerst te trachten het aantal straalbloemen door selectie te vergrooten en dan af te wachten wat er zou gebeuren.

In 1896 werden van 1500 bloeiende planten er een 1000 weggeworpen, welke in haar eindhoofdjes minder dan 21 stralen hadden. De zijhoofdjes der overblijvende planten werden tegen midden Augustus nog eens op het aantal stralen — dat algemeen was teruggegaan — onderzocht en daarbij werd een plant ontdekt, die twee bloemen met 22 stralen

droeg terwijl alle andere 21 of minder bezaten. Deze plant werd nu met behulp van insecten bevrucht door stuifmeel van eenige der beste planten uit de buurt; de overige werden zonder verwijl uitgeroeid.

De afwijking der beide bloemen was wel uiterst gering en kon niet anders dan door geduldig tellen van de stralen bij duizenden hoofdjes worden opgemerkt, maar zij scheen van beteekenis juist omdat zij zoo zeldzaam was. Het maakte den indruk alsof het voorkomen van die ééne overtollige straalbloem niet een gewoon verschijnsel van fluctueerende variabiliteit was, en dit gaf eene, zij het nog zoo zwakke aanwijzing. Moest er iets gebeuren, dan was het bij deze plant; daarom werd hiervan het zaad uitgezaaid en uit de nakomelingschap drie jaren achtereen telkens de plant met het grootste aantal stralen in het eindhoofd voor de voortzetting der cultuur uitgekozen. Het resultaat was, dat het aantal stralen buitengewoon sterk toenam; het gevonden maximum steeg van 34 in 1897 tot 48 en 66 in de beide daaropvolgende jaren.

Tot op dat oogenblik was er aan de steeds voller wordende bloemen nog geen spoor van eigenlijke verdubbeling waargenomen. Maar in het begin van September 1899, te laat dan dat er nog zaad kon rijpen, verschenen er aan eene plant drie hoofdjes die tusschen de buisbloemen der schijf zeer enkele zwak gevormde lintbloempjes vertoonden. En daarmede was de lang verwachte variëteit ontstaan. Zij behoefde alleen nog gereinigd te worden van de bijmengselen van den moedervorm en tot den normalen graad van ontwikkeling worden gebracht, wat slechts weinig tijd vroeg.

Op welk oogenblik de eigenlijke mutatie met juistheid te zetten is, blijft onzeker. In elk geval kan de snelle toename van het aantal randbloemen voordat de eerste linten op de schijf verschenen, niet worden verklaard uit de gewone fluctuaties; zij moet integendeel met de mutatie in direct verband worden gebracht en was als het ware de inleiding tot de verdubbeling.

Het proces der verdubbeling was thans spoedig ten einde.

Het gemiddelde van het aantal lintbloemen dat reeds tot 34 was opgeklommen, nam nu toe tot 47, het jaar daarop tot 55 en de volste bloemen hadden in 1900 reeds 100, in 1901 zelfs 200 stralen, zoodat zij voor de beste dubbele variëteit niet onderdeden.

Van toen af kon door selectie niets beters meer worden bereikt. Want de volle bloemen brengen geen zaad voort omdat de nog aanwezige buisbloemen — die het zaad zouden moeten vormen — door de steriele lintbloemen der schijf zoodanig bedekt worden, dat insecten ze niet meer kunnen bereiken.

De variëteit bleek constant te zijn, zooals te verwachten was; atavisten werden er niet gevonden. De bloemen vertoonden wel eene sterke fluctuatie wat betreft het aantal der lintbloemen, maar de onderste grens, 34, was een aantal dat door *grandiflorum* nooit werd bereikt.

Het boven beschreven verschijnsel kan door teeltkeus niet worden verklaard. Niet alleen zou de toename van het aantal straalbloemen nooit zóó snel hebben kunnen plaats grijpen, maar vooral over het ontstaan van straalbloemen tusschen de buisbloemen zou de selectieleer geen licht kunnen verspreiden. Wij zijn gedwongen hier eene plotselinge inwendige verandering, eene mutatie aan te nemen, die het uitwendig karakter der plant in weinig tijds vervormde.

* * *

Intusschen is deze mutatie niet het gevolg van de zorgen, door De Vries aan de cultuur besteed. De neiging tot muteeren moge misschien daardoor gemakkelijker en beter tot uiting zijn gekomen, zij moet in ieder geval reeds in de plant zelf aanwezig zijn geweest. Want variëteiten kan men niet maken; duidelijk heeft ook De Vries er op gewezen, dat hij bij het ontstaan der dubbele variëteit van den akker-chrysanthemum slechts eene passieve rol speelde. En als bewijs voert hij aan eene vergelijkende proef, die hij gedurende eenige jaren heeft genomen bij de klaversoorten, die wij bij de be-

spreking der degressieve variëteiten reeds noemden: de gewone klaver *(Trifolium pratense)* en de incarnaatklaver *(Tr. incarnatum)* [1]).

Een vierschijvig klaverblad komt aan de gewone roode of witte klaver, die men overal langs wegen en in perken ziet groeien, niet al te zeldzaam voor. Maar eene plant, die meerdere vierbladen tegelijk draagt, ontmoet men niet dikwijls. Eene zoodanige klaverplant onderscheidt zich ook werkelijk van de gewone. Want als men in het algemeen eene plant, die een enkel vierschijvig blad draagt, naar behooren verzorgt en het zaad daarvan uitzaait, dan zal men opmerken, dat de nakomelingen daarvan geene vierschijvige bladeren bezitten. Onderwerpt men echter eene plant met meerdere vierbladen aan hetzelfde onderzoek, dan zal blijken, dat de jonge planten wel opnieuw vierbladen dragen en bij eene goede behandeling daaraan zelfs zeer rijk kunnen worden. Men heeft bij gevolg onderscheid te maken tusschen planten van verschillenden inwendigen aanleg: eenige zijn geschikt om een ras voort te brengen, dat rijk is aan de genoemde anomalie, andere daarentegen niet.

De zeldzaamheid van het voorkomen van bladeren met meer dan drie schijven bij de klaver pleit er voor, dat men hier met eene anomalie heeft te maken, niet met een verschijnsel van gewone fluctueerende variabiliteit De overtollige schijven ontstaan door de deeling der blaadjes van het normale drieblad en wel meestal door de splitsing van een der zijblaadjes in tweeën. Dit geschiedt hierdoor, dat een der zijnerven van het blaadje uitgroeit en tot hoofdnerf van het nieuwe schijfje wordt. Men kan bij veel zoeken alle overgangen vinden tusschen een zijblaadje, dat alleen aan den top even is ingesneden en het ander uiterste, waarbij deze insnijding tot aan de basis doorloopt, zoodat twee schijven zijn gevormd. Splitsen zich beide zijblaadjes, dan krijgt men een vijfblad; verdeelt zich ook het eind- of middenblaadje door de uitgroeiing van een nerf naar ééne of wel naar beide zijden,

---

[1]) *Spec. a. Var.* Lect. XII: *Five-leaved clover.*

dan ontstaat de klaverzes of klaverzeven. Bladeren met meer dan 7 schijven komen gewoonlijk niet voor.

De Vries vond in de buurt van Loosdrecht twee klaverplanten, die een vijfblad en eenige vierbladen droegen. Hij bracht deze naar zijnen proeftuin over en trachtte door goede zorgen, uitsluiting van bevruchting door gewone klaver en selectie, het karakter der planten tot ontwikkeling te brengen. Zijne pogingen werden met goed gevolg bekroond. Uit het zaad der beide planten groeide eene generatie op, die de anomalie opnieuw vertoonde, ofschoon niet in belangrijk sterkeren graad dan de ouders. Uit deze groep van planten koos De Vries er nu vier, die het grootste aantal anomale bladeren bezaten; de rest werd uitgeroeid. De derde generatie, die uit haar zaad voortkwam, bestond uit ongeveer 300 planten, die op 8000 bladeren meer dan 1000 vier- en vijfbladen ontplooiden. Tegen den herfst vertoonden sommige der beste planten zelfs zes- en zevenschijvige bladeren.

Intusschen deed zich met kracht gevoelen, dat eene selectie, die uitging van het tellen der abnormale bladeren op elke plant, te bezwaarlijk en te tijdroovend was, om op den duur met voldoende nauwgezetheid doorgevoerd te kunnen worden. De Vries zocht dus dit jaar door telling de twintig beste planten uit — welke aan meer dan $^1/_3$ der bladeren te veel schijven bezaten — en ging toen over tot de toepassing van eene nieuwe selectiemethode, die heel wat eenvoudiger en zeer veel practischer was. Deze methode berustte op de merkwaardigheid, dat de planten, die eens zeer rijk zullen zijn aan abnormale bladeren, dat reeds in een zeer jeugdig stadium doen blijken. De neiging der zijblaadjes om zich, bij de volwassen plant, te verdeelen, uit zich reeds bij het eerste blaadje, dat zich na de opening der zaadlobben ontplooit — en dat uit slechts één schijfje bestaat — door eene analoge splitsing. De aangewezen weg was dus uit de jonge kiemplanten die exemplaren te kiezen, welke zich door een twee- of drietallig primair blad onderscheidden en alleen deze verder op te kweeken. Op deze wijze werd de heele selectie beperkt tot het vroegste stadium en behoefde zich niet meer tot de volwassen

plant te richten. De nieuwe methode hief niet alleen het bezwaar op van tellen der duizenden bladeren, maar maakte ook, dat de heele cultuur slechts zeer weinig ruimte vereischte; zij bestond dit jaar uit nog geen 30 planten. De bevruchting der bloemen werd aan insecten overgelaten en het zaad van elke plant afzonderlijk geoogst en uitgezaaid.

Nu werd de selectiemethode opnieuw verbeterd door bij de keuze van de zaadplant rekening te houden met het erfelijkheidscijfer. Er werd nagegaan, welke plant uit haar zaad het hoogste percentage kiemplanten met verdeelde primaire bladeren had voortgebracht; alleen van deze plant werd het kroost voor de voortzetting der cultuur gebruikt en onder de bedoelde zaailingen ook weer alleen die, welke een driedeelig primair blad bezaten. Deze methode bracht reeds in twee jaren tijds het gehalte der abnormale zaailingen op gemiddeld 90 pCt.; het wisselde daarbij af tusschen 70 en 99 pCt. Hiermede was tevens de grens bereikt; voortgezette selectie heeft in deze verhoudingsgetallen geen verdere verbetering kunnen brengen.

De aldus gekozen planten zijn in volwassen toestand zeer rijk aan bladeren met 4, 5 en 6 schijven; in den zomer ziet men naast vele gewone driebladen niet zelden zevenbladen verschijnen; in den herfst en den winter beweegt zich de variabiliteit binnen veel engere grenzen en maakt de plant op het eerste gezicht den indruk, slechts vijfschijvige bladeren te dragen. Vandaar dan ook, dat De Vries aan deze variëteit den naam van *Trifolium pratense quinquefolium* gaf. Op de normale planten van dit inconstante middenras zijn, wanneer men de zwakkere zijtakken buiten beschouwing laat, de vijfbladen door het grootste aantal vertegenwoordigd; daarop volgen ongeveer gelijke hoeveelheden vier- en zesschijvige bladeren en ten slotte ongeveer evenveel drie- en zevenbladen.

De productie van bladeren met overtollige schijven is blijkbaar eene functie der uitwendige levensvoorwaarden evenals de ontwikkeling der anomalie bij de pistilloïde papaver dat was. Eene sterke plant werd door De Vries in twee

deelen verdeeld en van de twee helften de eene in goed gemeste aarde, de andere in een schralen bodem geplant. De bevruchting der bloemen werd aan bijen overgelaten en het zaad gescheiden geoogst en uitgezaaid. De kiemplantjes werden daarna dicht bijeen en onder dezelfde omstandigheden opgekweekt.

De invloed van de voeding der ouderplanten werd reeds zichtbaar, toen nog slechts enkele blaadjes zich hadden ontvouwd en trad bij de volwassen plant door een scherp verschil in het aantal anomale bladeren onmiskenbaar aan den dag. Door slechte voeding en verwaarloozing der selectie keert het vijfbladig ras weer zeer spoedig tot het arme driebladige type terug en hierin is de verklaring te zoeken van het feit dat dit ras in het wild zoo zelden wordt aangetroffen. Door de zeldzaamheid der anomalie onder de ongunstige omstandigheden worden de planten die tot het vijfbladig ras behooren òf niet opgemerkt òf voor eene plant met eene toevallige afwijking gehouden.

Uit de klaverplanten die slechts *toevallig* een vier- of vijfblad voortbrengen, kan men nu geen ras kweeken, dat rijk is aan abnormale bladeren. En dit bewijst volgens de Vries duidelijk, dat men geen nieuwe vormen kan scheppen, maar alleen de vormen kan isoleeren en verbeteren, welke reeds in de natuur aanwezig zijn.

De incarnaatklaver *(Trifolium incarnatum)* groeit op minder goeden grond dan de gewone roode klaver. Zij onderscheidt zich van deze laatste door een grooter blad, een langwerpig cylindrisch hoofdje van mooi roode kleur en is overigens ook hariger. In 1894 werd door De Vries met de vergelijkende proef een begin gemaakt door één liter zaad uit te zaaien. Onder de vele duizenden zaailingen werden twee kiemplanten met drie, en één met 4 zaadlobben ontdekt. Deze drie plantjes werden uitgeplant en één ervan bracht in den loop van den zomer 1 vierblad en 1 vijfblad voort. Uit het zaad van dezen plant ontkiemden ongeveer 250 planten, waarvan er 22 één of twee, 10 drie tot negen vier- of vijfbladen droegen. Ofschoon de cultuur met groote zorg reeds tien jaar werd voortgezet,

gelukte het niet een ras te kweeken dat even rijk was aan anomalieën als *Tr. p. quinquefolium.* Integendeel, de laatste generaties van dit halfras — *Tr. i. quadrifolium* genoemd, — waren bij de 2de en 3de in niets vooruitgegaan; bladeren met 6 of 7 schijven werden aan de incarnaatklaver niet éénmaal opgemerkt. Het verschil met het vijfbladige ras is dus in het oogloopend, en opnieuw blijkt duidelijk, dat de teeltkeus niet in staat is ook maar de schijnbaar zoo geringe klove, die een halfras van een middenras scheidt te overbruggen. Dit kan alleen eene mutatie.

Ingr. J. SCHMUTZER.

DE OPSCHRIFTEN DER PSALMEN.

Zooals bekend is, dragen verreweg de meeste psalmen een titel of opschrift. Calmet zegt in zijn *Dissertatio in titulos Psalmorum*, dat de verklaring van deze opschriften een kruis is voor alle uitleggers der Psalmen: »expositio inscriptionum crucem figit interpretibus". En inderdaad, iedereen, die de talrijke en meest uiteenloopende verklaringen en gissingen over een en hetzelfde opschrift onder oogen gehad heeft, zal Calmet's gezegde gereedelijk moeten toegeven. Van zeer vele opschriften is tot op den huidigen dag een aannemelijke verklaring nog niet gevonden, en volgens enkele Schriftuurverklaarders, zouden zelfs zeer vele opschriften, die op het voordragen der psalmen betrekking hebben, voor ons geheel en al onverstaanbaar zijn. Wij hebben echter te weinig zekere kennis en zoo goed als geen duidelijk begrip van de muziek en muziekinstrumenten der Hebreeërs, om hierover een eenigszins juist en gegrond oordeel te kunnen vellen. In 't algemeen kan men evenwel zeggen, dat de opschriften den schrijver van den psalm aanduiden, of wel de wijze, waarop hij voorgedragen werd, soms ook bij welke gelegenheid de psalm gezongen werd; in de bijzondere gevallen staat echter een zeer wijd veld voor alle mogelijke hypothesen open.

Interessant is het, te hooren hoe de H. Vaders over deze opschriften dachten. Zij beijverden zich niet minder om de opschriften der psalmen, dan om de psalmen zelven te verklaren, ja, wij mogen zeggen, dat zij somwijlen meer moeite aanwendden, waar het de verklaring van een opschrift gold, als elders voor den geheelen psalm. In hun oog immers was het opschrift als het ware de sleutel, om door te dringen tot den

anders geheel onverstaanbaren inhoud. Zoo schrijft de H. Hiëronymus in zijn *Prologus Psalmorum*: »Wat is de titel anders dan de sleutel? Met den sleutel opent men de deur en treedt het huis binnen. Zoo is ook een sleutel, d.w.z. een opschrift, noodig om de psalmen te kunnen verstaan". Ook de H. Augustinus schrijft in zijn verklaring van den 53sten psalm: »Om ieder vers, dat gezongen wordt goed te kunnen verstaan, is een juiste uitleg van den titel noodig. Indien iemand weet, wat boven de deur des huizes geschreven staat, treedt hij veilig binnen". En op dezelfde wijze spreekt hij in zijn uitleg van den 139sten psalm: »De titel van den psalm is als het ware de heraut van den psalm". Ten slotte mogen ook nog deze woorden van den H. Hilarius in zijn proloog van den 109den psalm hier een plaats vinden: »De titel en de psalm zijn twee dingen, waarvan het een niet van het ander kan gescheiden worden".

Van den anderen kant vinden wij echter, eveneens reeds zeer vroeg, verschillende schriftuurverklaarders, die aan de opschriften der psalmen veel minder gewicht hechtten, zooals b.v. duidelijk blijkt uit de woorden van Theodoretus: »Sommige zeggen, dat de opschriften der psalmen onecht zijn . . . ik geloof echter, dat het zeer vermetel is, die voor onecht te houden".

De reden, waarom sommigen zoo weinig waarde hechtten aan deze opschriften, lag voornamelijk hierin, dat de titels met den geheelen inhoud der psalmen zeer dikwijls niet in overeenstemming gebracht konden worden. Dit was ook voor vele vaders het groote bezwaar. Zoo schrijft b.v. de H. Augustinus over Ps. 95: »De psalm is niet in overeenstemming met den titel, opschrift en inhoud zijn geheel verschillend". En Cassiodorius in zijn *Praefatio in Psalmos:* »In de psalmen vindt men niet, wat de titel aankondigt". Deze tegenspraak tusschen titel en inhoud hebben menig nieuweren Schriftuurverklaarder, zooals o.a. Hupfeld (vgl. Cornely. *Intr.* II, C 3, p. 88) er toe gebracht, de opschriften voor onecht te houden. Cassiodorius daarentegen kwam daardoor tot deze gevolgtrekking: »Deze opschriften hangen als heilige sluiers vóór de deuren

der psalmen, die, wanneer men ze meer van nabij beschouwt, den zin van den psalm schijnen te bedekken."

Wij echter stemmen geheel met P. Cornely overeen, waar hij in het tweede deel zijner *Introductio* deze meeningen der nieuweren en vooral van Hupfeld weerlegt en tot de volgende conclusie komt: »Wij geven gaarne toe, dat men zeer omzichtig en nauwgezet te werk moet gaan, om de echte opschriften van de onechte te onderscheiden; wij meenen echter, dat die opschriften, welke door het eenstemmig getuigenis van den Hebreeuwschen tekst en de voornaamste vertalingen, goedgekeurd worden, niet meer dan de overige deelen der H. Schrift mogen verworpen worden; de overige opschriften moeten volgens de regelen der gegronde kritiek beoordeeld worden en wij aarzelen niet te verklaren, dat men de echtheid kan bewijzen van vele opschriften, die in de Vulgaat en de Alexandrijnsche vertaling voorkomen". Het valt echter niet te ontkennen, dat de opschriften een indirekt bewijs zijn voor den hoogen ouderdom der psalmen; want waren ze eerst veel later er aan toegevoegd, dan is het volstrekt onverklaarbaar, hoe zeer vele voor de Septuaginta reeds onverstaanbaar konden zijn. Daarbij moet men niet uit het oog verliezen, dat in de Grieksche en Syrische vertalingen veel meer en dikwijls zeer afwijkende opschriften worden aangetroffen. Opvallend mag het heeten, dat de Kerk in het Officium deze opschriften steeds achterwege laat.

J. K.

WINTERBLOEMEN.

't Kristal der vaas — die slank omhooge gaand
Bij 't venster zich kelkvormig openplooit
In 't late daglicht, dat geglinster dooit
Door 't fijn geslepen glas, vol water staand —

Vereent, wier bloei novembers tuin vermooit,
Laatste anemonen, bleek en nat betraand
Van regen, zwijgend in de scheemring, slaand
Door 't raam 't gazon ga, dor, met loof bestrooid.

De vrouw in 't zwart, die — grijs van haren — schouwt
Naar buiten, waar, door bladerloos geboomt,
De lucht als assche donkerpeinzend grauwt,

Staat — zie, hoe traan op traan haar wang langs stroomt
Bleek naast het bleek bouquet dat met haar rouwt,
Wijl Allerzielen donker beide' omdoomt.

FELIX RUTTEN.

HERFSTLIEDEKE.

O 't eerste geel gevallen blad
  Bij 't laatste korenblauw! . . .
Hoe vlucht een jaar of 't wieken had
    Zoo gauw! . . .

Ach, de eerste prille lenteroos
  En de eerste ontbotte blaên. . . .
Voorbij! verbloeid en sporeloos
    Vergaan! . . .

Mijn eerste groen! mijn eerste min!
  Mijn blonde jeugd! — en Gij! . . .
Zoo trekt het àl den herrefst in:
    Voorbij! . . .

FELIX RUTTEN.

LETTERKUNDIGE KRONIEK.

VII.

Verzen van KAREL VAN DE WOESTIJNE.
C. A. J. van Dishoeck, 1905.

»Mij heeft de rille Herfst zijn wrangsten wijn gegoten" (bl. 47).

Gelijk er betrekking is tusschen klanken en kleuren — kleurensymphonieën en klankenschilderingen — en eveneens weer een evenredigheid tusschen deze en woordenreeksen, zoodat een gedicht bij velen een vasten kleur- of geluidsindruk achterlaat, een landschap een melodie kan oproepen, en woorden niet alleen muziek, maar muziek ook woorden voor zich vindt: zoo krijgt men niet alleen van het boek eens dichters een zinnelijken totaal-indruk die, blijvend, als 't emblema ervan geworden is, doch van den dichter zelf ook, na de ziel zijner verzen in zich overgenomen te hebben, draagt men een verbeelding om, al zag men den man noch in gelijkenis noch in werkelijkheid.

Zoo heeft mij Van de Woestijne's poëzie geklonken als een sonate van zwaarmoedigheid, een toongedicht van vergeefszoekende smeekingen, van zuchten en van smart; en moest ik nu den dichter zelf, in de atmosfeer zijner droomen en verdichtingen, schilderen, zooals hij zich in zijn verzen uitgesproken heeft, gij zoudt een man zien voorgesteld, ouder dan zijn jaren, afgetobd, het moede voorhoofd stuttend in de hand, waar hij in troosteloosheid van schemering eenzaam is gezeten onder donkere schouw, bij een stervenden haard. Kwijnende herfstbloemen, zuchtende avondwind in treurgroen

en een zwoele bedwelming van week-rijp fruit zouden 't beeld voltooien.

»Ik ben de vreemdeling die naar den Herfst moet gaan" (bl. 15).

Karel van de Woestijne echter heeft de 30 nog niet bereikt. Die slanke schoone verschijning, met een weelde van golvend blond haar en diep weemoedige droomoogen, trekt vooral om 't geheimzinnige, dat als een mist hangt om hem heen, wel aller aandacht; zooals kleine Karel op school reeds zijn makkertjes deed zeggen: »wat wonder man!" Hij bleef een wonder mensch en werd al ras een wonderlijk poëet.

Dichter der natuur, van avondlanden, herfsttuinen, schaduw en schemering vooral, ook van den lieven, vlaamschen Leiestroom, — bij Gezelle eveneens in zoo innige vereering, — en van 't vaderlandsche veld, waarvan hij, Gentenaar geboren, ten volle ging genieten in Lathem, 't schilderachtig dorp der vlaamsche schilders. Doch niet meer dichter der natuur dan voorzoover hij zijn innerst wezen in haar weerspiegeld vindt en zij hem beelden en verbeeldingen geeft voor zijn stemmingen en fantasieën, en symbolen voor 't onuitzegbare zijner ziel. Dichter van en uit en over zich zelven geheel en uitsluitend, zoodat zijn boek werd de belijdenis van zijn wezen en leven, waarvan gezegd kan worden wat hij getuigt van zijn zangen: »rijk, diep en duister".

Van de Woestijne wist wat hij deed, en deed wat hij wilde, toen hij ons zijn bundel gaf als zijn dagboek in verzen.

»Daar is geen poëzie buiten zinnelijke, zuiver zinnelijke biographie"

schreef hij in een zijner *Litteraire kronieken* (Juli 1904). Een jaar te voren had hij reeds hetzelfde gezegd in hetzelfde tijdschrift, *Vlaanderen* (Juni 1903):

»Zoo zal dan heden ten dage een boek verzen zijn: 't zinnelijk gevoelig dagboek eener personaliteit, die hare bedeesde naaktheid sluit en vertoont onder 't schoone gewaad der beeldspraak".

Een derde aanhaling uit zijn opstel *De geschiedenis van*

het gedicht (*Vlaanderen*, Mei 1905) is te karakteristiek voor zijn kunstopvattingen om ze achterwege te laten:

»Wij echter, teruggetrokken uit een leven, dat ons geen hoop op schoon gemeenschapsleven biedt, wij turen — omdat we toch en uit ons eigen wezen dichters zijn — in ons zelf, en wat we bezingen, dat is onze treurige eenheid in het dier, vernobeld door onzen afkeer. Ja, onze afkeer meest is de vreugde van ons dichtleven; want zelfs 't aanschouwen van ons zuiverst schoone is ons wrang. O we hopen, we trachten ons te ontbolsteren: we trachten schoon te zien als nieuwe kinderen; maar de tijden zijn te guur dan dat we ons uitkleeden zouden".

Inderdaad blijft 't vaak bij een *trachten* zich te ontbolsteren; misschien maar goed, dat de tijden nu zoo guur zijn!

Zoo dit boek een zeer oorspronkelijk werd, was dat niet om 't uitzeggen van zich zelven zoozeer, als wel om de eigenaardigheid van 't karakter, dat er zich in uitspreekt.

Karel van de Woestijne is jong met niets van hetgeen der jeugd immer eigen was, noch geloof in een goed leven, noch hoop in eigen kracht, noch liefde voor een ideaal, noch verrukking over de schoonheid, die van buiten spreekt tot de ziel.

Deze verzen getuigen van 't leven eens jongen mans, die de werkelijkheid van 't bestaan het eerst in lijden leerde kennen bij den dood zijns vaders; die liefde heeft maar »vrezend slechts de liefde ken(t)", en draagt

> (z)ijn eigen vreugde wáard —
> in naderend minnens-duister
> (z)ijn ongenaakbre min, bewaard
> onder scheuren-schoonen kluister'.

Dan, nadat hij in een ziekte te sterven heeft verlangd, beurt de liefde eener vrouw hem op. Doch 't blijft niet zonneschijn. Gelukkig zijn wil hij niet.

> »En wierd ik niet die, alle menschlijkheid verlaten
> hoogmoedig en gelaten
> zijn waan breekt, en met gode-mond zijn leed verbijt
> en glimlacht wijl hij lijdt?.... (bl. 167).

Hij wil niet, weet niet, met zich zelf in tweestrijd, verlangend, lijdend, lusteloos....

»daar, hoofde-heffend, bij de doovre sidder-ruiten
mijn vrouwe zit, die mij beziet, en teeder lacht....
— o God dat ik nog steeds de beetre liefde wacht" (bl. 185).

Zijne lichamelijke zwakheid moet wel ondermijnend werken op zijn geestelijk vermogen, en hij die van 't leven zoo vroeg reeds het zwaarste leed te lijden kreeg, schijnt in strijd en tegenheden den lust verloren te hebben die sterkt, den moed die staalt, de toewijding die veredelt, — om op zich zelven teruggeworpen alleen te kennen, liefde »voor zijn vreemd-eigen beeld weerkaatst in moe dood water".

Aldus de dichter dezer *Verzen:* omvattend de twee bundels, *Het Vaderhuis*, »geëindigd om 1903" en toen afzonderlijk verschenen, en *De boomgaard der vogelen en der vruchten*, twee jaar later afgewerkt. De eerste bundel wordt ingeleid door een prachtige opdracht aan zijn vader, die

»mij liet leven en me teerder leerde leven",

en de andere is gewijd aan zijn vrouw, die hem met de »liefdetoorts" in een nieuw leven voorging

In elk dezer beide boeken vinden we drie gedichten van grooter omvang en dieper symboliek dan de daartusschen staande »verzen" en »zangen".

't Zijn *Venus en Adonis*, 't bewustworden van den hartstocht; *De Moeder en de Zoon*, de opbloei der liefde; en *Thanatos en de Vreemdeling*, 't einde van den eersten bundel.

»Open de deur: Ik ben een vreemdling. Ik ben moe....
. . . . . .
En 'k leefde eenzelvig kalm en heb een vrouw bemind....
. . . . . .
en hoe we elkander minne', 'et is geen liefde meer
— Gij ziet me, o mijne vrouw, en zet u naast mij neer,
en wilt me troosten?... Neen. 't herdenken zingt het doode:
onz' liefde is in de laatste zee, den nacht, gevloden....
. . . . . .
Ik leef niet meer, 'k bemin niet meer, noch kan gelooven.
Zeg vindt ge zelf niet dat het tijd wordt?"
THANATOS:
»Och malle jongen!"

Van de drie beteekenisrijkere kerngedichten in *De Boomgaard* beduidt het eerste (*De Voorspelling*), dat beter getijde aanbreekt: »het zal de Liefde zijn". Dit wordt bevestigd in het tweede (*Epitalaam*):

»— o vrouw, 'k heb mij met liefde omgord;
ik word een ernstig man",

ofschoon de dichter ook daarna »nog steeds de beetre liefde wacht". Het derde (*De dubbele Nachtegaal*) preludeert den eindelijken vrede.

Zoo betraden we de drie verdiepingen van 't *Vaderhuis* en de hoofdlanen van den *Boomgaard*; doch dáár de blijde haard niet van den gezonden en tevreden Vlaming, noch hier de zonnige dreven uit Gezelle's vaderland!

Er broeit een zwoelte in al die kameren en gangen, die benauwt, en »de dagen hangen vol smart"; daar brandt de koorts haar vale vuren, en tegen de ruiten klettert de herfstregen. 't Is er duister en dof. De Lente is gestorven; alles kwijnt. Daar zal de Dood een welkome gast zijn: hij is er huisvriend, hij:

»die mijn dagen als een bed spreidt en zoo luid
de aâm van zijn nadering laat waren om mijn slapen".

Er heerscht een treurige ziekte in dat huis, die besmettelijk is en al verder om zich heen grijpt, de ziekte der smart, die verliefd gekweekt wordt en vertroeteld — te lichter, daar zij streelt en niet pijnigt — en reeds zóóveel slachtoffers telt, dat zij wereldsmart wordt genoemd.

Zeker »niet goed voor kinderen" deze verzen. Doch ook velen, die geen kind meer zijn, slaat uit dit boek een adem tegen van zengende passie, die rillingen jaagt over 't lijf. En begrijpelijk is, hoe Adonis voor Venus siddert: »vrouw, vrouw, gij maakt mij bang' ....

En is 't niet pijnlijk, ja paal en perk te buiten, der geliefde te hooren toegevoegd:

»O simpel schoone vrouw, die ongeschonden zijt
en draagt een liefde naar mijn moede dierlijkheid".

En loopt er niet door de ideeën van 't *Vaderhuis* soms een aârtje van heterodox Pessimisme b v. waar de dichter »eenzaam droef in 't geel-teer avonddalen" zuchten slaakt als

»Ach, is ons lijf voor eeuwig moe en onze zinnen?"

of spreekt van een

»wonde die nog bloedt
en die ik thans in liefde om uw geluk wou dragen?"

En is het ónze schuld, wanneer wij denken aan Übermenschtum bij verzen als

»Wat deert me nieuwe liefdestijd,
wat deren waan'ge dagen?"

Gelukkig wordt dit gevolgd door menschelijker juichtoon:

»Ik ben zoo blij, ik ben vreemd blij
te kunnen stil gelooven
in nieuw aanblazend mingetij
Voor oud gekende hoven".

Dan gaat ook zijn hart »opnieuw voor 't leven open"; geluk lacht, en dankbaar knielt hij neer en bidt zijn *Zeven Gebeden*.

Karel van de Woestijne is katholiek. Doch de vorm van 't oude onze-vader lijkt hem wat te oud voor iemand van dezen tijd; en zoo bidt de dichter liever wat meer nieuwerwetsch, al is 't ook hetzelfde niet, als wat moeder leerde zeggen den kleinen jongen op haar schoot. De moderne dichter spreekt aldus tot God:

»De avond, gelaat van rust aan mijnen kus gelaten
is droef der treurnis van mijn moede dierlijkheid
en 't schamel brood, o God, dat mijne dagen aten
werd buiten 't plegen van uw zegening bereid.
En zwaarder weegt de last van uw bestaan me".

Hij bidt verder:

»Gij die ik liefkreeg om uw teeder-troostend zwijgen.
. . . . . .
Gij die 'k mocht vinden met uw oogen in mijn oogen.
. . . . . .
En op uw gode-mond de woorden van mijn leed".

Nog bidt hij voort:

»En God, die mij misschien begrijpt,
Is als een vrucht, die in me rijpt'.

En uit 't laatste dier zeven Gebeden: hij spreekt nog steeds tot God:

»Want thans is zomer zwaar der Daden uwer Daad
en 'k voel, ik die gelukkig ben, hoe door de boomen
bremstig uw godlijk sap naar bast en blaeren slaat".

Ik weet wel, dat Karel van de Woestijne boos was, toen men hem eens verweet dat hij pantheïstisch leek en sprak, en ik weet ook, dat hij 't beter meent dan hij 't zegt, doch 't gaat minder om des mans bedoelingen die schrijft, dan om de woorden die hij bezigt en hun alledaagsche beteekenis; en deze »gebeden" liggen al te verre af van 't gebed dergenen, die weten wat bidden is...

Wij hebben 't *Vaderhuis* verlaten en bevinden ons in den *Boomgaard der vogelen en der vruchten* een zwoele, schaduwvolle warande vol vreemden bloei, zwaargeurend en bedwelmend; herfstdroevig; alles weemoed en lusteloosheid waar geen zonnestraal doorbreekt, geen blijgebekte vogel huist; 't gezang dat daar weerklinkt,

»torst de beelde' alleen
— rijk, diep en duister — van geween
maar niet wat moog geluk bereiden".

Ten gronde buigen stervende takken, moegedragen bruin en bronzend loof en doorknaagde vruchten.

Daar verblijft »de jongste sater". Ons wordt er 't wandelen moeielijk. We zien niet »dan onverroerde braam de roze omstrikkend", in elkaar gewrongen takken en slingerplanten, donker looverdak, dat geen blauw laat doorschijnen; er hangt een zwoele schemering, een doodsche stilte; alle leven versteende . . . Waar is 't licht, de lente, de zon? . . .

Karel van de Woestijne zal nooit een populair dichter zijn, beweerde men: deels omdat »de smart, die hij in zijn gemoed aankweekte en waarvan zijn boek de gerijpte vrucht is — zooals L. Ontrop zeide — te veel de afzonderlijke smart is van den eenling, om door een ieder gereedelijk begrepen te worden", deels ook — zooals Linnebank meende — »wijl deze dichter een zonderling mensch is en door deze gedichten zeer dikwijls een streep van zonderlingheid gaat". Bovendien nog omdat zijn verzen, ondanks hun »europeesche beschavingsverfijning" en de »zuidersche schoonheden", waar Verwey 't over heeft, — al noemt Van Deyssel ze »uitmuntend" — voor zeer velen »rebussen en raadselopgaven" blijven. Doch niet minder ook, wijl Van de Woestijne ons inleidt in een huis, waar 't ons benauwend is; ons voorgaat in een wildernis, waar zich geen vergezichten openen van een schoonheid, die in verrukking brengt; waar 't bloeit van giftbloemen; waar vruchten rijpen, wrang en bitter, die geen dorsten stillen.

Dorst naar schoonheid en geluk is in ieder onzer; en des dichters is 't, dat verlangen en dat dorsten te lesschen; de kunst der Decadenten, die roeping niet getrouw, is een doode kunst; te dikwijls was zij ook reeds: kunst des doods.

In Karel van de Woestijne vinden we het type van den Decadent.

De naam, die een veroordeeling was, werd den Decadent een eeretitel, die twee trekken aanduidt: af-keer van 't allengemeene menschelijke leven en in-keer in zich zelven.

Hij is getreden uit 't leven en laat des levens stroomingen aan zich voorbijglijden met een grooten weerzin tegen al 't gewone, en een even groote bezorgdheid om toch maar niet als anderen te zijn.

Hij leeft in zich zelven opgesloten, enkel voor zich zelven, een leven, dat ieder ander een verzegeld boek blijft; hij zoekt het ongewone, vreemde, zeldzame, prikkelende, ongezonde:

»die Düfte, berauschend und schwer"

Hij zoekt bloemen, waar Baudelaire zijn *Fleurs du mal* plukte:

„Gij kent, niet waar, geen schooner roos dan die in schuinen
en welkens-rottend rooden avond heeft gebloeid" (b. 117).
. . . . . .

»Ich liebe die Fahlen, die Bleichen,
Die Frauen mit muden Gesicht".

Hij zoekt gewaarwordingen die niemand nog ondervond, is aldoor maar op jacht naar nieuwe en vreemde en verfijnde aandoeningen en schept zich toestanden zoo fantastisch als dwaas.

Hij zoekt feitelijk alleen zich zelven, en zet zich liefst in wat bengaalsch licht te pronk, als in een aureool:

»Ich liebe was niemand erlesen
Was keinem zu lieben gelang
Mein eignes, urinnigstes Wesen,
Und alles, was seltsam und krank".

Met deze woorden van Felix Dörmann bedoelen wij niet verwantschap aan te wijzen tusschen onzen dichter en de moderne Duitschers: hij kent de Fransche veeleer; het dekadenten-ras echter, dat hier in Karel van de Woestijne zijn eerste spruit schoot, vertoont overal hetzelfde karakter.

Reeds in 't *Vaderhuis* vonden we in Van de Woestijne een vreemden, zonderlingen minnaar, een »die vreezend slechts" de liefde kende, een liefde dragend, »die niemand heeft bemind", zijn »moede liefde"; een, »die om eigen liefde treur(t)", doch eigenlijk niets anders is dan een zelfzuchtige, die »slechts de liefde ken(t) voor (z)ijn vreemd-eigen beeld".

»Zoo kent zijn ruischend oor alleen 't geluid
van eigen stem weêr-kaatst in dichte muren".

Hij is de minnaar van de Dood; of zegt hij 't niet?

»Gezichten mijner dood
. . . . . .
Ik min u, gij zijt mijn, ik leef, ik leef van u".

Zeker mag 't menschelijke hart voor ieder dichter 't middelpunt der wereld blijven en dus de eerste bron der poëzie. 't Is het eeuwige »frappe-toi le coeur", dat gelden blijft. Maar 's dichters hart zij een menschelijk hart, dat klopt en slaat in gelijken slag met dat zijner broeders en van hun leven leeft. Niet één, dat op starre rots van hooghartigheid als een god in zelfzuchtige verheffing te leven verlangt: dàt zal het aas der gieren worden.

Onmachtig en onvoldaan valt het ten prooi aan lustelooze lamlendigheid, gekweld door alles en zich zelf kwellend, besluiteloos, zonder wil, den moed tot leven kwijt. Zoo kwijnt het dan weg in den nacht, waar sterren zijn noch dageraads-belofte.

Wat zijn uw vreugden bitter schraal, gij »jongste sater". Het leven, dat gij u schept, kon schoon en rijk zijn, u zelf tot vreugde en ons tot blijdschap . . .

»Leef ik verloren, — hoe, voor de eeuwigheên geboren,
mijn bloode leden die der schoonste goden zijn, —
ik heb dees welke roze' als koningkroon gekozen
en weet geen rooder trots dan deze doornen-pijn".

»Gelaten,
. . . . . .
ruilt mijn believen voor de diepste gode rijken
geen éene gif-bloem van deze' effen avond-tuin".

Straks barstte hij ook al uit

»Ik wil niet meer gelukkig zijn"

»de torve, hij, de liefdelooze,
»die traag zijn wil het maal der bitterheên bereidt".

Doch hoort: de »jongste sater" spreekt nog:

»Ik die mijn onverschilligheid naar wil mag meten
aan 't driftenlooze en grandioze zonne-gaan;
ik die mijn eigen beet en kende geene kreten;
ik die mijn eigen sarde en kende geenen traan;

ik, zwaarbewuste god, te licht voor 't mensche-leven,
dat ik, bedrukt, maar zeer hooghartig buitensloot,
die al wat wies om mij star-willend heb geweven
in 't schoonheidskleed van mijn onsterfelijken dood;

ik die mijn eigen miek mijn eige', ik, laatste Sater
die buiten de natuur zijn pure tuinen sneê;
. . . . . .

Ik die me-zelven naar de zekerheid kon dragen
dat ik volmaakte vrede uit mijn wezen dronk:
. . . . . .
... ik ben eigen levensmeester".

En later nog zal 't blijven heeten »schooner zijn die loome rozen", tot hij, »die alle menschelijkheid verlaten" heeft, in *De dubbele nachtegaal* den vriend zijn ziel en haar leed bloot leggende, staan blijft voor de

»Besluitloosheid! — En 'k ben gelijk de dorst'ge hinde
»die waar ze in klare beek haar sier'ge schoonheid leest
»niet drinkt, en 't breken van haar brooze beeldtnis vreest".

Wat een oase de *Vroegere Gedichten!* Daar niet meer Van de Woestijne te hooren over zijn »moede liefde" en aan al de duisternissen van den armen tobber ontkomen te zijn! Nù *Zangen om de lente* bont en druk, en *Dramatische fragmenten van voor 1897*.

Dat is de dichter reeds van 't *Vaderhuis* en van den *Boomgaard*. Daar spreekt zich die wonderlijk voelende, vreemdlevende reeds uit, die in de *Verzen* zijn zeggingswijze nog verfijnd en vervolmaakt heeft, maar door overdaad en overdrijving niet tot de klare plastiek en de hooge rust der klassieken klimmen kon.

Hij leeft niet alleen heel anders als anderen: ook zijn zintuigen schijnen van een heel bizondere constructie; zijn waarnemingsvermogen is verbazend fijn en vreemd gevoelhoornd. *Hoort* hij niet den donz'gen val van klamme bloemen in kristalle schale? Zoo ook *hoort* hij den nacht, die nederzijgt, en *voelt* »uw hoofd naar mij geneigd", en *ziet* de twijgen wiegen »naar de slaap der vooglen aadmend gaat"; en loomer *weegt* hem in de oogen »'t beeld van die in vredig werken staan".

Zoo komt hij tot wat onmogelijkheden lijkt, tot »hymnen van goud, gulzig wassend als oden", en

»lange stilte in rythmen, wijd gebreid
lijk 't slagend aadmen gaan uit wiegen, dons-gedoken....

wat toch niets moois kan heeten. En tot vreemdheden, waartoe een zucht naar nieuwe woordkoppelingen en klanksymbolen hem voert, als der »droefheid loomen in 't atone van de boomen". Of tot gemaaktheden van dit slag:

»Ter ure dat mijn moe gedoe het wrange ruikt
dat zeeme fleemend waard der bangende avondgeuren".

Maar ook tot beelden, die op den eersten aanblik vreemd misschien — en vaak meer uitgevonden dan gevoeld — toch luide voor den dichter getuigen.

Er ligt daarenboven eene zeldzame voornaamheid over al deze verzen uitgebreid, die, bewerkt met vaste hand, des dichters jeugdigen leeftijd niet verraden, gelijk de plechtige alexandrijnen der *Dramatische fragmenten* zwaar gaan van een diepte van gedachte, in zoo jongen denker bewonderingwekkend.

Al kan duisterheid nooit als een verdienste worden aangerekend en al blijft gewrongenheid en gezochtheid altijd afkeurenswaardig, en al mogen de taalgeleerden zich nog zoo'n kwaad bloed maken om zijn willekeurig omspringen met 't afkappingsteeken of vreemd woordengebruik — en ànders ware stellig beter! —: Vlaanderen wil terecht in Karel van de Woestijne den meest begaafden zijner nu levende dichters erkennen. En zoo de *heldenmoed*, die hij ten toon spreidt in 't uitstallen zijner menschelijke zwakheden nu juist zoo roemvol een deugd niet is, en zoo hij voor zich zelven ook zijn meeste en mooist *gevoel* koestert, hij is een dichter met een rijkdom van *verbeelding*, wien geen ander evenaart. Om de onuitputtelijkheid zijner fantasie, om de muziek zijner verzen en de expressie van hun klank, die de stemming van den dichter — maar wel wat eentonig — steeds zoo juist weergeeft, en om de woorden-pracht, waarmede hij zijn ideeën, dikwerf van zoo groote oorspronkelijkheid, te omkleeden weet, bewonderen wij

Karel van de Woestijne, — al schenken wij liefde aan anderen, en al vragen wij gezonder kost tot levensspijs.

»Ik ben de vreemdeling, die naar den Herfst moet gaan"

zijn diep-droeve woorden, die we van Karel van de Woestijne overschreven.

Niet »vreemdeling", niet »naar den Herfst", maar ten zomer moet gij wandelen en komen tot ons, die blijde u gemoeten zullen, als gij de bloemen en de vruchten brengt, die levensvreugde geven en een zegen zijn van God.

Wannner gij uw Huperiôn laat zeggen, dat hij

»zal wandlen door de landen
dragend de dagen van uw liefde, wijdsch en klaar",

dan denk ik aan u, die deze verzen dichtte, dan zie ik u, Karel van de Woestijne.

O ziet en hoort Huperiôn:

»Ik, die de dagen op mijn armen draag als versche vruchten,
als nieuwe kindren die 'k verheugd den heemlen toon
in 't steeds herhaalde wonder van hun leden, schoon
van al de stralen die ik schudde in 't blauw der luchten
uit mijne manen: zonnekleed en zonnekroon".

Zóó moet gij komen, die tot nu toe

»de torve (waart) de liefdelooze
die traag zijn wil het maal der bitterheên bereidt";

gelijk Huperiôn, dragend op zijn armen de dagen als versche vruchten, als nieuwe kinderen, — zóó gij, dragend nieuwe verzen in 't zonnekleed van ongerepte schoonheid en met de zonnekroon, die de kinderen des lichts omspant: geloof, liefde en vertrouwen!

FELIX RUTTEN.

NIEUWE UITGAVEN.

Dr. JOHANNES EVANGELIST BELSER: *Das Evangelium des Heiligen Johannes.* — Herder, Freiburg, 1905.

Ofschoon de litteratuur over de Joannëische kwestie den laatsten tijd is vermeerderd met een menigte boeken en brochuren, die bijna niet te overzien is, wekt toch het verschijnen van een katholieken commentaar op het »πνευματικὸν ἐυαγγέλιον" onze bijzondere belangstelling. Twee jaren geleden gaf Calmes zijn *Évangile selon saint Jean* in het licht, een werk, fraai naar het uiterlijk en, wat den inhoud betreft, even katholiek als op de hoogte der tegenwoordige critiek. Thans publiceert de bekende tubinger professor Belser zijn *Evangelium des H. Johannes,* dat alleen reeds om zijn zeshonderd bladzijden, groot octavo, ontzag inboezemt. De schrijver biedt zijn boek aan als een »Ergänzung" op de commentaren, die reeds bestaan, een »eer", met welke weinigen zijner voorgangers ingenomen zullen zijn, als zij van zijn studie kennis nemen.

Aan de inleiding, die bij Calmes tachtig bladzijden omvat, wijdt Belser er twintig. Ter vergoeding worden de lezers verwezen naar de *Einleitung in das Neue Testament,* die hij in het jaar 1901 uitgaf.

Enkele punten moeten hier worden aangestipt.

Het vierde evangelie was bekend aan Ignatius van Antiochië en »zeker" ook aan Papias. Naar Belser's meening kon Papias de apostelen Andreas, Petrus en Philippus niet in dezelfde volgorde noemen als het Joannes-evangelie, wanneer hem dat evangelie niet bekend was. De geschiedenis van de vrouw, die bij den Heer aangeklaagd werd om hare zonden (Eus.

Hist. Eccl. 3, 39, 17), heeft de hierapolitaansche bisschop »zeker" geput uit Jo. VIII, 1 vv. [1]). En wanneer de presbyters bij Irenaeus weten te verhalen, dat de Heer gezegd heeft: »In mijns Vaders huis zijn vele woningen" is »sicher in erster Linie Papias" bedoeld (blz. 1). Op grond van den codex Alex. 14, den codex Toled. en de verklaring, die Eusebius aan het fragment van Papias geeft, neemt Belser ook aan, dat Papias den apostel Joannes voor den schrijver van het evangelie gehouden heeft.

Irenaeus is leerling geweest van den H. Polycarpus en werd geboren »vóór 130". De »kerkelijke" overlevering wijst uit, dat de apostel Joannes, niet lang vóór het einde der eerste eeuw (92—96) op verzoek van zijn medeapostelen en leerlingen een evangelie geschreven heeft ter verdediging der christelijke waarheid tegen sommige ketters en dat hij dit evangelie aan de kerken van Klein-Azië heeft overgedragen. Het is een tendenzstuk tegen Cerinthus, de Joden en het wordende Gnosticisme om het goddelijk messiasschap van Christus te bewijzen (blz. 16, 19, 20, 376).

De commentaar heeft een heel eigen karakter. Men vindt hier niet, zooals in de meeste boeken van dit soort, een opsomming van allerlei meeningen en gissingen. Belser heeft een eigen opvatting en deze is zijn volle overtuiging. Die overtuiging spreekt zich op iedere bladzijde uit met een zekerheid, die geen twijfelen kent, geen tegenspraak duldt en iedere afwijkende beschouwing zonder genade verwerpt. Natuurlijk vindt men in andere boeken menige verklaring, die Belser heeft, eveneens; de overeenkomst b.v. tusschen den commentaar op Cap. VI van Belser en dien van Ceulemans is hier en daar zelfs zeer opvallend, maar een reeks namen van schrijvers en boeken uit den vroegeren en den lateren tijd zoekt men bij hem te vergeefs. Van dit gemis echter make men Belser geen verwijt; in de voorrede heeft hij er zijn lezers op voorbereid, maar tot hun gerusstelling

---

[1]) Vgl. echter de *Einleitung*, blz. 786.

verzekert de professor: »Dass ich die Literatur kenne, wird jeder aufmerksame Leser finden" (blz. 1).

Het evangelie bestaat volgens Belser uit twee deelen, met een prologus en een aanhangsel. Het princiep dezer verdeeling ligt in III, 12: »Indien ik u de aardsche dingen (*τὰ ἐπίγεια*) gezegd heb, en gij niet gelooft, hoe zult gij gelooven, indien ik u de hemelsche (*τὰ ἐπουράνια*) zou zeggen?" Het eerste deel I, 19—IV, 54 handelt over de *ἐπίγεια*, waaronder Belser verstaat: »Das Tauferzeugnis und die messianische Taufwirksamkeit Jesu". Het tweede V,1—XX,31 gaat over de *ἐπουράνια*, d. w. z. over Jesus' openbaringen aangaande zijn hemelschen oorsprong, zijn goddelijke natuur, zijn godmenschelijke persoonlijkheid met haar volheid van genade en waarheid, zijn terugkeer in den hemel. Deze omvangrijke stof ziet Belser naar dezelfde indeeling compendieus vervat in den prologus I, 1—18, die een soort program is van de stellingen, die in het evangelie worden toegelicht en bewezen.

Zoo Belser's eigen opvatting ergens uitkomt, dan is het in den commentaar op dezen proloog. De eerste verzen behelzen een definitie van den naam Logos; 6—13 beantwoordt aan I, 19—IV, 54 en handelt over de roeping van Joannes den Dooper en Jesus' »Taufwirksamheit"; 14—18 beantwoodt aan V, 1—XX, 31 en heeft betrekking op Jesus' godheid en bestemming voor de wereld. De verklaring, die Belser van 1—3 geeft, wijkt van het bijna algemeen gevoelen af. Gewoonlijk toch hield men, dat met het woord Logos de Zoon Gods wordt aangeduid in zijn eeuwig bestaan bij God. Belser verwerpt deze meening, want — zegt hij — niet alleen in het geheele evangelie en in vv. 6—18 van den proloog, maar ook in vv. 4, 5 wordt gesproken van den historischen persoon van Jesus. Ook in de eerste verzen dus is niet de praeëxistente, maar de historische Christus bedoeld, die in zijn sterfelijkheid het leven en het licht der wereld was. Gedurende zijn omwandeling op aarde schonk Hij allen, die in zijn naam geloofden, leven en licht, daar Hij aan dezen allen de macht schonk door het ontvangen des Doopsels kinderen Gods te worden. Dat leven en dat licht worden bij hen in stand ge-

houden door de Eucharistie en de mededeeling van den H. Geest (v. 4). En toen Joannes zijn evangelie schreef (92 - 96) kon hij, ofschoon Christus reeds lang tot den Vader was wedergekeerd, schrijven: »het licht schijnt (*φαίνει*, praesens) in de duisternissen". Want de leerlingen des Heeren, deze »lichten" der wereld, maakten velen door ze te doopen tot kinderen des lichts, tot leden van het messiaansche rijk, dat, als afbeelding van het hemelsche, een rijk des lichts is en daarom ook »rijk der hemelen" genoemd wordt. Zoo bleek het, dat de duisternissen het licht niet konden »onderdrukken". Van Paschen 782 af, waarop Christus zijn openbaar leven begon, zocht het vijandig Jodendom het licht uit te dooven. Maar te vergeefs. Het Licht schijnt (v. 5). Als een godsgezant trad Joannes de Dooper op, opdat allen door zijn getuigenis mochten geraken tot het geloof aan den in den H. Geest doopenden Messias (vv. 6, 7, 8). Hij kwam, niet voorspellen, maar getuigen, want toen Joannes zijn prediking begon, toen stond het ware Licht, dat iederen mensch verlicht, op het punt openlijk voor de wereld te verschijnen (*ἦν τὸ φῶς τὸ ἀληθινόν, ὃ φωτίζει πάντα ἄνθρωπον, ἐρχόμενον εἰς τὸν κόσμον*: v. 9). Openlijk, want Jesus Christus, het Licht, was in de dagen van Joannes' prediking reeds lang, reeds meer dan dertig jaren op de wereld, die, ofschoon zij door Hem gemaakt is, Hem nochtans niet kende, daar Hij leefde in de verborgenheid. Zijn bloedverwanten en de inwoners van Nazareth zagen in Hem den zoon van den timmerman, niet den Messias en den Zoon Gods (v. 10). Nadat echter Joannes van het Licht getuigenis had afgelegd, kwam de menschgeworden Zoon Gods bij de nadering van het Paaschfeest (II, 13) in zijn eigendom, in Judea, in de joodsche metropolis, in het huis zijns Vaders. Maar zijn eigen volk, op de eerste plaats, de oversten van Israël, plaatsten zich vijandig tegenover hem (v. 11). Degenen echter, die bij uitzondering in Hem den Messias erkenden, doopte Hij, of liever, Hij gaf hun het recht zich door zijn leerlingen te laten doopen en zoo kinderen Gods te worden (vv. 12, 13).

De evangelist wendt thans zijn blik van de *ἐπίγεια* op de

ἐπουράνια »en het Woord werd vleesch". Hij gebruikt dezen plastischen term (σάρξ) om reeds hier te wijzen op het voornaamste doel van Christus' menschwording, nl. in de Eucharistie zijn vleesch te geven voor het leven der wereld. Als een tastbaar bewijs voor Jesus' menschwording geldt zijn wonen onder de menschen, en dit bewijs wordt nog versterkt door het getuigenis der leerlingen. Zij hebben in Jesus' woorden en wonderen de heerlijkheid geopenbaard gezien, die Hij van den Vader vóór de schepping der wereld van eeuwigheid ontvangen had en waarmede Hij ook naar het lichaam in den hemel bekleed is geworden. Hij was vol van genade en waarheid, daar hij door de instelling der Eucharistie voor de zijnen de immer vloeiende bron van genade geworden is (χάρις = εὐχαριστία) en na zijn terugkeer tot den Vader den Heiligen Geest over hen uitstortte (v. 14) [1]). Uit die volheid schonk Hij allen, en wel de eene liefdegave in de plaats van de andere, namelijk de Eucharistie in de plaats van het manna. Moses toch gaf slechts een typische spijs en een typischen drank. Christus gaf de werkelijkheid: het ware hemelbrood door het manna en den H. Geest door de wateren uit de steenrots voorgebeeld (vv. 16, 17). Niemand heeft God gezien, zelfs Moses niet, die slechts type was. Alleen de menschgeworden Zoon Gods, die tot den Vader wederkeerde, rust in den schoot des Vaders, leeft in de innigste liefdesvereeniging met Hem; en deze verheerlijkte Christus heeft op den avond van zijn verrijzenis bewezen (ἐξηγήσατο), dat hij »het Leven" is en dat ook zijn volgelingen zullen leven in eeuwigheid, daar zij ook naar het lichaam de godelijke heerlijkheid zullen binnengaan en Gods wezen zullen aanschouwen. Dit echter op voorwaarde dat zij in Jesus Christus als den Zoon Gods gelooven, en, daar zinspeelt de evangelist in dit vers op, met zijn heilig vleesch en bloed gevoed worden (v. 18).

Wij hebben Belser's verklaring van den proloog in hoofdzaak weergegeven, om te doen zien, welk een logisch stuk

[1]) I, 15 houdt Belser voor een glosse, die oorspronkelijk naast vv. 7 en 8 geschreven later achter v. 14 geplaatst werd: blz. 38.

werk de apostel Joannes, naar Belser's meening, ons in zijn evangelie heeft nagelaten. Alle deelen van den proloog en het evangelie passen nauwkeurig in elkander en het geheel is niet enkel een compositie van zeldzame schoonheid, maar, van het standpunt van Belser's indeeling gezien, ook van wonderbare duidelijkheid. Toch meenen wij te mogen vragen of III, 12 wel een grondslag biedt stevig genoeg om er deze verdeeling en het geheele samenstel van verklaringen op te bouwen. Dat met τὰ ἐπίγεια van III, 12 de bovennatuurlijke geboorte door het doopsel bedoeld wordt, wist de H. Thomas reeds [1]). Doch kan men onder τὰ ἐπίγεια, in dien zin verstaan (B. betitelt het eerste deel: »Das Tauferzeugnis und die messianische Taufwirksamkeit Jesu"), alles terugbrengen, wat van I, 19 tot IV, 54 vermeld wordt? Wij betwijfelen het. I, 35—51 verhaalt de evangelist de roeping der eerste apostelen, II, 1—11 de bruiloft te Kana, II, 12—25 de tempelreiniging, IV, 3—42 het gesprek met de samaritaansche vrouw, en IV, 43—54 de genezing van den zoon van den hoveling, alle gebeurtenissen die met het getuigenis van den boetgezant noch met de eigenlijke »Taufwirksamkeit" van Christus in betrekking staan. Van de geheele pericope I, 19—IV, 54 kunnen dus alleen I, 19—34 en III, 1—IV, 2 bij τὰ ἐπίγεια in den zin, dien Belser er aan geeft, worden ondergebracht.

De titel, welken Belser boven het tweede deel schrijft, is breed genoeg om er zakelijk den inhoud van weer te geven. Hoe echter deze uitgebreide stof compendieus vervat is in de vier laatste verzen van den prologus is duister. Belser zelve geeft dit te verstaan, als hij schrijft: »Eben sie [de bewijzen voor Christus' godheid] fasst Johannes hier kurz zusammen, so kurz, dass man sieht, er hat nur Leser vor Augen, die durch seinen langjährigen Unterricht bereits eingeweiht waren und nur eines Leitfadens bedurften" (blz. 33). Bovendien heeft de evangelist de feiten en redevoeringen, die hij uit het leven des Heeren opteekende, niet zoo scherp uit elkander

[1]) De H. Thomas schrijft o. a. bij Joan. III, 12: »Si non creditis generationem spiritualem temporalem, quomodo credetis aeternam generationem". Vgl. hierbij *Revue bibl.* 1906, blz. 493.

gehouden, dat I, 19—IV, 54 niets behelst, wat tot het tweede deel behoort. Zoo zou men b.v. I, 51; II, 16; III, 11; III, 13 zeer goed onder de ἐπουράνια kunnen rekenen.

De commentaar op den proloog heeft veel oorspronkelijks, maar is somtijds zeer bevreemdend. Naar Belser's meening duidt Λόγος I, 1 den historischen persoon van Christus aan. »Insgemein sagt man, Johannes nennt mit diesem Wort den eingebornen Sohn Gottes in seinem ewigen Sein bei Gott Vater, den präexistenten Christus. Allein diese Erklärung scheitert schon, abgesehen von dem Inhalt des Prologs in V. 6—18, vollstandig, angesichts der Thesen in V. 4 und 5; denn dort ist von Jesus die Rede, der auf Erden weilte und damals das Licht der Menschen war". Deze stelling, dat de historische Christus van eeuwigheid bij God bestond en Schepper is van het heelal, is theologisch zeker te verdedigen, wanneer men hier toepast, wat de theologen »communicatio idiomatum" noemen. Theologisch: van den praeëxistenten Christus zegt men theologisch met evenveel recht, dat hij mensch als van den historischen Logos, dat Hij God is. Schriftuurlijk echter is Belser's opzet lang zoo zeker niet. Want dat er in vv. 6—8 en veel minder nog, dat er in vv. 4, 5 (B's bewijsgronden) over den historischen Christus gesproken wordt, is volstrekt niet uitgemaakt.

Cap. XXI is een »Nachtrag". Het evangelie met de eerste twintig hoofdstukken was een tijd lang slechts in een kleinen kring bekend. Vóór het verspreid werd, schreef de apostel Joannes Cap. XXI (uitgezonderd vv. 24, 25), met het doel den zin van Jesus' woorden »sic (si) eum volo manere donec veniam" (v. 23) nauwkeurig vast te stellen. Toen hij zijn evangelie opteekende, was Joannes evenals de overige leerlingen van meening, dat hij niet zou sterven. Maar toen hij in jaren klom en er nog geen enkel teeken van de parousie viel waar te nemen, besloot hij in een aanhangsel op zijn evangelie de juiste toedracht der gebeurtenis, waarbij deze woorden gesproken werden, te verhalen en, door de hypothetische beteekenis (si) van Jesus' woorden vast te stellen, een mogelijken geloofsafval te voorkomen. Velen toch, die

Jesus' woorden in volstrekten zin hadden opgevat, zouden, als Joannes vóór de parousie kwam te sterven, meenen dat Jesus' voorzegging niet in vervulling was gegaan. Deze verklaring is mijns inziens zeer bevredigend. De auteur nu van vv. 24, 25 zegt, dat de in XXI, 1—23 genoemde zoon van Zebedeus, d. i. de apostel Joannes, cap. XXI geschreven heeft, maar vervolgens wil hij ook door zijn eigen schriftelijk getuigenis en dat van een ander, die evenals hij bij de in cap. XXI vermelde gebeurtenis tegenwoordig was, bevestigen, dat Jesus werkelijk zóó gesproken heeft als Joannes verhaalt, nl. in hypothetischen, niet in absoluten zin. Deze twee, de schrijver van vv. 24, 25 en de ongenoemde getuige zijn dezelfden als de »alii ex discipulis duo" van XXI, 2 en (blz. 549) de leerlingen, die in III, 25 vermeld worden, nl. de presbyter Joannes en Aristion. Dezen presbyter Joannes vindt Belser meermalen in het evangelie terug. Zoo b.v. in I, 15: »Mit Johannes ist der Evangelist gemeint oder etwa ein anderer, der ebenfalls Johannes hiess und als ehemaliger Junger des Taufers die Aussagen desselben gehört und als Augenzeuge (μαρτυρεῖ) bekraftigen konnte, der Presbyter Johannes" (blz. 38). V, 3b, 4, die in ℵ B C D ontbreken (D heeft de laatste woorden van v. 3) zijn »verdáchtig". Belser meent echter »mit bestem Grund" deze verzen te mogen beschouwen »als einen trefflichen, aus der Umgebung des Apostels, von Aristion oder dem Presbyter Johannes stammenden Kommentar zu der Ausführung des Apostels" (blz. 162). VIII, 1—11 is evenwel »van Aristion of een ander" (blz. 274). Het is bekend, dat het bestaan van den presbyter Joannes door zeer velen geloochend wordt. En terecht. Uit den commentaar van Eusebius op de voorrede der boeken van Papias heeft men tot heden nog niets met zekerheid omtrent dezen presbyter bewezen. Belser belooft echter (blz. 567) een afzonderlijke studie over Joannes en Aristion. Wij willen dus zijne conclusie niet vooruitloopen.

De theorie, die den duur van Christus' openbaar leven tot één jaar beperkt, heeft in Belser een verdediger gevonden, met wien men rekening heeft te houden. Dit getuigen zijn

vroegere publicaties. In den commentaar laat hij geen gelegenheid voorbijgaan om zijn opvatting te verdedigen, (zie b.v. blz. 158; 209; 340); somtijds zijn zijne opmerkingen zeer ter zake. Zoo schrijft hij b.v. bij XI, 49 »cum erat pontifex anni illius": »Gott wollte es, will er [de evangelist] seinen Lesern insinuieren, dass ein Mann namens Kaiphas in diesem ausserordentlichen Jahr (15 Nisan 782—14 Nisan 783) als Hohepriester fungierte" (blz. 354). Opzettelijk wordt de kwestie behandeld blz. 196—206 en wel zoo uitvoerig en volledig, dat Belser de pen wel kan neerleggen, als hij thans zijn tegenstanders nog niet overtuigd heeft. Het meest doorslaand bewijs vinden dezen in den H. Irenaeus. Doch vooreerst zou men kunnen vragen, of de bisschop van Lyon in deze kwestie wel een zoo beslissend gezag bezit; en ten tweede: het blijft in ieder geval een niet te loochenen feit, dat de H. Irenaeus tegen de Valentinianen, die Jesus' openbaar leven tot één jaar beperkten, zich alleen beroept op Jo. II, 13, 23; VI, 1 en XI, 54, 55 en niet op VI, 4. Daaruit concludeert Belser terecht, dat Irenaeus in VI, 4 τὸ πάσχα niet gelezen heeft. Dat hij VI, 1 en VI, 4 zou geïdentificeerd hebben (zie *Bibl. Zeitschr.* 1904, blz. 373; 1906, blz. 39) is niets meer dan een conjectuur en onzes inziens een conjectuur zonder grond. Men kan zich toch moeilijk voorstellen, dat de H. Irenaeus, die zijn tegenstanders juist door gegevens uit de Schriftuur tracht te weerleggen, een zoo afdoend bewijs als τὸ πάσχα VI, 4 niet uitdrukkelijk zou genoemd hebben. Dit beteekent echter niet, dat wij instemmen met Belser, als hij op de vraag, hoe τὸ πάσχα in den tekst werd ingeschoven, antwoordt: »Weil ... die Christen ihr Osterfest als das Hauptfest betrachteten, so glaubte man im 4 Jahrhundert, dass es auch bei den Juden so gewesen sei, und setzte VI, 4 zu ἡ ἑορτὴ τῶν Ἰουδαίων unbedenklich τὸ πάσχα hinzu" (blz. 200). Hoever wij in deze kwestie nog van de oplossing verwijderd zijn, ziet een ieder, die Belser en Calmes vergelijkt. Calmes schrijft bij ἑοστὴ (ἡ ἑορτὴ *Sin.*) VI, 1: »La fête par excellence. Cette expression éveille aussitôt dans l'esprit l'idée de la Pâque" (blz. 217); Belser: »Nun war

aber nicht Ostern, sondern Laubhütten das Hauptfest der Juden" (blz. 200)[1].

De commentaar op Cap. VI schijnt met buitengewone zorg behandeld te zijn. Volgens den auteur gaat de geheele rede 27—58 over de Eucharistie. »Dagegen wird man allerdings ein volles Recht haben, in den V. 51b—58 den Höhepunkt und das Ziel der ganze Darlegung Jesu über das Brot des Lebens zu sehen" (blz. 233). Hier en daar heeft de uiteenzetting iets zonderlings. Zoo b.v. meent Belser, dat Christus »volgens de opvatting van den evangelist" (blz. 240) door het wonder van Cana het geloof zijner leerlingen wilde versterken in het onzichtbare wonder, dat hij verrichten zou bij de verandering van brood in zijn lichaam. Het wandelen op de zee VI, 19 vv. brengt Belser in verband met Jesus' rede over de Eucharistie, in het bijzonder met v. 63. Zijn hemelvaart »nebst dem Seewandeln" (blz. 241) gaf Christus als bewijs, dat Hij zijn lichaam als een van goddelijk leven en van goddelijke heerlijkheid vervuld vleesch kon en zou geven. Het geheel is echter een model van expositie. Maar dat zijn verklaring »im *allen* ganz die Auffassung der Katholischen Kirche" is, (blz. 244, 247) nemen wij niet aan.

Ten slotte, daar wij niet alles kunnen bespreken, vestigen wij de aandacht nog op de volgende punten.

Cap. III, 8 beteekent *το πνεῦμα* een engel »dasselbe was *ἄγγελος* V, 4 ausdrückt". De zin van dit vers is: evenals in het bad van Bethesda telkens een engel afdaalt, ofschoon gij hem niet ziet en zijn weg niet kent, zoo is de heilige Geest telkenmale van den hemel nedergedaald in het doopwater om de doopelingen te veranderen in kinderen Gods", blz. 103.

Bethesda en Siloë zijn identiek, blz. 301.

Cap. V, 47 leveren Christus' woorden het bewijs, dat Moses den Pentateuch, en in het bijzonder dat hij Deuteronomium geschreven heeft, want: »er erklart ganz ausdrucklich Mozes hat geschrieben", blz. 189; vgl. blz. 258.

In VII, 35 vindt Belser »een argument tegen degenen, die

[1] Zie *Bibl. Zeitschr.* 1906, blz. 49 en de vrij willekeurige conclusies van Clyde W. Votan in *The biblical World*, Dec. 1905, blz. 430.

loochenen, dat Joannes in Klein-Azië geleefd en zijn evangelie geschreven heeft", blz. 266.

XIII, 10: ὁ λελουμένος. De apostelen waren »ohne Zweifel" op het Paaschfeest 782 te Jerusalem door Jesus in den heiligen Geest gedoopt, »darauf ist hier mit ὁ λελουμένος angespielt", blz. 397.

XIII, 14, 15. Als Christus zijn leerlingen beveelt elkander de voeten te wasschen, bedoelt Hij, dat zij in de biecht aan elkander de zonden moeten belijden, blz. 400.

XIV, 18, 21 is een voorspelling van Jesus' verschijning na zijn verrijzenis, (zie XX, 19 vv.) blz. 419.

XX, 17. Met welk doel wilde Maria Magdalena de voeten van den verrezen Christus omhelzen? »Sie wollte kommunizieren", blz. 532.

Den 17^{en} Nisan 783 had de onzichtbare *hemelvaart* van Christus plaats; veertig dagen daarna de zichtbare; dit is het verschil tusschen de verrijzenis en de hemelvaart des Heeren, blz. 534.

XIX, 30 bestrijdt Belser de meening van den H. Thomas, die III, qu. 47, art. 1 verdedigt, dat Christus indirecte oorzaak was van zijn dood: »Daar de ziel van Christus het toegebrachte letsel niet van het eigen lichaam afweerde, maar wilde, dat de lichamelijke natuur onder het letsel bezweek, wordt Christus gezegd zijn leven afgelegd te hebben en vrijwillig gestorven te zijn". »Angesichts der Worte Jesu in X, 18^{b} erscheint die von Thomas geltend gemachte Unterscheidung zwischen direkter und indirekter Todesursache völlig verfehlt", blz. 514. Er blijft dus voor Belser niets over, dan op de vraag, die de H. Thomas stelt »Utrum Christus fuerit ab alio occisus an a seipso", te antwoorden: »a seipso"! Zonderling!

Wat ons echter in Belser's commentaar het meest bevreemdt, is dit. Wanneer men zijn boek gelezen heeft, vermoedt men zelfs niet, dat er ergens ter wereld over de compositie en het karakter van het vierde evangelie strijd gevoerd wordt. Is dit evangelie in dien vorm, waarin wij het thans bezitten, van de hand van den apostel Joannes? Is het historie, allegorie,

symbolisme, of misschien een mengeling van dit alles? Deze vragen worden zelfs niet aangeroerd. Aan Prof. Belser, die ons verzekert op de hoogte te zijn van de litteratuur, kunnen toch de werken niet onbekend zijn van Fillion, Knabenbauer, Ceulemans, van Loisy, Réville, Holtzmann, Wrede, Jülicher, Baldensperger e. a.? [1])

Wie het boek van Belser bestudeert, kan uit de zelfbewuste zekerheid, waarmede de professor zijn meeningen neerschrijft, onder meer leeren, hoe wijs een raad de ouden ons gaven, toen zij vermaanden »met voorzichtigheid te twijfelen".

B. D. VAN BREDA, O. P.

Mariä Verkündigung. Ein Kommentar zu Lukas I, 26—38. Von Professor Dr. OTTO BARDENHEWER. (*Biblische Studien*, Band X, Heft 5), gr. 8o (VIII u. 180 S.). Freiburg, Herdersche Verlagshandlung, 1905. M 4.20.

De Boodschap des Engels aan Maria: zoo plegen wij het het teeder stukje Evangelie te noemen, dat verheven eenvoudig verhaalt, hoe Maria, door bemiddeling van den Vriend des Bruidegoms, aan haren goddelijken Bruidegom werd verloofd.

De tijd was daar, dat de last des Vaders aan zijn Zoon: »Ga wonen in Jacob, neem uw erfdeel in Israël, en schiet wortel in mijn uitverkorenen" (Eccli. XXIV, 13), zijn hoogste vervulling zou gaan ontvangen in Maria, door overschaduwing van den Heiligen Geest. Zij stond gereed, de Maagd, die den Emmanuel ontvangen en ter wereld brengen zou (Is. VII, 14), om aan haren Bruidegom te worden uitgehuwe-

---

1) Dit zwijgen — »un silence olympien" heeft men het genoemd — verwondert te meer als men bedenkt, dat Belser zich onlangs (Th. R. III, 200—203) beklaagde over de »grandiose Ignorierung der katholischen Literatur" (*Bibl. Zeitschr.* 1904, blz. 434), waaraan Calmes zich zou hebben schuldig gemaakt.

lijkt. Gods kunstenaarshand had Haar opgesmukt, waardig schoon, als eene bruid, bekleed met de kleederen des heils en getooid met haar kleinoodiën (Is. LXI, 10). En de Vriend des Bruidegoms, de Engel Gabriel, daalde naar beneden om in opdracht Gods der Vrouwe van genade Gods plannen te ontsluieren en het fiat af te vragen. De Hemel zou getuige zijn.

Hoe werd dat huwelijk aangegaan? dat huwelijk, waaraan alle andere huwelijk zijn glans van heiligheid ontleent? De Moeder der genade heeft aan de kinderen der genade haar geheim niet onthouden. En door inspiratie van den Heiligen Geest staat het voor ons opgeteekend, in allen eenvoud, zonder opsmuk, zooals het uit Maria's mond tot ons gekomen is.

Dit hoogheilig tafereeltje der gewijde geschiedenis (Luc. I, 26—38) alzijdig te belichten, heeft prof. Bardenhewer in aangehaald werk zich ten doel gesteld. Het moest een stuk exegese worden Maria waardig. Het moest een keurige, geurige ruiker worden van wetenschap en godsvrucht. En dat is het ook geworden, althans naar onze bescheiden meening.

De onheilige school, die uit stelselmatig ongeloof ons dierbaar verhaal naar het rijk van mythen en sagen heeft durven verwijzen en aan Lucas onteigenen, wordt in de *Einleitung* (S. 1—35) voor de rechtbank der rede gedaagd, om haar vonnis te vernemen: gij zijt lichtvaardig te werk gegaan, gij zijt niet bij machte een redelijke verklaring te geven van het verhaal zelf als geschiedkundig feit. Aangaande het »Kindheits evangelium", door Resch en door Conradys uitgedacht, oordeelt Bardenhewer (S. 31): »Beide Hypothesen sind auf Sand gebaut". Hij zal opbouwen op beteren grondslag.

De H. Lucas heeft naar eigene getuigenis (I, 2—3) bronnen benut voor zijn Evangelie. Ook geschreven bronnen, althans hij kende die. Wanneer wij nu den verhaaltrant van den Grieksch geschoolden Lucas zich opvallend zien vormen naar Joodsch karakter, vooral in de twee eerste hoofdstukken van het Evangelie, dan is het vermoeden niet ongegrond, dat Lucas een Joodsch geschrift tot zijne beschikking had, en wel een Arameesch, wijl het Arameesch destijds de volkstaal was in Palestina. Ziet, zegt Bard.: »Die Hände sind

die Hände Esaus, aber die Stimme ist die Stimme Jacobs" (S.30).

Deze bron nu, door kerkelijk gezag bezegeld, ontleende haar verhaal van Maria's geheimen aan Maria's openbaring: wat ook tweemaal niet onduidelijk wordt betuigd (Luc. II, 19 en 51). Hieruit volgt echter niet, dat Lucas Maria persoonlijk heeft gekend (S. 27). — 't Is waar; maar dat de Evangelist, die met den H. Paulus zoo goed als alle kerken bezocht heeft, Maria niet gezien heeft, laat zich toch bezwaarlijk denken. Ons dunkt: alleen reeds als geschiedkundige, die over Maria's heerlijkheden wilde schrijven, zal hij Maria bezocht hebben (vgl. Luc. I, 3). — Vervolgens is Bardenhewer van oordeel, dat Lucas, een heiden-christen uit Antiochië, geen Arameesch verstond, en de Joodsche schriften slechts in Grieksche overzetting lezen kon (S. 33). Wordt hier wel genoegzaam gedacht aan Lucas' langdurig verblijf in Palestina tijdens Paulus' gevangenschap en aan zijn getrouw verkeer met Paulus, in verband met zijn aanleg en ontwikkeling, en vooral met zijn letterkundige plannen?

In den *Kommentar* (S. 36—173) bemerkt men terstond, dat een meester voorgaat, met vasten tred en juisten blik, en met een schat van kennis. Noemt de schrijver zijn werk: »Blättern und Blumen, welche ich in Stunden der Erholung auf den Gefilden der Marialogie gepfluckt habe" (*Vorwort*): exegeten en dogmatici en historici en predikanten zullen bloemen en blaadjes daarin vinden, die zij niet zullen laten verdorren. Onze aandacht werd gespannen, waar de datum van Jesus' geboorte wordt nagegaan (S. 46): »Das Datum des Weihnachtsfestes wäre also nicht aus christlicher Überlieferung, sondern aus dem heidnisch-römischen Kalender geschöpft"; ook waar een onderzoek naar de gegevens der H. Schrift omtrent de Engelen en Aartsengelen het vermoeden wekt (S. 54): »Vielleicht wird auch die Lehre von den neun Chören noch einmal einer kritischen Revision unterstellt". Bij Maria's begroeting wordt treffend gemediteerd (S. 94): »Sei gegrüszt, *Begnadigte*. War etwa hier der Name nicht am Platze? Es scheint so. Durch die Worte des Engels weht ein Hauch ehrfürchtigen Staunens".

Op ééne verklaring zij eene aanmerking toegestaan.

Maria ontstelde bij den vereerenden groet, die haar door den Engel werd toegesproken; en zij zon op eene verklaring, die voor hare ootmoedigheid begrijpelijker was. De Engel echter nam alle vrees van haar weg, door haar de hooge bestemming te openbaren, die God haar had toegedacht. Maar, »hoe zal dat geschieden, dewijl ik geenen man beken?" (Luc. I, 34), klonk het antwoord der *voorzichtige* Maagd, die haar fiat geven moest. En als de Engel haar Gods plannen heel en al ontsluierd had, was Maria zonder dralen de dienares des Heeren, in den zin door God gewild: de bruid des Heiligen Geestes, die vrij en blij haar fiat gaf.

Eene andere voorstelling geeft ons Bardenhewer. Bij Luc. I, 34 teekent hij aan: »Der Grusz des Engels hatte sie erzittern gemacht. Die Botschaft selbst hat sie von neuem banger Verwirrung überliefert. Ihr Herz bebt. Ihre Antwort ist keine Antwort. Ein Ausruf ratloser Verwunderung entringt sich ihren Lippen" (S. 120). En verder: »Was sie sagte, konnte nur ausklingen in rat- und hülflose Bestürzung" (S. 125). Zou in waarheid zulke gemoedsgesteltenis, in dat allerplechtigst oogenblik, haar, die vol van genade was, bezield hebben? Ons dunkt: de volheid van genade laat niet toe, Maria zoo onvolmaakt te denken: niet bang verward en radeloos verschrikt. Als de voorzichtige Maagd werd de Vrouw van genade de Bruid van God den H. Geest.

fr. R. PEETERS, O. F. M.

Algemeene Zielkunde door J. TH. BEYSENS, *Hoogleeraar aan het Groot-Seminarie te Warmond.* Derde Deel: Zieleleer. — De Mensch. — Onsterfelijkheid. — Het Dier. — Amsterdam, C. L. van Langenhuysen, 1906. 295 blz (met inbegrip van Inhoudslijst).

In dit derde deel der *Algemeene Zielkunde* schetst Prof. Beysens het wezen der ziel als zelfstandigheidsbeginsel en als zelve zelfstandig (*Eerste Afdeeling* blz. 5—74). Zijn

gedachtengang komt ons uitnemend logisch voor, de uiteenzetting zeer juist. Zeer logisch is het, na uit de redelijk-psychische verschijnselen zijn thesis over het wezen der ziel te hebben bewezen, uit diezelfde verschijnselen, maar thans meer specifiek beschouwd, de geestelijkheid, als eigenschap der ziel, af te leiden; en, al is ook objectief de geestelijkheid slechts de hoogste graad der enkelvoudigheid, deze toch wederom, ter voltooiing der analyse, als laatste eigenschap der ziel uit diezelfde verschijnselen te bewijzen. Zeer juist wordt daarbij de zin van het vraagstuk in deze woorden aangegeven: Is de eenheid der redelijke ziel onverdeeldheid of ondeelbaarheid? (blz. 63).

De *Tweede Afdeeling* (blz. 76—195) behandelt den mensch in zijn geheel, en handhaaft diens substantieele éénheid uit twee deelen tegen Dualisme, Parallelisme, Psychomonisme, Trichotomie, met beantwoording der moeielijkheden, die uit den strijd der begeerten en uit de levensverschijnselen na den dood worden geput. Na zijne analyse te hebben voltooid, doet de schrijver in één greep het volle beeld der menschelijke natuur voor het oog rijzen door zijne regressieve synthese, in het zesde hoofdstuk.

De *derde* en *vierde* afdeeling (blz. 197—211 en blz. 211—234) behandelen op de traditioneele wijze den oorsprong van den mensch en de duurzaamheid der ziel.

Tegenover deze studie van den mensch in zijn geheel stelt Prof. B., blz. 234—290, eene beschouwing van het dier; hij bewijst, dat geen der levensverrichtingen der dieren verstandelijke vermogens veronderstellen, en dat er vele redenen zijn om hun deze beslist te ontzeggen; eene bewijsvoering, die door de verklaring der instinktieve vaardigheid wordt aangevuld.

Prof. B. beweegt zich, bij de behandeling dezer stoffen, op een bodem, waarop de christelijke scholastiek slechts weinig verschil van meening kent. Daarom geeft eene bespreking ook weinig aanleiding tot dispuut. Wij stippen hier slechts aan, dat op blz. 218 de toestand der gescheiden ziel, van bloot natuurlijk standpunt, waarop zich de schrijver toch

plaatsen moet, o. i. wel wat al te gunstig voor de uitoefening van haar begripsleven geschilderd wordt. Al is op zich genomen die wijze van denken, welke van zinnelijke indrukken gescheiden is, volmaakter, — toch blijft het waar, dat zij voor de menschelijke ziel minder is geproportioneerd, en dat de ziel dus uiteraard in de denkvormen, van welke zij zich in dien toestand zal moeten bedienen, *ceteris paribus*, minder van de zaak zal kennen dan in hare verbinding met de zinnelijke kennis. Wij meenen, dat de H. Thomas *(Summa theol.* I, Q. 89, art. I c) er ook zoo over denkt. — Op blz. 198 begint de schrijver zijne behandeling van 's menschen oorsprong met deze woorden: »Het antwoord op de vraag: wat is de oorsprong van den mensch naar de ziel? is uiteraard één en hetzelfde voor den eersten mensch en voor ieder zijner nakomelingen". Deze opmerking komt ons *op deze plaats* te weinig gemotiveerd voor. Om de waarheid er van in te zien, moet men eerst de bewijsvoering hebben gelezen; het ware o. i. dus beter geweest, die opmerking als *gevolgtrekking* te maken. Bovendien veroorzaakt het gebruik van het woord: »medewerking" (t. a. p.) hier eenige onduidelijkheid; uit het vervolg zal trouwens blijken, dat voor de *ziel* slechts van *werking*, niet van *mede*werking dier geëvenredigde oorzaak sprake kan zijn. — Op blz. 230 noot, hadden o. i. de *feitelijke* eeuwigheid der zondestraf (welke de schrijver schijnt te bedoelen) en de verrijzenis des vleesches niet op een zelfde lijn dienen gesteld te worden, met betrekking tot de ongenoegzaamheid der rede om die punten met zekerheid te doen kennen. Immers wat het eerste betreft, is deze ongenoegzaamheid duidelijk; wijl de rede nooit bewijzen kan, dat na de veroordeeling geene bekeering meer mogelijk is of nooit geschieden zal. Voor de verrijzenis des vleesches echter meent de H. Thomas *(Contra Gentes*, L. IV, c. 79): »pleit eene klaarblijkelijke reden" (evidens ratio suffragatur); daarvoor pleiten n.l. redenen, die aantoonen, dat hereeniging van het lichaam met de ziel tot den *natuurlijken eisch*, de *exigentia naturalis* van het menschelijk wezen behoort (vgl. l. c.) De woorden,

die Thomas er bijvoegt: »Suppositis his, quae in superioribus sunt ostensa", doelen o. i. enkel op de wijze en op de *omstandigheden.*

Daartegenover is het zoo verkwikkend op de meest kritieke plaatsen dezer studie, waar elke philosoof zich met eene zekere huivering afvraagt: »zal dat goed afloopen?", den Warmondschen Hoogleeraar met zoo vaste hand de omlijning te zien trekken, juist en scherp, zonder overdaad of tekort. Als zoodanig voeren wij vooreerst deze zinsnede aan: »Het karakter der quantiteit is dan ook: de gequalificeerde realiteit van het ding over buiten elkander gelegen deelen uit te breiden in de ruimte en naar afgemeten grootheid" (blz.64—65); verder de uitweiding van blz. 130—135 over de toepassing van het hylermorphisme op den mensch en de ondeelbaarheid der bestaansvormen; op blz 207 het schoone slot zijner verhandeling over het ontstaan der menschen; de euphemistische wijze, waarop Prof. B. ons de toekomst van de niet geestelijke bestaansvormen teekent: »Zij deelen het vergankelijk lot van het geheel, welks bestaan zij uitsluitend bezaten, zonder daarbuiten of op zich iets te zijn of een eigen realiteit te hebben" (blz. 213).

Prof. B. gaat in zijne telkens verschijnende deelen met vasten tred voort de aristotelisch-scholastieke beschouwingen over den mensch uiteen te zetten, toe te lichten, aan te vullen, en te verdedigen, vooral tegen moderne begripsverwarringen en bezwaren. Met vasten tred, — zeggen wij, en ietwat naar den trant van den ouden meester zelven, wiens physica aan het gemoed des lezers niet zooveel zonneschijn geeft, als zij aan den geest hooge eischen van inspanning stelt. Wij meenen hiermede den betoogtrant van Prof. B. eenigszins te teekenen, en tevens de hooge verdienste ervan. Of in die woorden ook op eene schaduwzijde wordt geduid? Sommigen zullen het beweren; zij nl., die bij de behandeling van wijsgeerige stoffen, vooral van hetgeen wij zelven bij de gratie Gods zijn, de heerlijke lichtpunten ervan in wat helderder schoonheidsglans willen zien stralen en zelfs eenige warmte in het gemoed, eenige bezieling ervan wenschten

te genieten. Inderdaad zou de verwezenlijking van dien wensch de studie der stoffen, welke Prof. B. behandelt, nog aantrekkelijker en nog nuttiger maken.

J. L. JANSEN, C. SS. R.

M. REYNES MONLAUR: *Ames Celtes* — Paris, Plon-Nourrit, 1906.

Een kern-gezonde »katholieke" roman. Mochten wij ook in ons land het lezend publiek op vele zulke juweeltjes kunnen wijzen!

Deze roman is waarheid. Een grillig-bont weefsel, maar op het raam der historie; forsche, met durf en tragische kracht ontworpen tafereelen, maar met het reëele, oudkeltische leven tot achtergrond, — een leven, veelal somber, maar toch zoo aantrekkelijk in zijn kille, schimmige wazigheid. Uit deze bladzijden blaast de ijzige zeewind ons tegen, zwanger van verderf en ontzetting, maar ook ongekende frischheid aanvoerend en forsche levenskracht. Vale grauwte sombert over de schuim-bevlokte, rotsachtige kusten van Bretagne, maar reeds glijdt een flauwe lichtschemer over de wateren, spellend de rijzende zon van het Christendom . . .

Reynès Monlaur — schuilnaam eener schrijfster van ongemeen talent — beeldt in dezen roman uit, met groote kunst en smetteloos-rein penseel: den strijd tusschen het Christendom en het Druïdisme, den alouden Keltischen godsdienstvorm op den bodem van Bretagne. Uit dezen strijd treedt de godsdienst van den Christus zegevierend te voorschijn. Maar hij heeft het Keltisch karakter niet vernietigd: gelouterd blijft de Keltische volksgeest voortleven met zijn zeldzaam-strenge begrippen van moed, eer en trouw, en dièn geest heeft Monlaur belichaamd in de stoere, tragische, belangwekkende figuur van Ahès, dochter van koning Gradlon. In haar wordt de »âme celte" geheiligd, wanneer de Meester haar verschijnt onder de gedaante van den goeden Herder, op den drempel der eeuwigheid.

»Je l'ai vu" — zegt Wennaël tot zijn heiligen leermeester Gwennolé — »et je suis demeuré muet, devant la splendeur, devant la tendresse indicible de son regard. Il est passé près de moi, lassé mais plein de joie, portant une brebis sur les épaules. Père, toi qui sais tout, sais-tu quelle était l'âme bienheureuse qu' Il avait prise ainsi?

»Le saint, qui voyait les choses du prèsent et celles de l'avenir, répondit, perdu dans l'action de grâces:

— »C'est l'Ame Celte".

Roermond. Dr. JOS. SCHRIJNEN.

DE HEDENDAAGSCHE HOMOEOPATHIE.

(Vervolg en slot van Dl. CXXX, bl. 244 vv.)

I. Standpunt der tegenwoordige Homoeopathen

't Behoeft wel geen betoog, dat van het onvervalschte Hahnemansche stelsel tegenwoordig weinig aanhangers meer worden gevonden, althans niet onder de homoeopathische geneesheeren. Daarmee is echter niet gezegd, dat ze eenstemmig denken. Nederland is nog al karig bedeeld met homoeopathische geneesheeren; nog niet één procent hangt die leer aan. Volgens de *Monthly Homoeapathic Review* zijn er in Engeland 300; in Amerika zelfs 12,000, met 11 homoeopathische-colleges, 150 professoren en ongeveer 1200 studenten. Voor Oostenrijk en Duitschland samen vond ik 't getal 500 opgegeven. Dr. A. C. A. Hoffman in zijn Pro-brochure geeft voor al die landen hoogere cijfers. Wij met onze 20 volgelingen van Hahneman zijn dus wel zuinig bedeeld; maar 't komt hier ook meer op de kwaliteit aan dan op de kwantiteit, en ik neem gaarne aan, dat 't gehalte ten onzent beter is dan in Amerika, waar wel enkele goede hoogescholen zijn, maar eene uniforme medische opleiding ontbreekt [1]).

En toch, in weerwil van hun klein aantal, is nuance van richting ook bij onze homoeopathen niet te miskennen.

Verschillend standpunt der hoemoeopath. met betrekking tot de krachten der geneesmiddelen.

Dat verschil van richting is voornamelijk gelegen in hunne opvatting over de kracht der geneesmiddelen en als gevolg daarvan over de grootte der doseering. Terwijl b. v. Dr. de Groot zich in een pennestrijd met prof. E. Cohen ergerde, omdat Z.Hgel. beweerd had, dat de homoeopathen aan hun

[1]) Zie *Nederl. T. v. G.* 21 April 1906.

oplossingen *bizondere krachten* toeschreven, kan men in 't Aprilnummer 1905 van 't *Homoeopathisch Maandblad* nog 't volgende lezen:

»Om tot een verklaring te komen, hoe 't mogelijk is, dat een stof als keukenzout, waarvan wij dagelijks eenige grammen in ruwen toestand in ons opnemen, toch nog in verdunden toestand een geneeskrachtige werking hebben kan, moeten wij bedenken, dat dergelijke stoffen door het verwrijven en verdunnen belangrijke veranderingen ondergaan, waardoor zij niet meer afhankelijk zijn van of onderworpen aan de wetten van chemie en physica. Een patient dus, wien keukenzout b. v. in de 12de verdunning werd voorgeschreven, neemt niet bij al het keukenzout, dat hij dagelijks verorbert, nóg een weinig keukenzout — dit zou zeker niets baten —; maar hij neemt in zich op eene stof, die door het potentiëeren (d. w. z. krachtiger maken door verdunnen) andere eigenschappen heeft verkregen. In een dergelijke verwrijving of verdunning bevinden zich de molekulen op geheel ongewonen afstand van elkaar en aangezien het nu zeer goed mogelijk is, dat deze omstandigheid van zeer grooten invloed op de moleculaire beweging zal zijn, is het alleszins verklaarbaar dat — daar in 't algemeen de neiging tot actie toeneemt met den onderlingen afstand der moleculen — groote hoeveelheden eener stof als betrekkelijk onwerkzaam door het organisme heengaan; terwijl dezelfde stof in uiterst fijn verdeelden toestand, buitengewoon krachtdadig blijkt te zijn".

Dit is nu de ouderwetsche leer, geheel onvervalscht, van Hahnemann's *Organon*.

Dr. Pijnappel, van wien ik deze aanhaling overneem, weet maar éé n verklaring voor een dergelijke werking en die is — toovena ij! en ik zou willen vragen met van Eden: Haben Sie es schriftlich?[1])

Dr. v. d Stempel, homoeopaath te Zaandam, heeft zelfs betoogd, dat de nieuwere scheikunde die leer bevestigt. De moleculen eener stof laten in een oplossing uiterst kleine

---

1) P. H. van Eden: *Homoeopathie en praktijk*. 1899. Uitg. bij Wolters te Groningen.

deelen van atomen los, die men ionen noemt en deze ionen zijn het, die het vermogen hebben, scheikundige werkingen uit te oefenen. Hoe meer een oplossing wordt verdund, hoe meer ionen de opgeloste stof kan vrijlaten. De werking eener hoeveelheid stof zou dus, volgens v. d. Stempel, bij steeds sterker verdunning steeds krachtiger worden en dat zou pleiten voor de juistheid der homoeop. doseeringen.

Maar prof. Cohen, een zeer kundig chemicus, wees spoedig er op, dat men uit deze feiten geen verkeerde gevolgtrekkingen dient te maken. Wel zal een zelfde hoeveelheid stof een krachtiger werking kunnen uitoefenen, als zij in verdunde oplossing verkeert; maar overigens blijft de werking der stof rechtstreeks evenredig met de hoeveelheid der stof. Tien milligram in eene oplossing van 1 op 100 zullen 10 maal meer werking uitoefenen dan 1 milligram in een oplossing van dezelfde sterkte [1]).

Ik zou er aan willen toevoegen, dat men uit de werking eener chemische stof in een oplossing niet mag concludeeren tot eenzelfde actie in 't menschelijk lichaam. Door sterke verdunning eener stof zal o. a. minder tegelijk ervan uit het darmkanaal in het bloed kunnen worden opgenomen en daardoor reeds de werking worden verzwakt. Dat beginsel passen we dan ook met succes toe bij vergiftigingen, indien we den patient ruime hoeveelheden vloeistof laten drinken. Zou een homoeopaath dat niet doen?

Dr. F. W. O. Kallenbach tracht de bizondere werking der hoemoeopathische geneeswijze weer op een andere manier te verdedigen. Naar aanleiding eener opmerking van prof. Stokvis, dat de homoeopathen, indien ze consequent waren, liever een liter van de verdunde geneesmiddelen moesten toedienen dan 5 druppels (omdat dan de beweging der moleculen ruimer kon zijn) antwoordt hij: »Wel neen; waarom den armen patient met zooveel vochten belasten, als niet de kwantiteit, maar de kwaliteit, de specifieke prikkel het kriterium voor de werkzaamheid is. De eens bij iemand ingeboren

---

[1]) Zie »*Pro en Contra*", *Homoeopathie* door Dr. H. Pinkhof, bl. 36.

goede eigenschappen groeien immers ook niet met de toenemende lichaamsmassa'' [1]).

't Is duidelijk, dat het standpunt van dergelijke homoeopathen nog al verschil aanbiedt met dat van de tegenwoordige *allopathen* (een benaming voor de niet-homoeopathen, die sedert Hahnemann burgerrecht heeft verkregen; maar daarom nog niet in alle deelen juist is). Zij zijn nog steeds van meening, dat elke artsenij-werking aan massa is gebonden en aan een bepaalde hoeveelheid dier massa. Is dus de geneeskrachtige dosis van een geneesmiddel eens gegeven, dan kan verdunning slechts verzwakking, oneindige verdunning slechts verdwijnen der werking ten gevolge hebben; dat bij wrijven en schudden krachten worden omgezet, geven zij gaarne toe, maar dan alleen mechanische en chemische arbeid in warmte, en dat geldt volgens hen even goed voor geneesmiddelen als voor alle andere vaste en vloeibare stoffen.

Meer overeenstemming dan omtrent de werking der geneesmiddelen en de daarmee samenhangende werkzaamheid van sterke verdunningen, heerscht er onder de homoeopathen ten opzichte van *de waarde die men aan subjectieve symptomen (de gevoelens en gewaarwordingen der patienten) moet toekennen.* Terwijl de allopaath meer hecht aan de objectieve, de voor hem beter controleerbare verschijnselen, neemt zijn ambtsbroeder-concurrent een uiterst nauwkeurige anamnese (ondervraging) op en vraagt des noods, of het verschijnsel erger wordt in de eenzaamheid, na 't ontkleeden, door de reuk van hout, door aanraken van 't haar, enz. enz. Prof. Stokvis geloofde zelfs, dat juist daardoor de homoeopathie vele aanhangers vindt onder de meer ontwikkelden.

Waarde der subjectieve verschijnselen van het ziek zijn, volgens homoeopathen en allopathen.

»Juist onder hen — zegt hij — vindt ge lijders en lijderessen, die van al hunne subjectieve gewaarwordingen, van hunne gemoedsstemmingen, nauwkeurig aanteekening gehouden willen zien: neurasthenici en neurasthenicae, die het maar niet kunnen zetten, dat de medicus hun subjectief klachtenboek slechts

---

1) Dr. F. W. O. Kallenbach: *De aanval afgeslagen* (bij Blommendaal, 's Gravenhage 1888) bl. 47.

even, half onverschillig of door den nood gedrongen, doorbladert. Bij den homoeopaath vinden zij gehoor. Hij doorleest hun onsamenhangend en dikwijls onbeteekenend klachtenboek bladzijde voor bladzijde met de grootste nauwkeurigheid; hem is het feit, dat de patient een tegenzin in zuurkool heeft, 's nachts droomt van zijn geboorteland enz. eene indicatie voor het geneesmiddel, dat den patient die abnormale gemoedsstemming zal ontnemen. En dat het volk, met zijn gezond en nuchter verstand, en in den strijd des levens niet gewoon op alle zijne gemoedsstemmingen nauwkeurig acht te geven, zich door den homoeopaath veel minder aangetrokken voelt, dan door de volksmiddelen en de geheime geneesmiddelen, is even duidelijk, als dat nog altijd de figuur van Hahnemann, den godvruchtigen reformator, op menig streng orthodoxe een onweerstaanbare aantrekkingskracht uitoefent" [1]).

Het leekenelement in 't algemeen speelt trouwens toch in de homoeopathie een grooten rol. De natuurlijke zucht om zelf een diagnose zijner ziekte te maken en geneesheer te spelen wordt daar door allerlei vragenboeken, repetitoriën, handleidingen met huisapotheken bevredigd. Zoo komt de leek wel dikwijls bedrogen uit; maar hij leeft toch met zijn methode mee en wordt van zelf een beteekenend strijder in 't kamp der homoeopathen. Vele menschen zijn ook gevoelig voor een minutieus uitpluizen van voorschriften en dieet, en even nauwkeurig als de homoeopaath zijn anamnese opneemt, d.i. vragen stelt, even nauwkeurig is hij in 't geven zijner voorschriften. Reeds Hahnemann waarschuwde tegen honderd dingen, die de werking eener homoeopatische artsenijgift kunnen storen, overstemmen of uitdooven, zooals hij zegt: koffie, thee, bier, reukwerken, adellijk wild, kamerhitte, middagslaap en alles wat op specerijen gelijkt of artsenijachtig zou kunnen werken; immers, zoo redeneert hij verder, »ook de zachtste tonen der fluit, die in de middernacht-stilte uit de verte een gevoelig hart tot bovenaardsche verrukkingen verheffen,

---

[1]) Prof. B. J. Stokvis, l. c.

worden geheel onhoorbaar en werkeloos onder vreemdaardig geschreeuw en geraas" [1]).

En zou ook niet het geheimzinnige: het voorschrijven van eigenaardige dispenseervormen, 't aanwenden van geheele tot poeder gewreven dieren voor velen juist een aantrekkingspunt vormen?

Tegenwoordige inzichten der homoeopathen over het: »similia similibus curentur".

Waarin de homoeopathen onderling ook mogen verschillen, één band is er toch, die hen allen samenhoudt, 't *similia similibus curentur* [2]). Niet in de kleine giften zegt Dr. N. A. J. Voorhoeve, homoeopathisch geneesheer te 's Gravenhage — (niet te verwarren met Dr. J. Voorhoeve, arts te Dillenburg, schrijver van *Homoeopathie in de praktijk*") — in zijn zonder phraseologie geschreven boekje [3]), ligt het wezen der homoeopathie; maar in het beginsel, dat ziekten door zoodanige artsenijen tot genezing behooren gebracht te worden, die aan den gezonde toegediend, verschijnselen vertoonen gelijkend op de aanwezige ziekteverschijnselen.

Zoo is ook de leer van den nu afgetreden professor Th. von Bakody, den tegenwoordigen grootmeester der homoeopathie, oud-hoogleeraar aan de Universiteit te Budapest.

We hebben gezien, hoe Hahnemann dat beginsel verdedigde.

De nieuwere homoeopathen beroepen zich ook op de ervaring; maar trachten nog even goed als H. hun stelling door proeven en redeneering te steunen. Hooren wij, hoe Dr. N. Voorhoeve in zijn brochure dat klaar speelt (bl. 8 en bl. 12):

»Wanneer een zekere artsenij aan een gezond persoon wordt

---

1) 283 en 284 van het *Organon*.

2) Inderdaad blijkt die band bij sommigen zeer los; enkele zien er nog evenals Hahnemann een natuurwet in; anderen spreken van een grondregel; weer anderen beschouwen 't als een kunstregel, die niets meer zijn wil dan dat, en in hare toepassing tot bepaalde gevallen beperkt is, eene werkhypothese, die wel goed te verdedigen is, maar toch hare sporen nog aan het ziekbed moet verdienen.

3) *Het wezen der Homoeopathie*, voordracht gehouden te Leeuwarden, 22 Februari 1905, op uitnoodiging van de afdeeling Friesland v/d. Nederl. Mij. t. b. d. Geneesk. (La Rivière en Voorhoeve).

toegediend, dan zullen de organen, de cellen, de weefsels van het organisme op een bepaalde wijze worden aangetast en zal er een groep van abnormale verschijnselen te voorschijn treden, die aan deze artsenij alleen toekomt.

»Vind ik nu bij een zieke een dergelijke groep van abnormale verschijnselen, vind ik, dat bij hem hetzelfde orgaan is aangetast als bij den gezonde, aan wien de artsenij werd toegediend, bestaat er dan tusschen deze beide abnormale toestanden niet een bepaalde verwantschap? .... Dit kan immers niet anders. Want, indien de veranderingen, die door vergiftiging met Arsenicum worden te voorschijn geroepen, geheel gelijken op vele gevallen van cholera, dan moet er tusschen Arsenicum en cholera een bepaalde verwantschap bestaan. Evenzoo tusschen phosphor en rhachitis, tusschen kwik en stomatitis (mondslijmvliesontsteking), tusschen sublimaat en dyssenterie (darmontsteking), tusschen cantharis en cystitis (blaasontsteking).

»Immers beide oorzaken tasten dezelfde organen, weefsels, cellen op overeenkomstige wijze aan; tusschen haar beide kan niet anders dan verwantschap bestaan. Geef ik dus Arsenicum in een daartoe geschikt geval van cholera asiatica, dan moet 't Arsenicum een zekeren invloed uitoefenen op den toestand dier organen, die door den cholerabacil zijn aangetast, aangezien het op dezelfde organen werkt.

»Oppervlakkig zou men nu denken, dat deze invloed nooit anders dan een kwade kan zijn. Indien ik toch aan iemand, die braakt, een braakmiddel geef, dan zal hij nog heviger gaan braken. Indien ik aan iemand, die diarrhee heeft, een laxans toedien, dan zullen de dunne defaecaties nog veelvuldiger intreden. Indien ik aan iemand, die aan congestie lijdt, een congestie verwekkend medicament voorschrijf, zullen de congesties er niet op verbeteren."

»Zoo spreekt men, maar zoo is het niet. Behalve een kwaden invloed kan Arsenicum ook een gunstigen invloed hebben op 't cholerageval. Een k w a d e n zal 't hebben, als men het den lijder in sterke dosis geeft, maar een g u n s t i g e n, indien men het in geringe hoeveelheid toedient".

Dat is de ervaring der homoeopathen, en die ervaring wordt, volgens hen, wetenschappelijk gesteund door de proeven van prof. Hugo Schulz uit Greifswald (geen homoeopaath) en anderen.

Prof. Schulz nam proeven met sublimaat, een zwaar vergif voor allerlei organismen. In eene oplossing van 1 op 20000 vernietigde het sublimaat den groei der gistcellen; sterker verdund had het weinig invloed; maar bij eene verdunning van 1 op 500000 vond hij zelfs, dat de groei der gistcellen bevorderd werd.

Hij was tot die proefneming gekomen naar aanleiding van de wet van Pflüger voor elektrische stroomen. Laat men door een motorische zenuw een stijgenden stroom gaan, dan treden bij sterke stroomen juist de omgekeerde verschijnselen op van die bij zwakke zich voordoen, nl. bij 't sluiten van den zwakken stroom contractie (samentrekking) en bij de opening rust van de spier; maar bij 't sluiten van den sterken stroom rust, bij de opening contractie van de spier.

Nasze vond, dat de werkzaamheid van het speekselferment door Na Cl (keukenzout) zoo wordt veranderd, dat de fermentontwikkeling eerst toeneemt; daarna, hoe grooter het procentgehalte van het Na Cl wordt, des te meer afneemt [1]).

Löw zou gevonden hebben, dat Uraniumzouten in een oplossing van 0,05 pCt. op jonge erwtenplanten vergiftig werken, maar in een verdunning van 1 op 10000 = 4de homoeopatische decimaalverdunning, den groei der planten bevorderen [2]).

Tusschen vergiften en levende cellen of organismen (celgroepen), zoo is nu de conclusie, bestaan verhoudingen, die met Pfluger's wet over de verhouding tusschen stijgende stroomen en spieren op één lijn kunnen gesteld worden en de homoeopathen spreken dan ook al van een physiologische *wet*, volgens welke zwakke prikkels de werkzaamheid der organen opwekken, eenigszins sterkere haar bevorderen, nog sterkere haar tegenhouden en zeer sterke haar opheffen.

Dit zou dan »Das Biologische Grundgesetz von R. Arndt" zijn [3]), omdat Arndt (evenals Schulz hoogleeraar te Greifswald)

---

1) Zie Dr. N. A. J. Voorhoeve, l. c. bl. 14, 15, 51 en 52.

2) Zie Dr. J. Voorhoeve: *Homoeopathie in de praktijk*, bl. 52.

3) R. Arndt: *Das Biologische Grundgesetz* (1892 te Greifswald bij Julius Abel).

de geldigheid van Pflüger's »Zuckungsgezetz" voor de levensverschijnselen in 't algemeen zou hebben bewezen, terwijl Schulz dat deed meer speciaal voor de wisselwerking tusschen medicament en orgaan [1]).

»Se non è vero, è benè trovato". Als men evenwel in homoeop. geschriften van wetten leest, dan mag men met reden eenigszins huiverig zijn daaraan de waarde van natuurwetten toe te kennen zelfs al heeten de ontdekkers als hier geen homoeopathen te zijn. Van natuurwetten hebben wij de voorstelling, dat zij uitdrukken hoe 't steeds toegaat, terwijl homoeop. wetten mij toeschijnen meermalen overeenkomst te hebben met juridische wetten, die wel voorschrijven hoe 't moest geschieden, maar niet altijd hoe 't werkelijk gebeurt. Wat er van zij, sommige proefnemingen met oplossingen van chemische middelen mogen analogie vertoonen met de werking van stijgende elektrische stroomen op spieren of zenuwen, voor dalende gaat de analogie niet op; een sterke dalende stroom heeft *niet* 't omgekeerde effect van een zwakken, dalenden stroom [2]). Men moet in de physiologie niet te vlug zijn met generaliseeren en al hebben sommige stoffen een prikkelenden invloed in kleine hoeveelheden en een verlammenden in groote, daarmee alleen is nog geen causaal verband aangetoond en daaruit volgt dat volstrekt niet voor alle.

Kritiek v/h tegenwoordig standpunt der homoeopathen.

Buitendien is prikkelen van zieke cellen of organen en 't genezen daarvan nog maar niet op één lijn te stellen. We verstaan onder genezen en dientengevolge onder geneesmiddelen zeer verschillende zaken. Een artsenij kan b. v. een middel zijn, waardoor we de »prima causa" der ziekte verwijderen, zooals we dat bij een vergiftiging door braak- en laxeermiddelen doen; of wel andere in 't lichaam circuleerende stoffen uitdrijven, die bepaalde organen in hun functie storen; of wel 't kan een middel zijn, waardoor we de organen direkt tot

[1]) Voor dalende stroomen geldt nl. Zwakke stroom { bij sluiting: contractie, bij opening: rust.
Sterke stroom { bij sluiting: contractie, bij opening: rust.

[2]) H. Schulz: *Ueber Hefegifte* (*Pflüger's Archif*, Bd. 42, S. 517), en H. Schulz: *Zur Lehre von der Arzneiwirkung* (*Virchow's Archif*, Bd. 168, S. 423).

meerdere functie aanzetten, zooals dat door digestiva, bittere en andere middelen bij de spijsvertering en door digitalis bij de hartswerking geschiedt [1]); of wel 't kan de zieke cellen en organen sparen en door een ander orgaan hun functie doen overnemen, zooals met een zweetkuur ten opzichte der nieren door de huid kan worden gedaan. Onze therapie, zegt Stokvis terecht, lost zich op in »Uebung und Schonung" in oefenen en sparen der organen, terwijl ook het »in dubiis abstine" op ons program niet mag ontbreken. De rol, die de reguleerende invloed van het centrale zenuwstelsel (der hersencentra) bij al deze processen speelt, mag niet uit het oog verloren worden en ten slotte zijn er ook gevallen, waarbij men van oefenen of sparen eigenlijk niet kan spreken en evenmin de uitdrijvende werking der geneesmiddelen aanwendt.

Nemen we b. v. de werking van kina, het middel, dat Hahnemann op 't idee van den simile-regel bracht.

Met onze tegenwoordige kennis der moeraskoorts (malaria) en der kininewerking kan men onmogelijk volhouden, dat kinine bij malaria homoeopatisch werkt, noch in den Hahnemannschen noch in den modern-homoeopathischen zin. De malaria is eene ziekte hoofdzakelijk van de roode bloedlichaampjes en veroorzaakt door 't plasmodium malariae, een mikro-organisme dat, door muggesteek in ons bloed gebracht, zich daar vermeerdert, de roode bloedlichaampjes aantast en vernietigt

---

1) Tot deze laatste categorie zou men dan de homoeop. zoogenaamde specifieke middelen moeten rekenen. Maar die moeten, om inderdaad op dien naam aanspraak te kunnen maken, bovendien voldoen aan den eisch, dat ze in groote doses 't omgekeerde doen van wat door kleine giften wordt bereikt. Men mag dus niet, zooals dikwijls gedaan wordt, het genezen van braking, door indigestie veroorzaakt, met een braakmiddel, of het bestrijden eener diarrhee, door harde scybala veroorzaakt, met wonderolie, eene homoeop. geneeswijze noemen; dat behoort onder het verwijderen der »prima causa"; evenmin mag men daartoe rekenen de aanwending van opium, een stopmiddel, bij loodkoliek. Wel wordt daarbij de verstopping, door het lood teweeggebracht, door het opium weggenomen, doch niet doordat nu het opium in kleine giften laxeerend werkt, maar omdat het den overprikkelenden, krampachtigen toestand der darmmusculatuur (darmspieren) opheft. Hier is dus, bij slot van rekening, geen sprake van prikkeling, wel van sparen (Schonung) der organen, evenals in de hiervoor genoemde gevallen.

en, gevoelig als 't is voor den invloed van kina en zijn derivaten, door de toediening daarvan gedood wordt. Hierbij komt wel degelijk de door Wouters[1]) en andere homoeopathen zoo geminachte jacht, zoo niet op bacillen, dan toch op de gelijkwaardige plasmodiën te pas. Men kan 't dan ook slechts betreuren, dat sommige homoeopathen, hangen blijvend aan de verdunningsmanie, chinine voorschrijven in doses, die de meest ervarenen op dat gebied absoluut onvoldoende hebben bevonden. Zoo schrijft Dr. J. Voorhoeve in zijn pas verschenen *Homoeopathie in de praktijk* Chininmuriat II—I voor; d. i. de tweede of eerste verwrijving. Van dit mengsel (chinine met melksuiker) neme men dan een messepunt; dat zal misschien één gram zijn, waarin dan 10 milligram chinine aanwezig is, verondersteld, dat we de tweede decimaal verdunning gebruiken. Toch is deze gift in de homoeopatische recepteerkunde nog een zeer hooge; bij voorkeur geeft men derde tot zesde decimaalverdunningen, soms nog veel slappere.

Hoe moeilijk het overigens is om in een bepaald geval over het homoeopathische der werking van een middel tot een eenstemmig oordeel te komen, wordt duidelijk, als men bedenkt, dat de term *overeenkomstig* of *dergelijk* in de simile-wet ruimte laat voor verschillende opvattingen. De een zal zich met een oppervlakkige gelijkenis niet tevreden stellen, de ander wèl; en in dat laatste geval zijn phosphor bij Engelsche ziekte en kwik bij syphilis tot de homoeopathische middelen te rekenen. Bovendien is van vele middelen niet bekend, of zij het zieke orgaan langs direkten of indirekten weg tot genezing brengen, en dus niet uit te maken, of ze het betroffen deel zelf prikkelen of wel alleen door verbeterden bloedstoevoer, c. q. verbetering der parenchymateuze voeding, de voorwaarden tot herstel der cellen van het orgaan verbeteren. Werken zij alleen langs indirekten weg, dan kan men ze geen homoeopathische middelen noemen. Bij de beoordeeling der werking van phosphor, kwik en arsenicum is dit laatste bezwaar van geen geringe beteekenis.

[1]) Zie J. T. Wouters: *Homoeopathie*, bl. 25 (bij P. Noordhoff, Groningen) en Kallenbach: *De aanval afgeslagen* (bij C. Blommendaal, 's Gravenhage).

Maar hoe 't zij, al geeft men toe, dat kleine doses van substanties, die in groote hoeveelheden schaden, soms nuttig effect hebben; we worden, als dat de bedoeling van het »similia similibus" is, dan toch gedwongen een eigenaardige opvatting van dien kunstregel te huldigen. Eigenlijk wil het toch zeggen, dat de aangewende geneesmiddelen in gelijke richting op de organen moeten werken als de ziekelijke aandoening zelve; dat was ook 't idee van Hahnemann, die, de oorspronkelijke ziekte door een sterkere gelijksoortige artsenijziekte willende verdrijven, aanvankelijk de homoeopathische verergering zag; en nu bemerken we, dat die geneesmiddelen alleen om de bij kleine doseering tegenovergestelde eigenschappen worden gekozen. Op den ouden stam werd daarmêe een vreemdsoortige loot geënt.

II. Voordeelen der Homoeopathie.

De homoeopathie heeft, zoo zeggen hare volgelingen, voor de wetenschap en voor de praktijk groote voordeelen opgeleverd en doet dat nog. Ten eerste heeft zij door haar grondbeginsel *den stoot gegeven tot een nauwkeurig onderzoek naar de kracht der artsenijen door de proefnemingen op het gezonde individu.*

De homoeopaath eischt een duidelijk artsenijbeeld.

Immers om een geneesmiddel te vinden, dat in zijn werking op 't lichaam overeenkomst vertoont met de verschijnselen der te genezen ziekte, moet men dat geneesmiddel eerst beproefd hebben en dat nu niet op een zieke; want door de ziekte wordt de helderheid der uitkomsten verduisterd; maar op een gezonde. Ook boven dierproeven verdient proefneming op den gezonden mensch verre de voorkeur; omdat dikwijls genoeg bleek, dat 't dierlijk lichaam anders op stoffen reageert dan ons organisme.

Inderdaad, een stap in de goede richting, we zagen het reeds, waren de proeven op gezonde menschen zeker. Maar ze kunnen onzen gezichtskring toch slechts in beperkten zin verruimen; want men zal steeds van vrij onschuldige doses gebruik moeten maken, wil men zich niet aan de moraal vergrijpen. Wil men dus, zooals de moderne homoeopathen dat in

hun program schrijven, de vergiftigingsverschijnselen te weten komen, die door groote doses eener stof veroorzaakt zijn, om er daarna als geneesmiddel kleine doses van toe te dienen, dan zal men toch tot dierproeven over moeten gaan; al kan men daaruit dan geen direkte conclusies trekken voor ons lichaam, ze zullen ons toch op 't rechte spoor kunnen brengen.

De eisch om geen waarde toe te kennen aan proeven op den zieken mensch blijft desalniettemin onredelijk. »Je prends mon bien, où je le trouve", en waarheid steekt er òok in de woorden van Kunkel: »Hoe men een appelboom, die door bladluizen wordt bezocht, weder gezond kan maken, kan men toch slechts aan een appelboom met bladluizen en niet aan een gezonden appelboom nagaan" [1]).

In elk geval, geen wetenschappelijk geneesheer zal de waarde van onderzoekingen met artsenijen op den gezonde minachten; maar dan moet daarbij ook wetenschappelijk te werk worden gegaan en niet alleen op allerlei subjectieve verschijnselen worden gelet; dat gebrek maakt vele proeven der homoeopathen voor ons waardeloos. Immers 't kan niet uitblijven, dat iemand, die zich neerzet in afwachting van wat hij na 't innemen van een medicament zal gevoelen, zich zenuwachtig maakt en allerlei sentimenten aan de werking van 't geneesmiddel toeschrijft, die inderdaad uit zijn gespannen toestand voortvloeien. Dit bezwaar treedt vooral op den voorgrond, wanneer men proeven op zichzelven neemt, iets, waarvan Hahnemann en vele homoeopathen na hem zich sterke voorstanders toonden. En voorbeelden van dergelijke proeven zijn niet alleen in Hahnemann's *Arzneimittellehre*, maar ook in de werken zijner latere aanhangers voor 't grijpen. Het volgend verhaal van een proef met phosphor, door Dr. Heath, homoeopaath te Palmyra, op zichzelf genomen, en onder de rubriek: »Rapport over materia medica" voorkomend in de *Transactions of the Homoeopathic medical Society of the State of New-York, 1865* illustreert mijn gezegde op voldoende wijze. Men kan 't gerust met Prof. Stokvis de geschiedenis eener nachtmerrie heeten:

---

[1]) Geciteerd uit »*Pro en Contra*" *Homoeopathie*, blz. 34.

»Ik had juist tinctuur van phosphorus bereid, en nam tegen 5 ure 's namiddags er 5 druppels van. Ik dacht niet meer aan 't gebruikte medicament, en toen ik met mijn bezigheden klaar was, begaf ik mij omstreeks 10 ure ter ruste; maar ik kon niet slapen. Ik voelde mij erg slaperig; maar kon maar geen gemakkelijke ligging vinden. Ik voelde mij onrustig en als geslagen, hetgeen gansch ongewoon was. Mijn gemoeds toestemming was uiterst melancholiek. Zonder eenige reden voelde ik neiging tot schreien. Ik kreeg een gevoel van angst of mij iets verschrikkelijks moest overkomen, zonder dat ik in staat zou zijn mij te verroeren of er weerstand aan te bieden. Soms was het, alsof ik moest gaan blaten, en dan weer alsof ik een menigte stemmen hoorde, die in een hoogen toon tot elkander spraken: »Blaast hem nog wat meer op en hij zal wel barsten" en die stemmen werden dan gevolgd door een duivelsch lachen, dat mij een ijskoude rilling aanjoeg. Schietende, snijdende pijnen, die op één punt begonnen en door de geheele buikstreek heengingen en waarvan elk een duidelijk afzonderlijk uitgangspunt had, maakten het mij zeer lastig. Ik verbeeldde mij dat ik een »Noorderlicht", een »Aurora borealis" was en ik kon duidelijk stemmen hooren, die uitriepen: »Hoe schoon! is dat niet prachtig! (beautiful! oh was that not splendid!)" terwijl de pijn voortdurend heftiger en langduriger werd. Spoedig echter werd de angst (agony) zoo erg, dat zij ten minste voor een deel den stupor overwon en ik het bed uitsprong."

Nu zal ik niet beweren, dat de homoeopatische geneesheeren der laatste jaren in zulke proefnemingen vertrouwen stellen; maar zelfs voor 't jaar 1865 is zoo'n verhaal in een vakblad totaal misplaatst.

De homoeopaath eischt een duidelijk ziektebeeld.

Een *tweede* voordeel voor theorie en praktijk door de homoeopathie verkregen en ook uit haar grondbeginsel af te leiden, zou zijn, dat ze van den geneesheer naast het juistere artsenijbeeld, in de vorige bladzijden geschetst, ook een nauwkeurig ziektebeeld vraagt. Want, om te weten of de artsenij passend is voor den zieke, moet de arts het ziektebeeld zoo juist mogelijk in zich opnemen, mag hij geen

enkel verschijnsel onopgemerkt laten om dan een geneesmiddel te kiezen, waarvan het artsenijbeeld zooveel mogelijk daarmee overeenkomt.

In beginsel is hiertegen, geloof ik, niets in te brengen. We hebben echter gezien, dat de artsenijbeelden van den homoeopaath lang niet altijd de afspiegeling der werkelijkheid zijn en dus in de praktijk van deze theorie dikwijls niet veel terecht komt. De allopaath behoeft ook in dit opzicht niet achter zijn collega te staan; want er zijn voor hem nog tal van andere redenen, waarom hij het nauwkeurig onderzoek zijner patienten niet mag verwaarloozen. Dr. N. Voorhoeve zegt wel heel juist: »'t Is niet genoeg, dat wij weten aan welke ziekte een patient lijdende is, of hij aan pneumonie (longontsteking), aan ulcus ventriculi (maagzweer) of aan cystis (blaasontsteking) lijdt; wij moeten ook de *bijzondere* verschijnselen naspeuren, die de patiënt vertoont.... We hebben niet zoozeer met z i e k t e n als met z i e k e n te doen." Maar welk verstandig geneesheer denkt daar anders over en welke hoogleeraar houdt dat niet steeds zijn leerlingen voor oogen?

De homoeopaath geeft eenvoudige voorschriften.

Het is bekend, dat als een der voordeelen van de richting, waarin de geneeskunst zich tegenwoordig voortbeweegt, mag beschouwd worden de *vereenvoudiging in de voorschriften*, zoowel wat het aantal der gelijktijdig voorgeschreven middelen betreft als de bereiding en den vorm, waarin die worden voorgeschreven. Welnu, de homoeopathie beroemt er zich gaarne op, en beschouwt dat als een *derde* voordeel boven de allopathie, dat zij als logisch gevolg van haar geneesmethode, die zich eene c u r a t i e v e en geen symptomatische noemt[1]), slechts één geneesmiddel, het specifieke, behoeft te gebruiken en voor

[1]) Ofschoon door de meeste homoeopathen bizonder veel op de symptomen, veel meer dan op wezen en oorzaak der ziekten wordt gelet, wordt door hen toch de allopathie, men vergelijke slechts het nieuwe boek van J. Voorhoeve, als eene symptomatische geneesmethode gedoodverfd. Hahnemann verstond onder symptomatische geneeswijze iets anders dan wij. Hij noemde de symptomatische geneeswijze eene »verderfelijke methode, waarbij slechts één symptoom wordt bestreden". In tegenstelling met de symptomatisch-medicinale of allopathische therapie betitelen de homoeopathen hunne geneesmethode wel eens met den naam van biologisch-medicinale.

de meeste gevallen ook bezit om den lijder van zijn kwaal te bevrijden. Het ziektebeeld met verschillende artsenijbeelden vergelijkende, kiest de homoeopaath ten slotte uit deze laatste wat het meest overeenstemt en daarmede weet hij tevens de artsenij, die alleen beter dan alle andere een heilzame werking kan uitoefenen.

Volgens Hahnemann was zoo'n geneesmiddel voor bijna iedere ziekte in zijn tijd al gevonden. Naderhand is daarover blijkbaar ook onder de homoeopathen weer twijfel ontstaan, ten minste wij allen, allo- en homoeopathen zoeken nog steeds naar betere geneesmiddelen.

Heeft hij een lijder met longontsteking, dan kan de homoeopaath dus al de palliatieven de verzachtende middelen tegen 't steken in de zijde, kortademigheid, hoest, hooge koorts wel missen, zou men zeggen. Zijn specifiek simile-middel maakt daar vanzelf »tabula rasa" mede. »Door bryonia of phosphorus in sterke verdunning wordt de kortademigheid verminderd, de hoest losser, de pijn bedaard en de koortshitte getemperd. In andere gevallen komen Tartarus emeticus, Jodium of andere middelen, volgens de simile-wet gekozen, als Aconitum, in verbinding met Priesnitzsche omslagen als hulpmiddelen tegen onrust, angst en pijn in aanmerking." Zie J. Voorhoeve, *Homoeop. in de Praktijk* bl. 34.

Dit klinkt ook in theorie heel mooi, maar in de praktijk gaat 't zoo niet. Alle homoeopathen geven dadelijk toe, dat ze toch niet altijd de palliatieve middelen kunnen ontberen. 't Is te begrijpen, maar niet te billijken en zeker inconsequent met het principe der »similia-wet" voor oogen nog palliativa te geven. Indien de homoeopathie als curatieve methode juist is, moet men ze niet bederven door den patient nog een tweede middel te geven naast 't eerste; dat strijdt geheel met den geest der homoeopathische geneesleer, zoowel met de oude als met de nieuwe. Als de patient »secundum regulas artis" wil genezen worden, dan moet hij er maar wat voor over hebben; want dat ook met een simile-middel een longontsteking niet steeds cito, tuto et jucunde geneest, geeft zelfs genoemde Voorhoeve toe, als hij zegt l. c.: »Natuurlijk zullen

bij deze behandeling moeilijke en pijnlijke uren den patient en zijne verplegers niet gespaard blijven; maar het grootste gevaar der longontsteking ligt niet in deze onaangename verschijnselen, doch daarin dat op verlangen van den zieke of zijn angstige omgeving middelen gegeven worden, die wel is waar voor korten tijd onaangename symptomen onderdrukken, maar de kansen op geheel herstel verminderen".

De allopaath, die voor de meeste ziekten aan geen specifieke middelen gelooft, meer vertrouwen stelt in de »vis medicatrix naturae", laat zich ten opzichte der bestrijding van symptomen door eenigszins andere overwegingen leiden. Volgens hem geldt hier »qui bene distinguit, bene curat". 't Onderdrukken van verschijnselen, die als weermiddelen door 't lichaam worden benut, acht hij ongeoorloofd; daarentegen 't bestrijden van symptomen, die niet als tegenweer van 't organisme kunnen worden opgevat en hinderlijk zijn of op andere wijze gevaar voor den patient opleveren, dikwijls nuttig en noodig. Dat die onderscheiding altijd gemakkelijk is, zal ik niet beweren. Persoonlijk inzicht zal daarbij wel eens een rol spelen en om der homoeopathie niets van de eer te onthouden, die haar toekomt, mag men aannemen, dat hare waarschuwingen er toe bijgedragen hebben om hier vooral het »in dubiis abstine" niet te vergeten. Maar wie zal durven nalaten de onrust van een patient met delirium door rustgevende; de benauwdheid van een asthmalijder, de heftige pijn van een lijder aan gal- of niersteenkoliek door bedarende of pijnstillende middelen te bestrijden; al is 't dan ook palliatieve en geen curatieve hulp, die men biedt.

Het voorschrijven van een enkel geneesmiddel is zeker de eenvoud in haar meest volmaakten vorm. Edoch, het begrip »enkelvoudig recept" is in de homoeopathie zeer rekbaar. Uitgaande van het denkbeeld, dat in de schepping ook de artsenijen reeds voor den mensch gevormd werden, gebruiken de homoeopathen zooveel mogelijk de geneesmiddelen zooals zij in hun natuurlijken toestand in het dieren-, planten- of delfstoffenrijk voorkomen en kennen zelfs aan 't inwendig gebruik van geheele dieren, als de bij, een bepaalde genees-

kracht toe; ze bedienen zich dus bij voorkeur niet van de werkzame bestanddeelen als b. v. de alkaloieden, zooals bij dosimetristen gebruikelijk is. Zulke artsenijen als planten en dieren beschouwen zij niet als samengestelde en meenen, dat door moeder natuur gezorgd is, dat in die geneesmiddelen de eene zelfstandigheid de andere niet in hare werking belemmert. Nu erkennen ook vele allopathen, dat de combinatie van stoffen, in sommige geneeskundige kruiden aanwezig, voor het therapeutisch effect dikwijls een zeer gunstige is, maar ook hier generaliseere men niet. En waarom zou men ook kunstmatig niet een goede combinatie kunnen maken? De ervaring leert genoeg, dat zulks mogelijk is.

Het »simplex veri sigillum" is ook de leus der homoeopathen met betrekking tot de bereiding en den vorm, waarin de artsenijen worden toegediend.

De plantaardige en sommige dierlijke stoffen worden (ik volg hier de beschrijving van Dr. J. Voorhoeve in *Homoeopathie in de praktijk*, bl. 62) in verschen toestand naar bizondere voorschriften met wijngeest tot zoogenaamde stamtincturen verwerkt, terwijl de minerale en enkele andere stoffen door het verwrijven met melksuiker in groote porceleinen mortieren worden bereid. De reden daarvan is, dat deze stoffen in lagere verdunningen in alcohol en water niet oplosbaar zijn, in hoogere daarentegen wel. De verdunningen worden volgens de tiendeelige schaal uit de tinkturen door middel van verdunden of sterken alcohol bereid, de verwrijvingen eveneens door dikwijls herhaalde verwrijving van de oorspronkelijke stof met melksuiker. Volgens deze zeer exacte bereidingswijze bevat dus b. v. de 3de verdunning of verwrijving $^1/_{1000}$, de 6de $^1/_{1000000}$ der tinctuur of der oorspronkelijke stof. De bekende en bij kinderen veel gebruikte homoeopatische korreltjes worden verkregen door het bevochtigen van gewone suikerkorreltjes met de bepaalde verdunning der artsenij, die verlangd wordt. Handig voor het gebruik op reis zijn de artsenij-tabletten, die in een bepaalde grootte door samenpersingen uit de verwrijvingen gevormd worden, zoodat elke tablet $^1/_2$ gram van de verlangde verwrijving

bevat. De vorm, waarin de homoeopatische geneesmiddelen voorkomen en gebruikt worden zijn dus:

1. Tinkturen, zoowel voor in- als uitwendig gebruik.
2. Vloeibare verdunningen, ook diluties of potensen genoemd.
3. Verwrijving of trituraties.
4. Korrels of globules.
5. Gecomprimeerde tabletten.

De voordeelen der homoeopatische artsenij-verordeningen schetst J. Voorhoeve dan aldus: »Ginds groote flesschen met mixturen van verschillende artsenijen, wier onaangename smaak door toevoegsels min of meer verdekt wordt, pillen en poeders, die maar al te dikwijls door de zieken met weerzin ingenomen worden; hier kleine fleschjes met eenvoudige geneesmiddelverdunningen en aangenaam smakende melksuiker-verwrijvingen en korrels, die zelfs door kinderen gaarne genomen worden. Voorts de aanwending van één enkel geneesmiddel in fijn verdeelden vorm, in een vaststaande bereidingswijze en verdunningsschaal en bereiding der tincturen uit versche planten, terwijl de allopaath meest gedroogde planten, wortels of bladeren gebruikt".

Zooals men ziet, wordt in deze beschrijving van de honderddeelige verdunningsschaal, die Hahnemann gaarne benuttigde, niet meer gewaagd, en dat de artsenij niet in eens met de noodige hoeveelheid alkohol of melksuiker wordt vermengd, maar elke volgende verdunning uit de vorige moet worden bereid door daarvan 1 deel te nemen en dat met 9 deelen alkohol of melksuiker nauwkeurig te mengen, zoodat om de 5de verwrijving van de eene of andere stof te maken 5 uren noodig zijn, zooals Sperling [1]) aangeeft, dat blijkt uit deze beschrijving ook niet, maar is toch van gewicht, omdat 't aan den eenvoud der bereiding althans veel afbreuk doet. Wel drukt hij zijn lezers op 't hart, de homoeop. middelen uit een vertrouwbare apotheek te betrekken, omdat er met de

---

[1]) Dr. Arthur Sperling: *De homoeop. geneesmiddelleer* (vertaald door Dr. D. H. Munting Jr. Zwolle, La Rivière en Voorhoeve).

bereiding wel eens de hand wordt gelicht en in plaats van de verlangde middelen spiritus of pure melksuiker wordt verstrekt. Bekend is ook, dat bij een opzettelijken valstrik door den Centralen Bond van Duitsche homoeop. vereenigingen gesteld aan 89 Berlijnsche apothekers, 77 van hen totaal onvertrouwbaar bleken te zijn; en prof. Stokvis verhaalt van eene dame, die aan haren bediende de opdracht had gegeven in een apotheek eenige homoeop. geneesmiddelen te laten klaar maken en tevens Estramadura-wol no. 5 mede te brengen. Zij had deze laatste bestelling op 't zelfde stuk papier geschreven als de recepten, opdat de bediende de boodschap niet zou vergeten. De apotheker echter bezag de zaak van een ander standpunt en gaf den bediende behalve de andere gereed gemaakte geneesmiddelen nog een glazen buisje mede met een doorschijnende vloeistof, waarop... Estramadura no. 5 (d.w.z. 5de verdunning).

Overigens laat zich wel hooren, dat versche planten geneeskrachtiger zijn dan gedroogde en zeker te verkiezen wanneer men, zooals de homoeopathen, hooge waarde hecht aan den natuurlijken staat der artsenijen; maar wanneer men er tincturen van maakt, of dan 't voordeel weer niet verloren gaat, wie durft 't met zekerheid zeggen?

Een groote of kleine flesch is toch wel »Geschmacksache" en capsules, pillen en tabletten om den onaangenamen smaak, door 't niet zoo sterk verdunnen der geneesmiddelen veroorzaakt, te bemantelen, worden in alle allopathische apotheken klaar gemaakt. Waar 't veel meer op aankomt, is: of inderdaad de toegediende medicijnen werkzaam zijn, en die vraag brengt ons vanzelf op de kwestie der *kleine giften en verdunningen.*

De kleine giften en verdunningen.

Een *vierde* voordeel nl. van de homoeop. boven de zoogen. allopathische geneesmethode zou zijn, dat zij slechts hoeveelheden voorschrijft zoo klein, dat ze geen schadelijke werking meer kunnen uitoefenen, maar toch krachtig genoeg om op het verloop der ziekte een gunstigen invloed uit te oefenen.

We wisten reeds uit de onderzoekingen van Schulz, Arndt e. a. en de daaruit afgeleide wetten, dat *zwakke* prikkels de werkzaamheid der organen opwekken, *eenigszins sterkere* haar

bevorderen, *nog sterkere* haar tegenhouden en *zeer sterke* haar opheffen. Geeft men dus, zeggen de homoeopathen, aan iemand die braakt, onder bepaalde omstandigheden Ipecacuanha in flinke dosis, dan zal zijn toestand verergeren; geeft men het in de 3de tot de 6de decimaal verdunning, dan zal die verbeteren. (N. Voorhoeve, l. c. blz. 31).

Maar er is nog een andere reden, die er toe dwingt de medicamenten in kleine hoeveelheden te geven. Immers bij een medicamenteuze behandeling van zieken hebben we te doen met menschen, wier weerstandsvermogen verminderd is, die voor prikkels veel gevoeliger zijn dan normale individuen. Ook deze waarheid blijkt weer vooral duidelijk volgens de homoeop. in de zenuw- en spierphysiologie uit de wet van Ritter Valli, volgens welke een afstervende zenuw reeds geprikkeld wordt door stroomen, waarvoor de gezonde zenuw bijna ongevoelig is, en volgens Arndt en Schulz mag men deze wet niet alleen voor een begrensd deel der neurologie, maar ook voor 't geheele gebied der geneeskunde toepasselijk achten. Niet alleen voor de zenuwen, voor alle andere organen zou deze wet dus geldig zijn.

Toegegeven, dat de wetten van Arndt en Ritter Valli gegeneraliseerd mogen worden, dat dus in die gevallen, waar genezen met prikkelen van cellen of organen gelijk gesteld mag worden, nu ook kleine giften moeten toegediend worden, wat heeft men dan onder kleine giften te verstaan? 't Is een dosis, zegt Kallenbach, liggende tusschen de toxicologische (waarschijnlijk wordt toxische: vergiftige bedoeld) en de indifferente dosis. Ze is van de ziekte en van het individu afhankelijk en kan slechts door de ervaring gevonden worden. Als men nu weet, dat eenige slechts de laagste verdunningen; anderen de middelmatige van de 6de—10de, anderen de 30ste—100ste en weer anderen de 5000ste en hoogere potenties gebruiken en daarvan gunstige ervaringen boeken, dan komt men met die ervaring nog niet veel verder. Sperling

---

1) Kallenbach, l.c. blz. 28.

2) A. Sperling, l.c. blz. 54 en 55.

zag van 5 druppels arsenicum in de 30ste verdunning, dat is 1 op 1 quintillioen, d. w. z. 1 : 1000000000000000000000000000000 (ik veronderstel nu nog maar, dat het de decimaalverdunning was) uitstekende werking; eveneens van Belladonna in de 5de verdunning en van keukenzout in de 5de verwrijving; dat is een ontzettend verschil, al zijn het ook maar duizendste deelen van een milligram werkzame stof.

Dit verschil in sterkte van doseering betreft echter verschillende stoffen. In het nieuwe boek van J. Voorhoeve evenwel vertelt hij o. a., dat bij krankzinnigen beterschap, ja zelfs geheele genezing wordt bereikt, bij groote onrust, vrees voor den dood enz. met Aconit 3—12. Aconit 3 bevat echter een milliard maal de hoeveelheid van het medicament, die in Aconit 12 aanwezig is.

Morphine is ook een rustmiddel; men begint gewoonlijk met 5 mgr.; wat zou men er van zeggen, indien een allopaath eens beweerde dat men 't ook wel eens met 5 milliard, dat is een wagonlading, kan beproeven?

Om een denkbeeld te geven, van wat niet een 5000ste maar een 30ste decimaalverdunning (D_{30}) beteekent citeer ik, wat Dr. Pijnappel daarover eens in 't *Handelsblad* schreef:

»Ik heb getracht mij van de beteekenis [der hoogere verdunningen] eenig denkbeeld te vormen door de daartoe noodige massa vloeistof uit te drukken in een begrijpelijke hoeveelheid. Al die nullen op zich zelve zeggen iemand niets; men vermoedt wel, dat het buitengewoon weinig zal zijn, wat ten slotte van de werkzame stof nog zal zijn overgebleven; maar het cijfer vertegenwoordigt volstrekt niet eenig duidelijk begrip. D_6 een verdunning van 1 op een millioen is al veel, maar dat kan men zich voorstellen. Als men begint met 1 gram, is dan de oplossing ten slotte zoo sterk, alsof men dat gram had opgelost in een millioen gram, d. i. duizend liter of 1 kubieke meter, de hoeveelheid vloeistof, vervat in 4 groote okshoofden. Dat dan D_{12} een millioen maal grootere verdunning beduidt, immers 1 op 1 met 12 nullen of 1 billioen en dus de oplossing van 1 gram op 1 millioen kubieke meter, is klaar, maar geeft al niet veel meer dan

den vagen indruk van iets reusachtigs. De zaak wordt dus pas duidelijk, als men overweegt, dat deze hoeveelheid zoo groot is, als wat in 't warmste deel van het jaar, als 't verbruik het grootst is, in 25 dagen door heel Amsterdam uit de waterleiding wordt geconsumeerd. Voor de hoogere verdunningen moet men terecht komen bij de zee, maar ook dan schiet men spoedig te kort. Ik neem b.v. D_{30} bij lange nog niet de hoogste verdunning, die door sommigen voorgeschreven wordt, d. i. dus 1 met 30 nullen of een verdunning van 1 op quintillioen. Ik begin bij de Zuiderzee; maar het oplossend vermogen van dit zeetje wordt nog slechts aangeduid door D_{17}, tweemaal genomen, zoodat het nog maar 200000 biljoen grammen water bevat, op geen stukken na voldoende voor 't verlangde doel. De heele Atlantische Oceaan is ook nog bij lange na niet groot genoeg, die heeft nog maar 't teeken D_{21}, driemaal, de diepte gerekend op 4000 meter. Alle zeëen van de wereld — het lijkt er niet naar, we bereiken nog maar ruim D_{22}; dan onze heele aarde — nog niet: ik haal pas D_{37}. Maar als ik dan de rekening zoo maak, dat ik uitga niet van een gram, maar van een milligram, ben ik er precies; want dan kunnen er nog drie nullen bij en heb ik dus juist D_{30}. Wat derhalve zeggen wil, dat in deze verdunning de oorspronkelijke stof in dezelfde cencentratie aanwezig is als 't geval zou zijn, wanneer men een haast onzichtbaar korreltje ervan, van één milligram, het 50ste deel van het gewicht van een druppel water, oplost in een hoeveelheid vloeistof van een volume zoo groot als dat van onze geheele aarde. Men zou kunnen denken, dat 't zoo al wel is. Geen sprake van. Men geeft van zwavel b. v. D_{60}, d. i. 1 met 60 nullen of nog 30 nullen meer dan zooeven, een quintillioen maal zooveel dus. Daar moet, als men het nog noodig acht, het heele zonnestelsel bij te pas komen. De zon alleen helpt ons niet: die geeft nog maar, als ik weer begin met één milligram, D_{36} maar 6 nullen meer dan onze aarde. De hoeveelheid vloeistof, die voor dat korreltje zwavel noodig zou zijn om er de verlangd homoeopatische medicijn van te maken, is dus nog een quadrillioen maal grooter dan dit toch lang

niet onbeduidende hemellichaam en eindelijk, maar dan is het voor de hedendaagsche homoeopathie ook uit, de comble: de 200ste decimale verdunning van lycopodium, het gewone strooipoeder op onze pillen, waaruit de olie geperst is, en dit verdund tot eene verhouding van 1 op honderdmaal een millioen in de 33ste macht. Tot toelichting hiervan ben ik niet meer bij machte — in hoever de sterrenhemel ons helpen kan, heb ik niet meer nagerekend. Ik vlei me dat, na 't voorgaande, de kracht van dit geneesmiddel wel, zonder meer, geappreciëerd zal kunnen worden.

»Ik zou wel willen voorstellen, om te beginnen, deze toepassing der homoeopathie, met verdunningen, laat ons zeggen, van meer dan 10000 of 100000 met algemeene stemmen op grond van het bovenstaande, voor volslagen onzin te verklaren" [1]).

Tot zoover Dr. Pijnappel. Is 't wonder dat een geestige Franschman beweerde, dat hij alleen in de homoeopathie wilde gelooven, indien hare aanhangers hem uit de bevindingen aan het ziekbed konden verklaren, of de patienten werkelijk met decimaal verdunningen geimpregneerde globuli, dan wel eenvoudige suikertjes hadden ingenomen. Zelfs Dr. Kallenbach [2]), die anders niet voor een geruchtje vervaard is, vindt die gunstige resultaten bij zoo verschillende doseeringen een harde noot om te kraken, »een betreurenswaardig feit, hetwelk bewijst hoeveel wij op dit gebied nog moeten leeren". De geheele strijd, zegt hij dan verder, »bewijst alleen de werkzaamheid van alle doses, en tevens dat het juiste directief voor de keuze ervan nog niet gevonden is".

De macht van het kleine is zeer zeker, we weten het reeds lang, soms verbazend groot. De homoeopaath beroept zich op de minerale wateren. 't Zal wel waar zijn, dat in de bronnen van

---

1) Met deze beschouwingen kan ik mij in zoover niet geheel vereenigen, als ik de aangegeven grens der werkzame verdunningen in sommige gevallen te laag acht. De »Bouillon filtré" van Denys b.v. (een geneesmiddel tegen tuberculoze) kan bij zeer gevoelige individuen nog reactie veroorzaken in een verdunning van meer dan een honderdduizendste van een milligram, evenwel slechts bij onderhuidsche inspuiting, eene methode van geneesmiddeltoediening, die krachtiger werkt dan de gewone, maar die bij zuivere homoeopathen niet gebruikelijk is.

2) L. c. bl. 49.

Aken, Weilbach en Landeck weinig zwavel aanwezig is, terwijl ze toch ook door een aantal allopathen werkzaam worden geacht; zoo is 't ook met de arsenicumhoudende wateren van Baden en Cudova, met de jodiumhoudende bronnen van Kreuznach en de lithiumhoudende van Ems en Radein; men heeft daar ook 4de of 5de decimaalverdunningen, maar men gebruikt er toch heel wat meer van dan eenige druppels [1]). En men hoede zich ook hier weer voor de groote fout van het generaliseeren. Al kan men Chloorphenol in een 11de en Mercaptan in een 13de homoeopathische verdunning nog ruiken, dat bewijst nog niets voor de genezende werking van een ander middel; evenmin als men uit den invloed op plantenwortels van koperzouten in een 8ste of 9de decimaalverdunning besluiten mag tot eenig effect daarvan in onze maag, tenzij 't ook daarvoor door deugdelijke proeven ware aangetoond. De moleculen mogen dan, in sterke verdunningen, verhoogde werkzaamheid vertoonen; wat baat het mij, indien er in een emmer van de oplossing misschien één of geen molecuul meer aanwezig kan zijn en 't bij slot van rekening een miraculeus toeval wordt, indien ik er een vang in de weinige druppels, die mij worden toegediend. De therapeutische werking van de sterke verdunningen moeten we dus wel, willens of niet, aan suggestie toeschrijven [2]), en de proef op de som werd te dien opzichte geleverd o. a. in 't volgende geval, dat prof. Stokvis verhaalt:

»Een jonge dame, die eenige weken bij een homoeopathisch geneesheer in behandeling geweest was, kreeg een kleine

---

1) Eenige druppels van de vloeibare en een messepunt van de poedervormige, verdunde artsenij is de gewone gift per keer in de homoeopathie. Aan krachtige personen en in acute ziekten geeft men veelal de lagere verdunningen (potenzen), aan kinderen en in chronische ziekten (slepende) de hoogere, en minder giften per dag.

2) Geheel onverdiend voor de allopathen schijnt mij dan ook de overigens niet onaardige aanhaling uit Göthe van Kallenbach op bl. 50 zijner brochnre:

»Daran erkenn' ich die gelehrten Herren!
Was Ihr nicht tastet, steht Euch meilenfern,
Was Ihr nicht fasst, das fehlt Euch ganz und gar,
Was Ihr nicht rechnet, glaubt Ihr, sei nicht wahr,
Was Ihr nicht wägt, hat für Euch kein Gewicht,
Was Ihr nicht münzt, das, meint Ihr, gelte nicht!"

homoeopathische huisapotheek ten geschenke. Een der fleschjes werd bijzonder werkzaam bevonden tegen migraine. Het daarin voorhanden medicament was zoo bijzonder gepotentieerd, dat men er slechts aan behoefde te ruiken, om de werking te ervaren. En zie: het fleschje behoudt zijn wonderkracht, zelfs nadat een ondeugend medicus, die het fleschje ter leen had gevraagd, om de kracht van het middel te beproeven, den vroegeren inhoud in de goot had geworpen en het met eenvoudige sagokorrels, die in grootte en voorkomen geheel met de »streukügelchen" overeenstemden, gevuld had!" [1])

Ten slotte moge nog een ziektegeschiedenis vermeld worden, zooals die voorkomt in een der nummers van de *Handelingen der Vereeniging van homoeopathische geneesheeren* van 't vorig jaar.

J. v d. F. 44 j, Haarlemmermeer.

29.7.04. Vóór 2 maanden heeft patient koorts gekregen, die om den anderen dag optreedt; de verschijnselen zijn de volgende: 's Middags wordt patient koud, vooral heeft hij last van koude vingers, pijn in de beenen, rug en vooral hoofdpijn in 't achterhoofd, diarrhee tot 4 maal. Dit stadium duurt eenige uren. Daarna wordt patient warm, dorstig, begint te zweeten, de hoofdpijn wordt veel erger. Patient hoest niet, longen zijn gezond. De milt is te voelen. Patient heeft een vuilgrijze gelaatskleur. Overigens is hij gezond. Diagnose: Malaria.

Therapie: Natrium muriatium D 6; 's avonds 2 druppels in water

5.8.04. Patient gevoelt zich veel beter en heeft geen koorts meer gehad. Door zijn geneesheer was hij zonder gevolg met chinine behandeld. Met de 6de decimaalverdunning van keukenzout wordt doorgegaan.

12.8.04. Koorts is weggebleven.

14 4 05. Patient is steeds koortsig gebleven. Milt is niet vergroot.

Nu is 't van leeken te begrijpen, dat ze in dit geval »post" met »propter" verwisselen en de genezing toeschrijven aan het toegediende 1/10000000 van een gram keukenzout; maar een wetenschappelijk man mag zoo iets niet doen. Waaruit blijkt hier, dat de diagnose malaria juist was? Miltzwelling was er niet, evenmin uitslag aan de lippen; het koortstype

[1]) B. J. Stokxis, l. c. bl. 75.

kan ook anders verklaard worden en het beslissende bloedonderzoek is niet gedaan. De dokter heeft hier alleen op de symptomen gelet, en toen hij een vuilgrijze gelaatskleur zag en meende uit het koortstype malaria te moeten diagnosticeeren, heeft hij volgens het schema der homoeopathen Na Cl (keukenzout) toegediend. Zoo stel ik 't mij voor; althans Voorhoeve e. a. geven aan, dat bij malaria met hoofdpijn, pijn in den rug en vuilgrijze gelaatskleur Na Cl D6 het aangewezen middel is. Wil men nu echter bewijzen, dat Na Cl en niet de vis medicatrix naturae hier den patiënt geholpen heeft, dan dient men toch eerst aan te toonen dat er malaria bestaat en niet na te laten, vooral indien men als tweede geneesheer den patiënt behandelt, een onderzoek naar de oorzaak der ziekte in te stellen, waar dit, zooals hier door 't bloedonderzoek, mogelijk is.

Op grond van al 't voorgaande geef ik gaarne toe, dat de meeste homoeopathen onschadelijke doses geven; ze zullen hun patiënten niet vergiftigen; of ze hen genezen, is een andere vraag.

III. Zou een vriendschappelijk samenwerken van allopathen en homoeopathen niet mogelijk zijn en aanbeveling verdienen?

Mijns inziens zeker. De mogelijkheid, dat de verdere uitwerking en toepassing der similia-regel in den zin der hedendaagsche homoeopathen ons nog meer licht op artsenijkundig gebied verschaft, is niet uitgesloten. Dat daarbij van een grootendeels nog in de lucht hangende stelling wordt uitgegaan is geen wichtig bezwaar. Toen Van 't Hoff zijn periodiek systeem opzette, waren ook de bewijzen nog spaarzaam aanwezig. Het heet wel eens, dat de tegenwoordige geneeskundige wetenschap van theoretische beschouwingen over het wezen der ziekte en geneeskunde min of meer afstand heeft gedaan, de deductieve methode heeft verlaten, om alleen door onderzoek en experiment de verschijnselen, door de ervaring aan de hand gedaan, te ontleden en tot hun naaste oorzaak terug te brengen, dus de inductieve methode huldigt en 't causaliteitsbeginsel tot richtsnoer neemt; maar eene »voraussetzungs-

lose Wissenschaft" zal voor ons, afhankelijke stervelingen, wel steeds een ideaal blijven.

Eenige dingen schijnen mij dan toch voor een vriendschappelijk samenwerken noodig.

Ten *eerste:* De verstikkende ijver, waarmede sommige harer aanhangers de homoeopathie dienen, moet wat getemperd worden [1]). Het in bescherming nemen van allerlei onmogelijke toepassingen der verdunningsleer en 't zoeken van mystische verklaringen daarvoor moet aan kant worden gedaan. Ik geloof zeker aan wonderen; maar een gezonde basis om voort te bouwen op artsenijkundig gebied vormt dat geloof niet. Neiging om rationeeler te denken en te handelen is er zeker; uitingen van homoeopathen als de Groot in het *N. Tijdschr. v. Geneeskunde* (1903, IIde deel) en N. A. J. Voorhoeve in zijn *Wezen der Homoeopathie* pleiten daarvoor. Volgens hen is 't homoeop. beginsel geen dogma, geen stelsel; maar een leiddraad, een methode.

Ook het voortdurend afnemend gebruik der hooge verdunningen (Prof. von Bakody gaat niet verder dan de 6de verdunning), al worden ze nog met een zekere halstarrigheid ook door jongeren verdedigd en toegepast, pleit voor een voortschrijden in de juiste richting.

Ten *tweede* dient 't »profanum vulgus" buiten het strijdperk gehouden te worden; om een overtuiging tot haar recht te doen komen, hunkere men niet naar het applaus van een onoordeelkundig publiek. Men make er geen systeem van de goede trouw van den tegenstander steeds in twijfel te trekken of hem zelfs als een gevaarlijk sujet voor te stellen. Wat moet men b.v. denken van een karakterschets der allopathie als nu onlangs Dr. J Voorhoeve [2]) ze geliefde te geven:

»Van deze drie (de allopathie, de natuurgeneeswijze en de homoeopathie) is de zoogenaamde allopathie de oudste en door de officieele wetenschap meest begunstigde. Hiertoe

---

[1]) Een duidelijk beeld daarvan krijgt men o. a. door de lezing van *Vijftig Redenen, waarom ik homoeopaath ben*, door J. Compton Burnett, M. D. La Rivière en Voorhoeve, Zwolle.

[2]) *Homoeopathie in de praktijk,* bl. 2.

behooren de geneeswijzen, bij welke de geneesmiddelen in sterke giften, in groote hoeveelheden aangewend worden. De symptomatische behandeling der ziekten met palliatieve (verzachtende) middelen speelt bij deze methode de hoofdrol.... De pijn wordt verdoofd door morphine; de koorts verdreven door antipyrine. Daar de bezwaren na het ophouden van de werking van het gegeven middel meestal terugkomen en soms in verdubbelde mate, worden nog sterkere giften toegediend, en zoo komt het, dat niet zelden de patient ten slotte twee vijanden te overwinnen heeft: de gevolgen van de geneesmiddelvergiftiging en de ziekte zelf"; of de volgende uitingen van J. F. Wouters, arts, in zijn *Populaire voordracht over homoeopathie*, uitingen als vervolg en climax van 't voorgaande bizonder geschikt: »Maar o zaligheid, die den medicus doorstroomt, wanneer bij een of ander proces een bacil de schuldige blijkt te zijn — eene zaligheid alleen geëvenaard door de verrukking en reine vreugd van den bacterioloog, die den bacteriebastaard mag wettigen, door hem zijn eigen, eerlijken naam te schenken. In volle krijgstoerusting trekt hij tegen den geweldigen vijand op: met boorzuur, chloorkalk, hypermanganas kalicus opent hij den strijd; straks komen carbol, lysol, tymol en kreosoot in de gevechtslinie; maar blijken ook zij onmachtig den elken twintig minuten zich verdubbelenden vijand in de pan te hakken, dan dondert het sublimaatkanon over de vlakte en spreidt schrik en verderf onder het giftig gebroed; eindelijk, o glorie, daar rijst de juichkreet: »de zege is ons!" de laatste aterling zijgt rochelend neer en de gelukkige patient... sterft aan sublimaatvergiftiging!"

»Et habet sua gaudia luctus"; evenwel de waardigheid van het debat behoeft niet om de aardigheid te lijden. Verheffender schijnt mij dan ook de wijze, waarop prof. Stokvis en dr. Kallenbach in hun bekende brochures elkaar den bal toe wierpen.

Prof. Stokvis n.l. sloot zijn voordrachten met de volgende woorden: »In onzen tijd, M. H., herinnert dan ook de homoeopathie in haren strijd tegen de geneeskunde onzer

dagen mij het meest aan dat oude vrouwtje uit de vertelling van een Spaansch dichter, dat, toen men het een spiegel voorhield, waarin zij zich na lange jaren nog eens kon zien, den spiegel met een zwaren vloek op den grond wierp en »Maldita seas" uitriep, alsof de spiegel het helpen kon, dat zij haren tijd ontwassen was, en de bekoring, die zij een oogenblik had uitgeoefend, voor altijd was verdwenen". Waarop Kallenbach riposteerde: »Het is in de eerste plaats nergens bekend geworden, dat de Homoeopathie een afkeer van zich zelve gekregen heeft. In de tweede plaats is de oudere zuster steeds met hartstochtelijken ijver bezig geweest aan de door haar verloochende jongere den spiegel voor te houden, en heeft de laatste zoodoende in staat gesteld, zich hoe langer hoe meer zelf te leeren kennen en haar uiterlijk te volmaken. Ze weet daarom heel goed, hoe zij er uitziet, en kan dagelijks gewaar worden, dat zij nog zeer gewild is, zoowel in de paleizen der rijken als in de hutten der armen. Indien zij overigens in het begin wellicht bekoorlijker schijnt geweest te zijn dan nu, zoo was de oorzaak ervan niet zoozeer haar eigen vlekkelooze schoonheid, maar meer het groote contrast met haar oudere, zoo leelijke zuster. Deze is, weliswaar, thans heel wat oogelijker, en in sommige opzichten zelfs verbazend mooi geworden, deels doordat zij de wegen van de homoeopathie gevolgd is, deels doordat zij zich voorzien heeft van ornamenteerend bijwerk en een dik, natuurwetenschappelijk vernis; maar met dat al blijft zij als geneeskunstenaresse toch een tooneelfiguur. Achter de coulissen, en ontdaan van haar masker en de prachtige veelal niet genoeg te waardeeren omhulsels, vertoont zij altijd een betrokken gelaat en de onzekerheid van een kreupele. De homoeopathie heeft dan ook volstrekt geen aanleiding om voor haar onder te doen. Het tegendeel is waar".

Als een *derde* voorwaarde voor vruchtbare samenwerking acht ik noodig, dat ook de homoeopathen beter in de gelegenheid gesteld worden hun hypothese aan de ervaring te toetsen. Terecht klaagt Dr. Kallenbach, dat de allopaath met zijn laboratoria en staatsgeld gemakkelijker in staat is de juistheid

zijner hypothesen te onderzoeken of te bewijzen. Willen de homoeopathen ten onzent zich de kans om met hunne methode van onderzoek beter resultaten te verkrijgen, niet ontnomen zien, dan moeten ze ernaar streven, dat niet alleen een ziekenhuis voor de toepassing de homoeopatische kunstregels worde beschikbaar gesteld, maar ook een leerstoel aan een der universiteiten door hen worde ingenomen, en 't is te betreuren, dat hunne pogingen om daartoe te geraken schipbreuk hebben geleden, al is 't niet door de schuld hunner tegenstanders. In een wetenschappelijk geleid en daarom liefst universitair ziekenhuis konden dan proefnemingen onder gezamenlijk toezicht van een homoeopaath en een allopaath genomen en eens ernstig nagegaan worden, of de beloften voor de toekomst, die in 't homoeopatisch principe liggen opgesloten, inderdaad voor verwezenlijking vatbaar zijn [1]). We konden dan zien en mede beoordeelen of inderdaad de proeven op den gezonden mensch bruikbare resultaten opleveren; of het waar is dat de regels: »kleine giften werken prikkelend, groote verlammend" en »de zieke cel heeft een verhoogde gevoeligheid voor prikkels" gegeneraliseerd mogen worden; of de bewering gegrond is, dat bij iedere ziekte een orgaan te vinden is, dat in zijn evenwicht is gestoord en voor elke orgaanziekte een bepaald genees-

---

1) Over de statistieken der homoeopatische ziekenhuizen, die tot nog toe verschenen zijn en de vergelijkingen, die men, zich grondend op de resultaten in allo- en homoeopatische inrichtingen verkregen, gemaakt heeft, behoef ik niet veel woorden te verliezen. Sommige homoeopatische statistieken zijn ongeloofelijk gunstig, o. a. de Amerikaansche; andere zijn ongunstig (zie Meadows, *Errors of Homoeopathy*). Een grondige herziening of liever nieuwe gegevens zijn hier zeer noodig en er dient meer op gelet te worden dan tot nu toe geschiedde, of het aantal, de leeftijd, het geslacht, de vroegere levenswijze zoowel als soort en heftigheid der ziekten van de patienten in de te vergelijken homoeopatische en allopatische ziekenhuizen zoozeer overeenstemen, dat men een verschillend resultaat ook inderdaad aan de behandeling mag toeschrijven. Hoe moeilijk dergelijke vergelijkingen zijn, kan men b. v. gewaar worden, indien men zich de moeite wil geven No. III van de 12de reeks der bij de Erven F. Bohn te Haarlem verschijnende *Geneeskundige bladen* te lezen, welk nummer tot titel draagt: *Moet de borstlijder uitsluitend in zijn eigen vaderland genezing zoeken?* door Dr. H. Buringh Boekhoudt.

middel bestaat, dat daarop werkt; of inderdaad versche plantensappen de voorkeur verdienen voor 't maken van tincturen enz. In Duitschland en Hongarije zijn door Schulz, Arndt en Von Bakody reeds interessante proeven genomen en vernuftige theorieën over genoemde orgaantherapie opgebouwd; terwijl de Amerikaansche geneesheeren, volgens prof. Stokvis, onzen artsenijschat met eenige belangrijke geneesmiddelen (Gelsemium, Baptisia, Hydrastis canadensis en Hamemelis) hebben verrijkt. Ik wil daarmede niet zeggen, dat al de voorbarige conclusies der homoeopathen bewezen zullen worden; ik vrees zelfs, dat het lichtpunt in hun geneesmiddelleer, het leidend beginsel, dat de allopathie mist, zal blijken geen baken in zee te zijn; maar onze gezichtskring zal toch waarschijnlijk weer verruimd en misschien zal er nog zooveel geoogst worden, dat we er tevreden over kunnen zijn. Voor een vergelijkend onderzoek over de therapeutische waarde der methode ware het dan doelmatig, vooral het ziekteverloop en de resultaten na te gaan van de behandeling bij ziekten, waar de objectieve verschijnselen, niet de subjectieve sensaties, duidelijk in 't oog springen of een regelmatig type vertoonen, zooals bij nephritis en diabetes, waar verlies van eiwit en vormelementen of aanwezigheid van suiker constant kunnen worden aangetoond en bij abdominaaltyphus en pyaemie, waar de temperatuur een geregeld beeld van het ziekteverloop geeft.

Ten *vierde* en ten slotte moeten dan de allopathen wat meer belangstelling in de leer hunner confraters toonen. Het hokje in hun brein, waarmede de homoeopathie zich vergenoegen moet, is gewoonlijk al zeer bekrompen, alleen groot genoeg om wat vage voorstellingen over mikroskopische korreltjes, oneindig kleine doseeringen en »kou door kou genezen" te herbergen.

Ook de uitingen van sommige gildebroeders in den vreemde en bij ons getuigen van zoo weinig waardeering voor 't homoeopathisch standpunt, dat we ons niet al te zeer mogen beklagen, indien in hun woorden en geschriften 't antagonisme der homoeopathen tot een bedenkelijke hoogte stijgt.

Reeds titels als: »De homoeopathie is wetenschappelijke dwaling en kwakzalverij" door H. H. Prins Wielandt, kunnen niet anders dan als een soort uitdaging beschouwd worden, afgezien nog van den inhoud van dergelijke brochures, want we weten nu eenmaal, dat men een homoeopaath geen inconsequentie kan verwijten, wanneer hij op een geringen prikkel reeds met een sterke homoeopathische verergering reageert.

Wanneer ik nu door deze artikels tot de juiste erkenning en waardeering der homoeopathische geneesmiddelleer iets mocht hebben bijgedragen, dan acht ik mijn moeite voldoende beloond.

DR. E. A. M. DROOG.

Heemstede, Juni '06.

DE GULDEN MIS.

I.

De eenheid der Liturgie in de Roomsch-Katholieke Kerk vereischt geen algeheele gelijk- en gelijkvormigheid. De praktische godsdienstige vereering is wel aan algemeene wetten, zoowel dogmatische als rubricistische (technische) gebonden, doch daarnaast kunnen en mogen afwijkende praktijken bestaan, omdat op dit gebied rekening moet worden gehouden met volksgebruiken en overleveringen, die in elk land, ja in iedere streek, verschillend zijn en altijd verschillend zullen blijven. Zoolang die praktijken niet rechtstreeks in strijd zijn met de hoofdprinciepen der Liturgie, is het billijk dat hun recht van bestaan worde erkend en het bestaan zelf worde geëerbiedigd. Over het algemeen toch zijn de bestaande volksgebruiken en overleveringen met het volk zelf opgegroeid, en vormen zij een stuk geschiedenis, waaraan men evenmin mag tornen als aan het bestaan en den roem van groote voorvaderen. En evenals ieder beschaafd volk er een eer in stelt, de nagedachtenis aan zijn glorierijk voorgeslacht levendig te houden, zoo zal het ook zijn eeuwenoude gebruiken en overleveringen, godsdienstige zoowel als profane, blijven handhaven.

In dit laatste is men echter niet overal even gelukkig geweest. Met name is Noord-Nederland niet bijzonder rijk aan oude volksgebruiken en tradities. Het Calvinisme heeft hier te lande tegelijk met den ouden godsdienst ook verreweg het grootste gedeelte van onze volkspoëzie en ons folklore vernietigd. Men kan geheele streken in ons lieve vaderland aanwijzen, waar het volk alle herinnering aan zijn vroeger

bestaan verloren heeft. Legenden kent men er niet; godsdienstige overleveringen nog veel minder. Alles wat de menschen weten is, dat vader en grootvader in dit of dat huis hebben gewoond. Het overige is uitgeroeid, met geweld en met plakkaten.

Bij dezen stand van zaken zal een onderzoek naar den oorsprong van de Gulden Mis wel geen rechtvaardiging behoeven. Het is een der weinige godsdienstige volkstradities waarvan zoowel de Noordelijke als de Zuidelijke Nederlanden nog een gedeelte hebben kunnen redden. Voor Noord-Nederland komt daarbij tevens de eigenaardigheid, dat in de Gulden Mis een stukje van zijne nationale geschiedenis verscholen ligt, getuige de thans nog bestaande benaming »Schippers-Mis".

De Gulden Mis — ik kort deze woorden in het vervolg af tot »G. M." — is eene H. Mis, welke op den Quatertemperwoensdag na den derden Zondag van den Advent vroeg in den morgen, met ontsteking van veel licht en met groote plechtigheid wordt gezongen. Daar de Quatertemperwoensdag (voortaan afgekort tot »Q.T.Wd.") een beweegbare dag is, en de G. M. onveranderlijk op dien Woensdag blijft staan, valt zij steeds op een van de dagen, welke liggen tusschen 14 en 20 December. Het formulier van de G. M., d. w. z. de tekst die gebeden of gezongen wordt, staat niet afzonderlijk in het Missaal aangegeven, doch men neemt daarvoor het formulier, dat bestemd is voor de vereering van de H. Maagd Maria gedurende den Advent (Missa votiva de B. M. V. tempore Adventus), hetwelk begint met de woorden van den profeet Isaias: »Dauwt, hemelen, van boven" enz. (Rorate coeli desuper). Deze woorden hebben betrekking op het verlangen naar de komst van den Verlosser (Kerstmis). Het eigenlijke onderwerp dat in de G. M. wordt vereerd, is de Menschwording van Christus in den schoot der Moeder-Maagd, hetzelfde geloofsgeheim dus, dat herdacht wordt op den 25en Maart (Maria-Boodschap). Het Evangelie van de Mis begint met de woorden »Missus est angelus Gabriel" en verhaalt hoe de engel Gabriël tot Maria kwam om haar te bood-

schappen, dat zij de moeder van den Goddelijken Verlosser zou worden door de kracht des H. Geestes, welke haar zou overschaduwen (Luc. II. 26—38). Zooals later zal blijken, ligt in dit Evangelie »Missus est" het zwaartepunt der geheele feestviering.

In de bisdommen Utrecht en Haarlem is de G. M. betrekkelijk weinig bekend. In Noord-Brabant, Limburg en België vindt men ze echter overal, en wellicht ook in de Fransche en Duitsche grensstreken der beide Nederlanden. Daarbuiten kent men de G. M, althans onze Gulden Mis, niet. Wel bestaat zij sporadisch in sommige andere landen, doch dan alleen in kloosters of stichtingen, die in hun oorsprong met de Nederlanden in betrekking staan.

Waar zij bestaat, is de G. M. een echte volksdevotie. Velen die anders op weekdagen niet ter kerke gaan, willen toch bij de G. M. niet ontbreken. Vooral bij reizigers en schippers is zij in trek, omdat de volksoverlevering zegt, dat wie de G. M. bijwoont, het geheele jaar van ongelukken bevrijd blijft. Vandaar de naam »Schippers-Mis", soms ook »Reizigers-Mis". Ook andere klassen van personen hechten aan de G. M. eene bijzondere waarde. Daarover wordt straks nader gesproken bij de behandeling van het bestaan der G. M. in België.

De oorsprong van de G. M. ligt nog vrijwel in het duister. Wel wordt in allerlei boeken en boekjes een verklaring gegeven van de benaming »Gulden" Mis, en tracht men hier en daar ook de vraag naar den oorsprong te beantwoorden, maar èn die verklaring èn die antwoorden dragen over 't algemeen zoozeer het kenmerk van te zijn uitgedacht, eenvoudig omdat men niets beters wist, dat feitelijk niemand zich daardoor bevredigd gevoelt. Ook mij heeft slechts weinig, wat ik over de G. M. gelezen heb, kunnen bevredigen, en sinds jaren heb ik daarom naar eene andere verklaring gezocht. Den algemeenen indruk, dien ik daarbij heb gekregen, kan ik niet beter weergeven dan met de woorden, waarmede Pater Th. Esser O. P. zijne onderzoekingen omtrent de geschiedenis van het Angelus-luiden begint:

»Wie zich ooit de moeite heeft gegeven, om den oorsrpong van sommige liturgische gebeden, maar vooral van zoogenaamde volksdevoties op te sporen, kan zich een begrip maken van den chaos van onbewezen en onbetrouwbare beweringen, die de een den ander zonder contrôle en zonder aarzeling, dikwijls sedert eeuwen, heeft nageschreven, en waardoor men zich moet heenwerken, om eindelijk tot eenige betrouwbare gegevens en aanknoopingspunten te geraken. Even gemakkelijk als het is, onbewezen beweringen neer te schrijven, even moeilijk is het dikwijls, of minstens lastig, die te weerleggen".... [1])

Zoo ging het ook met het onderzoek naar de G. M., alleen met dit verschil, dat de »onbewezen en onbetrouwbare beweringen", waardoor ik mij moest heenwerken, niet zulk een chaos vormden als bij Pater Esser het geval was. Doch daartegenover staat het feit, dat ik van mijn kant niet, evenals Pater Esser, een halve bladzijde kleine druk kan vullen met de titels van werken, waarin ex professo naar den oorsprong van de G. M. wordt onderzocht. Integendeel. Wanneer ik de boeken moest opnoemen, die mij onmiddellijk, zonder verdere combinatie, voorthielpen in mijn onderzoek, dan zou het getal daarvan niet meer bedragen dan drie, te weten het werk van Adolph Franz over de middeleeuwsche Mis in Duischland, en de tijdschriften *Le Beffroi* en *Revue théologique.* Waarbij zich dan nog het eigenaardige geval voordoet, dat Franz geen enkel woord zegt over onze Nederlandsche G. M., en dat ik de twee genoemde tijdschriften pas in handen kreeg, toen ik al mijne combinaties en gissingen reeds had gemaakt.

Uit het gezegde volgt dus nog dit verschil met de positie van Pater Esser, dat ik mijn onderzoek niet zoozeer kon baseeren op »gegevens" als wel op »aanknoopingspunten", en bijna uitsluitend met behulp van deze laatste moest trachten een net te spinnen. Daarom ligt het ook voor de hand, dat mijn opstel zich grootendeels slechts kan aandienen als een poging om het eeuwenoude raadsel, dat »Gulden Mis" heet, te helpen oplossen, en dat mijn doel geen ander is, dan om door de mededeeling van de resultaten, waartoe ik langzamerhand gekomen ben, anderen tot verder onderzoek,

---

1) *Historisches Jahrbuch der Görres-Gesellschaft*, XXIII (1902), S. 22 f.

en tot aanvulling en contrôle van mijne bevindingen aan te sporen.

Met het oog op dit laatste was het ook noodig, mijn opstel te versieren — anderen zeggen »ontsieren" — met een voor dit tijdschrift ongewoon aantal voetnoten. Niet alleen toch meende ik daartoe verplicht te zijn, omdat het materiaal waarmede mijn onderzoek werd verricht, uit allerlei hoeken en gaten is bijeengegaard, maar ook omdat ik door nauwkeurige aanwijzing van mijne bronnen aan belangstellenden alle beschikbare middelen ter contrôle, ter aanvulling en ter verbetering aan de hand moest doen, en hun tevens de moeite wilde besparen om een aantal werken te doorzoeken, waarin toch niets van hun gading te vinden is.

Naar mijne meening zal een verder onderzoek voorloopig het meest gebaat zijn door een uitgebreidere navorsching van de bestaande volksoverleveringen, welke met de G. M. verbonden zijn, en ook door mededeeling van feiten waaruit blijkt, dat, waar en hoe in vroeger eeuwen de G. M. werd ingesteld en gevierd. Op die gegevens dienen de resultaten, welke ik zal mededeelen te worden gecontroleerd, en eerst dan zal men met zekerheid kunnen oordeelen of zij juist zijn, ja of neen.

Ter wille van de duidelijkheid zal ik hier alvast mijn hoofdconclusie mededeelen: De plechtige Mis op den Q.T.Wd. van den Advent bestaat zeker reeds vanaf de 12e eeuw, en is waarschijnlijk nog veel ouder. Het eerst schijnt zij te zijn ingevoerd in Frankrijk en vandaar naar België en Nederland te zijn overgebracht. Aan die Mis heeft men in de 15e en 16e eeuw in Nederland en België een ander element toegevoegd, nl. het karakter van Nood-Mis, d. w. z. men is aan die bestaande plechtige Mis een bijzondere kracht gaan toekennen ter afwering van allerlei stoffelijke nooden. Dit karakter van Nood-Mis wordt uitgedrukt door de benaming »Gulden Mis", en is waarschijnlijk in de Nederlanden ingevoerd vanuit Duitschland.

Aan het slot van mijn onderzoek zal ik mijne resultaten meer gedétailleerd samenvatten, en op die wijze ook den eenigszins verwarrenden indruk trachten weg te nemen, welken

mijn onderzoek wellicht maakt door de tallooze kleinigheden, welke ik moest behandelen, en waarvoor niet altijd een even geschikte plaats te vinden was.

* * *

Wij zullen thans beginnen met eenigszins uitvoerig na te gaan, waar en vooral hoe de G. M. eertijds in de Nederlanden werd gevierd. Daarin toch ligt het voornaamste aanknoopingspunt voor de oplossing van de vraag, waaruit zij is ontstaan.

Een der oudste getuigenissen voor het bestaan van een G. M. op Noord-Nederlandschen bodem is eene stichting van het jaar 1489, waarbij Mattheus de Houwert aan het kapittel der kerk van Tertolen, d. i. de stad Tholen in Zeeland, vermaakte »5 quartaria zayland, gelegen in een stuk lands van 1400 gemeeten, genaamt in Chono op 't Roesvelt", opdat de G. M. »met alle zijne ceremonien en onder het luyden der klokken" jaarlijks zou worden gevierd. Eenigen tijd later gaf Mattheus de Houwert voor datzelfde doel nog »3 quartaria in het zelve [land]" en »noch het achtste deel van een huys staande op het zelve land", terwijl zeven jaren later, in 1493, een kapelaan der genoemde kapittel-kerk, Kornelis Hugo Eggenzoon, nog 16 goudguldens daarbij voegde »tot vermeerderinge van deze Gulde Misse" [1]).

Bijna een halve eeuw later vinden wij de G. M. te Alkmaar, waar Mr. Anthonis Anthonisz. Viselaer, rector van het klooster Sint Maria van Nazareth, vermoedelijk in het jaar 1536 aan het papengilde een pacht van tien stuivers 's jaars vermaakte »tot toereeding en uitmaking" — met één woord zouden wij dat noemen: tot bereddering — van het feest van O. L. V.-

---

[1]) *Oudheden en gestichten van Zeeland*.... vertaald door H. V. R[ijn], II (Utrecht 1744), 161—162. Hetzelfde in *Kerkelijke historie en outheden der zeven Vereenigde Provincien*.... overgezet door H. V. R[ijn], IV (Leiden 1726), afd. Zeeland, blz. 121. Vgl. Moll, W., *Kerkgeschiedenis van Nederland voor de Hervorming*, II. 3 (Utrecht 1869), 295; Kronenburg, J. A. F., *Maria's Heerlijkheid in Nederland*, II (Amsterdam 1904), 186. — Wel wordt bij Van Rijn, die de oorspronkelijke stukken slechts verkort mededeelt, niet uitdrukkelijk gezegd, dat de bedoelde Mis de G. M. is, doch de woorden »met alle zijne ceremonien en onder het luyden der klokken" laten daaromtrent geen twijfel over.

Boodschap, dat men op den Q.T.Wd. van den Advent vierde »voor het hooge koor in de parochiekerk" [1]).

Wat nu eigenlijk bedoeld wordt met de uitdrukkingen »tot toereeding en uitmaking", »voor het hooge koor", en in de stichting te Tholen »met al zijne ceremonien", wordt ons duidelijk, wanneer wij het karakter van eene andere stichting der G. M. nagaan, welke in Leuven bestond. Daar had Catherina van Quaderebbe, weduwe van Simon Pinnock in haar testament van 14 Juli 1474 bepaald, dat in de St. Jacobskerk onder de Mis van den Q.T.Wd. van December een mysteriespel zou gespeeld worden, waarvan het onderwerp moest worden ontleend aan het Oude of Nieuwe Testament [2]). Het cartularium van genoemde kerk wijst uit, dat de Mis van dien Woensdag moest gezongen worden aanstonds na de Metten, dat is dus zeer vroeg in den morgen, aan het altaar van den cureit (pastoor), die ook moest bepalen welk mysterie in het spel zou worden voorgesteld [3]). Of de pastoor nu en dan een ander onderwerp ter vertooning uitkoos, kan worden betwijfeld. Althans de rekeningen van de St. Jacobskerk maken steeds van éénzelfde mysteriespel op den Q.T.Wd. melding, namelijk de Boodschap des Engels aan Maria met de daarbij behoorende nederdaling van den H. Geest, als voltrekking van het geheim der Menschwording van Christus in den schoot der Moeder-Maagd. De pastoor schijnt zich dus te hebben gehouden aan de algemeene gewoonte, welke vooral later in België bestond, en die ons door George Colvenerius († 1649) als volgt wordt beschreven:

»In vele kerken van België wordt het feest van Maria-

---

1) Bruinvis, C. W., in *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom van Haarlem*, XVIII (Haarlem 1893), blz. 17—18; vgl. Kronenburg, *Maria's Heerlijkheid*, II. 186.

2) Van Even, E., *Louvain monumental, ou description historique et artistique.... de la dite ville* (Louvain 1860), p. 221 col. 2. Hetzelfde bij Van Even, *Louvain dans le passé et dans le présent* (Louvain 1845), p. 396. Vgl. ook Van Even in *Vaderlandsch Museum voor Nederduitsche letterkunde....* uitg. door C. P. Serrure, III (Gent 1859—60), 35—37 en Reinsberg-Düringsfeld, *Calendrier belge* II (Bruxelles—Zutphen 1862), p. 316 s.

3) Van Even, *ll. resp. citt.*, p. 221 note 6 en p. 396 note 3.

Boodschap tweemaal gevierd, eens op 25 Maart en wederom op den Q.T.Wd. van den Advent, die omstreeks 18 December valt, en die door het volk genoemd wordt het feest »Missus", omdat de eerste antifoon van de eerste Vespers zoo begint [d.i. *Missus est angelus Gabriel* etc.][1]). De kerkelijke getijden worden bijna geheel gebeden als op 25 Maart, en op de meeste plaatsen is de rang van het feest duplex maius, zooals bijv. in beide collegiale kerken van Douai. Het eenige verschil is, dat in de 3e Nocturn het 2e en 3e Responsorium ontleend wordt aan genoemden Woensdag, en dat vóór den 7en zegen [d.i. voor het Evangelie] door het koor het *Salve Regina* wordt gezongen. Na de 9e les [d.i. als de Metten geëindigd zijn] wordt het *Te Deum* gezongen. Daarna wordt de Gulden Mis gevierd [volgt de verklaring van het woord uit Kiliaen]... vóór de Lauden, zooals op het Kerstfeest, en het Evangelie wordt door verschillende personen gezongen. De diaken zingt de woorden van den Evangelist, en twee zangers, de een gekleed als de H. Maagd, de andere als de engel Gabriël, zingen ieder hun eigen woorden[2]). Wanneer de slotwoorden worden gezongen: *Zie de dienstmaagd des Heeren; mij geschiede naar uw woord,* wordt er vanuit de hoogte met veel licht een nagemaakte duif neergelaten, waardoor de H. Geest wordt voorgesteld. Een zeer groote menigte menschen, vooral knapen en meisjes, komen om deze vertooning te zien[3]).

---

1) Of de benaming »Missus" afkomstig is van bedoelden antifoon, zooals Colvenerius zegt, zou ik willen betwijfelen. Veeleer zou ik ze afleiden van het Evangelie van dien dag, dat ook met de woorden »Missus est angelus Gabriel" begint, en dat juist aan den Q.T.Wd. van den Advent zijne vermaardheid heeft gegeven, zooals reeds gezegd is en later breedvoerig zal worden aangetoond.

2) Hoe dit geschiedde zal straks worden toegelicht. — Op dezelfde wijze ongeveer als vroeger in de G. M., wordt heden nog in de Passie-week, vooral op Palmzondag en op Goeden Vrijdag het Lijden van Christus volgens het verhaal der Evangelisten gezongen door drie diakens, waarvan de eene de woorden van den Evangelist, de andere de woorden van Christus en de derde de woorden van het volk, Pilatus, enz. voordraagt.

3) Colvenerius, G., *Kalendarium Marianum*, II (Duaci 1638) ad diem 18 Decembr.; het werk is ook afgedrukt in *Summa aurea de laudibus B. M. V.* van J. Bourassé, ed. Migne, III (Parisiis 1862), col. 589—1400. Zie den aangehaalden tekst col. 1351, (vgl. col. 1398) en met eenige wijzigingen bij Holweck,

Aan de vroegere G. M. was dus ook een mysteriespel verbonden, alhoewel van vrij eenvoudigen aard: de diaken en twee andere personen droegen al zingende het Evangelie voor. Niet overal ging dat echter zoo eenvoudig in zijn werk. In de straks vermelde St. Jacobskerk te Leuven timmerde men voor die gelegenheid eene aparte stellage, en liet men niet alleen de duif, maar ook den engel Gabriël uit de hoogte neerdalen. Uit de kerkrekeningen blijkt tenminste, dat bij de G. M. niet alleen de spelers, maar ook een smid, een timmerman, een rolleerder, een stelling, een stoel met ijzeren banden, mitsgaders koorden en spijkers te pas kwamen. De volgende uittreksels, welke eenigszins doen denken aan de bekende rekening van den kerkschilder, die de Ark van Noë had opgeverfd enz. mogen dit bewijzen:

1484. »Aen de gesellen die tspel speelden in de misse des goensdaechs in de quatertempere voer Kermesse xxj pl[ecken].

Aen de stellinghe te maken ende weder omme te brekene daer men 't voirscreven spel op speelde ende van nagelen diemen daer toe oirberde tsamen vj plecken.

1531. Item op den woensdaeghs quatertemper voer Kersse werde ghespeelt die Boetscap, in der kercken voerscreven, betaelt ten bevele van den kerckmeesters voer een winde [katrol] daer den Inghel mede afghelaten was die de boetscap brochte, aen Jacop Meerman timmerman betaelt xv stuvers.

Aen Jan de Scrienmaker van den stoel te maken daer den Inghel mede afghelaten was, betaelt iv stuvers.

Item aen Claes die sloetmakere van den voerscreven stoel met yseren banden te binden, betaelt xvj stuvers.

Aen den rolleerder doen men Speel speelde i stuver.

1541. Item betaelt Janne de Sagher ten bevele van ons Meester den prochiaen [pastoor] op den woensdaghe quatertemper voer kerssie alsmen die Gulde misse dede om koerden te copen daer mede den Heyligen Geest neder gelaten es op den selven dach metten boscruyt ende anders tsamen x stuvers" [1]).

F. G., *Fasti Mariani* (Friburgi 1892), p. 300. — Ook Henschenius, G., maakt met korte woorden, en blijkbaar steunend op Colvenerius, melding van genoemde plechtigheid in *Acta Sanctorum*, t. III Martii, ad diem XXV § 3 n. 17 (ed. Antverp. 1684), p. 538 s.

1) Van Even in *Vaderlandsch Museum*, III. 36; *Louvain monumental*, 222 note 2; *Louvain dans le passé*, 396 note 7. Vgl. ook Wybrands, Æ., in

Zooals wij daar straks uit Colvenerius hebben gezien, waren er aan de G. M. ook kerkelijke getijden verbonden, die bijna geheel overeenstemden met het officie van Maria-Boodschap. Colvenerius voegt er nog bij, dat zulks aangeteekend staat in het Kalendarium van de kathedraal te Doornik, en dat bijna alle kerken van België, vooral de collegiale kerken, bedoelde getijden bidden [1]).

Dat de kerk van Doornik het feest »Missus" in haar Kalendarium aanteekende, viel mij reeds aanstonds op als iets bijzonders. In dat idee werd ik versterkt door het bericht van den Bollandist Henschenius († 1681), die op gezag van Joannes Cognatus, een geschiedschrijver van Doornik, mededeelt, dat het feest »Missus" reeds omtrent het jaar 1230 te Doornik werd ingesteld door den aartsdiaken Joannes Abraham, en dat de G. M. eerst 300 jaren later, omstreeks 1540, daaraan werd toegevoegd door den kanunnik Petrus Cotrel [2]). Eene gelukkige samenloop van boeken en omstandigheden bracht mij op het laatste oogenblik in kennis met het tijdschrift *Le Beffroi*, waarin ik niet alleen eene volledige beschrijving van de Gulden Missen te Doornik en te Brugge vond, maar ook ander materiaal ontdekte, dat een welkome bijdrage tot mijn studie leverde.

Petrus Cotrel (Cottrel), geboren te Doornik in 1461, werd daar in 1489 benoemd tot kanunnik en ongeveer twintig

---

Studien en bijdragen op 't gebied der historische theologie, III (Amsterdam 1876), blz. 210—211 en 220 noot 1, en Endepols, H., *Het decoratief en de opvoering van het Mnl. drama* (Amsterdam 1903), blz. 4—5.

1) Zie in *Summa aurea*, III. 1351.

2) »Joannes Cognatus lib. 4 Historiae Tornacensis cap. 8 tradit in Ecclesia Tornacensi hoc festum a Joanne Abrahamo Archidiacono circa annum MCCXXX fuisse institutum, at solemnem Missam circa annum MDXL a Petro Cotrellio Canonico ditioribus fuisse reditibus stabilitam scribit cap. 53 idem Cognatus". *Act. SS.*, ad 25 Mart., ed. cit., p. 539. Ook Colvenerius neemt in eenigszins anderen vorm het bericht uit Cognatus over; cf. *Summa aurea*, III. 1352. — Of het werk van Cognatus ooit gedrukt is, vermocht ik niet te achterhalen. Uit een andere plaats van Colvenerius' *Kalendarium* (Cap. II) blijkt, dat de *Historia Tornacensis* in het Fransch was geschreven en dat Cognatus licentiaat in de Theologie en kanunnik was aan de kerk van Doornik (cf. *Summa aurea*, III. 628).

jaar later, in 1508, tot aartsdiaken van het kapittel te Brugge. Nadat hij verschillende gewichtige functies had bekleed — hij was o.a. lid van het gezantschap, dat door de stad Doornik in 1513 naar keizer Maximiliaan en in 1521 naar den graaf van Nassau werd afgevaardigd — vierde hij in 1539 zijn 50-jarig jubilé als kanunnik, aan welk feest bijna de geheele stad, op kosten van den jubilaris, deelnam, en stierf den 26en (28?) Mei 1545 in den ouderdom van 84 jaren. Onder de vele stichtingen, welke de vrome kanunnik in het leven riep, behooren de Gulden Missen in de kathedrale kerk te Doornik en in de St. Jacobskerk te Brugge[1]). Beide stichtingen werden in de archieven der genoemde kerken uitvoerig beschreven, en deze beschrijvingen geven ons een volledig beeld van de groote plechtigheid, waarmede de G. M. werd gevierd, en van het treffende mysteriespel, dat daaraan verbonden was. Daar beide documenten ongeveer gelijkluidend zijn, en daarenboven zeer breedsprakig, geef ik alleen eene sterk verkorte en geheel vrij bewerkte, maar toch zingetrouwe beschrijving van de plechtigheid te Brugge.

Fundacie van Missus ende d'jaerghetyde van Meester Pieter Cotrel, archidiacre van Brugghe ende prochipape van deser keercke[2]).

Wy Paschasius Gheerolfs, onderpastoor der parochiekerk van St. Jacob te Brugge in het bisdom van Doornik, en Philippus Bytebloc, Cornelis Foreet enz. enz., kerkmeesters en provisoren van voornoemde kerk, maken aan allen, die dezen brief zullen lezen of hooren lezen bekend, dat Mr. Petrus Cotrel, priester, licentiaat in de rechten, aartsdiaken van de kerk te Doornik, en pastoor van deze kerk van St. Jacob te Brugge, uit bijzondere godsvrucht tot onzen Heer Jesus Christus en de allerheiligste Maagd en Moeder Gods Maria, ons dringend heeft uitgenoodigd, om de volgende beschikking naar behooren uit te voeren.

Op den Quatertemperwoensdag waarop in de Metten het Evangelie »Missus est Angelus", wordt gezongen welke Metten gewoonlijk »gulden Metten" worden geheeten, moet aanstonds na het *Te Deum* (dat

1) *Bulletins de la Société historique et littéraire de Tournai*, tome V (Tournai 1858), p. 314—316; cf. p. 338—340. Vgl. tome VI, p. 261.

2) Het jaar waarin de fundatie te Brugge heeft plaats gehad wordt nergens opgegeven. Die van Doornik kwam omstreeks 1535 tot stand. (*Bulletins*, VI. 261).

dan wegens het feest van dien dag zal gezongen worden), zoo plechtig mogelijk een Mis van de allerheiligste Maagd worden gecelebreerd, welke Mis ook »Gulden Mis" zal genoemd worden. Daarbij behooren plechtigheden, klokgelui, ceremoniën, lichten en andere dingen, gelijk beneden breeder zal worden beschreven.

Wij, onderpastoor en kerkmeesteren, nemen voor altijd deze verplichtingen aan, en zullen de Mis van de H. Maagd Maria op voornoemden Quatertemperwoensdag met bijbehoorende plechtigheden op de volgende wijze doen geschieden.

Op den voorafgaanden Dinsdag, na de Vespers, moeten er in het koor twee stellages bij wijze van kapelletjes worden gemaakt, ter hoogte van 6 of 7 voet, met mooie gordijnen versierd, een aan de zijde van de kapel der kuipers, het andere aan den kant van de kapel der leerlooiers. Het eerste is voor Maria, het tweede voor den engel Gabriël. Wanneer nu op den Quatertemperwoensdag in de metten het Evangelie »Missus est" wordt gezongen, en alles door den koster voor de plechtige Mis, als op een driedubbel feest [1]), is gereed gemaakt, dan zullen twee jongelingen met mooie en hooge stemmen, die met de stem van den diaken overeenkomen, zich intusschen in de sacristie op passende wijze kleeden, de eene als de H. Maagd, de andere als de engel Gabriël, met een vergulden scepter in zijn hand. Als de 8ste les wordt gezongen moeten zij gereed staan, en dan worden zij door twee scholieren met brandende kaarsen in de hand en voorafgegaan door den stafdrager, door de westelijke deur van het koor binnengeleid. Zoodra zij binnenkomen scheiden zij van elkander, en knielen zij, de een rechts, de andere links, op de onderste trede van het hoogaltaar, om een kort gebed te storten. Daarna staan zij op en gaat ieder van hen naar zijn aangewezen kapelletje, dat aanstonds gesloten wordt.

Intusschen begint na het *Te Deum* de plechtige Mis »Rorate coeli" als op een driedubbel feest. Zoodra de Introitus begint, wordt het gordijn van het kapelletje, waarin zich Maria bevindt, weggeschoven. Maria knielt op een kussen voor een lessenaar, met een gebedenboek erop, en ter weerszijden daarvan een brandende kaars. Met neergeslagen oogen bidt zij uit het boek. Na het epistel wordt op gelijke wijze het kapelletje van den engel Gabriel geopend. Deze moet steeds rechtop blijven staan en den gouden scepter in zijn rechterhand houden. Maria en de engel mogen zich volstrekt niet bewegen.

Wanneer het Evangelie moet beginnen, bestijgt de diaken, op de gewone manier vergezeld van den subdiaken, twee koorknapen en

---

[1]) Een driedubbel feest (festum triplex) was in de Middeleeuwen een feest van den hoogsten rang. De antifoon van het *Magnificat* werd dan driemaal gezongen: vóór het *Magnificat* en vóór en na het *Gloria Patri*.

den stafdrager, het doxale, dat is de plaats die gereedgemaakt is voor het zingen van het Evangelie.

De diaken begint en zingt:

In dien tijde werd de engel Gabriël door God gezonden naar eene stad van Galilea, genaamd Nazareth, tot eene maagd, die ondertrouwd was met een man, Josef geheeten, uit het huis van David; en de naam der Maagd was Maria. En de engel kwam bij haar binnen en zeide:

De engel zingt in denzelfden toon, terwijl hij drie keeren knielt en weer opstaat:

Wees gegroet, gij vol van genade, de Heer is met U, gij zijt gezegend boven alle vrouwen.

De diaken gaat voort:

Toen de maagd dit hoorde, ontstelde zij op die woorden, en dacht bij zichzelve, wat dit voor eene begroeting mocht zijn. En de engel zeide tot haar:

Aanstonds vervolgt de engel in denzelfden toon:

Vrees niet, Maria, want gij hebt genade gevonden bij God. Zie, gij zult in uwen schoot ontvangen, en eenen zoon baren, en zijn naam zult gij Jesus noemen. Deze zal groot zijn en de Zoon des Allerhoogsten worden geheeten. En de Heer zal hem den troon geven van David, zijn vader; en hij zal heerschen over Jacob's huis in eeuwigheid, en zijn koninkrijk zal geen einde hebben.

De diaken vervolgt:

En Maria zeide tot den engel:

Nu keert Maria haar hoofd langzaam naar den engel, en terwijl zij blijft knielen, zingt zij in vragenden toon:

Hoe zal dat geschieden, daar ik geen man beken?

De diaken:

En de engel antwoordde haar zeggende:

Thans staat de engel op en den scepter opheffende, wijst hij naar een duif, die den heiligen Geest verbeeldt, en die, met kaarslicht versierd, langzaam boven uit het koor nederdaalt tot bij Maria. Tegelijkertijd zingt hij:

De heilige Geest zal over u komen, en de kracht des Allerhoogsten zal u overschaduwen; en daarom ook zal het Heilige, dat uit u zal geboren worden, Gods Zoon genoemd worden. En zie, Elizabeth, uwe bloedverwante, ook zij heeft een zoon ontvangen in haren ouderdom, en zij, die men dacht dat onvruchtbaar was, is reeds in de zesde maand. Want bij God is geen ding onmogelijk.

De diaken zingt verder:

En Maria zeide:

Dan staat Maria op, keert haar aangezicht naar het altaar, strekt hare handen uit en zingt de slotwoorden van het Evangelie:

Zie de dienstmaagd des Heeren; mij geschiede naar uw woord.

De engel en Maria blijven verder gedurende de geheele Mis biddende in hunne kapelletjes, de engel steeds in staande houding, Maria knielende.

Op den voorafgaanden Dinsdag moet er een preek worden gehouden om het volk op te wekken tot bijwoning van de plechtige Mis, en op den dag zelven moet aanstonds na de Mis een andere preek worden gehouden, waarin voor het volk de beteekenis van het mysteriespel wordt uitgelegd, en op het eind een aansporing wordt gegeven om voor den stichter daarvan te bidden [1]).

Er is slechts weinig verbeeldingskracht noodig om zich voor te stellen, hoe gretig het middeleeuwsche volk dergelijke mysteriespelen moet hebben bijgewoond, en hoe leerzaam zulk een pakkend aanschouwelijk onderwijs moet geweest zijn, met het oog op de zoo noodige kennis van de ware beteekenis der Geloofsgeheimen. Ik zou bijna de vraag durven herhalen van den ongenoemden schrijver in *Le Beffroi* (p. 167): »La résurrection de ce théâtre [d. i. van de mysteriespelen] serait-elle possible et désirable? Nous croyons que la réponse à cette question doit être affirmative".

De plechtigheden bij de G. M. te Doornik, waren geheel gelijk aan die te Brugge, uitgenomen eenige kleine verschillen. Het kapelletje van Maria werd geopend vóór het *Confiteor* en dat van den engel bij het *Gloria in excelsis*. Voor de drievoudige kniebuiging van den engel voor Maria trad een eenigszins ander ceremonieel in de plaats. Bij de woorden »Ave" boog de engel hoofd en lichaam, bij »gratia plena" daarbij nog eenigermate de knieën, en eerst bij »Dominus tecum" knielde hij geheel neder. Bij de mise en scene be-

---

[1]) De oorkonde is in extenso afgedrukt in *Le Beffroi*, Arts, Héraldique, Archéologie, tome I (Bruges 1863), p. 165—172, uit het archief van de Sint Jacobskerk te Brugge. Behalve het boven medegedeelde bevat het stuk nog de bepaling, dat op Donderdag na den Q.T.Wd., zoolang P. Cotrel leeft, een plechtige Mis ter eere van den H. Geest moet worden opgedragen, en dat deze na den dood van den stichter moet worden vervangen door een eeuwig jaargetijde. Verder moet na de G. M. het *De profundis* enz. worden gezongen voor de Geloovige Zielen. P. Cotrel schenkt voor het onderhoud der gansche stichting 26 Parijsche ponden »monete Flandrie denario vicesimo quarto". Op het eind van het stuk wordt ieders honorarium bepaald.

hoorde nog een bel met een koord eraan, waarmede degene, die de duif naar beneden liet, moest worden verwittigd, wanneer het juiste oogenblik voor de nederdaling gekomen was. De tekst van de G. M. was dezelfde als die van Maria-Boodschap, waarbij tevens de Sequentia »Mittit ad virginem" moest worden gezongen [1]).

Verkeerdelijk bericht Henschenius op gezag van Joannes Cognatus (zie boven, blz. 447), dat de G. M. te Doornik het eerst werd ingesteld door Petrus Cotrel. Uit het cartularium van de kathedraal te Doornik blijkt althans — en dit zal te Brugge ook wel het geval zijn geweest — dat Cotrel de reeds bestaande stichting alleen van rijkere fondsen heeft voorzien. »Et primes, a ledit sieur [P. Cotrel] ordonné et fondé la messe dudit *Missus* ... en telle révérence, cérémonies et manière qu'elle a esté de longtemps encommencée et jusques à présent continuée" ... (*Cart.* Sign. O. fol. 117) [2]).

Nu wij toch met België bezig zijn, wil ik hier nog datgene mededeelen, wat mij omtrent de G. M. daar te lande bekend is.

Het mysteriespel te Doornik werd in 1620 opgeheven wegens het tumult, dat groote en kleine kinderen daarbij maakten. Alleen de plechtige Mis werd nog gevierd, maar deze moest om dezelfde reden in 1640 naar een later uur van den dag worden verschoven, en werd van toen af op 9 uur gesteld, zooals ook thans nog het geval is [3]). Ook te Brugge werd het mysteriespel opgeheven, doch eerst op het eind der 18e eeuw. Te Thielt bleef het bestaan tot het jaar 1839. Daar was de G. M. om 6 uur en werd de engel voorgesteld door een jongetje en Maria door een meisje. Als het mysteriespel geëindigd was, deden de kinderen een omgang langs huizen, kloosters en scholen en ontvingen daar dan een of andere gratificatie. Aldus verhaalden omstreeks

---

1) De beschrijving van de G. M. te Doornik is afgedrukt in *Bulletins de la Soc. hist. et litt. de Tournai*, VI (1860), p. 264—275. Zij bevindt zich ook in de *Annales archéologiques*, t. XVII, p. 164—169, en in *Le Beffroi*, I, p. 172—175.

2) *Bulletins* etc., VI. 276; cf. *Le Beffroi*, I. 168.

3) *Bulletins*, VI. 263.

1863 te Thielt de personen, die vroeger zelf nog hadden meegespeeld.

Ook op alle andere plaatsen in België is het mysteriespel afgeschaft [1]). Toch bestaat de plechtige Mis daar nog overal en de hier en daar gebruikelijke namen herinneren aan de vroegere plechtigheden. Behalve »Gulden Messe" wordt zij ook op vele plaatsen genoemd »Messias-Messe" en elders ook »Missus-Messe". Beide benamingen verklaren zich vanzelf. Een echte volksnaam is nog »Duvekedaels-Messe" die te Menin in zwang is; het nederdalen van de duif met al die kaarsen was natuurlijk voor groot en klein het meest pakkende moment van de geheele plechtigheid. Te Heule noemt men ze eenvoudig »Onze-Lieve-Vrouwe-Mis" en te Thielt »Zenderkens-Messe" of »Misserkes-Messe", welke laatste benaming ook te Ledeghem in gebruik is. »Zenderkens" of »Misserkes" is ongetwijfeld eene verbastering van »Missus" (afgeleid van mittere = zenden). Met »Zenderke" of »Misserke" zijn dan waarschijnlijk bedoeld de twee knapen of kinderen die het Evangelie »Missus" voordroegen. Eindelijk is de Q.T.Wd. in België ook bekend onder den naam »Gulden" of »Vergulden Woensdag" of ook »Missus-dach" [2]).

Natuurlijk wordt nog heden ten dage de G. M. in België druk bezocht. Zij wordt gewoonlijk gecelebreerd aan het altaar van de kapel, die aan de Noordzijde van de kerk

---

[1]) *Le Beffroi*, I. 176.

[2]) Voor den naam Missus-Messe (la messe *Missus*) zie *Revue théologique*, IV (Paris 1859), p. 647; voor de overige benamingen vgl. *Le Beffroi*, I. 177. Een grove vergissing begaat de ongenoemde schrijver van het artikel in *Le Beffroi*, waar hij de woorden »Misserkes Messe" en »O. L. Vrouwe-Mis" vertaalt door »Messe des trompés" en »N. Dame par erreur", en dan daarbij voegt: »On donne l'explication suivante de ces dernières dénominations, qui ne nous paraissent pas anciennes, et où l'on a confondu le mot Latin *Missus* avec le Flamand *missen, se tromper*; nous l'avons recueillie dans les légendes populaires vivantes en Flandre: Quelques jours avant la naissance du Messie les bergers de Bethlehem accoururent voir la Sainte Vierge, espérant trouver le Sauveur venu au monde ; ils furent trompés dans leur attente et pour cela on célèbre annuellement le *Misserkes Messe* ou *Onse Lieve Vrouwe mis*". Is dat nu fantasie of waarheid? Den schrijver zelf schijnt het onbekend te zijn geweest, dat het oude »messe" hetzelfde is als het jongere »mis".

ligt [1]). Overal wordt door het volk eene bijzondere kracht aan die Mis toegekend, en daarom gaat ook eenieder erheen, die niet ziek te bed ligt. Te Roulers beschouwt men ze als bijzonder krachtig voor de vruchten der aarde, evenals in het Furnambacht (Veurne, West-Vlaanderen). Daar bracht eertijds, met name te Houthem, waar de G. M. nog wordt beschouwd als de »krachtigste Messe", iedereen een kaars mede en hield die onder de Mis aangestoken in de hand. Het overgebleven stuk werd naar huis meegenomen en het geheele jaar bewaard. Druppels van die kaars liet men in het wijwater loopen, waarmede tuinen en akkers werden besproeid [2]).

Keeren wij thans naar Noord-Nederland terug. Een zeer belangrijk bericht omtrent het bestaan van een G. M. te Leiden werd mij aangewezen door Dr. A. H. L. Hensen te Warmond. Het wordt medegedeeld door den Leidschen geschiedschrijver Daniël van Alphen. Den 14^{en} November 1538 werd er een »zeer aanmerkelijk" verdrag aangegaan tusschen de kerkmeesters der O. L. Vrouwe-kerk eenerzijds en Mr. Ysbrand Ysbrandszoon, priester, en de eerbare Aachte, dochter van Dirk Janszoon van Medemblik anderzijds, om in voornoemde kerk »alle Woensdaech in die Quatertempers voer Kersmisse ... te laeten duen een singhende gulden misse". De »Brief van Verband" waarin deze overeenkomst werd beschreven, en die door Van Alphen in extenso wordt mede-

---

[1]) *Le Beffroi*, I. 176. — De kapel aan de Noordzijde der kerk is, zooals men weet, gewoonlijk toegewijd aan de H. Maagd Maria. De symbolische gronden, waarop dit gebruik steunt, worden vermeld bij Van Heukelum, G. W., *De St. Nicolaas-kerk van Jutfaas* (Utrecht 1906), blz. 14—15.

[2]) *Le Beffroi*, I. 177. — Te Houthem stellen de vrouwen, die in gezegenden staat verkeeren een groot vertrouwen in de kracht van de G. M.; wanneer nl. de partus begint, laten zij de kaars aansteken, die in de G. M. heeft gebrand, met het vaste vertrouwen, dat alles voorspoedig is afgeloopen, voordat de kaars is opgebrand (*Le Beffroi*, I, p. 177 note 13). Juist hetzelfde gebruik ontmoette ik te Voorburg bij Den Haag, waar evenwel de kaars gebrand heeft in de tweede of Aurora-Mis van Kerstmis. (De G. M. bestaat te Voorburg eerst sedert de laatste jaren.) Op andere plaatsen laten eveneens de toekomstige moeders met groot vertrouwen een kaars opsteken in de Gulden Mis. In het reeds gemelde plaatsje Houthem steekt men de kaars, die in de G. M. heeft gebrand, ook aan bij de ziekte van kinderen en bij onweder.

gedeeld, verklaart verder dat de »misse voerseit" door de kerkmeesters werd aangenomen, en gevierd moest worden »in alle manyeren hier nae bescreven":

»In den eersten, soe sallmen dese misse voerseyt duen als voerseyt is, des smorghens nae die metten met die gulden sticken [miskleederen], ende men sel houden dat officy van den ghulden Misse voerseyt met drie profecyen, ende voert als 't bescreven staet in den groten Missael van 't hoghe altaer, in alle manyeren als 't ghewoenlicken is die misse te duen".

Hoe groot de som was, die door heer Ysbrand en de eerbare Aachte tot onderhoud van deze stichting gegeven werd, wordt niet uitdrukkelijk medegedeeld. Dat die echter niet onaanzienlijk was, blijkt uit het honorarium, dat toegewezen werd aan allen, die bij deze G. M. te pas moesten komen. De pastoor kreeg 4 stuivers, de priester die de G. M. zong 2, de zangers en de misdienaars elk 1 stuiver »tot elven toe", d. w. z. hun getal mocht niet meer bedragen dan elf. Verder ontving de koster 2 stuivers, de onderkoster »van die caerssen te setten" 1 stuiver, de choralen (de koorknapen) elk een oortje. De organist werd bedacht met 2 stuivers, terwijl zijn onmisbare satelliet »die Blaser" (orgeltrapper) het met 1 stuiver moest doen. Tevens werden aan »die Luyers" 8 stuivers toegekend, aan den »Beyerman" en den »Graefmaeker", alias doodgraver, elk 2 stuivers. Ten slotte kreeg »Die Clop een grooten" waarmede bedoeld is, dat het klopje, bestje of bagijntje, dat trachten moest om de kinderen in de kerk stil te houden, voor hare goede diensten »een grooten", d. i. een halven stuiver ontving.

Er kwam echter nog meer op de been. Vooreerst werd er nog een predikatie gehouden, iets wat wij tot nu toe alleen te Brugge hebben aangetroffen. Te Leiden was daarvoor aangewezen een Minderbroeder, en het klooster ontving daarvoor een goede belooning: »Die Minnebroeders voer haer preeken een vat byers van XX stuvers". Ook werd er, zooals uit de officieele acte blijkt, nu en dan het gewone mysteriespel van de Boodschap des Engels vertoond, waarbij natuurlijk zoowel O. L. Vrouw als de engel Gabriël behoorlijk

gehonoreerd moesten worden: »Alsmen Speelt dan heeft onse Lieve Vrou, ende den Enghel tsamen II$^1/_2$ stuver" [1]). Halsbrekende toeren zooals te Leuven schijnen voor den engel Gabriël niet eraan verbonden te zijn geweest, anders had hij er nog wel een stuiver bij mogen hebben.

Met de stichting te Leiden kwam bijna geheel overeen eene andere, welke te Delft in de Nieuwe- of St. Ursula-kerk werd ingesteld door Mr. Pieter Bonifaes, een godvruchtig priester, dien wij ook van elders leeren kennen als een groot vereerder van het geheim der Menschwording van Christus [2]). De stichtingsoorkonde verhaalt ons, dat een zekere Mr. Pieter [3]) in genoemde kerk een G. M. heeft gesticht en deze G. M. wordt door Van Rijn, die de oorkonde gedeeltelijk in extenso mededeelt, beschreven als »zijnde een zingende Mis, dewelke gedaan moest worden s'woensdags in de quatertemper-dagen voor Kersmis, tusschen vijf en ses uuren s'ochtends" [4]). Daarbij was ook bepaald, dat er Dinsdags- en Woensdagsavonds een Lof zou worden gezongen, dat ook telkens zoowel voor als onder het Lof en de Mis de klokken zouden worden geluid, dat er een preek moest gehouden worden enz. enz. Van een mysteriespel wordt echter geen melding gemaakt. Daar de stichtingsbrief behalve ieders honorarium, ook nauwkeurig aangeeft wat ieder der deelnemers aan de plechtigheid moest doen, deel ik de verschillende bepalingen eenigszins uitvoerig mede:

»Eerst den Officiant van de Misse te singen 4 stuyvers.
Die Predicant die onder die Misse preeken sal 3 stuyvers.

---

1) *Beschrijving der stad Leyden*, ... door F. van Mieris .... vervolgd door Mr. Daniel van Alphen, III (Leyden 1784), blz. 974—975.

2) Van Berckel, K. C., in *Bijdragen voor de gesch. van het bisdom van Haarlem*, XXVIII (1904), blz. 104.

3) Dat diens volle naam »Pieter Bonifaes" luidde, blijkt uit *Bijdragen—Haarlem*, XXVIII. 103 vlg.

4) *Oudheden en gestichten van Delft en Delfland* .... vertaald door H. V. R[ijn] (Leiden 1720), blz. 143—144; hetzelfde in *Kerkelijke historie en outheden der zeven vereenigde Provincien* .... overgezet door H. V. R[ijn], III (Leiden 1726), blz. 701 kol. 2. Vgl. *Bijdragen—Haarlem*, t. a. p., blz. 103—105; Kronenburg, II. 186—187.

d'Opper-coster sal in de Misse ende Loeven wtlangen [uitleggen, gereed leggen] die ornamenten, ende sal hebben drie stuyvers.

d'Onder-coster sal doen luyden dynsdaachts ende woensdaachts savonts tot die twee loeven mitte groete clocke, ende smorgens tot die Misse des woensdaachts, eerstwerf, anderwerf ende die hoop, oeck mede mit die groete clocke, en de sal dair voeren [voor] hebben 8 stuyvers.

Die Graafmaacker sal doen luyden dynsdaachts snoens ['s middags] ten half twaleven, ende swoensdaachts onder de *Te Deum Laudamus* des morgens, ende noch dynsdaachts savonts te ses uren naa 't lof: alle dese voirs[eide] poesen mit groetste clocke, ende noch onder beyde die loeven ende onder die Misse seeckere beyerposen [1]) naar ouwer gewoente, ende sal dair voir hebben 15 stuyvers.

Die maaghden in de Capelle elcx twee stuyvers.

Item die Sangers ende dienairs van der kercken sullen mede singen in beide die loeven ende die Misse, ende sullen elcx hebben gelijcken een van die Sacraments-heeren [2]).

Item die Sacraments-heeren voirsz. sullen doen barnen onder die loeven ende Missen vier toortsen, ende sullen die coralen ofte jonghen hebben van houden [de toortsen vast te houden] elcx een halve stuyver, coomt [is te zamen] 2 stuyvers.

Item die jongen ofte Choralen van de versiculen te singhen onder die loeven tsamen 2 stuyvers.

Item die twee loeven sullen die Sacraments-heeren dienen mitten roe [roode] wtsette ornamenten, ende die Misse mitte gulde ornamenten.

Item d'Organist mitte Blaser tsamen 6 stuyvers.

Item die Heeren voirsz. sullen duen setten drie barnende caarsen upt graf van Meester Pieter voirsz. ende die Misse wt wesende, sullen zy gesamentlicken mitten Sangers lesen *miserere* ende *de profundis* mit twee collecten [gebeden].

Item dat hier van overschiet, sal men deelen, die Heeren, Dienaers ende Sangers die present in de loeven ende Misse voirsz. geweest zijn".

Zooals men ziet, wordt »die Clop", welke wij te Leiden aantroffen, niet vermeld. Wel wordt er gesproken van »die maaghden in de Capelle", doch deze schijnen in opdracht te hebben gehad de doopvont of het wijwatersvat en het beeld van Maria van Jesse, welk laatste in de Nieuwe Kerk te Delft

---

[1]) Door »luyden" verstond men het luiden met één klok; door »beyeren' het luiden met meer klokken te zamen.

[2]) Het honorarium der Sacraments-heeren wordt in het stuk niet vermeld; wellicht is er bij Van Rijn een gedeelte uitgevallen, waarvoor bij de vele homoioteleuta wel eenig gevaar bestond.

hoogelijk werd vereerd, te bewaken. In de kerkrekeningen wordt ten minste gesproken van: »die capelle meyssens [meisjes] vant becken ende beelt te bewaren" [1]). Toch ontbrak het ook in de G. M. te Delft niet aan een ambtelijke beschikking nopens het regeeren van honden en kinderen, doch dit wanhopig bedrijf werd hier uitgeoefend door den onder-doodgraver:

»d'Onder graafmaacker om die honden wt te jaghen ende die broitdronke kinderen te regieren, 1 stuyver" [2]).

Voordat Mr. Pieter Bonifaes de stichting in de Nieuwe Kerk te Delft in het leven riep, bestond er reeds een G. M. in de Oude of St. Hippolytus-kerk. In een reeks van voorschriften, voor de kerkmeesters van St. Hippolytus gemaakt, leest men o. m.:

»Die kerckmeesters sullen alle iaeren in den advent guetstyts hem versien [bijtijds zich voorzien] ende requireren een predicant om tsermoen te doen in de gulde misse welcke men singt up te woensdaechse quatertemper in de advent. Ende den predicant daer off loenen" [3]).

En daar dit voorschrift reeds gemaakt of althans geschreven is in het jaar 1444, hebben wij daarin het oudste getuigenis voor het bestaan van de G. M. op Nederlandschen bodem. Het schijnt echter, dat aan de G. M. in de Hippolytus-kerk geen verplichte honoraria waren verbonden, daar het opschrift van een der kerkrekeningen luidt:

»die ordonnancy van die betalingen in die gulden misse up die woensdaachse quatertemper an kersmis. Als dit ghesciet dat is uit gracie, niet uit datter de kerck in gehouden is" [4]).

Doch dezelfde Pieter Bonifaes, die de G. M. in de Ursulakerk stichtte, schijnt ook vaste honoraria te hebben verbonden aan de reeds bestaande G. M. van de St. Hippolytus-kerk, want in het kerkregister leest men:

---

1) *Bijdragen—Haarlem*, XXVIII. 100.
2) *Oudheden en gestichten van Delft*, blz. 144.
3) *Bijdragen—Haarlem*, XXVIII. 105.
4) T. a. p., blz. 103.

»anno XV^{c} XLVI [1546] vp ten XXIII martii nae tscriven der stede van Delft ontvangen zes pond groet vlaems besproken [aan] die oude kerck tot behoeff van de g u l d e n m i s s e voorsz. by heer Pieter Bonifaes, wiens ziel God genadich is en heeft begeert dat men onder tsermoen van deze misse bidden zal voor zijn ziel en voor zijn ouders zielen" [1]).

Bestond de G. M. ook te Amsterdam, en nog wel in de Heilige Stede? Ik durf niet beslissen. Zeker is het dat er een S c h i p p e r s - M i s werd gevierd, en dat deze krachtens eene vaststaande bepaling een p l e c h t i g e Mis was. Eveneens staat het vast, dat men in de Nieuwe Kerk op het »Bergevaerders Altaer" een Mis placht te zingen voor diegenen die een tocht naar Bergen in Noorwegen »ophanden hadden". Het is de papenhater Walich Syvaertsz (Sieuwertsz.) die ons daaromtrent eenige inlichtingen verschaft. Sprekende over de »coopmanschap", welke vóór de Hervorming met de Missen in Nederland en Frankrijk werd gedreven, zegt hij:

»oft noch gheschiet en weet ick niet, maer dat weet ick datmen dickwils een Bergevaerders Misse in de nieuwe Kercke plach te singen opt Bergevaerders Altaer, ende een S c h i p p e r s M i s s e in de Heylige Stede (Also genaemt), waer voor de Priester ontfingh ses stuyvers, de School Meester die met zijn Klercken of School Jonghers de Misse hulp singhen hadde drie stuyvers, ende elcke school kindt een oortgen; ende [hij] daer de Misse voor ghedaen werde en was dikwils niet teghenwoordich inde Misse, maer mocht middeler tijt sijn foey [afscheidsmaaltijd] elders besetten ende goet chier maecken, ende soo vaeren wy [*lees* sy] dan daer heen" [2]).

Isaak Le Long, op het gebied van papenvreterij de waardige tegenhanger van Syvaertsz, verhaalt ons 125 jaar later precies hetzelfde, doch in een nog vermakelijker taaltje:

---

[1]) T. a. p., blz. 104. — Uit deze aanteekening scheen Pastoor Van Berckel te besluiten, dat Pieter Bonifaes de gelden voor de G. M. in het jaar 1546 beschikbaar stelde. Het komt mij echter voor, dat zulks vroeger moet gebeurd zijn, daar Mr. Pieter als overleden wordt vermeld. Wanneer hij eigenlijk geleefd heeft kon ik met de vage gegevens, welke in de *Bijdragen* worden medegedeeld, niet uitvorschen. Ook heb ik geen schuld aan eventueele onnauwkeurigheden in de spelling.

[2]) W[alich] S[yvaertz], *Roomsche mysterien ontdect in een cleyn tractaetgen*... . Tot Amstelredam .... Anno 1604, fol. 18 r—v.

»De gewaande Geestelykheit — zegt hij — plagte het gemeen wys te maaken, dat de Misse overal goedt voor was; en vermits de Zeevaart voornamentlijk hier bloeyde, wisten zy daer meede op de Vaarens-gasten te aasen. Dies plagte men ... [een Berger-vaarders-Mis en een Schippers-Mis te doen].... Ondertusschen gebeurde het veeltydts, dat de geene voor wien de Misse gedaan wierdt, daar niet eens by was, maar elders goede cier maakte, en den Priester met den Dienst liet omspringen; hoopende nochtans een goede reyse te hebben, daer de Misse eygentlyk om geschiedde" [1]).

Eindelijk treft men nog een bericht aan omtrent Limburg, meer in 't bijzonder omtrent den bekenden bisschop van Roermond Hendrik Cuyck (1596—1609). Knippenbergh vertelt van hem:

»Verder vierde hij ter gedachtenis aan de blijde Boodschap van ons Heil (Maria Boodschap) op den Q.T.Wd. in den Advent op plechtige wijze de Mis, die men de Gulde Messe noemt, om het volk als 't ware bij de hand op te leiden tot de [kennis der] voornaamste grondwaarheden en geheimen des Geloofs. En aldus bleef zijn voorbeeld doorwerken op de nakomelingen, zoodat tot op onzen tijd [begin 18e eeuw] diezelfde plechtigheid door het volk algemeen wordt gevierd, ter gedachtenis van zulk een grooten weldaad [de Menschwording van Christus]" [2]).

Wij hebben dus gezien, dat de G. M. op verschillende plaatsen van het oude aartsbisdom Utrecht bestond (Tholen, Alkmaar, Leiden, Delft, Amsterdam?), doch de vraag kan worden gesteld, of zij ooit officieel in de liturgie van het bisdom is opgenomen geweest. Het woord »officieel" moet hier zóó worden opgevat: of de toenmalige bisschoppen van Utrecht ooit de G. M. publiek hebben voorgeschreven of aanbevolen, of minstens toegelaten hebben, dat ze publiek en algemeen aanbevolen werd. Vóór het jaar 1588 immers, waarin

---

1) Le Long, I., *Historische beschryvinge van de reformatie der stadt Amsterdam* (Amsterdam 1729), blz. 520 kol. 1—2.

2) Knippenbergh, J, *Historia ecclesiastica ducatus Gelriae* (Bruxellis 1719), p. 204 col. 2; vgl. Kronenburg, II. 185. — Dat Cuyck de G. M. als verplichtend voorschreef of daartoe zijn wensch te kennen gaf, blijkt niet uit Knippenbergh. Ook slaat het jaartal 1603, bij Knippenbergh in margine vermeld, m. i. alleen op de onmiddellijk daarvóór vermelde brieven.

de Congregatie der Kerkgebruiken te Rome werd ingesteld, regelde ieder bisdom zijn eigen liturgie.

Van eene positieve aanbeveling of een dito voorschrift van de zijde des bisschops is tot nu toe niets bekend, en het is zeer waarschijnlijk, dat zoo iets ook nooit heeft plaats gehad, zooals aanstonds zal blijken. Wel echter kan men beweren, dat eene publieke en algemeene aanbeveling van de G. M. in het bisdom Utrecht toegelaten is geworden, en dat zou dan geschied zijn in het jaar 1540, waarin te Antwerpen verscheen het *Missale ad verum cathedralis ecclesie Traiectensis ritum* [1]). Dit Missaal dient zich op het titelblad aan als »universis eiusdem dioeceseos institutis ac novis festisque compositis: facilimo indice annotatis". In het Kalendarium leest men op den 14en December (fol. 7 v): »*XIX [Kalendas] Januarij. Nicasii episcopi et martyris*", en daarachter met kleine letter: »*Commemoratio annunciationis Marie*"[2]), d.i. »*De gedachtenis van Maria-Boodschap*". Is dit nu een aanwijzing van de G. M., of minstens van het feest »Missus"? Ik meen van ja. Ik zou niet weten wat die woorden anders zouden moeten beteekenen. Het bezwaar, dat de gemelde *Commemoratio* op een vastgestelden dag van de maand (14 Dec.) staat aangegeven, terwijl de G. M. op een beweegbaren dag (tusschen 14 en 20 Dec.) valt, is m.i. niet van belang. Als men de G. M. of het feest »Missus" wilde aangeven, dan moest men het toch op één van de dagen van 14—20 Dec. doen. En wat was dan logischer, dan het te plaatsen op den eersten dag, waarop het kon voorkomen, nl. 14 December?

---

1) Beschreven bij Nijhoff, W., *Bibliographie de la typographie néerlandaise des années 1500 à 1540* (feuilles provisoires), n. 1219 i. v. Missale.

2) Dezelfde woorden »Comm. annunc. Marie" staan ook op 14 December in het Kalendarium van het *Breviarium Coloniense* van 1521. Zie Grotefend, H. *Zeitrechnung des deutschen Mittelalters*, II (Hannover 1892), S. 86. Elders zegt Grotefend (Bd. I i. v. Expectatio Marie, 18 Dec.): »Im Mittelalter begegnete es mir nur in spanischen Quellen. Es war eine *Commemoratio annunciationis Marie* damit [met het feest van 18 Dec.] verbunden". Voor Spanje kan dit waar zijn, maar de »Comm. annunc. Marie" die voor Utrecht en Keulen op 14 Dec. stond, kan niets met het feest van 18 Dec. te maken hebben.

Opmerkelijk is het echter, dat deze »Commemoratio" slechts in dit eene oude Utrechtsche Missaal voorkomt. In alle andere oude uitgaven, en ook in alle oude geschreven Utrechtsche Missalen, welke ik in handen heb gehad, komt ze niet voor [1]).

Uit het feit dat de *Commemoratio Annuntiationis B. M. V.* voorkomt in het Utrechtsche Missaal van 1540 besluite men evenwel niet, dat het feest »Missus" of de G. M. in de stad Utrecht zelve werd gevierd. In eene uitvoerige handleiding, welke omstreeks 1530 ten gerieve van den koster der Oud-Munster of Salvator-kerk te Utrecht werd vervaardigd[2]), wordt van de G. M. met geen enkel woord melding gemaakt. Wel ontmoet men in de Utrechtsche Breviers onder den titel »Solemnis commemoratio de Domina", eene plechtige gedachtenisviering van de H. Maagd, op Zaterdag vóór den Advent te houden. Dat daaraan eene plechtige H. Mis ter eere van de H. Maagd verbonden was, blijkt niet alleen uit de pas vermelde handleiding voor den koster[3]), maar ook uit het *Chronicon Windeshemense* van Joannes Busch († omstr. 1480). Deze verhaalt, dat de bekende Windesheimsche prior Joannes Vos van Huesden in 1424 »quarto nonas Decembris" (2 Dec) overleed, en wel op Zaterdag, onder het *Gloria in excelsis* van de plechtige Hoogmis, welke men ter eere van de H. Maagd vóór den Advent zingt. Daar nu Paschen in het jaar 1424 op 23 April werd gevierd, kwam de 1e Zondag van

---

[1]) De oude uitgaven van het *Missale Traiectense* vindt men opgenoemd bij Weale, W. H. J., *Bibliographia liturgica. Catalogus Missalium ritus latini* (Londini 1886), p. 203—205. Het zijn de uitgaven van Delft 1 Juli 149.? (Campbell: c. 1495), Delft 14 Aug. 149.? (Campbell: c. 1495), Parijs 1497, 1507, Leiden 1514, Parijs 1515, Leiden 1516, Antwerpen 1527 en 1540. Alleen de uitgave van Delft 1 Juli c. 1495 heb ik niet in handen gehad. Het eenig bekende exemplaar berust op de Koninklijke Bibliotheek te Kopenhagen, doch naar het vermoeden van Campbell, *Annales de la typographie néerlandaise au XVe siècle*, 3e Suppl. (La Haye 1889), n. 1262*a*, is het dezelfde druk als die van Delft 14 Aug. c. 1495 (Campbell, *Annales*, n. 1262), alleen met gewijzigden datum.

[2]) Uitgegeven en vertaald door Van Rossum, A., in het *Archief voor de gesch. van het aartsbisdom Utrecht*, III (Utrecht 1876), blz. 109—259.

[3]) *Archief—Utrecht*, III. 230, 239, 241.

den Advent op 3 December te staan, en had men dus op Zaterdag vóór den Advent werkelijk »quarto nonas Decembris"[1]).

Daar men nu in het bisdom Utrecht, dat toenmaals ongeveer geheel Noord-Nederland omvatte, onmiddellijk vóór den Advent een plechtige gedachtenis hield ter eere van de H. Maagd, kan dit wellicht de oorzaak zijn geweest, waarom de G. M. daar minder ingang vond dan in de Zuidelijke Nederlanden.

Thans heb ik alle oorspronkelijke berichten, welke mij omtrent het bestaan van de G. M. in België en Nederland ter kennis zijn gekomen, vermeld. Zeker is het dat er nog wel meer gegevens zullen te vinden zijn, hetzij in boeken, hetzij vooral in stads- en kerkarchieven. Het bovenstaande is evenwel ruim voldoende om ons een denkbeeld te geven van de wijze waarop men de G. M. in vroeger eeuwen vierde, en van de beteekenis welke men aan die plechtigheid verbond.

Alvorens nu over te gaan tot het eigenlijke onderzoek naar den oorsprong der G. M., wil ik nog even twee punten aanroeren, welke ik met betrekking tot het vroegere bestaan der G. M. onder het oog van belangstellenden wilde brengen.

Vooreerst ben ik van meening, dat men bij het ontmoeten van oude berichten op zijn hoede moet zijn, wanneer men daarin leest van een »Gulden Mis" zonder verdere qualificatie. Niet alleen hebben er in de Middeleeuwen behalve de G. M. *Rorate coeli* nog verschillende andere »Gulden Missen" bestaan, zooals ik later zal aantoonen, maar ik meen ook nog een plaats te hebben aangetroffen, waar het woord »Gulden Mis" in eene geheel eigenaardige beteekenis wordt gebruikt. Veel hoofdbrekens hadden mij reeds gekost de volgende woorden, die ik aantrof bij G. Schotel, waar hij spreekt over de feestelijkheden, welke somtijds in de abdij van Rijnsburg

---

[1]) *Des Augustinerpropstes Joannes Busch Chronicon Windeshemense und Liber de reformatione monasteriorum*, ed. K. Grube (Halle 1886), p. 57. — Over de »Solemnis commemoratio de Domina" zie o. m. *Breviarium Traiectense*, Parisiis 1517, fol. qq iij verso col. 2; Kronenburg, II. 183; Holweck, p. 299; Colvenerius in *Summa aurea*, III. 1398. Eenzelfde feest vindt men op denzelfden dag in de kalendaria van de dioecesen Osnabrück (van 1652), Schwerin (1519) en Verden (1525). Zie Grotefend, *Zeitrechnung*, II. 144, 169, 201.

bij Leiden plaats hadden: »Deed een der pastoren of kapelanen der heerlijkheid of der abdij zijn g u l d e n m i s, vierde een van de joffers haar g u l d e n p r o f e s s i e, dan was er recreatie van gesoden, gebraden, pasteyden, wijn en bier" [1]). Hoe Schotel kon spreken van een pastoor of kapelaan die »zijn" Gulden Mis deed, terwijl hij onmiddellijk daarbij melding maakte van de »gulden professie" der joffers, was mij niet duidelijk. Ik vermoedde, dat Schotel niets anders bedoelde dan de plechtige Mis, welke door een pastoor of kapelaan werd opgedragen ter gelegenheid van een of ander jubileum, bijv. van zijn 50-jarig of wellicht ook 25-jarig (dit laatste ten respecte van de »kapelanen") priesterschap. Dit vermoeden werd nog meer bevestigd, toen ik in een geheel ander werk nl. in *Rerum Amorfortiarum scriptores duo inediti* eenige citaten aantrof uit eene oude kloosterkroniek (ik meen het *Chronicon Agathense*), welke ik hier laat volgen:

»In den selve jare [1592] heeft ons Subpriorinne Elisabeth Peter Fockings dochter haer g u l d e n e professie gedaen, als mede Styntgen Egbert Wasmans dochter, ende sy deden ons een vrolicken dach".

En iets verder:

»Op den 21 Junii heeft ons Eerw. Heer Peter van Wyerdt syn g u l d e m i s s e gedaen des Sonnendachs voor St. Jans geboorten dach met groote solemniteyten met een singende misse. Hij heeft ons Convent 44 jaren met alder ootmoet ende stichticheyt gedient, ons houdende alle t' samen tot de liefde ende vreese Gods. Hij heeft ons een heerlycke maeltyt gegeven drie dagen langh, de wyn geschoncken, ende noch elcx van de Susteren vereert een gouden Coninghsdaelder" [2]).

Daar in het laatste bericht melding wordt gemaakt van de vele diensten welke Peter van Wyerdt gedurende 44 jaren aan het klooster heeft bewezen, ligt een sterk vermoeden voor de hand, dat hier werkelijk van een 50-jarig Priesterfeest oftewel »gouden" jubilé sprake is.

---

[1]) Schotel, G., *De abdij van Rijnsburg* ('s-Hertogenbosch 1851), blz. 297—298.

[2]) *Rerum Amorfortiarum Scriptores duo mediti*, ed. A. Matthaeus (Lugd. Batav. 1693), pp. 401 en 405—6 onder de *Notae et observationes ad auctovem incertum.*

Eindelijk heb ik nog eene uitdrukking te vermelden, waarmede ik voorloopig geen raad weet. In een handschrift van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden leest men het volgende:

»Item dit boeck is ghescreuen int iaer ons heren Dusent vierhondert ende ses ende seuentich. Ende dit boeck liet scriuen Claes van dorssen ende Yde sijn wijf welke claes vorseit sterff int iaer van lxxvij [1477] des maendachs na goukermysse pie memorie welke boeck yde sijn wijf heeft ghemaect ende ghegheuen den cloester van sinte birgitten tot een ewich testament willende dat dit selue boeck nyet wt den cloester bliuen en sal bouen ij of drie daghe. Ende nae haerre doot nummermeer wtten cloester te gaen. Item yde van dorssen wedue is ghestoruen int iaer ons heren doemen screef dusent cccc ende xc des seluen maendachs na gouden kermysse Requiescant in pace" [1]).

Wat beteekent hier »gouden kermysse" of »goukermysse?" Zooals men weet waren in de Middeleeuwen de twee woorden: »ker(k)mis" en »mis" — speciaal die mis, waaraan een plechtigheid en dus ook een bijzondere toeloop van volk verbonden was — meermalen synoniem. Is dus hier als dateeringstermijn gebruikt de »gouden mis" van den Q.T.Wd. van December, of is er bedoeld „Goudsche kermis"?! De catalogus van de handschriften te Leiden (I. 23) geeft aan, dat ons handschrift n. 318 afkomstig is uit Gouda. In den geheelen codex is daarvoor geen ander bewijs te vinden dan de woorden »goukermysse" en »gouden kermysse". Zou de vervaardiger van den catalogus dus alleen op grond van deze twee uitdrukkingen den Goudschen oorsprong van het hs. hebben vastgesteld? Ik geloof dat zulks werkelijk het geval is geweest. En daarin heeft hij dan een voorganger of een navolger gehad in Römer, die in zijn werk over de vroegere kloosters in Holland en Zeeland betoogt, dat het klooster »Mariensterre" van de Brigittinessen te Gouda niet veel jonger kan zijn dan 1466, »aangezien het begiftigd werd door Yde, de weduwe

---

[1]) Hs. Lett. n. 318, fol. 173 c—d. Het werd geschreven omtrent 1476; zie den *Catalogus*, I (1887), blz. 23. — Meinsma, O., *Middeleeuwsche bibliotheken* (Zutfen 1903), blz. 167, leest verkeerdelijk »gouhermysse" in plaats van »goukermysse".

van Claes van Dorssen, welke ten jare 1490 overleed". Als bewijs voor dit laatste haalt hij dan alleen aan het bovenvermelde ex-libris [1]).

Aan belangstellenden zij een verder onderzoek aanbevolen. Een vluchtige nasporing te Gouda heeft mij nog geen licht gebracht. *(Wordt vervolgd.)*

P. fr. BONAVENTURA KRUITWAGEN, O. F. M.

---

[1]) Römer, R. C. H., *Geschiedkundig overzicht van de kloosters en abdijen in de voormalige graafschappen van Holland en Zeeland*, I (Leiden 1854), blz. 666

HET GELOOF AAN DE ONBEVLEKTE ONTVANGENIS BIJ DE PROTESTANTEN EN IN DE GRIEKSCH-SCHISMATIEKE KERK.

I. Bij de protestanten.

Wat dacht *Luther* over de Onbevlekte Ontvangenis?

In het jaar 1527, dus reeds lang na zijn afval, heeft hij de Onbevlekte Ontvangenis van Maria nog beleden, ze voor »recht und billig" gehouden. In Wittenberg verscheen in dat jaar een *Auslegung der Evangelien an den vornehmsten Festen im ganzen Jahre gepredigt durch M. Luther zu Wittenberg.* De uitgever dezer feestpreken (Stefan Roth) bemerkt in de voorrede, dat hij deze preeken »*mit des Doktors Bewilligung ausgeben lasse*". In dezen bundel vinden wij een preek, die Luther »am Tage der Empfängnis der Mutter Gottes" gehouden heeft. Reeds in het begin maakt de predikant de opmerking: »Man begeht heute das Fest der Jungfrau Mariä, wie sie ohne Erbsünde empfangen sei". Luther denkt er in het geheel niet aan, dit groote voorrecht der Moeder Gods in twijfel te trekken; integendeel, omtrent de Onbevlekte Ontvangenis legt hij het getuigenis af: »*Man glaubt mildiglich und seliglich*, dasz es ohne Erbsünde sei zugegangen". Zoo was dan Maria »im ersten Augenblicke, da sie anfing zu leben, ohne alle Sünde". Daarenboven werd zij in het eerste oogenblik van haar leven »mit Gottes Gnade geziert"; reeds van het eerste oogenblik van haar leven was zij »voller Gnade und das nicht unbillig".

»Das wollen nun diese Worte, die der Engel Gabriel zu ihr sagte: Gebenedeit bist du unter den Weibern. Denn man könnte zu ihr nicht sprechen: Gebenedeit bist du, wenn sie

je unter der Vermaledeiung gelegen wäre; *es war auch recht und billig*, dass diese Person ohne Sünde erhalten würde, von welcher Christus nehmen sollte das Fleisch, das da überwinden sollte alle Sünden. Denn das heiszt eigentlich gebenedeit, was mit göttlicher Gnade begabet ist, das ist, was da ohne Sünde ist. Davon haben andere viel mehr geschrieben und schöne Ursachen angezeigt, welche zu lang wären, hier zu erzählen".

In eene uitgave der feestpredikaties van het jaar 1529 vinden wij nog de beschouwingen over de Onbevlekte Ontvangenis, maar in een volgende uitgave, die nog tijdens het leven van Luther verscheen, ontbreken ze geheel en al. In andere uitgaven heeft men de vroegere beschouwingen eenigszins gewijzigd, zooals uit het volgende blijkt.

»Was Gott in der Empfängnis mit Maria getan habe, ist uns nicht in der Schrift angezeigt, darum auch hier nichts gewisses zu glauben mag gepredigt werden, gedanken aber sind zollfrei; mag denken jedermann, was er will, aber doch, dass er keinen Anteil des Glaubens daraus mache".

Of deze veranderingen met Luthers goedvinden geschied zijn, wil Dr. Paulus, aan wien wij deze laatste regels ontleenden, niet beslissen.

In ieder geval zijn de boven aangehaalde woorden lijnrecht in strijd met de uitspraken van *het moderne protestantisme* over de Onbevlekte Ontvangenis. Behoort het geloof aan Maria reeds van zelf »zu den Scheidepunkten, von wo die Wege des Protestantismus und des Katholizismus für immer auseinandergehen" (Zöckler), zoo geldt dit op de eerste plaats van de Onbevlekte Ontvangenis. In het Jubeljaar werd *in protestantsche vergaderingen en bladen*, tegen alle verwachting in, alles te werk gesteld om den scheidsmuur tusschen de beide godsdiensten nog hooger op te trekken. Men veroorlove ons eene kleine aanhaling uit de *Chronik der Christlichen Welt* (N°. 46, 10 Nov. 1904). Daar lezen wij hoe zekere Dr. I. H. Ziegler, »dem die Chemie eine Reihe wirklich wertvoller Arbeiten verdankt", niet kon nalaten zijne voorspelling van een nieuw element »Lucium"

met de Onbevlekte Ontvangenis in verband te brengen. »Das Märchen von der Unbefleckten Empfängnis" — zegt hij o. a. — »symbolisiert den Kreislauf der Dinge; es umfasst den Totalbegriff der elementaren Welt, der das Strahlungsgesetz in sich schlieszt. Die H. Schrift, welche es uns erzählt, ist das erhabenste Märchenbuch (!), tiefer als tausend und eine Nacht (!); es ist das Buch der Wahrheit (!) und nicht der Luge. Das möge jedermann die Lichtstrahlung des Radiums ersichtlich machen".

De *protestantsche godgeleerden*, die het dogma der Onbevlekte Ontvangenis met meer ernst bestudeerden, meenden deze leer der Kerk te moeten verwerpen, vooreerst omdat volgens hunne opvatting ieder bewijs uit de H. Schrift en de Overlevering ontbreekt: »Einen biblischen Beweis für das Lieblingsdogma des neunten Pius giebt es überhaupt nicht. Die H. Schrift lehrt vielmehr gerade das Gegenteil davon: da Christus für *alle* gestorben ist, musz auch Maria der Versöhnung bedürftig gewesen sein. Die päpstliche Kirche hat also den Universalismus des christlichen Heiles durchlöchert" (Tsackert)... »Wenn wir hierbei erinnert werden, dasz dieses Wunder nur im Hinblick auf die Verdienste Christi geschehen sei, so ändert diese Klausel doch an der Tatsache nichts, dass diese Menschenseele vom ersten Momente ihres Lebens an eine Erlösung durch Christus nicht nötig hatte" (idem)... »Der römische Schriftbeweis ist das Wort Jahves zur Schlange (1 Mos. 3.15): Ich will Feindschaft setzen" (Hase). »Aeltere *Kirchenväter* sprechen unbedenklich aus Anlass der besprochenen Bibelstellen von Verfehlungen der Maria", vooral van haar »unzeitige Voreiligkeit auf der Hochzeit zu Kana" (Hase). — Van *Augustinus* moet *Harnack* echter getuigen: »Auch das werdende Dogma [van de Onbevlekte Ontvangenis] ist also von Augustin eher gestärkt als geschwächt worden! Er stimmte mit Ambrosius und Hieronymus gegen Jovinian ganz überein. Durch ein Weib kam der Tod, durch ein Weib das Leben; Marias Glaube hat den Heiland empfangen.... Dasz Augustin damit die Unbefleckte Empfangnis Mariä implicite gelehrt habe, darf man nicht als sicher (cf. Schwane, II, 691 sqq.) behaupten. Dagegen hat er sie

allerdings für aktiv sündlos gehalten.... Eben weil Augustin die Sundhaftigkeit aller Menschen, auch der Heiligen zuerst energisch betont hat, die Maria aber ausnahm, hat er dazu beigetragen, der Maria eine besondere Stellung zwischen Christus und den Christen zu geben. Die passive Empfänglichkeit der Maria gegenüber der Gnade wird mit denselben Worten betont, wie die des Menschen Jesu".

Volgens de protestantsche godgeleerden zouden de katholieken geen ander bewijs voor deze leer hebben dan: »Es zieme nicht, dass die Mutter des gemeinschaftlichen Sohnes mit dem göttlichen Vater, dieses Gefasz der Auserwählung, an diesem sonst allen Menschen gemeinsamen Uebel leide" (Hase).

Waarom heeft echter de Paus dit dogma afgekondigd, »das so gar keinen Anhalt findet in der H. Schrift und eher den mittelbaren Widerspruch des Paulus, das so gar nicht auf eine alte und einzige Tradition sich berufen kann und das der Erbauung so gar nichts bietet?".... Harnack beweert: »Die Aufstellung des neuen Dogmas hatte den dreifachen Zweck: 1 das Vatikanum vorzubereiten, 2 der thomistischen Sunden- und Gnadenlehre den letzten Stosz zu geben, 3 die Maria zu verherrlichen, welcher Pius IX eine ausschweifende Verehrung widmete". Hase verzekert: »Pius IX hat die ganze Autorität des Papstums in Glaubenssachen auf dieses Dogma gewagt", ; en: »Es ist nur der Indifferentismus der katholischen Völker gegen das neue Dogma, dazs seine Durchführung ohne besonderes möglich war".

Bij dezen stand van zaken maakt Harnack, waar hij het decreet der dogmaverklaring aanhaalt, zich vroolijk over het woord »revelatam: geopenbaard" en teekent daarbij aan »wann? wann?"

Daar de protestantsche godgeleerden allen eenstemmig loochenen, dat dit dogma geopenbaard is, mogen hier enkele opmerkingen hun plaats vinden omtrent ons standpunt met betrekking tot de vraag, *wanneer men een leer door God geopenbaard kan noemen?*

Zooals vanzelf spreekt houden ook wij daaraan vast, dat dit dogma geopenbaard is, wel is waar niet formeel explicite,

want dan had het nooit een twistpunt in de Kerk kunnen zijn, maar formeel implicite. Dat er zulke waarheden bestaan, kan niemand loochenen. Weten wij b.v. dat Christus mensch is, zoo is het ook duidelijk, dat hij een redelijk wezen is, dat hij lichaam en ziel heeft; God weet alles, bijgevolg kent hij ook ieder van ons, al getuigde de H. Schrift dit ook niet uitdrukkelijk enz. Niet altijd echter is de zaak zoo eenvoudig als in deze en dergelijke voorbeelden. Er zijn stellingen, waaromtrent men twijfelen kan, of zij op goddelijk gezag moeten geloofd worden, of zij formeel implicite geopenbaard zijn. Zoo kan het gebeuren, dat zelfs over waarheden, die men later als geopenbaarde moet aannemen, een tijd lang duisterheid en oneenigheid heerscht. Ter wille der duidelijkheid zullen wij hier met betrekking tot dergelijke waarheden, een drievoudig stadium onderscheiden.

In het *eerste stadium* wordt een leer, zonder dat nog een strijd daarover ontstaan is, algemeen aangenomen of *is implicite in een algemeene leer vervat.* Zoo leerden de H. Vaders, dat Maria, de tweede Eva, geheel rein, geheel heilig was; is Maria geheel rein, geheel heilig, zoo was zij steeds vrij van zonde, ook van de erfzonde, dus onbevlekt ontvangen; gelijk het deel in het geheel, zoo is het dogma der onbevlekte ontvangenis in de leer der Vaders vervat.

Het *tweede stadium* kenmerkt zich door de *controverse* over het punt in kwestie, zoodat gedurende dezen tijd over de leer dikwerf meer duisterheid heerscht dan te voren. Maar door de leiding van den H. Geest, die de Kerk bestuurt, wordt alle twijfel opgelost en komt er klaarheid.

Ten slotte in het *derde tijdperk* wordt de vroeger bestreden leer door een *uitspraak van het kerkelijk gezag* of door *de algemeene overtuiging* van het christenvolk vastgesteld, zoodat er niet langer meer twijfel kan bestaan, of het een door God geopenbaarde waarheid is.

Terecht heet het dan ook in de Encycliek »Ineffabilis", waarin de onbevlekte ontvangenis der Moedermaagd als geloofspunt wordt verkondigd: »De christelijke Kerk, die wel eene zorgvuldige bewaarster en handhaafster is van de leer-

stukken, die in haren schoot zijn neergelegd, verandert echter aan dezelve niets, zij neemt er niets af, zij voegt er niets bij, maar met alle vlijt het oude in getrouwheid en met wijsheid behandelende, poogt zij, wanneer iets te voren zijn eigen en behoorlijken vorm niet verkregen heeft en het geloof der Vaderen een zaad heeft geworpen, het zoodanig te beschaven en te polijsten, dat die oude stukken der hemelsche leer onder hare bewerking licht ontvangen, tot klaarblijkelijkheid komen en juiste bepaling erlangen, maar tevens hun volheid, geheelheid en eigendom behouden, en slechts in eigen wezen wassen, d. i. zóó, dat hetzelfde dogma blijve met denzelfden zin en dezelfde beteekenis". Zoo geschiedde ook ten aanzien van het dogma der Onbevlekte Ontvangenis. Immers »dat de leer van de Onbevlekte Ontvangenis der H. Maagd, die sinds door het zoo belangrijk bewustzijn der Kerk, door leer, onderzoek, wetenschap en wijsheid meer en meer en luisterrijk ontwikkeld, verduidelijkt, bevestigd en onder alle volkeren en natiën der katholieke wereld op verbazende wijze is verbreid, ten allen tijde en als eene, die van de Vaderen ontvangen was en die het kenmerk van geopenbaarde leer aan zich droeg, in de Kerk bestaan heeft, daarvan geven ontzag inboezemende monumenten van de Oostersche en Westersche Kerk ten nadrukkelijkste getuigenis" [1]).

Wie echter de overlevering als een bron der goddelijke openbaring of het onfeilbaar kerkelijk leergezag loochent, zal niet licht toegeven, dat het dogma der Onbevlekte Ontvangenis geopenbaard is. Daarom hangt in de controverse met Protestanten ook de bewijskracht van ons dogma af van de al of niet geldigheid dezer factoren.

II. In de Grieksch-schismatieke Kerk.

In het herderlijk schrijven van den aartsbisschop Basilius van Smyrna van 8 Juli 1895 [2]), alsook in andere officieele stukken, die in den laatsten tijd uit den boezem der Grieksch-

[1]) *De Katholiek*, Dl. XXVII, bl. 84.

[2]) Vgl. *Zeitschrift fur Kath. Theologie* (1904, S. 767).

Russische Kerk in het licht verschenen, wordt alleen de bovennatuurlijke menschwording van den Zoon Gods als rein en vlekkeloos geleerd, en dat wel als zijnde de leer der acht oecumenische concilies. Een encycliek van den patriarch van Constantinopel [1]) verwijt daarenboven aan de Roomsche Kerk, dat zij een nieuw dogma heeft ingevoerd, dat in de vroegere Kerk onbekend was en later een voorwerp was van den heftigsten strijd onder de uitstekendste godgeleerden der Roomsche Kerk. In het algemeen wordt het geloofspunt omtrent de Onbevlekte Ontvangenis van Maria door de meeste der hedendaagsche godgeleerden van Rusland, Griekenland en Roemenië als dwaalleer gebrandmerkt.

Wel is waar erkennen zij, volgens Ab. Lebedcr, een der beste schrijvers over de Grieksch-Russische Kerk, de heiliging van Maria in den moederschoot; maar haar volledige bevrijding van de erfzonde laten zij eerst onder het kruis beginnen. Hun voortreffelijkste zegsman is de patriarch van Alexandrië, Metrophanes Kritopulas († 1641) wiens in 1625 verschenen geloofsbelijdenis [2]) de Onbevlekte Ontvangenis van Maria het eerst openlijk loochende. Sedert dien tijd wordt de leer der Onbevlekte Ontvangenis door de schismatieke Grieken bijna algemeen bestreden, zoodat bij de plechtige afkondiging van dit dogma op 8 Dec. 1854 de geheele Grieksche Kerk verzet daartegèn aanteekende [3]).

Tegenover dit vijandig optreden der schismatieke Grieken tegen het katholieke dogma in de laatste drie eeuwen, behoeven wij slechts het getuigenis van de Synode van Jerusalem in het jaar 1672 en de oudere schriftelijke overlevering aan te voeren, om aan te toonen, dat de nieuwere »orthodoxe" godgeleerden, door het verwerpen der Onbevlekte Ontvangenis, weer een nieuw punt van verschil tusschen Rome en de Grieksche Kerk deden ontstaan, dat vroeger niet bestond.

---

1) Vgl. Le Bachelet, *L'immaculée Conception*, p. 58.

2) *Confessio Catholicae et Apostolicæ in oriente Ecclesiae, conscripta compendiose per Metrophanem Critopulum* (ed. Horneis). Vgl. Malou, *L'immaculée Conception* I. p. 96; Le Bachelet, p. 55; *Zeitschrift fur Kath. Theologie* (1904 S. 768).

1) Le Bachelet, p. 58.

Wat de in 1672 gehouden Synode van Jerusalem betreft, deze moest »een schild voor het orthodoxe geloof" zijn en het indringen van calvinistische dwaalleeringen tegengaan. Om de rechtgeloovigheid van Cyrillus Lucaris uit zijn geschriften te bewijzen, beroept deze Synode zich op een homilie *In dormitionem Deiparae* [1]), waarin Cyrillus zegt: »De dood van Maria was geen gevolg der zonde, maar werd door natuurlijke oorzaken teweeggebracht, die ook vóór de zonde in den mensch waren,... zij had geen zonde maar zij bezat de menschelijke natuur en was daardoor aan den dood onderhevig". De gedachte, die aan deze woorden ten grondslag ligt en die de synode tot de hare maakte, treffen wij reeds aan bij de vaders van het schisma en werd later in de officies van de Hemelvaart van Maria in de Grieksche Kerk opgenomen [2]). Uit dit alles blijkt, dat de nieuwere schismatieke godgeleerden in rechtstreeksche tegenspraak zijn met het leergezag, dat bij de Grieken het gezag van een Tridentinum heeft [3]).

Uit de oudere traditie der Grieksch-Schismatieke Kerk willen wij kortheidshalve alleen den tijd van Photius tot Emmanuel Palaeologus (880—1390) beschouwen [4]). In den stichter van het Schisma ontmoeten wij een geestdriftig lofredenaar der Onbevlekte Ontvangenis van Maria. In zijn commentaar op den H. Lucas prijst Photius de heiligheid van Maria, haar onbevlekte maagdelijkheid en onschuld. In zijn homilie op het feest der geboorte van Maria [5]) zegt hij: »Op het oogenblik, dat de onvruchtbare schoot der H. Anna vruchtbaar werd, om Maria voort te brengen, werd de zonde, die tot dan toe in alle uit Adam geborenen vruchtbaar geweest was, met onvruchtbaarheid geslagen".

---

1) Bij I. Kimmel, *Libri Symbolici Ecclesiae orient.* (Jena). Vgl. Le Bachelet p. 57; *Zeitschrift fur kath. Theologie* 1904, S. 775.

2) *Zeitschrift fur kath. Theol.* 1904, S. 774.

3) L. c., S. 775.

4) Vgl. J. B. Malou. II, p. 56—69.

5) *Hom. in S. Deip. natal. diem* ap. Combefisium Auctor, C. 1586.

Joannes Geometra begroet in een zijner hymnen [1]) Maria met deze woorden: »Ik groet u, o lichaam van Maria, geschapen door den allerhoogsten God, dat niets van onze zondige natuur geërfd heeft; ik groet u, schitterend door hemelsche en aardsche schoonheid; ik groet u, die God ontvangen en Christus met het sterfelijke vleesch bekleed hebt; gij waart vrij van den treurigen, zwaren last onzer natuur". Volgens de Grieksche wijze van uitdrukken bedoelt de dichter door het lichaam, de geheele persoon van Maria en wil hij hierdoor klaarblijkelijk zijn geloof aan de smettelooze reinheid der moedermaagd belijden.

Jacobus Monachus noemt Maria een gouden licht, dat door den H. Geest gevormd is [2]): »Zij alleen is de eerstelinggave van het menschelijk geslacht aan God en in de orde der genade een heerlijke, altijd bloeiende boom" [3]). In overeenstemming met de Vaders, die geen woorden genoeg kunnen vinden om Maria's reinheid en heiligheid te prijzen, bezingt ook hij in geestdriftige taal haar volmaakte liefde van het eerste oogenblik van haar bestaan af en legt Maria deze woorden in den mond: »Mijne ziel met de goddelijke liefde geschapen, zingt u een loflied zonder einde".

Germanus II, patriarch van Constantinopel (1221–1240), die de Katholieke Kerk zeer vijandig gezind was, getuigt van Maria [4]), dat »hare ziel reiner en onbevlekter is dan men zeggen of denken kan" en »dat door Gods genade, de geringste schaduw en de lichtste zweem eener ongeregelde of minder betamelijke neiging ver van haar bleef. Gij, o Maria, zijt een aardsch paradijs, door Gods hand geplant... van het eerste oogenblik uwer ontvangenis af... heeft God de Cherubijnen bevolen, òm U hun vlammend en beschermend zwaard te zwaaien en U overal tegen de lagen en listen der verleidelijke slang te behoeden". Voorzeker een schitterend

---

[1]) Hymnus III *In Dei Genitricem. P. G.* T. LVI, col. 862.

[2]) *Hom. in praesent. Deip.* ap. Ballerini: *Sylloge monum.* T. I, p. 384.

[3]) *Hom. in Concept.* ap. Ballerini, l. c. p. 188, 189.

[4]) *Hom. in Annunt.* ap. Ballerini, l. c. p. 364, 365.

getuigenis der Schismatieke Kerk in het Oosten voor de Onbevlekte Ontvangenis der Moeder Gods.

Volgens den vromen keizer Mathaeus Catacuzenus was »deze moedermaagd Maria heiliger dan alle schepselen, zij was nooit aan de bekoringen en aanvallen der helsche slang blootgesteld" [1]). Maria kan van zich zelve getuigen: »Ik heb in het oog des Allerhoogsten eeuwigen vrede gevonden". En de keizer voegt er bij: »Het is, als wilde zij daarmede zeggen: ik bleef altijd een kind van welbehagen in de oogen des Heeren, die vóór de schepping der wereld mij tot het groote geheim zijner menschwording had voorbestemd. Ik heb den vrede, d. i. zijne genade gevonden" [2]).

Emmanuel Palaeologus verklaart ons in zijn homilie de beteekenis van de groetenis des Engels: »Op het oogenblik, dat de moeder van God geboren werd, of liever op het oogenblik harer ontvangenis heeft Jesus Christus, die haar als zijne moeder had voorbestemd, haar met zijn genaden rijkelijk overladen. Hij was vóór haar geboorte, met haar; . . . (door zijn genade) had hij zich met haar vereenigd van het eerste oogenblik af, dat zij in den schoot harer moeder, die tot dan toe onvruchtbaar gebleven was, begon te bestaan. Dit is de beteekenis van de groetenis van den Engel Gabriël, als hij zeide: De Heer is met U" [3]).

Ook Leo VI de Wijze en Isidoor van Thessalonika leveren ons de duidelijkste bewijzen van hun geloof aan de Onbevlekte Ontvangenis [4]).

»Maria alleen — zegt de eerste — is onder alle vrouwen gezegend. Want gij alleen hebt onze eerste moeder en haar nakomelingschap gered. . . . De vloek, die vroeger op onze natuur rustte, is over u niet uitgesproken".

Isidoor van Thessalonika prijst Maria's voorrechten en genaden aldus [5]): »God alleen moest den echt voorbereiden,

---

1) *Comm. in Cant.*, IV, 4, p. 29 (Ed. Roman).
2) *In Cant.*, VIII, 10, l. c. p. 62.
3) *Hom. in Dormit. Deip.* (Maracci, Caesareo Mariani) p. 63.
4) *Leonis Sap. Mariale* (ed. Maracci). *Hom. de Assumpt. B. V. M.* p. 102.
5) *Hom. in praesent. Deip*, n. 13. ap. Ballerini *Syll. mon.* T. I, p. 434.

waaruit Maria geboren werd, opdat de reinste der maagden alleen . . . naar waarheid van zich getuigen kon: ik ben niet in zonden ontvangen, mij alleen heeft mijne moeder niet in zonden ontvangen. Want ook deze genade is een der groote daden, welke Hij die machtig is, in mij heeft uitgewerkt".

Al deze heerlijke lofprijzingen bewijzen genoegzaam het feit, dat het geloof aan de Onbevlekte Ontvangenis der moeder Gods eeuwen lang in de Grieksche Kerk, ook na het schisma nog gebloeid heeft [1]), en dat de Grieksche schismatieken in onze dagen zeer ten onrechte de wonderbare Ontvangenis der Moedermaagd loochenen.

J. K.

---

1) Voor de bewijsvoering uit de liturgie, vgl. Le Bachelet, Malou, Gravois, Nilles (Kalendarium), Passaglia.

ROBERT SCHUMANN.

1810—1856.

»Lenzes Gebot, die susse Not,
Die legten 's ihm in die Brust.
Nun sang er wie er musst!"
RICHARD WAGNER.

Toen de rij van Duitschlands geniale toonkunstenaars, met Bach den vromen peinzer beginnend, in een staegen opgang van pracht en triomf de XVIIIe eeuw doorschreden had tot de koning der Symphonieën, de onsterfelijke, den zegetocht der toonkunst besloot, bleef — zoo mocht men wanen — der nakomelingschap, die de grootste der grooten in 't allerhoogste onovertrefbaar erkende, niets anders overig dan naar den loop van aller mensch- en kunstgeschiedenis, uit den zonnedag van 't gouden tijdperk terug te treden in den schemerschijn.

Maar hoe gering was 't aantal dergenen, die wisten, dat 't groote licht verschenen was en ondergegaan: de duisternissen hadden 't niet begrepen. En hoe talrijk was de schare der afgodendienaars, die gesneden beelden aanbaden, en knielden voor de Italiaansche Muze door hen ten troon geheven.

De begenadigden echter gingen, in den naglans van 't ondergegane genie, den rechten weg, die ook hen tot roem, de kunst tot nieuwe glorie voeren zou, niet in slaafsche navolging, maar woekerend met 't hun overgeleverde, en zoekende het nieuwe schoonheidsland, dat een laatste gebaar der stervenden in nevelige verte had beduid.

Eer nog Gluck de oogen voor altijd sloot, was reeds met *Don Juan* een nieuwe richting doorgebroken op 't tooneel. En terwijl de veelzijdigste der Duitsche genieën — na aller

aandacht op zich getrokken te hebben door de tragische verhevenheid van dit muziekdrama — in zijn *Zauberflöte* de romantische opera allegorisch-symbolisch leerde zijn, en avontuurlijk-humoristisch in de *Entführung*, toonde de levensblijde klankenkolorist, die 't Germaansche volk zijn »Vater" genoemd heeft, den onbeganen weg tot de eeuwig-jeugdige Natuur. Haydn trachtte de kunst te lokken uit de ijle lucht en de vereenzaamde pracht der idealistische Alpenkruinen naar het door stervelingen bewoonde dal, waar men ruimer ademen kon en de mingeoefende voet zich vaster en veiliger voelde; uit 't Bijbelsch-Palestina en 't mythologisch Hellas naar den bodem van 't ras-eigen land, waar in de atmosfeer van 't nationale zelfbewustzijn een nieuwe, echt Duitsche kunst — de romantische — gedijen zou.

Geen twintig jaar nadien werd de romantiek in *Fidelio* ook door Beethoven gehuldigd, die gelijk de dichter van *Werther* in de letterkunde, op zijn beurt, door de nakomende richtingen — zelfs tegenstrijdige — als uitgangspunt en model, als hun eerste vertegenwoordiger zou gesteld worden. En voor nog de eeuw, wier dageraad zijn dood beweende, haar avond heeft bereikt, is een nieuwe reuzengestalte verschenen, met even wijdgrijpenden invloed en vérklinkenden naam, die in plaats van weg te wazen in den nevel van 't verleden, zich nog altijd scherper, indrukwekkender afteekent.

Van de duizelingwekkende rotsen der hemel-indringende Beethovenkunst, naar den rijzenden opgang der toekomstmuziek nu, slingert de weg door de bloeiende valleien van Schumann's romantiek.

Hetzij men gaat van Mozart over Weber, door de woudpaden, die de *Freischütz* bewandelt; van Haydn over Mendelssohn de zonnige wegen langs van 't oratorium; of van de schaduwrijke dreven van Beethoven's zangen over Schubert's lied: — in Schumann vinden de drie lijnen haar vereenigingspunt. En wist hij door zijn leidende critiek en steunende waardeering in één band aaneen te sluiten alwie in die dagen schitterden, en de merkwaardigste figuren van deze periode als zijn vrienden om zich heen te reien: — door de veel-

zijdigheid zijner scheppingsgaven, werd hij als de sluitsteen en de slotsom van 't willen en werken van zijn tijd.

Hij mislukte in 't drama, zijn oratorium mocht niet tot volmaaktheid rijpen, zijn symphonie de Beethovensche niet op zijde streven. Maar groot zou hij zijn in 't kleine, en dàt ware voor zijn roem genoeg geweest. Toen hij echter 't groote genre aanging, en in 't hem niet eigene ook groot wilde zijn — niet om hem zelf, maar om degene, die hij beminde, — toen verloor hij zich: de mensch doodde den kunstenaar; de kunstenaar ging onder in de allertreurigste der menschelijke ellenden.

Schumann is een dergenen, wier naam men niet kan uitspreken tenzij met diep medelijden: uit zijn naam klinkt, wat hij in zoo menige bladzij heeft neergelegd, een stille weemoed, weemoed vooral om het zoo vroeg verloren talent. De adel van zijn karakter, 't enthousiasme zijner kunstenaarsziel en 't nobele zijner strevingen, verdienen aller sympathie; en daarom wekt het tragische lot, dat hem in zijns levens bloei beschoren was, te dieper deernis. Zijn genie mocht niet als Orfeus de booze machten ongedeerd doorschrijden; de onheils-geest, die hem ten prooi had uitgezocht, belaagde den ongelukkige zonder aflaten; en naar zijn roem klom en zijn geluk schooner stralen brandde, naderde de kwade meer en greep hem eindelijk in zijn sterke klauwen. Gelijk Jacob streed met den godsgezant, zoo Schumann, worstelend, den strijd bestaande een poos; toen zeeg hij neer, en waanzin, volslagen duisternis doofden den klaren dag zijner ziel; en zonder dat nog een straal van verheldering de lichtverlorene doorschemeren mocht, vloeide de duisternis van 't gedoofd genie met den nacht van den verhaasten dood ineen.

De wetenschap, die oorzaak en verklaring zoekt, waar volksgeloof schoone verbeelding schept, waar dichter-fantasie in diepzinnige overpeinzingen zich uit de werkelijkheid wegdroomt, — zij verklaarde erfelijkheid, gemoedsaanleg en overmatige geestesinspanning als de oorzaken van Schumann's krankheid. Doch het laatst: waarom? lag dieper dan stoffelijk onderzoek peilde, en een zielsverwante, door gevoel vattende kunstenaar — Grillparzer — verklaarde wat geneeskunst niet openbaren kon:

»Ich meine immer, ein Künstler, der wahnsinnig wird, sei im Kampfe gegen seine Natur erlegen".

Robert was een vroolijke, levenslustige knaap in Zwickau, zijn geboorteplaats. Al bracht in 1826 den zestienjarige zijns vaders overlijden en de dood zijner krankzinnige zuster Emilie een pijnlijken dubbelslag toe, die hem, tot nadenken gestemd, schrijven deed: »Ich habe Ansichten und Ideen über das Leben gewonnen, mit einem Worte, ich bin mir heller geworden", — te Leipzig en te Heidelberg was Schumann een pretmakend student. Toch vaak afgetrokken en somber, dwepend met Jean Paul, dien hij met Shakespeare stelde op één lijn en van wien hij zeide: »Wenn die ganze Welt Jean Paul läse, so würde sie bestimmt besser, aber unglücklicher; er hat mich oft dem Wahnsinn nahe gebracht". Nadat echter de periode van strijd en tegenheid voorbij was, verheugde zich de componist, nù een krachtige, gezonde man, in 't bezit van al 't geluk, dat hij gehoopt had, en van al hetgeen, door zoo menige zijner kunstbroeders ontbeerd, tot vreugde stemt en steunt en staande houdt. Nooit had de zorg om 't dagelijksch brood hem haar bleek aangezicht toegewend.

Hij stond in aanzien en eer; vriendschap werd hem in ruime mate toegemeten en boven alles bezat hij nu den kostbaren schat, om welks bezit zooveel bittere dagen doorstreden waren: de beminnelijkste en begeerenswaardigste der vrouwen was de zijne. Wie over Schumann schrijven wil, kan hààr naam niet tot latere bladzijden verschuiven of bewaren tot een verder-volgend hoofdstuk. Gelijk Schumann-Wieck één naam werd, en Clara en Robert van het eerste openbloeien hunner jeugd elkander toebehoorden, zoo is 't ook onmogelijk in des kunstenaars levensbeschrijving beide namen te scheiden. Robert voor Clara alles, voor haar zijn kunst, zijn roem, zijn leven; Clara kunstenares om hem met al de meesleependheid van haar talent. Clara voor Robert met al den gloed harer schoone ziel triomfeerend over den zwaarsten tweestrijd, dien tusschen liefde en kinderlijke gehoorzaamheid; Robert voor Clara met al zijn energie en al zijn kunnen in hoogste spanning. »Waar zijn uw *Don Juan*, uw sympho-

nieèn?" had de oude Wieck, verstoord om 's jonkmans herhaald aanzoek, hem spottend toegevoegd. En hij, die reeds in 't lied en 't korte fantasiestuk voortreffelijk gebleken was, gaf ook die. Maar duur was de prijs. Door Clara's buitengewone virtuositeit tot 't onmogelijke aangespoord, had hij door overdreven en kunstmatige inspanning den vierden vinger zijner rechterhand zoo bovenmatig geoefend, dat die vinger voor altijd verlamd was. Zoo hij, óm Clara wederom, de thans algemeen gevierde liederen-componist was geworden, — ook om haar weer, te groote productie eischend van zijn scheppingsvermogen, verloor hij in 't einde alles: geesteshelderheid en levenskracht. Niet een overmatig scheppen, maar een scheppen van hetgeen buiten zijn eigenaardigen aanleg lag en tegen zijn natuur indruischte, dát putte zijn geest uit en bracht hem tot zoo treurig einde. En Clara, die met bange zorg de vlam van dat kostbaar leven te schutten trachtte, waakte vijftien jaren lang met de innigste teederheid. Maar ook die liefde was tot redden niet bij machte; door heur beschermende hand heen, woei de kwade tocht, en doofde de glorie van 't haar heilige licht.

Wat Schumann is, door Clara Wieck is hij 't geworden: hij gedachte, zij de vorm; zij die met haar kunstig spel er de meest juiste expressie aan te geven wist; zij die Schumann's muziek begreep als 't lied der liefde, der angst, der droefheid, der extase, haar, en haar alleen, gezongen. In Schumann's leven trok Clara's naam den zijne aan 't licht; doch na zijn heengaan leeft die van Clara voort mèt en òm dien van den vereeuwigden echtgenoot. En zooals Rietschel beider profiel in één medaillon sloeg, huldigt onze tijd beider gedachtenis in een vereering en stelt een zelfde sterre stralend boven beider hoofd.

Schumann verpersoonlijkt het eerste gedeelte der muzikale romantiek, aan Wagner voorafgaande. Ook wanneer hij niet ware geweest de hoofdman van 't »Davidsbündlerschaft", die 't Philistijnendom den oorlog verklaarde; de oprichter der *Neue Zeitschrift für Musik*, die, de laffe en onbillijke critiek van tegenstander en onbevoegd oordeelaar ontzenuwend, den verongelijkte, den schuchter opduikende, en beloftenrijke jonge-

ren tegemoet kwam, niet waardeerend zonder terechtwijzing, niet veroordeelend zonder verschooning, voor allen gelijk, in alles gerecht; ook wanneer hij niet ware geweest de bezielende kracht in 't blad en in den strijd, die hij beide te brengen wist, met zegevierende banieren, op den breeden weg der algemeene belangstelling; — dan zou toch Robert Schumann, de liederen-componist, de verklanker zijner droomen en fantasieën, om den eigenaardigen aanleg van zijn dichterlijk karakter, als muzikaal romanticus, evenzeer zijn plaats gevonden hebben in 't middelpunt dier kunstperiode.

Weber was de eerste, die, geloovend in een dubbele roeping, wilde zijn èn componist èn kunstcriticus tevens, een verschijnsel dat pas met de romantiek opduikt. Schumann wist het wetenschappelijk proza dier dagen boven de vlakke alledaagschheid op te heffen, en verwierf zich door zijn uitgezochten, zuiveren en sierlijken stijl, — want nooit te voren was in zoo bloeiende taal zoo juist over muziek gesproken — onder de schrijvers der dertiger jaren een aanzienlijke plaats.

Als knaap reeds gaf hij van aanleg zoowel voor de kunst der tonen als voor die der woorden blijk. Zijn eerste onderricht was nauw-genoegend. Doch voor zijn weetgierigheid stond de boekenschat open van zijn vader, die o. a. een miniatuur-editie van buitenlandsche klassieken had uitgegeven. Gelukte het den toondichter zich, naar zijn eigen uitdrukking, door Bach te zuiveren, de letterkundige ontkwam nooit aan Jean Paul's noodlottigen invloed, die versomberend op hem werken bleef. Overigens koos hij met bedachtzaamheid — zijn uitgebreide betrekkingen met geheel de kunstwereld verschaften hem de rijkste keuze — de beste gedichten voor zijn compositie uit »Weshalb nach mittelmässigen Gedichten greifen, was sich dann immer an der Musik rächen muss?"

Schumann zou niet zoo gecomponeerd hebben, ware hij niet ook dichter geweest. Wel moet in 't oog gehouden worden, vergelijkt men hem met Schubert, hoe deze, nog dicht staande bij 't klassieke lied en de aria, zich met meer inspanning moest losmaken van 't verleden; hoe Schumann

daarentegen door zijn meester het terrein bereid vond, waar 't voortbouwen betrekkelijk licht was. Is Schubert de bescheiden, zonder aanmatiging naïeve vertolker der natuur, zooals die in Goethe voor ons bloeit, Robert Schumann is de toondichter, het woord-gedicht nazingend en uit zijn persoonlijke stemming opnieuw over-dichtend in de muziek zijner individueele gewaarwording. In Schubert zingt de natuur: men heette die romantiek, de gezonde. Wat Schumann zingt is Schumann uit de volheid van zijn fantastisch, dwepend, somber gemoed. Voor zulk eene muze was Eichendorff nu de ware dichter. Zijn wegnevelen in droom en donkerheid, het opzweven in licht en geur, 't wegsterven in heenruischend geluid, dàt wist hij in hoogste bekoorlijkheid weer te geven.

Gedichten echter, die geheel en volmaakt in zichzelven, en tot stille lezing bestemd, geen muzikale illustratie meer behoefden, moesten noodzakelijkerwijze wat ze hier wonnen door de bijgeschrevene muziek, dáár verliezen aan de fijnheid van uitdrukking en de afgerondheid der expressie. Dan werden 't, naar de opvatting van den musicus, weer nieuwe gedichten, die soms niets meer met het werk des dichters gemeen hadden dan een verwante, vervaagde gevoelsuitdrukking.

Uit Goethe's liederen koos hij de meest romantische, die uit *Wilhelm Meister* en den *Divan*, en nog hooren deze tot de mooiste niet. Wist hij Geibel's Spaansche liederen zeer eigenaardig te vertolken en diens *Liederspiel* tot iets wondervols om te scheppen, en bij Kerner en Burns gelukkig den volkstoon te treffen, — bij Reinick zocht de componist wel eens meer dan bedoeld was door den dichter; en de wanverhouding spreekt dan duidelijk. Rückert's bonte liederen, vaak aan gedachten rijk, doch doorgaans aan stemming arm, konden niet dan winnen door de muzikale bewerking. Tot Heine is de verhouding heel anders. Met velen verkeerde Schumann in den waan, dat het *Buch der Lieder* een belijdenis was van diepgevoelde liefde en zwaar-gedragen smart: niet begrijpend dat het geheel van verliefde minnekoozerijtjes en ijzingwekkenden

toorn en geweldige wanhoop slechts een spel was van den onbeschaamd-humoristischen Heine, die, terwijl de goedhartige wereld tot tranen bewogen was door zijn droevige ellende, zich heimelijk te verkneukelen zat om de mop. Maar in den schoot van Schumann's kunst herboren, ontvingen die verzen, zooals hij ze begreep, een nieuw leven; en van valsche leugen-poëzie schiep hij ze om tot nieuwen staat, tot innige, hartroerende, wegsleepende liederen.

Gelijk men de poëzie niet scheiden kan van Schumann's compositie, zoo ook is hij verbonden aan de Dichterschool. Want hij droeg er machtig toe bij om de nieuwe verskunst verstaanbaar te maken, en als na langen tijd nog menig lied van Heine of Chamisso bekend is en gezongen wordt, danken deze hun nàleven in der tijden herinnering voornamelijk aan de muziek, op wier vleugelen hun aandenken zweven blijft de wereld door.

Hoe de componist er plotseling toe gekomen was het eerstbeoefende genre te verlaten en zich van 't karakterstuk en de fantasie — het woordenloos gezang — opeens liet gaan naar 't lied, geheel en uitsluitend, alsof niets anders meer voor hem bestond, — hoe zouden wij 't verklaren kunnen, daar hij 't zichzelf niet te verklaren wist? »Da sind mir ganz neue Dinge aufgegangen!" Dat Jena hem doctor had benoemd honoris causa, was weinig in vergelijking met het blijde perspectief, dat zich beloftevol ontrolde. Zijn liefdedroom ging in vervulling en 't lachend geluk dreef uit hoofd en hart de donkerheden, waarvan zijn *Nachtstücke* waren vervuld. De nieuwe lente vroeg een nieuw geluid. En gelijk Beethoven bij 't slot zijner *Negende* klanken-alleen ontoereikend bevond om al den jubel zijner ziele uit te zingen, zoo moet het ook Schumann een behoefte zijn geweest met woorden uit te drukken de wereld van gevoel, die zijn hart toen overstelpte. De *Liederkreis* was enkel een vage toespeling op de verre Geliefde en een klagend peinzen over eigen leed. Toen gingen »seiner geliebten Braut" de *Myrthen* open: toen ruischte, door den droom van het meisje, »Der Nussbaum", 't lied van toekomstig heil; dáár zag hij in de geheimzinnige

»Lotos" zijn liefde bloeien, — en heel de schoone pracht van zijn beminnend hart bloesemde uit in muziek.

Dan kwam de sombere angst weer boven, de vrees voor een naderend kwaad, de droefheid om de afwezige, een voorgevoel van onheil... Doch neen, Clara was hem trouw gebleven; nu stond hun verbintenis niets meer in den weg, en nu eerst scheen Schumann te schouwen met begrijpend schoon-gevoelen, hoe rijk zijn land was aan natuurpracht en poëzie; nu verstond hij den zin der dingen: de liefde bloeide in 't bloeiende getijde om hem heen; zij zong in 't lied der vogelen, zij zong nog in 't ruischen der nachtstilte; en ook zijn ziel voelde zich vleugelen aangroeien en zweefde door de stille velden naar betere gewesten heen. En Schumann's liefdelente schonk der toonkunst dien Mei van liederen en zangen, die 't jaar van hun ontstaan — 1840 — den naam bereid hebben van liederenjaar.

Welke de schoonste zijn? In zoo grooten overvloed — de helft zijner 300 zangnummers valt in dit jaar — waar zooveel hoedanigheid de hoeveelheid niet beschaamt, is de keuze moeielijk. Toch mag 't schijnen dat de zacht-gefluisterde, de omnevelde, de droevig-peinzende wedijveren met de harts-tochtelijk-uitgezongene. Wat storm van poëzie ook zijn lied weet uit te slingeren, en hoe machtig-aangrijpend er wanhoop gilt en wilde smart: — innig-roerend en betooverend is zijn lied van liefde en van toewijding, zijn »Dichtergebet"....

Het karakterverschil tusschen Schumann's en Schubert's liederen schijnt onbeduidend, wanneer men beiden vergelijkt met een Hugo Wolf. Toch is het niet zoo gering. Er ligt eenige waarheid in den paradox, dien ik ergens las: »Uit Schumann's liederen kan men zijn overige werken; uit Schubert's overige werken zijn liederen leeren kennen". Schumann is inniger, geconcentreerder. Bij hem niet meer de scherp-getrokken melodische lijn van zijn voorganger. Zijn klavier-begeleiding is in veel mindere mate absolute, vrije muziek: zij wil zooveel mogelijk dragen de gedachte van den tekst, versmeltend met de zangstem tot een geheel, een onscheidbaar-heid van muziek, die de stemming steunt. Soms is de muzikale

inleiding als een eerste strofe van het lied, dan weer is 't naspel als een laatste in woorden ongezegd slot, een even aangeraakte gedachte uitspinnend in vervluchtigende, beduidenisvolle klanken: en daarin ligt niet de geringste schoonheid van Schumann's liederen.

Schumann, als liederencomponist — Clara's minnezanger — vertegenwoordigt in de romantiek een harer hoofdtrekken: den gevierden vrouwendienst. En ook de andere den Germaan zoo innig-eigene vereering, die der natuur, die volledige toewijding aan haar en 't verzinken in haar schoonheden, vindt in hem evenzeer een vertolker.

Men kan onmogelijk de romantische muziek scheiden van de letterkunde des tijds. Beiden zijn in die dagen zusterlijk opgetreden als dochters der éene moederkunst, die voortaan hand aan hand haar weg bewandelen zouden. Poëzie en muziek, dichters en toonkunstenaars, vertoonen één gemeenschappelijk karakter; met dit verschil nochtans, dat Schumann geleidelijk voortbouwde, waar zijn voorgangers hadden opgehouden, en zich hierin onderscheidde van Fr. Schlegel, den grondlegger der romantische dichtschool, die verklaarde: »Het is 't begin van alle poëzie, den gang en de wetten van het verstandigdenkende genie op te heffen en ons weer te verplaatsen in de schoone verwarring der fantasie, in den oorspronkelijken chaos der menschelijke natuur". Eerst als de Sturm und Drang dezer nieuwe letteren bedaard is en de latere romantiek zich tot een schoone bloesemlente ontplooit, ontaardt de muziek tot revolutionaire. Beide scholen zien we dan ook aanvankelijk aangesloten bij den heidensch-germaanschen voortijd of bij de wereldbeschouwing der Duitsche middeleeuwen. Naast *Sigurd* en *Euryanthe* gaf Schumann soortgelijk een *Genoveva*, en één van Spohr's opera's heeft met zijn *Faust* den titel gemeen. Met den vrouwencultus schijnt de »poezie der smart" bij allen gelijken tred te houden.

Bloemenverheerlijking had de school reeds geleerd van Jean Paul. Schumann bracht haar hulde in *Der Rose Pilgerfahrt*, en 't was andermaal Richter, die hem naar 't Oosten wees, waar hij zijn *Peri* schouwde, — gelijk ook Goethe daar zijn

Divan had gevonden en Rückert zijn *Rosen*: »In 't Oosten moeten wij het hoogst romantische zoeken".

Treffender vertolkte niemand de »Sehnsucht nach der blauen Blume" als Schumann 't deed, toen hij Geibel's lied componeerde. Hoe weet hij in de muziek het clair-obscur der woordkunst weer te geven. In hem ook vond de »Nacht", de zoo geprezene, haar treffendsten vertolker. 't Was nog weer Jean Paul, die de school in haar geheimenissen had ingewijd: »Slechts in de rust van den nacht gloeien en schitteren het verlangen en de liefde fel". Naast de *Hymnen* van Novalis zijn Schumanns nacht- en avondliederen het schoonste wat de school gezongen heeft en preludeeren Elsa's Lied en Tristan's: »O sink hernieder Nacht der Liebe".

De zucht naar 't avontuurlijke, verre, vreemde, onbereikbare, dat de romantiek zoo onderscheidend kenschetst, en het dwepend zich indroomen in de christelijke ridder- en sagenwereld en in de middeleeuwsche door 't geloof verhelderde levenssfeer wekten een mystieke stemming, een overhellen naar christelijke geloofsbelijdenis.

Uit deze neiging en de vrouwenvereering samen, verklaart men den »Mariencult", in geestelijke liederen niet slechts, doch ook in wereldlijke composities, dien zelfs *Tannhäuser* niet vreemd was.

Een korte samenvatting van dat alles — al lag het niet volkomen zóó in de bedoeling van den dichter — zou men kunnen zien in Goethe's laatste Fausttooneel: die apotheose is als een hemelvaart der romantiek.

Uit de diepte der bergspelonken stijgt der heilige Anachoreten koor, van de rotsen nagegalmd, waarover de Pater ecstaticus af en aan zweeft. Dan de Pater profundus uit de duisternissen der lage sfeer opsmachtend naar 't licht. Dan, in de middelsfeer, de Seraficus, van der zalige knapen schaar omstuwd, en hun toezingend het »Steigt hinan zu höhrem Kreise". Dan de drievoudige krans van Engelen, die de onsterfelijke ziel ten hemel voeren, waar de Doctor Marianus troont in de hoogste, reinste cel en de »Himmelskönigin" lof zingt. Ten slotte

de Mater gloriosa met 't koor der boetelingen en de éene, de vroeger Gretchen genaamde, die van haar de kracht ontvangt den eens-geliefde op te voeren tot der eindelooze zaligheden lichtende verte. »Das Ewigweibliche zieht uns hinan".

De diepe symboliek dezer hemelstijging, het wierookgeurige van dit zonsopgangtooneel, waarin al het droomen der romantiek in beeld gebracht en alle fantasie verwerkelijkt scheen, kon niet nalaten op Schumann een diepen indruk te maken. Even grootsch als rein, even ernstig als teeder wist hij het in klanken om te scheppen en waardig kroonde hij daarmee de rij zijner scheppingen, die een gestadige »Aufschwung" geweest waren naar de stralende einders van een beter gewest, een wijd-doorklinkend verlangen naar 't ideaal, het onbereikbaar verre, en een onophoudelijk loflied op »das Ewigweibliche" dat hij in Genoveva's sprookjesgestalte reeds aanschouwd, in der Peri gevleugelde verschijning verheerlijkt, in Clara's beeld met *Myrthen* omkranst had; »das Ewigweibliche", waaraan hij had toegewijd zijne onsterfelijke *Dichterliebe*.

FELIX RUTTEN.

HERFST.

Nu wordt gewandeld onder blader-buien,
en treedt de voet op bronzig-bruin tapijt,
en opent zich de verre verte wijd
en zijd, wijl al de schoone boomen ruien.

Een rukvlaag zwiept in 't aangezicht der puien
de schrale blaren, ritsel-bits van nijd,
vervlindert speelsch het lucht' der blader-mijt,
die boerenlui voor strooisel stalwaarts kruien.

In éénen fluitgier vaagt de wind de wegen
en snippert als confetti door de lucht
de dorre loov'ren, speelbal zijner vegen.

Te sollen met des zomers hoofsche glorie
is 't wreed begin van 's winters wraak, geducht,
't sarcasme van zijn vinnige victorie.

Wychen. fr. MARTIALIS VREESWIJK, O. F. M

VRIJE LUCHT.

Daar is er geen kooi
zoo mooi,
waarin een liedje klinkt,
lijk dat de vogel zingt
tusschen bladgroen en tak,
waar hij 't nestje verstak.

Al was er geen kooi
zoo mooi,
't vogeltje wip-wiekt uit
't kier-open deurtje, en fluit
van hervonden gemak
op een zwiependen tak.

Geen zangertje is blij
dan vrij.
Laat over veld en bosch
gieglende liedjes los:
lichtelaaiend geluid
wil de traliën uit.

Fr. E. VAN KROONENBURG, O. F. M.

EN 'T BLINKT ZOO BLIJ!

Vlindertje, vlindertje, waag je niet
dicht om het vlammetje, dat je ziet;
zonnige blijdschap is lang genoeg:
wacht met het vliegen tot morgen vroeg.

Vlammetjes-geel is geen zonneschijn:
zoek in het gloei-licht geen spelenspijn.
't Lokkende schijnen is doodend licht:
bloemetjes houden zich lang al dicht.

Bloemetjes schouwen den lichtglans niet:
zonneverlangend is al, dat ziet. —
Vlamme-gespelen, het donker moe,
sluiten hun vleugels in vlammen toe.

Fr. E. VAN KROONENBURG, O. M.

NIEUWE UITGAVEN.

Babylonisches im Neuen Testament, von Dr. ALFRED JEREMIAS. — Leipzig, J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung. Preis: M. 3.

»Velen beoefenaars der godsdienstwetenschap geldt dit als een vaststaand axioom: het Christendom is een syncretische godsdienst, het resultaat en de hoogste trap der religieuze ontwikkeling, die bij de volkeren der oudheid heeft doorgewerkt. Evenals de persoon van Jesus Christus, zoo ook is het verschijnen van het Christendom op deze wereld door de gewone factoren der geschiedenis bepaald. De theologie van Paulus en Joannes heeft den historischen Jesus met den prachtmantel der oostersche messias-mythologie omhangen. De verdere ontwikkeling van den godsdienst moet hierin bestaan, dat men tot de eenvoudige gedaante van den mensch-Jesus, zijn leer en zedelijk leven terugkeert".

Met deze woorden kenschetst Dr. A. Jeremias in de voorrede van het boek, dat wij gaan bespreken, een zekere richting onder de beoefenaars der godsdienstwetenschap, welke meer of min door de monistische wereldbeschouwing beïnvloed, het Christendom beschouwt als de vrucht eener natuurlijke evolutie, een samenvoeging en vervolmaking van het beste en edelste, dat de oude godsdiensten van het Oosten ons te aanschouwen gaven. Bousset en Gunkel gaan deze richting uit in een door hen opgezette brochuren-reeks, waarvan de algemeene titel luidt: *Forschungen zur Religion und Literatur des Alten und Neuen Testaments.* De eerste aflevering dezer reeks, getiteld: *Zum religionsgeschichtlichen Verständnis des Neuen Testaments,* van de hand van Gunkel zelf, geeft den algemeenen ideeëngang dezer werken aan, welke trots allerlei schoonklinkende

termen en eerbiedbetuigingen voor den Heiland der wereld en zijn werk, in de kern hierop neerkomt: de Christologie leert een God-Verlosser, een denkbeeld reeds vervat in de Oostersche wijsheid vóór Jesus en door de geestdrift zijner leerlingen op Jesus toegepast. Verschillende brochuren in dezen geest geschreven hebben het program van Gunkel verder uitgewerkt; sommige wijken eenigszins af. Ook van den Bergh van Eysinga gaf een bijdrage, waarin hij onderzoekt, welke de hindusche invloeden kunnen zijn op het Evangelie.

Op geheel ander standpunt echter plaatst zich A. Jeremias. »In tegenstelling met de school der beoefenaars van de vergelijkende godsdienstleer — klinkt zijn fiere woord — zijn wij er vast van overtuigd, dat het Christendom aanspraak mag maken op een geheel eigen volmaaktheid en zelfstandigheid en men daarom bij de vergelijkende godsdienstleer aan het Christendom geen betrekkelijke, maar een absolute volmaaktheid moet toekennen. »Das vorliegende Buch will durch 'positiven Aufbau der Auflösung des Christentums in religionsgeschichtlichen Synkretismus entgegentreten".

Doch na deze geloofsbelijdenis gaat de groote kenner van Babels godsdienst [1]) met een bewonderenswaardige eruditie de wegen en gangen naspeuren, langs welke Babelsche wijsheid en beeldspraak de litteratuur van het Nieuwe Testament zijn binnengedrongen. Waarschuwend voor verwarring van inhoud en vorm, wijst de schrijver erop, dat de Evangelisten en Apostelen kinderen van hun tijd waren, die »gouden appelen in zilveren schotels boden". De gewijde schrijvers droegen hun schat in aarden vaten; maar de vorm en versiering der vaten verandert niets aan de waarde van den schat: »Sie bieten die Darstellungsform für einen analogielosen Inhalt".

---

[1]) Bij J. C. Hinrich te Leipzig verschenen van denzelfden schrijver: *Die babylonisch-assyrischen Vorstellungen vom Leben nach dem Tode*, 1887. *Im Kampfe um Babel und Bibel*, 1903. *Holle und Paradies bij den Babyloniern*, 1903. *Monotheistische Stromungen innerhalb der babylonischen Religion*, 1905. En zooeven verscheen de 2e druk van zijn hoofdwerk: *Das Alte Testament im Lichte des alten Orients*.

Die invloed nu der Babellitteratuur op de geschriften van het Nieuwe Testament is geen rechtstreeksche; doch langs den weg der joodsche litteratuur drong hij door tot de boeken van het Christendom. 't Is waar, de geschiedenis van Jesus' leven, m. a. w. de Evangeliën, staan, enkele woorden en uitdrukkingen uitgezonderd, zoo goed als geheel buiten de sfeer van Babelsche invloeden. Maar des te meer heeft de schrijver der Apocalyps en Sint Paulus met volle hand gegrepen in het »bonte beeldenboek" der oudheid. Dit wordt nu aangetoond.

Het eerste hoofdstuk is gewijd aan de oud-oostersche *mythe van den jaargod* (kalendermythus), volgens welke de jaargod, uit de moedergodin geboren, door vijandige machten (draken enz.) vervolgd en overweldigd, beweend en bespot, doch daarna weer gered wordt; hij brengt dan een nieuwen tijd aan, beheerscht de geschiedenis, viert bruiloft enz. Dit is een zuiver naturistische mythe, die de verschillende fasen veraanschouwelijkt van den plantengroei. Jeremias vindt de sporen dezer mythe vooral in het 4e en 5e hoofdstuk der Apocalyps, waar de beschrijving wordt gegeven van Christus' overwinning. Christus verschijnt onder de gedaante van een lam. Volgens J. heeft dit lam tot mythologischen achtergrond den ram, het zonneteeken, waarin de zon stond ten tijde van Nabonassar; de jaargod werd met dit teeken van den zodiak vereenzelvigd, en zoo was vóór Nabonassar de stier het symbool van Marduk den jaargod. De opoffering van het lam, waarop wordt gezinspeeld, roept den strijd van den jaargod in den geest tegen de vijandelijke machten. Evenals bij den jaargod eindigt de strijd met de overwinning van het lam. De prijs der overwinning is het boek met zeven zegelen: de godoverwinnaar ontvangt de lotstafelen. Het koor der grijsaards zingt het lied ter eere van het zegevierend lam: de goden vereenigen zich om de glorie te bezingen van den jaargod, die overwinnend uit den strijd was getreden. Dit zijn de voornaamste trekken van overeenkomst door J. toegelicht. Het spreekt van zelf, dat het alleen maar een achtergrond is, die door de christelijke idee is hervormd en vergeestelijkt.

Gunkel had reeds in zijn *Schöpfung und Chaos* op de mythologische trekken van de Apocalyps (hoofdst. 12) gewezen. J. komt er op terug, maar waarschuwt er nog eens uitdrukkelijk voor, dat hij alleen den vorm op het oog heeft, doch volstrekt niet de godsdienstige werkelijkheid, die daaronder schuilt, wil verkorten. Daarna volgt de geschiedenis van *Jesus' geboorte* (1c hoofdst. v. Matth.), *het boek des leveus, het brood des levens, de wateren des levens, de steen des levens, de drie en de zeven hemelen, de engelen* enz. De in al deze hoofdstukken gevolgde methode is steeds dezelfde: in de oostersche mythologie de uitdrukkingen of ideeën naspeuren, die eenig verband hebben met die der apostolische litteratuur.

Wat zullen wij op dit alles zeggen? Het goddelijk en bovennatuurlijk karakter van den godsdienst van Oud en Nieuw Verbond belijdend, zijn wij geheel vrij te erkennen, dat de vorm en voorstelling, waarin door profeten en godsgezanten die godsdienst der wereld is verkondigd, hier en daar de sporen dragen van algemeen oostersche en meer in 't bijzonder semietische beeldspraak en ideeënwereld. Zoo ziet Vigouroux — en wij zijn hier in veilig gezelschap — babylonische elementen in de symbolische dieren van Ezechiël [1]). Leerzaam is op dit gebied een studie van P. Th. Calmes, getiteld *Les symboles de l'Apocalypse* [2]), waarin wordt aangetoond, dat de allegorische voorstelling van de vrouw en den draak (Hoofdst. XII) trekken van verwantschap vertoont met een oude kosmogonische mythe. Deze punten van overeenkomst tusschen de christelijk-gewijde litteratuur en de geschriften der overige oostersche godsdiensten in het licht plaatsen, is het goed recht der wetenschap. En niet alleen haar goed recht maar tevens een nuttig werk, dat een dieper en volledíger kennis der geschriften van Israël en Christendom zeker zal bevorderen.

Hier echter, meer dan elders, wordt de grootste voorzichtigheid vereischt, niet alleen uit naam van ons heilig geloof, maar ook uit naam der wetenschap. Zelfs grootmeesters op

---

[2]) *La Bible et les déc. mod.* IV, p. 354

[3]) *Rev. bibl.* 1903, p. 52.

het gebied der godsdienstwetenschap — wij noemen slechts Clermont-Ganneau — hebben hier dikwijls waarschuwend geroepen: pas op voor de wolfskuilen! Hoe dikwijls toch wordt als vorm en inkleeding voorgesteld, wat het wezen der dingen raakt. Zoo kunnen wij er ons mee vereenigen, dat bij een allegorische voorstelling, die wij dikwijls in de Apocalyps ontmoeten, elementen ontleend zijn aan de godsdienstige voorstellingen van andere volkeren; want hetzij die allegorie oorspronkelijk is, hetzij zij verven ontleent aan een vreemd palet, het bedoelde, de kern, kan evengoed in het laatste als in het eerste geval goddelijke geopenbaarde waarheid bevatten; zelfs kan zich dan het zonderling geval voordoen, dat oude kosmogonische verhalen na een kleine omvorming de kleuren leveren voor de beschrijving van eschatologische tafereelen. Doch bij een eenvoudig, historisch verhaal, waar tusschen het feit en de inkleeding geen onderscheid valt te maken, bijv. de geboorte, de bespotting, den dood van Christus, analogieën gaan zoeken in de boeken van heidensche volkeren, dunkt ons een hoogst gevaarlijk werk. Zoo bemerkt prof. Grimme terecht: »....wurde sich die Geburtsgeschichte des Hernn als Abklatsch eines alt-orientalischen Kalendermythus nachweisen lassen, so dürfte, trotz des Widerspruches J.s, ihre Glaubenswürdigkeit arg gefährdet erscheinen" [1]).

Doch er is meer. Niemand zal betwisten, dat het de specialisten zijn, die de wetenschap vooruitbrengen. Doch bij niemand loopt het geestelijk gezichtsorgaan grooter gevaar zich op één punt blind te staren, dan juist bij den specialist. »Il est difficile à un spécialiste de ne pas tout ramener à sa specialité et de ne pas croire posséder en sa main la clef de presque toutes les difficultés". Deze bemerking van prof. Dhorme geldt, naar onze bescheiden meening, in niet geringe mate onzen schrijver. Hoe vaak zien wij, dat hij, puttend uit den schat zijner groote kennis en belezenheid, de elementen bijeenzamelt voor een vermeende analogie tusschen een pericoop van een der boeken van het N. T. en een passage uit de babylonische

---

[1]) *Liter. Runds.* Oct. 1906.

litteratuur; terwijl er toch misschien van eene afhankelijkheid volstrekt geen sprake is, en de overeenkomst óf toevallig is, óf door geheel verscheiden gronden en oorzaken kan verklaard worden. Zoo bijv. het terugvoeren van het lam uit de Apocalyps tot de constellatie van den ram: »ingenieus gevonden", is men geneigd uit te roepen. Doch ligt het niet veel meer voor de hand en is het met den aard der Apocalyps, die zooveel echt-joodsche trekken vertoont, niet veel meer in overeenstemming, het beeld van het geslachtofferd Lam te laten ontleenen aan het paaschlam der Joden? Eveneens de denkbeelden van »brood" en »water des levens" [1]): kunnen zij niet in den geest der gewijde schrijvers zijn opgewekt door toestanden of zaken, geheel onderscheiden van die, waardoor soortgelijke denkbeelden bij andere volkeren zijn ontstaan?

Er is echter nog een leemte in J.s bewijsvoering, waarop reeds Lagrange wees bij een critiek op Gunkel's werk, hierboven door ons geciteerd. Volgens de voorstanders der afhankelijkheidstheorie konden de babylonische denkbeelden niet tot de schrijvers der Nieuw-Testamentische Boeken doordringen, dan langs den weg van het Jodendom. Doch dan moest men de sporen dier oostersche wijsheid terugvinden in de joodsche apocryphen, die de eerste christelijke schrijvers voorafgingen. Die sporen echter ontbreken daar geheel, zoodat Gunkel hier zijn toevlucht neemt — wat eigenlijk een uitvlucht is — tot de bemerking, dat zij zeker wel te vinden zijn geweest in de vele apocryphen, die verloren zijn gegaan. — Voegt men hier nog de bemerking bij van prof. Grimme [2]), dat de tegenwoordige stand der wetenschap nog niet toelaat van een oud-oostersch mythologisch »systeem" te spreken, daar zelfs het begrip »oud-oostersch" nog niet genoeg omgrensd is, dan kan men ook eene »oud-oostersche kalendermythe" niet als het schema doen gelden van oud- en nieuw-testamentische verhalen.

---

[1]) Wie denkt hier niet, vooral in verband met Joan. VI, aan het wonderdadig brood en levend water der woestijn?

[2]) T. a. p.

Welk is dus ons eindoordeel over het werk van Alfred Jeremias? Dat het met veel voorzichtigheid en voorbehoud moet gelezen worden en daarom voor onervarenen op dit gebied gesloten blijve. Het gevaar is niet denkbeeldig, dat de schittering van geleerdheid, door den schrijver ten toon gespreid, sommigen de grenspalen doet voorbijzien, die zoo onafwijsbaar noodzakelijk zijn, om het bovennatuurlijk element in Gods gewijde boeken scherp van alle menschelijk en natuurlijk werk af te bakenen. De schat van wetenschap echter en sommige geheel nieuwe gezichtspunten door den schrijver in dit werk geopend, bieden den geoefenden op het gebied der godsdienstwetenschap menige gelegenheid hun kennis te verrijken en zullen hun tot spoorslag zijn, dit rijke veld van wetenschap door noeste en rustelooze nasporingen verder te ontginnen.

Zwolle. P. VAN DEN TEMPEL, O. P.

Handleiding bij het Katholiek Godsdienstonderwijs aan Gymnasia, Hoogere Burgerscholen en Kweekscholen, door J. F. DE GROOT S. J. — Amsterdam, C. L. v. Langenhuysen, 1906. Prijs: *f* 0.90; geb. *f* 1.25.

De hooge waarde van een solied godsdienstonderricht in een tijd van ongeloof en twijfelzucht, zooals wij beleven, wordt het meest beseft door de priesters, die in hun dagelijksch dienstwerk zoovelen zien wankelen en afvallen door onwetendheid in het geloof. Maar niet minder duidelijk zijn de praktische moeilijkheden, aan zulk een godsdienstonderricht verbonden. Immers, dit woord heeft eene zeer ruime beteekenis. Onder godsdienstonderricht valt het inprenten der geloofswaarheden aan kleine kinderen, die hunne begrippen moeten leeren richten op de meest afgetrokken waarheden; daaronder valt het onderricht der kinderen vóór en na de eerste H. Communie, wanneer het verstand alweer meer is ontwikkeld, en er dikwijls, òf door omgang met verkeerde kameraadjes òf door andere omstandigheden, twijfelingen opkomen,

die niet meer weggaan bij de enkele gedachte: »meneer pastoor zeit 't".

Ten slotte omvat het godsdienstonderricht ook de lessen aan de volwassenen, die in deze wetenschap, helaas! meestal kinderen blijven, en, wat erger is, dikwijls niet meer willige kinderen.

Niet genoeg daarom kan de ijver geprezen worden, waarmede door onzen clerus gewerkt wordt aan die belangrijkste aller kennissen. Bizonder prijzenswaardig is alzoo de bedoeling van het bovengenoemde werk, want het wil blijkbaar zijn: een krachtige steun voor den leeraar bij zijn moeilijken arbeid.

En dien naam mag deze *Handleiding* gerust dragen.

Zij is geschreven met het oog op leerlingen van Gymnasia, H. Burgerscholen en Kweekscholen: voor meer ontwikkelden dus, die bij hunne studie en in hun omgang met medeleerlingen veel hooren, wat bij eene grondige godsdienstkennis geen kwaad kan, maar anders wel degelijk.

Welnu, deze *Handleiding* munt uit door volledigheid en ordelijke uiteenzetting. Reeds de korte vragen aan den rand (zeer praktisch) geven u daarvan de overtuiging. Die volledigheid blijkt ook uit de korte, maar degelijke behandeling van stoffen, als deze: *Verhouding van Kerk en Staat* (bl. 63—67), *Eigendomsrecht* (bl. 262—265), *Kloosterlijke Staat* (bl 283—285) enz.

Gewoonlijk is de verklaring helder, al zou eene enkele maal meerdere beknoptheid de duidelijkheid verhoogen

Van de bewijsvoering kan gerust gezegd worden: kort en bondig overal.

Mij dunkt, dat dit boek ook bij de voorbereiding voor instructies aan volwassenen uitstekende diensten kan bewijzen, mits men er een meer uitgebreid werk naast legge.

De prijs (300 bl.) is 90 ct.

Eene korte bespreking kan dus niet anders zijn dan eene aanbeveling.

Hageveld. F. KARSKENS, Pr.

Hortus Deliciarum. DANTE ALIGHIERI, *Das neue Leben, übertragen von* OTTO HAUSER. — Verlag v. Julius Bard, Berlin, 1906. Preis: M. 2.50.

In 'n reeks uitgaven, die den lok-titel draagt: *Hortus Deliciarum*, hoort zeker wel op de eerste plaats Dante's subtiele jeugdwerk, niet alleen de bloei van 's dichters eigen lente, maar tevens die der vroeg-italiaansche litteratuur, terwijl het in de vorige eeuw, voor de in Engeland opgestane herleving van het idealisme, niet minder krachtig heeft gewerkt op letterkundig gebied dan Giotto's en Cimabue's, Angelico's en Botticelli's scheppingen in de wereld der uitbeeldingskunst. Niet de grootsche, in één werk àl het menschelijke omvattende, door peiling van elk leed, doorkruisen van ieder gebied des levens en der wetenschap tot alles-begrijpen-voerende *Divina Commedia* boeide Rossetti diens geheele leven, — maar wel het werkje der teere zielsanalyse, der aandachtige buiging over 't eigen langzaam opengaande gemoed, der zoet-bittere beschrijving van 't gevoelde leed, der lichtelijk morbide-getinte zelfbespiegeling, 't welk van Dante's physiognomie het jeugdbeeld geeft, zoo geheel anders dan het streng-hooge, 't welk ons tegemoet treedt uit de *Divina Commedia*, en toch in wezen hetzelfde. Ondanks strengste zelfbedwang toch onweerstaanbaar dòòrgloeiende passielaaiing, gekuischt door mystiek droomen of ook wel daardoor nog feller brandend, verschilt Dante's jeugdlyriek in wezen niet van de in mystiek en zinneprikkeling verteerde trekken der grootoogig droomende gestalten op Rossetti's schilderijen. Wie die overeenkomst heeft bespeurd vindt Rossetti's melancholiek voorovergebogen jongen-Dante-kop meer waar, dan Giotto's hartstochtloos-maagdelijk profiel.

Ik sprak het al elders uit: Dante's en Rossetti's *Vita Nuova* zijn niet meer te scheiden. Wie ons dan ook wil binnenleiden in den hof der geneuchten, waar onder weelderige schaduwboomen de jonge Florentijn zacht lispelt van zijn liefde, moet niet alleen ons oor streelen door de klankvolle deining der sonnetten, maar ook het oog verheugen door de gevoelige lijnen, waarin 's dichters geliefde zich in zichtbare vormen bewoog.

Voor eenige jaren verscheen bij Roux en Viarengo in Rome en Turijn een goed verzorgde, niet dure uitgave van *La Vita Nuova*, verlucht door reproducties naar Rossetti's schilderijen. Een ware vreugde voor de vereerders van Dante, die den wensch deed opkomen dat ook zij, die het Toscaansch niet machtig zijn, door een goede vertaling met goede reproducties der afbeeldingen, nader tot het werk mochten gebracht worden.

Dit nu wilde de uitgever van den *Hortus Deliciarum* doen. Maar hoe aardig het boekje er van buiten en op de schutbladen ook uitziet, als we de weinige plaatjes bekijken, die den tekst moeten verluchten (de Italiaansche uitgave gaf veel meer) leggen we het werkje teleurgesteld neer. In een *Hortus Deliciarum* genoodigd, hadden we toch wat anders verwacht dan die uitgewischte omtrekken, die vervlakte en verplatte gestalten, waar alle teerheid en gratie van vorm is samengesmoezeld tot een vage, grijzige massa. Al mogen nu de omslag niet onaardig, het schutblad leuk en de letter goed zijn, naar de uitwendige verzorging beoordeeld, is en blijft deze uitgave een teleurstelling.

Toch zou het jammer zijn, als we het boekje niet weer ter hand namen, om te zien wat er van den tekst is terechtgekomen. Want de vertaling verdient ten volle dat we er kennis mee maken. Hauser heeft zijn Duitsch een ietwat archaïstisch tintje gegeven, dat wèl komt bij het karakter van 't oorspronkelijk. Daarbij heeft hij goed Duitsch geleverd en meteen, nagenoeg steeds, zich zeer nauw aangesloten bij 't Toscaansch. Een ieder, die weet hoe moeilijk vertalen is, zal dit hoogelijk waardeeren. Wat Hauser dan ook verdient. Want we staan meermalen verrast over de treffende juistheid, waarmee het Toscaansch in het Duitsch is weergezegd.

Ik heb niet meer dan een paar vertalingen van *La Vita Nuova* bij de hand en kan dus deze alleen met die vergelijken. De beste, die ik tot dusver kende, is van Dante Gabriël Rossetti. Meermalen waren mij daarin de juistheid en de gratie van weergeven opgevallen. Maar nu ik ze naast elkaar heb gelegd Dante's tekst, Rossetti's en Hauser's ver-

taling, moet ik erkennen, dat de laatste zich veel strenger aan den oertekst heeft gehouden dan Rossetti, ofschoon deze, soms teerder regels schrijft, Dante eindigt het sonnet *Negli occhi porta la mia donna Amore* met de terzine:

»Quel ch'ella par quand'un poco sorride
Non si può dicer nè tener a mente,
Sì è nuovo miracolo gentile".

Hauser vertaalt:

»Doch wie sie scheint, wenn sie een wenig lacht,
das kann nicht Wort, Gedanke nicht erreichen:
Ein holdes Wunder ist es ohnegleichen".

En Rossetti:

»The look she hath when she a little smiles
Cannot be said, nor holden in the thought;
'Tis such a new and gracious miracle".

Mij dunkt hier heeft het Engelsch in den laatsten regel melodieuser val dan het zwaarder-dreunende Duitsch.

Natuurlijk, dat, als we voortgaan met vergelijken, we nu eens den eenen vertaler goedkeurend toeknikken, dan weer den anderen dankbaar aanzien. Maar als we aan 't slot de rekening opmaken — ik spreek hier vooral van de gedichten, het proza is bij beiden goed — zijn we geneigd Hauser's vertaling, èn om haar nauwer aansluiten bij Dante, èn om de afwezigheid van bij Rossetti nog als eens opgeplakte stoplappen, beter te vinden.

Wel valt het ons vreemd op als hij *Amore*, door Dante steeds als een jongeling voorgesteld, vertaalt door *Minne* en ze ons ook verder gevolgjuist als vrouw beschrijft, maar we wennen er wel aan en moeten erkennen, dat als Hauser Liebe of Minne mannelijk had gemaakt, er ook iets in den weg had gezeten. En Amor kon hij natuurlijk heelemaal niet gebruiken.

Ter staving van mijn oordeel en tot warme aanbeveling van Hauser's overzetting schrijf ik tot slot een der m. i. best geslaagde vertalingen af. Wie ze vergelijken gaat met het oorspronkelijke zal natuurlijk veel missen. Maar mag ik hem herinneren aan wat d'Annunzio zoo mooi zegt in *Il Piacere*: »Un pensiero esattamente espresso in un verso perfetto è un

pensiero che già esisteva preformata nella oscura profondità della lingua. Estratto dal poeta *seguita* ad esistere, nella coscienza delli uomini" [1]) enz. want de heele passage is het lezen overwaard, tot waar d'Annunzio sluit met de verzen van Lorenzo il Magnifico:

»Parton leggieri e pronti
dal petto i miei pensieri".

Wie hieruit besluit dat verzen vertalen eigenlijk onmogelijk is, zal bij mij geen tegenspraak ontmoeten, mits hij toegeve, dat het groote verdienste is aan ruimer kringen minstens een deel van het genot te brengen, hetwelk 's dichters eigen schepping geeft, en dat wie zich als eerbiedig en getrouw naspreker plaatst naast den dichter, eerlijk tracht te zijn, met angst den *traditore* schuwend, een goede letterkundige daad kan verrichten.

Nu geef ik het oorspronkelijke en de vertaling van Dante's sonnet:

»Tutti li miei pensieri parlan d'amore
Ed hanno in lor si gran varietate,
Ch'altro mi fa voler sua potestate,
Altro folle ragiona il suo valore;

Altro sperando m'apporta dolore,
Altro pianger mi fa spesse fiate;
E sol s'accordano in chieder pietate,
Tremando di paura ch'è nel core.

Ond'io non so da qual matera prenda,
E vorrei dire, e non so che mi dica:
Così mi truovo in amorosa erranza.

E se con tutti vo' fare accordanza,
Convenemi chiamar la mia nemica,
Madonna la Pietà, che mi difenda".

---

[1]) »Een gedachte, nauwkeurig uitgedrukt in een volmaakt vers, is een gedachte, die reeds bestond, vooraf gevormd in de donkere diepten der taal. Daaruit getrokken door den dichter zet zij haar bestaan voort, in het bewustzijn der menschen."

Bij Hauser lezen we aldus:

»Meine gedanken reden all von Minne
und sind in sich von so verschiednen Weisen,
dasz der mich ihre Herrschaft lässet preisen,
der töricht nennet, dasz sie Macht gewinne;

der hoffend süsz beseligt meine Sinne,
der oft mein Auge läszt in Tranen stehn;
und sind nur einig. Mitleid zu erflehn,
bebend vor Furcht, die in dem Herzen inne.

Desz ich nicht weisz, welchen zum Vorwurf nehmen,
und singen will und nichts mir weisz zu sagen;
so bin ich in verliebter Irretei.

Und will ich allen dann mich anbequemen,
musz ich die Not der eignen Feindin klagen,
Frau Mitleid, dasz sie meine Hilfe sei".

Nijmegen. M. A. P. C. POELHEKKE.

Out of Due Time by Mrs. WILFRID WARD.
Londen, Longmans, 1906. Prijs: *f* 3.65.

De dames Ward schijnen een wedstrijd te houden in het schrijven van theologische romans. Heeft Mrs. Humphrey Ward, de agnostieke, den strijd tusschen geloof en ongeloof op haar wijze behandeld in *Robert Elsmere* en *Herbeck of Bannisdale*, haar aanverwante en zuster in de kunst, de katholieke mevrouw Wilfrid Ward, de schrijfster van *One poor Scruple* en *The Light behind*, waarin zij het hedendaagsch katholiek leven met zooveel talent uitbeeldde — verrichtte thans nog zwaarder werk door in *Out of Due Time* tweeërlei strooming in den boezem der Katholieke Kerk zelf te teekenen.

In den laatsten tijd schijnt het bij vele romanschrijvers en schrijfsters van allerlei richting, die in zich de roeping voelden of de eerzucht hadden de menschheid gelukkig te maken, mode geworden te zijn den Paus met goeden raad te dienen om hem te helpen zijn grootsche taak te vervullen. Terecht

zagen zij in, dat niemand beter dan Z. H. hun in hun edel voornemen kon bijstaan. Zóó brachten o. a. Marie Corelli, Zola, Hall Caine, Fogazzaro, Selma Lagerlöf, Catharina Alberdingk Thijm hun fictieve helden voor de voeten van den Paus om hem tot hun inzichten over te halen.

Teleurgesteld en weinig hoopvol keerden deze personages gewoonlijk naar huis: òf de Paus bleek van hun welgemeende raadgevingen niet gediend, òf het Vaticaan verstikte hun stem en belette den Opperpriester naar de kostelijke lessen te luisteren van menschen, die 't beter wisten dan de Paus en de Roomsche Curie, en meenden, dat de Kerk door hen hervormd moest worden.

Mevrouw Ward koos eveneens tot onderwerp den strijd tusschen de oude en nieuwe richting, die zich overal en dus ook in de Kerk zelf openbaart, den strijd tusschen nieuwe wetenschap en oude overlevering. Maar terwijl andere schrijvers meestal de schuld der tegenwoordige wrijving alléén gaven aan de vertegenwoordigers van het oude conservatisme, heeft deze vrouw de grootste onpartijdigheid weten te bewaren. Aan beide kanten staan bij haar: menschen, d. w. z. mannen en vrouwen, priesters en leeken, met de edelste bedoelingen bezield, niets wenschend dan de meerdere eer van God en van de Kerk, en het geluk der menschheid; maar juist omdat zij menschen zijn, hebben zij ook wat des menschen is en blijft: zwakheden, dwalingen, kortzichtigheid, ongeduld, heftigheid.

Het was zwaar werk, zeiden wij reeds, te zwaar, zouden wij vroeger hebben gemeend voor de zwakke vingers eener vrouw; maar nu wij in de laatste decenniën door vrouwen arbeid zagen verrichten, waarvoor het gros der mannen zou zijn teruggeschrikt, verrast ons niets meer van hetgeen zij vermogen.

Wellicht vergemakkelijkte zich mevrouw Ward haar taak ten koste van haar lezers door van *Out of Due Time* een ik-roman te maken en daaraan den vorm te geven van een autobiographie, geschreven door een jong meisje, dat den strijd van zeer nabij zag en er zelfs deel aan nam.

De lezer wordt daardoor gedwongen het geheele drama als het ware te zien door de oogen van Miss Fairfax, op haar woorden

te vertrouwen en haar voorstelling van de feiten tot een richtsnoer van zijn oordeel te aanvaarden. Bij een zoogenaamde epische behandeling der stof beziet de verhaler objectief zijn onderwerp; hij staat er buiten en er boven en behoort dus alleen meer te weten dan alle medespelers in het spel, dat hij vertoonen gaat; hij weet alle geheime drijfveeren van het gebeuren, de intiemste gedachten der personen; niets mag hem onbekend blijven en niemand vraagt hem naar den oorsprong van die wetenschap. Nu kon mevrouw Ward haar Lizzie Fairfax niets anders laten opschrijven dan wat de verhaalster zelve had gezien en gehoord, en om wat meer licht rondom die gebeurtenissen te ontsteken moest zij haar toevlucht nemen tot het overschrijven van lange brieven, het weergeven van zware redeneeringen en strijdgesprekken.

In het kort heeft de geschiedenis het volgende eenvoudige gegeven. Lizzie Fairfax, de verhaalster is een ernstig, onbemiddeld en daarom in stille eenzaamheid opgevoed meisje, hunkerend naar intellectueele genoegens, naar het leven, meer nog naar het »wonderbare", zooals het thans meer en meer bij jonge dames behoort. Natuurlijk voert mevrouw Ward evenals de meeste engelsche schrijfsters ons in een milieu van de *upper ten thousand*; er wordt echter weinig in g e t e a d, geflirt, gepicnict, gedanst, want het zeer ernstige kringetje houdt zich in landelijke afzondering slechts met de hoogste belangen der menschheid bezig: Lizzie Fairfax namelijk komt in Peak-hill logeeren bij twee Franschen, graaf Paul d'Etranges en zijn zuster Marcelle; bij hen houdt ook verblijf een vriend en geestverwant van Paul, George Sutcliffe.

Graaf Paul is een man van reeds diep in de veertig, die na in zijn jeugd ongeloovig te zijn geweest, alle stelsels heeft onderzocht en nu eindelijk door de onverbiddelijke logica der feiten en door de gevolgtrekkingen van zijn helder verstand, het katholicisme is gaan beschouwen als het eenige bolwerk tegen den stroom van ongeloof en anarchisme. Maar om deze roeping te vervullen moet volgens hem de Kerk zich met de moderne wetenschap verzoenen en het vertrouwen van het volk winnen; in die richting heeft zij in haar boezem

een hervorming noodig. Tot zekere hoogte gaat Sutcliffe met zijn vriend mede, maar hij is niet blind voor Paul's gebreken, ondanks zijn groote bewondering voor diens ongemeene gaven. In de hoogste mate is Paul onpractisch, bovendien zeer hoogmoedig en meer katholiek met zijn verstand dan met zijn hart.

»Ik weet niet, of hij wel ooit bidt", zegt Marcelle, zijn groote vereerster, met diepen weemoed, en hierin ligt de zwakheid van Paul's streven : wetenschap is voor hem alles, alleen wanneer de Kerk wetenschappelijk en democratisch is, meent hij, kan zij haar hooge roeping vervullen tegenover de menschheid.

Teer en fijn zijn de toetsen, waarmede Lizzie Paul's tegenstanders, voor wie zijn vooruitstrevende begrippen uit den booze zijn, teekent: den Bisschop met zijn angstige zorg voor de hem toevertrouwde zielen, zijn heilig leven en bijna blind vertrouwen in den kanunnik Markham, die heftig en doordrijvend zijn tegenstanders tot het uiterste drijft door zijn pogingen om hen dadelijk te verketteren; dan de goede, brave zielen, die niets begrijpen van wat er in de geesten der hoog ontwikkelden en in het hart van het volk woelt en wroet en alles zoo gaarne bij het oude zouden willen laten; ook de vriendelijke, hartelijke Monsignori, met hun mooie beloften en lieve woorden, maar onvindbaar in het uur der beslissing.

Tusschen de vier hoofdpersonen ontspint zich een dubbele liefdesgeschiedenis hoewel het woord l i e f d e tusschen deze verstandsmenschen nauwelijks op haar plaats is. Lizzie en Paul verloven zich zonder veel hartelijkheid, omdat Paul's moeder het zoo geschikt heeft; Marcelle en Sutcliffe eveneens, omdat zij meenen van elkander te houden; maar zelden zeker gingen koeler en onverschilliger geliefden door de kronkelpaden van een romantisch verhaal. De huwelijken worden onbepaald uitgesteld; de jonge mannen verlaten hun meisjes om naar een katholiek congres in Freiburg te gaan. Daar krijgt Paul het te kwaad met een dommen, bekrompen Hollandschen (sic) professor, die hem dwingt zijn vrijzinnige denkbeelden meer onbewimpeld te uiten dan zijn plan was. Een artikel van Paul, in zijn eigen reeds met wantrouwen

aangezien vooruitstrevend orgaan geplaatst, wekt nog meer ergernis.

Paul wil de zaak aan Rome onderwerpen. Het kleine gezelschap zal hem vergezellen in vreezen en beven; want zij hebben het gevaarlijke van Paul's theorieën reeds kunnen inzien door zijn invloed op zwakke geesten, die verward en misleid hun geloof verloren; zij schrikken terug voor de miskenning, waaraan hij, ondanks zijn goede bedoelingen, blootstaan zal; zij huiveren bij het voorgevoelen van zijn Lucifers-natuur.

In Rome vindt mevrouw Ward gelegenheid op beminnelijke wijze de politiek van uitstellen en diplomatische uitvluchten nog al vermakelijk uit te teekenen Niemand kan hier echter aanstoot in vinden, want juist deze wijze van langzame behandeling der moeilijke quaestiën doet een verstandig en practisch man als George Sutcliffe inzien, dat hij en zijn geestverwanten te voorbarig en te klein van vertrouwen waren, dat de Kerk in de gegeven omstandigheden handelt zooals zij handelen moet, dat het haar taak niet is hare leeringen in overeenstemming te brengen met de beweringen der moderne wetenschap, dat haar doel vooral is de zielen te redden en het geloof te behouden door de geopenbaarde waarheden te verkondigen, en dat zij niet geroepen is wetenschap te onderwijzen. Zoolang mogelijk onttrekt de H. Stoel zich aan de verplichting uitspraak te doen in het netelige geval, maar Paul dringt op een beslissing aan. Geestig beschreven is de audientie bij den Secretaris-Generaal en later bij den Paus, waar aan Paul, door allerlei hoffelijkheden overstelpt, geen gelegenheid wordt gegeven zijn zaak persoonlijk aan het hoogste gezag voor te stellen.

Eindelijk valt het veroordeelende vonnis. Op de trappen van Sint Pieter scheidt Paul zich van zijn verloofde, zijn zuster en zijn vriend, die hem niet volgen willen op den weg, welke hem naar apostasie voert; zij treden den tempel binnen om bij de graven der Apostelen te bidden voor den ongelukkige; zonder meer om te zien verlaat hij de kerk en gaat alleen zijn droeven weg.

Verbitterd en ontgoocheld wordt hij nu de heftige vijand en bestrijder van den godsdienst.

Ook Sutcliffe en Marcelle scheiden: zij om in een leven van afzondering en gebed de bekeering van haar broeder te vragen, die zij na haar dood verkrijgt; hij om met Miss Fairfax te trouwen — beiden schijnen tot de overtuiging te gekomen, dat zij hun liefde eerst verkeerd plaatsten.

Dit is het zware werk, dat mevrouw Ward ondernam: nooit zeker zijn in een roman de ontzaglijke problemen, die thans de menschheid bezighouden, met teerder en toch vaster hand ontward. Het kan niet anders of voor allen, die den moed hebben het dikke deel aandachtig ten einde te lezen, zal veel licht ontstoken zijn: de nieuweren kunnen er leeren, dat overgroote haast en misplaatste ijver niets goeds uitwerken; de ouderen, dat het sluiten der ooren voor billijke wenschen en rechtmatige grieven, het weigeren van bakens te verzetten volstrekt niet de middelen zijn om tegenstanders tot inkeer te brengen.

Maar wij zeiden: wie dien moed heeft; en waarlijk is er moed toe noodig zoowel om *Robert Elsmere* als om *Out of Due Time* ten einde te lezen. De controvers neemt veel te veel plaats in, de personen, hoe goed geteekend en flink neergezet ook, spreken aldoor en vergeten intusschen te handelen. Marcelle met haar echt Fransch karakter, haar groote soms wat overgevoelige godsvrucht, haar onzelfzuchtige liefde voor haar broeder, die haar genegenheid voor George Sutcliffe steeds in den weg staat, is een mooie, subtiele schepping; maar omdat wij haar alleen door Lizzie's oogen zien, blijft veel in haar zieleleven duister en worden daardoor ook haar handelingen en woorden onverklaarbaar. Paul is en blijft een bewegelijke pop, een kapstok, waaraan reform-denkbeelden zijn opgehangen, meer niet. Sutcliffe is iets beter en meer levend.

Als kunstwerk blijft *One pour Scruple* nog onovertroffen; als bijdrage voor de kennis van den strijd der geesten in onze dagen is *Out of Due Time: Vóór den rechten tijd* een hoogst merkwaardige verschijning, die juist op tijd komt.

M. S.

Herders Konversations-Lexikon. Dritte Auflage. Sechster Band (Heft 101—120): MIRABEAU *bis* POMPEJI (VIII Seiten und 1796 Spalten Text mit rund 400 Bildern, dazu 60 zum Teil farbigen Beilagen mit zusammen 500 Bildern, im ganzen somit 900 Bildern). Geb. in Orig.-Halbfranzb. M. 12 50.

Het zesde deel van *Herders Konversations-Lexikon* in de derde, geheel omgewerkte, uitgave is verschenen. Wij mogen zonder aarzelen zeggen, dat het zijn vijf voorgangers waardig is: dit is hier de meest eigene en tevens de beste lof. Het zesde deel handhaaft den goeden naam van dit *Lexikon*, dat het op gelijke lijn staat met het beste, wat op dit gebied is verschenen, en het overtreft zijn mededingers door de zinrijke beknoptheid, waarmede het zijn beperkte ruimte weet te verveelvoudigen. Katholieken, die een hulpmiddel van dien aard noodig hebben, kunnen dit werk niet ongebruikt laten: want voor alles, wat met katholieke aangelegenheden samenhangt, is nergens een zoo betrouwbare en voldoende moment-inlichting te vinden als hier.

Niet altoos echter zullen zij geheel bevredigd zijn. Bepaaldelijk over eigenaardig Nederlandsche dingen moet iemand geen advies gaan vragen in het buitenland. Dat weten we van ouds. En zoo hadden de ruim zestien »Spalten", die aan ons vaderland in dit deel gewijd zijn, inderdaad nog eenige herziening en aanvulling noodig. Er zijn daar enkele onjuistheden te vinden, en ook leemten, die door den zeer te waardeeren toeleg op bondigheid niet gedekt worden, bijv. dat onder de bronnen voor de studie onzer letteren naast de niet-katholieke ook niet vermeld staat de katholieke *Geschiedenis der Ned. letteren* van Dr. W. Everts. Maar wij willen niet luider klagen dan billijk is. Erkend moet worden, dat op enkele uitzonderingen na onze vaderlandsche namen — die indertijd Boileau wanhopig maakten! — juist weergegeven zijn en dat over 't algemeen ook in deze artikels over Nederland getracht is naar een zuiver zakelijke voorstelling, in den allerbeknopsten vorm, zonder eenige partijdigheid.

Den aard van het werk in aanmerking genomen, durven

we daarom in weerwil van eenige *corrigende* en *addenda* — waarvoor misschien een Ergänzungsband van dienst kon zijn — toch beweren, dat hier eerste-klas-werk wordt geleverd, tegen het beste in dezelfde soort opwegend.

Hoe het staat met de katholieke encyclopedie, die in de Engelsche taal is aangekondigd, weet ik niet [1]). Maar de uitgever van dit zesde deel belooft een zevende in 't begin van het volgende jaar en vóór het eind van 1907 het achtste en laatste. Overigens verwijzen we naar de uitvoerige Duitsche inhoudsopgave, die met ruime hand verspreid is.

C.

---

[1]) Deze Amerikaansche uitgave (bij R. Appleton Comp. New-York) voert als titel: *The Catholic Encyclopedia, an international work of reference on the constitution, doctrine, discipline and history of the Catholic Church.* Zij wordt geraamd op 15 zware deelen en heeft een naamlijst van medewerkers, ook Nederlandsche, die allen eerbied verdient. Of echter de geregelde verschijning der vijftien deelen genoegzaam is gewaarborgd, durf ik niet zeggen. Zoo juist ontvang ik een prospectus, die het eerste deel belooft ongeveer einde December 1906 en verder als regel twee deelen per jaar.